

A black and white portrait of a middle-aged man with short, light-colored hair, wearing a dark, high-collared jacket. He is looking slightly to the right of the camera with a neutral expression. His hands are resting on his lap.

Máté
Zsuzsanna

**SÍK
SÁNDOR**

a szépíró,
az irodalomtudós
és az esztéta

MÁTÉ ZSUZSANNA

SÍK SÁNDOR – A SZÉPÍRÓ,
AZ IRODALOMTUDÓS
ÉS AZ ESZTÉTA

MÁTÉ ZSUZSANNA

SÍK SÁNDOR – A SZÉPÍRÓ,
AZ IRODALOMTUDÓS
ÉS AZ ESZTÉTA

A könyvet támogatta:
A Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja,
a Szegedi Tudományegyetem JGYTFK Magyar Irodalom Tanszéke,
a Szegedért Alapítvány,
a Picardia Alapítvány – Szeged
és az SZMJV Kulturális Alap.

Lektorálta:
JELENITS ISTVÁN

ISBN 963 7138 56 0

© Máté Zsuzsanna, 2005
© Lazi Bt., 2005

A LAZI Bt. kiadása
e-mail: info@lazikiado.hu
www.lazikiado.hu

A kiadásért felel a kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Hunyadi Csaba

Készült a Generál Nyomda Kft.-ben
Felelős vezető: Hunya Ágnes

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ.....	7
I. FEJEZET	
AZ „EMBEREBB KISGYEREK” (1889-1903).....	10
II. FEJEZET	
„NAGY GENERÁCIÓ JUTOTT OSZTÁLYRÉSZEMÜL” (1903-1911).....	19
III. FEJEZET	
„A HANG MÉG NEM VOLT TERMÉSZETES” (1911-1920).....	26
Néhány megjegyzés Sík Sándor versei elé	34
Szembe a nappal	40
A belülvalók mécse	42
„A kettős végtelen”	45
Költemények	48
Maradék magyarok	51
„Az Alexius ... után úgy éreztem, hogy szabad írónak lenni”	52
IV. FEJEZET	
„NIHIL HUMANI ET NIHIL DIVINI A ME ALIENUM” (1920-1930)	64
Hét szép história	65
A boldog ember inge mesejátéka	70
Zrínyi	73
Csend	90
Sarlósboldogasszony	94
A magyar irodalom rövid ismertetése	97
A Kölcsey-breviárium	97
Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában	99
V. FEJEZET	
„AKI A GYERMEK SZÁZADOT TANÍTJA” (1930-1945)	107
Fekete kenyér	126
Sík Sándor Madách-tanulmányai	129
István király történelmi tragédiája	143
Advent oratóriuma	164
Magányos virrasztó	168
Az Isten fiatal	172
Pázmány, az ember és az író monográfiája	177
Új versek	184
Győződ-e még?	188

VI. FEJEZET

ESZTÉTIKA (1943).....	193
„mint életmű: melléktermék”	193
„az esztétikai Abszolútum”	194
„féltudós-félművész”	198
„egy új esztétikai elgondolás kísérlete”	204
„az esztétika nem boldogulhat filozófia nélkül”	211
„az egyéni állandó”	218
Esztétikai kongenialitás, intencionalitás, intuitivitás	222
Az Esztétika – mint szintézis.....	228
Az Esztétika hermeneutikai párhuzamai	230
„Kinek kell a tudományom?”	234
Összegzésképpen.....	237

VII. FEJEZET

„SZERESS – AZTÁN TÉGY, AMIT AKARSZ!” (1945-1963)	238
„A szeretet kinyitja az embert”	241
Vigilia.....	244
A magyar költők Isten-élménye	249
Az olvasás tudománya	262
Sík Sándor kései költészetéről	270

IRODALOM.....	279
---------------	-----

NÉVMUTATÓ	285
-----------------	-----

SUMMARY	290
---------------	-----

BEVEZETŐ

A XX. század históriájához, irodalmának és esztétikájának történetéhez hozzátartozik *Sík Sándor*, a költő, a drámaíró, az irodalomtudós, az esztéta és a professzor részben elfeledett életműve. Az életmű egészében történő megismerése, mint egyfajta megújulásra váró hagyomány, még mindig várat magára. Az ismeretlenség feloldása elsősorban a szövegek olvasatán, befogadásán, megértésén és alkalmazásán, használhatóságuk felismerésén keresztül történhet meg, ezért könyvírói szándékom is elsősorban erre irányul.

Sík Sándor ugyan a szerzetesi szobából, objektíve behatárolt élményvilágból, egy klasszikus és teológiai-skolasztikus műveltségtől befolyásoltan, az irodalom és az esztétika világán keresztül tekintett a valóságra, mégis, sosem fordult el a világ történeteitől, mindig nyitott, megértő, humánus és segítőkész volt. Egyszerű életet élt, a mindennapok értékeit nem a magánélet vagy a közszereplések szenzációi, hanem a szellemi, művészi és a lelki inspirációk jelentették számára.

Könyvemben a számomra jelentősebb *Sík Sándor*-i szövegeket, így az egyes verseket, drámákat az értelmező olvasat felől; az irodalomtörténeti, irodalomelméleti tanulmányokat és monográfiákat többnyire recepciótörténeti szempont felől közelítettem meg; míg az esztétikai, irodalomesztétikai rendszerezéseket analízáló módszerrel. Egyben egy irodalomtörténeti háttér-vázlatot is nyújtottam e félévszázados életmű pályaszakaszairól, jelentősebb eseményeiről, műveiről. Mégsem törekedtem egy tágabb perspektívájú, kortörténeti jellegű, klasszikus monográfia megírására, az életrajz, a pályakép adatainak teljes számbavételére valamint a mindenkorai társadalmi, történelmi helyzet és az irodalmi folyamatok egészének rekonstruálására, mivel nem kívántam ismételni az utóbbi két évtized hasonló szemléletű szakirodalmát: *Baróti Dezső Sík Sándor* (1988) című, inkább pályakép-ismertető könyvét illetve *Rónay László Sík Sándor* (2000) című, a kortörténeti és az irodalomtörténeti kontextust is részletesen elemző monográfiáját. Ugyanakkor mindkét jelentős, értékes könyv egy alapvető kiindulópontot és háttérrel nyújtott az életmű újraolvasása során. Arra sem törekedtem, hogy *Sík Sándor* valamennyi alkotásáról írjak, hiszen ez a szándék e hatalmas terjedelmű félévszázados szellemi életművet tekintve szinte lehetetlen vállalkozás lett volna. A kortársi fogadtatás egy reflektáló háttérrel adott könyvemben a *Sík Sándor*-i szövegek értelmezéséhez és vizsgálatához, elsősorban ott, ahol utaltak a művek értelmezésének, befogadásának illetve értékelésének történetiségében is kibontakozó és változó folyamatára.

Hans-Georg Gadamer hermeneutikáján alapuló szemlélettel egyetértve, magam is úgy vélem, hogy az irodalomtörténet a művek és a befogadók – megértéseik, értelmezéseik valamint alkalmazásaik – történetileg változó folyamatából is áll. Könyvem így kettős arculatú: egyrészt részben hordozza a klasszikus irodalomtörténeti monográfiára jellemző vonásokat is, leginkább az első két fejezet valamint a további fejezetek kezdő részei. Másrészt alapvetően mégis a műalkotások értelmezése, hatástörténete, az esztétikai tapasztalat receptív oldala, a befogadás áll a középpontjában, és mindemellett

– az életmű gazdagságából következően – az irodalomtudományi munkák recepció-történeti, míg *Esztétikájának* analízáló vizsgálata.

A gadameri hermeneutikát véve alapul elsősorban azoknak a feltételeknek a feltárását kíséreltem meg, amelyek között az értésre törekvő olvasás megtörténhet, tudva azt, hogy a műalkotások jelentése nem rekonstruálható, ám mégis az olvasás, az értelmezés folyamatában generálódik valamilyen módon. Az olvasási viszony, a szöveg és a befogadó közötti köztes tér folyamatának a lehetőségeim szerinti működtetése volt a szándékom, szembesülve néhány ‘megértendő faktummal’, így többek között *Sík Sándor* egész életművét meghatározó teocentrizmussal. Elsősorban saját olvasói hozzáállásom tettem meg vonatkoztatási pontnak, ugyanakkor, ahol lehetőségem adódott, felidéztem a ‘történelmi olvasót’ is. Könyvem nyelvezetét igyekeztem egy szélesebb olvasóközönség számára is érthetővé tenni és a *gadameri* hermeneutikai teoretikus hátter inkább működésében, működtetésében és nem a rá vonatkozó elméleti gondolatmenetek ismertetésében, az azokra való kitekintésekben érvényesült. Többször hangsúlyoztam hermeneutikai olvasatom ‘előítéletességét’ is, a valamilyen szubjektív hagyományba való befogadói beillesztettségem, mint a megértő és az értelmező cselekvés apektusának egyik változatát; itt-ott teret engedve az alkalmazás, a ‘mit jelent számomra a szöveg’ esszéisztikus kitérőjének is. Főként a drámaelemzéseknel kíséreltem meg a szövegek ‘alapos olvasása’ után az azokhoz köthető, az általuk előhívható tágabb hagyomány kibontását, másutt a hermeneutikai analízis mellett a komparatív szempont működtetését, valamint leginkább a líránál a stílus- és hatástörténeti megközelítést, mindezt természetesen a vizsgált szövegek természetének valamint a megértő olvasás, értelmezés és az alkalmazás folyamatának a függvényében. Tehát nem volt egyetlen előre meghatározott interpretációs stratégiám az egyes műalkotásokat illetően, hagytam, hogy az olvasás és vele együtt a befogadó értelmezés megtörténjék. Hiszen ebben a történésben, egyben a szövegekkel való találkozás aktualitásában és egyediségében formálódik meg maga a ‘teremtő olvasat’ folyamata. Tudva azt, hogy olvasatom csupán egyetlen valószínűsíthető olvasatot nyújt az értelmezés lezárhatatlan és egy végső igaznak vélt konstrukciót soha nem eredményező folyamatában. Megjegyzem, az irodalomkritikai szempontot csak néhány alkalommal vállaltam fel, mivel alapvető szándékom az alaposabb megismerés, a *Sík Sándor*-i szellemiség ‘hagyományának’, a megértés és a dialogicitás folyamatának a felélesztése volt és az, hogy ebbe könyvem olvasója is bekapcsolódhasson.

Írásom másik szempontja az volt, hogy a sokféle műfajú – memoár, szépirodalmi, tudományos – szövegek egymás közötti reflektáló és egyben önértelmező jellegét is bemutassam. Szinte minden fejezetben erre az összefüggésrendszerre is figyelve vázoltam az adott élet- és pályaszakaszt, a szépirodalmi és a tudományos alkotások, a levelezés, az önéletrajzi emlékezések, valamint emellett a kortársi reflexiók és visszaemlékezések egymást építő viszonylatában, így többször megtörve az egyes fejezetek kronológiai rendjét. *Sík Sándor* verseiről számtalan interpretációt olvashatunk, szisztematikusan *Rónay László Sík Sándor* monográfiájában, ezért a verseskötetéről többnyire átfogóan szoltam, így lehetőség szerint elkerülve az ismétléseket, illetve emellett egy stílus- és formahatás ívet vázoltam. Részletes olvasatát nyújtottam a napjainkra már jórészt ismeretlenül maradt drámáinak, valamint a kortársi fogadtatáson keresztül je-

leztem néhány részben elfeledett irodalomtörténeti, irodalomtudományi tanulmányának, monográfiájának használhatóságát, továbbgondolhatóságát. Mindemellett leginkább *Sík Sándor* három kötetes *Esztétikájának* esztétikatörténeti rangját hangsúlyozom, ahogy ezt a VI. fejezetben bizonyítani is szándékoztam. *Esztétikáját* a teoretikus és a filozófiai háttér; a főbb esztétikai kategóriák és azok működtetése; az esztétikai koncepciók konstrukciója; az utókor hatástörténeti tudata és napjaink analóg problémáival való összevetése felől mutattam be; befogadás-konceptióját tágabb teoretikus és esztétikatörténeti kontextusba is helyezve. Ez utóbbi nézőpontból vizsgáltam *Az olvasás tudománya* című négyszáz oldalas, majdnem fél évszázadig korrektúrában maradt irodalomesztétikai könyvét.

Nem állt szándékomban sem az ‘újralfelfedezés nevében’ lelkesedni, netán túldimenzionált megállapításokat tenni; sem ‘utókor-kritikusi hévvel’ bírálni. Ítéletmondás helyett az elemző olvasásra, megértésre és a közvetítésre törekedtem; *Sík Sándor* teljes életművét elutasító véleményekkel éppúgy szemben állva, ahogy egyes műveit, általában a verseit – néhol indokolatlanul – túlértékelő lelkesedéssel is. A vallást, a művészetet és a tudományt egyaránt közvetítő ember; a tett, a szó és az írás egységére törekvő szellemiség és életmű elfelejtése – méltatlan lenne az utókor részéről. Így feladatommak tekintettem, hogy a gazdag életművében benne rejlő értékeket – elsősorban műveinek újraolvasásán keresztül – felidézzem. Tény, hogy *Sík Sándor* személyét érdemi megbecsülés és általános köztisztelőt övezte egész életében. Szépirói és tudományos tevékenysége, különösen 1948-ig, nagy elfogadottságnak örvendett. Sajnos, ez egyfajta kritikátlansággal is párosult, leginkább a líráját illetően. Majd a XX. század második felétől fokozatosan, különösen a halála után, életművének egésze szorult ki az irodalomtörténet, az esztétikatörténet folyamatából, érdemtelenül. Azonban az elmúlt másfél évtizedben örvendetesen megszorodtak műveinek újrakiadásai, vélhetően elindítva egy újraértelmezési folyamatot.

Remélem, hogy a közeljövőben *Sík Sándor* életművét nem kizárólagosan a ‘konzervatív katolikus költő’ és ‘katedra-tudós’ címkével jelzi az irodalomtörténeti és esztétikatörténeti kanonizáció, hanem ismét érdemében méltatja, mint a XX. század első felének egyik jelentősebb irodalomtudósát és esztétáját. Hiszen mind az irodalomtörténet, mind az esztétikatörténet akkor marad tudomány, ha folytonosan felülvizsgálja azt, amit korábban állított.

Tanulmánykötetem a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának három éves támogatásával készült. Köszönöm *Jelenits István* piarista tanárnak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Esztétika Tanszéke oktatójának szakértő konzulensi segítségét és lektori munkáját.

Szeged, 2004. október 15.

Máté Zsuzsanna

I. FEJEZET

AZ „EMBEREBB KISGYEREK” (1889-1903)

Talán nem véletlenül akadtam rá a *Vigilia* folyóirat egyik régi számára, mely *Sík Sándor* halálát követő évben, 1964-ben, egy addig kiadatlanul maradt levelét közli. Terjedelmes művészi önvallomását *Takács Ernő*nek, a Szent István Társulat akkori kiadói igazgatójának címezte 1941-ben, de végül első és el nem küldött fogalmazványként íróasztalának fiókjában maradt 23 esztendőn át. A későbbi fejezetekben többször is idézek ebből az ismeretlenül maradt ars poeticá-nak tekinthető írásból, most azonban csak a levél utolsó bekezdését emelem ki:

„Ezeket a dolgokat amúgy is előbb-utóbb le kellett egyszer írnom, már csak a 'zászló becsületéért' is, – hogy aztán az én fiókomban akad-e rá valami szigorú doktorandus, vagy a tiedében, az nem is nagyon fontos. Hiszen abboz, akinek (ezt is most érzem világosan) valójában szólna – az olvasóhoz –, úgy sem juthat el. És ez jól is van így: hadd maradjon meg az írónak az az illúzió, hogy az olvasót is az érdeklő igazán, ami önéki egyes egyedül fontos: az írás, a vers, a Mű.”¹

Levelében *Sík Sándor* maga sem fogalmaz egyértelműen, mintha szeretné is és nem is ezt a szélesebb nyilvánosságot. Ez a kétértelműség valószínűsíthetően elegendő alapot adott ahhoz, hogy ez az önvallomás nyilvánosságra kerülhessen, így magam is többször idézek ebből a spontán hangú ars poetica-szerű írásból. Az önvallomást és más önreflexív írásokat azonban nem a szerzői szándék elérhetősége, kinyomozása, rekonstruálása miatt idézem, hanem magát a szerzőt, *Sík Sándort* is egy lehetséges értelmező befogadónak tekintem a továbbiakban, egy interpretálóként, olykor kritikusként – a saját művei vonatkozásában is. Így szinte kötelességemnek érzem, hogy felelevenítsem azokat az életút eseményeit is felidéző memoár-szövegeket a műveken túl, amelyeket az író az utókor olvasóinak is szánt. Miért? Mert *Sík Sándor* művészete élményalapú, igaz, ez az élményvilág a külső szemlélőnek behatároltnak tűnik. Ebben a kiadatlan levelében így ír erről: *„Az én törvényem is – mint minden becsületes művészé – bűnek lenni 'keblem Istenéhez': tisztán azt mondani és tökéletesen úgy, ami és ahogyan bennem él”*. Hasonlóan élményalapú esztétikai teóriája is, több száz oldalon keresztül taglalja *Esztétikájában* a műalkotás létrehozásának és/vagy megismerésének ontológiai, létesítő elemét: az alkotói és/vagy a befogadói élményt. Ennek következtében úgy vélem, hasznos elindulni a gyermekkor, a tanulóévek élményvilágától a felnőttkorig, s azt a lehetőségekhez képest felidézni, akár azon az áron is, hogy itt-ott némi pozitivistá vagy másutt – az élményközpontúság révén – szellemtörténeti színezetet kapnak az egyes fejezetek kezdő részei, valamint az első kettő. Persze, mindig ott marad a kétely: lehet-e, egyáltalán érdemes-e utalni a legfontosabb élményekre illetve életdöntésekre, valamint a pályakép fordulataira az (esetleg öncenzúrázott vagy éppen cenzúrázott) me-

¹ *A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz. Vigilia, 1964. I. szám 19-28. o.*

moár-szövegek, levelek és más visszaemlékezések alapján? *Sík Sándor* ismételve: nem lenne elég csak a mű, az írás olvasata? Mégis – e kételyek ellenére és könyvem olvasóinak esetleges többirányú érdeklődésére való tekintettel is – ennek a *Sík Sándor* szerint olyannyira meghatározó életélmény-világnak a töredékes felidézésével folytatom, éppen azért, mert ő maga hívja fel a fontosságára a figyelmünket, és azért is, mert *Sík Sándor* személyessége, humánuma és életformája összhangban álltak a felelősséggel kimondott és leírt szavaival, a megélt életút eseményei a rögzített gondolattal.

Ugyanakkor emellett úgy vélem, ennek az életélmény-világnak, pályaképnek bármely jellegű (akár pozitivista valamint szellemtörténeti mozzanatok is egyaránt mutató) rekonstruálása – mint egyfajta etikai, lelki, közösségi, hatástörténeti kontextuális közeg – alapvetően kívül esik a konkrét szövegeken, nem értelmezi spontán módon a műalkotásokat, ezért is foglalkozom majd részletesebben az adott műalkotásokkal hermeneutikai olvasatban.

Sík Sándor 1889. január 20-án, Budapesten született negyedik gyermekként. Megszületése után néhány héttel idősebb testvérei egyszerre haltak meg 4, 5 és 7 évesen, az akkoriban gyógyíthatatlan vörhenyjárványban – ma skarlátként ismerjük ezt a betegséget. A szülők egyetlen, féltve őrzött vigasza volt sokáig. Az első pár év gyászos és tragikusan szomorú családi légkörét, az állandó aggódást az egyetlen gyermekért két öccsének és két húgának a megszületése enyhítette. Az öt testvér boldog gyermekkorának színterére emlékezik egyik önéletrajzi ihletettséggű költeményében, a *Gödöllő* (1931) című versében.² Ezt olvasva szinte magunk előtt láthatjuk az alvégi, Gizella úti tornyos családi házat, a szolid polgári jólét otthonát; a közeli isaszegi utat és erdőt, a honvédsírokat, ahol a „*régi lomb Kossuth-nótát zsong*”; a királyi parkokat, a szomorúan megcsodált, véres homlokú, leölt szarvasokat; a nagy közös ajándékkal, a csacsifogattal való száguldást; egyszerűen a gyermekkor megannyi élményét és kalandját. Az önfeledt gyermeklét harmóniája ember- és költészetformáló élménynek bizonyult.

Sík Sándor lírájában láthatóan motívum-szerű alapélményként vonul végig a harmonikus gyermekkor élményvilága és a gödöllői táj emlékezete. Akárhol járt, *Rómában*, a toszkán városokban vagy *Pesten*, mindenütt az öreg isaszegi út fényei követték. A *Szózat*-ra rímelő sorok érzetik az olvasóval az otthon, a szülőföld iránti örök szeretetet:

*A világ körül keríthetsz övet:
Az anyarög sajkása elkövet.
Ó, boldogok mi, kik ha menni szállunk,
A révbe gályánk mindig visszafut.
Nincs másból életünk és nincs halálunk:
Élve vagy halva mindig visszajárunk
Öreg szívűdre, isaszegi út.*

(Régimódi vers az isaszegi országról, 1928)

² A versek utáni évszám az adott kötet megjelenésének időpontjára utal.

Költészetében a boldog gyermekléthez kötődik a diszharmonikus valósággal szembeállított pozitív értékek sora. A gyermekség egy kitüntetett létezési formát jelent számára:

*Az én emberem: a gyerek
A nagyszemű, nevető gyermek,
Akiben szűz minden-csírák,
Ezer erők riggyezve kelnek.*

(A hajnal szerelmese, 1910)

Az *Embernek lenni* (1940) költeményében a 'meg nem értettség' keserű soraival ellentéteződik az „*emberebb kisgyerek*”, aki ösztönösen érzi azt, „*ami ember, ami egy*”, szemben a felnőttek felszínes, szétbomlott világával és értetlenségével. Költészetében a gyermeki állapot és a költő-mivolt értékességében kapcsolódik egybe, ahogy például az *Életem útja közepén* (1931) versében is:

*Hát vállalom, amit a sorsom ad,
Csak kettőért könyörgök Istenemnek:
Uram, csak szívem maradhasson gyermek,
És el ne vedd a sípomat!*

A gyermeklétet idéző képek és nyelvezet az őszinteséget, a megértést, a megnyugvást, a biztonságot, a lét örömeit és harmóniáját sugallják létösszegző verseiben is. A XX. századi ember és a világ kettéhasadottságát mintegy kiegyenlíti a kisgyermeki lét örömeivel, önfeledt csodálkozásával, bizalmával és hitével; az ember és ember közötti viszonylatok értékszegénységét a gondoskodó, megértő és a feltétlenküli, önzetlenül szerető szülő-gyermek kapcsolattal. Az embertől elidegenedett valóság történeteiben gyermeki szemekkel látja és láttatja meg az apró csodákat, a létezés kicsiny örömeit. Vallásos költeményeiben többször is megfigyelheti az olvasó, hogy a lírai én e gyermeki állapotban azonosul Istenével (*Phaeton* 1910, *Nem betegség* 1963, *Játékszer* 1963). *Az Isten ölében* (1940) soraiban a gyermekké válás önfeledt életérzését kapcsolja össze a panteizált Isten-képpel, az Isten-keresés megfáradt mozzanatait a megtalálás nyugodt bizonyosságával:

*Itt jó nekem éppen.
Futkosásba fáradt kicsi-fiúképpen
Apró lábaimmal megsimulok szépen
Az Isten ölében.*

Ugyanakkor természet-verseiben gondoskodó, simogató és becéző szülőként tekint a tájra, az állatokra (*Láthatatlan őzike* 1941, *Galambok* 1941, *Fecske* 1963), vagy éppen a gyermeklét állapotában érzékeli és ábrázolja a természet-szülő „ringatását”, az „*anyás szellő suttogását*” (*Szellősuttogás* 1941, *Szőlőhegyi szemlélődés* 1963).

Egyszerűségében hatásos költeményében, *A magam módján* (1945) versében, szintén a gyermekség felidézése teszi meghitté a halálra készülődő költő és az őt vigasztalón váró Istenének kapcsolatát. Ahelyett, hogy hosszasan értekeznek e 'létösszegző' költemény *Arany János*-i ihletettségéről; kevert – itt-ott humoros, önirónikus – hangnemeről; oszcilláló szóképeiről, a megélt élet és a rátekintés distanciájáról; helyett inkább idézem e verset magát, a további asszociációkat az olvasóra bízva:

*Hát ilyenformán élek én:
Fura, félnótás vén legény,
Lézzengő, morcos, vérszegény,
Alighogy enni kér szegény.*

*Máskor a szíjjat megeresztem,
Sokat ízlelek a kevesben,
Zúza és máj fő a levesben:
Úgy élek, mint Marci Hevesben.*

*Máma csak így-úgy csellegek,
Csak ballagok és billegek,
Kóváhygok mint fellegek,
Csak éppen ti nem kellették.*

*Holnap: hatlovas régi gazdag,
Kaput tárok jónak, pimasznak,
Öntöm magam, bornak, vigasznak,
Vedeljenek, akik szomjaznak!*

*A magam módján ballagok,
Bolond szellőket vallatok,
Egy makkepáncsban ellakok,
És fázoom, mint a csillagok.*

*Máskor, megint a magam módján,
Csillagsátoros nyár utóján
Elhintázom a Göncöl rúdján,
S a furulyám rekedtre fújnam.*

*Bizonybogy balgán élek én,
Csak egy nótányit érek én.
Ha besötétül, félek én,
Szegény szorongó lélek én.*

*De néha, mint ki félni restell,
Felállok libabőrös testtel,*

*S markomban egy pici kereszttel
Farkasszemet nézek az esttel.*

*Farkasszemet, emberszemet.
Van aki szeret engemet,
Még akkor is, ha eltemet.
Annak viszem a lelkemet.*

*Abboz szépeg immár a gondom,
Ki ismeri az én kalandom,
S amikor a végsőt szorongom,
Csak ennyit mond: No, kis bolondom!*

Öregkori lírájának kései versében, a *Játékszer* (1963) soraiban, a halálra készülődés megszélesítésében a gyermeki lét harmóniáját és a költészet értékhordozó mivoltát kapcsolja össze úgy, hogy önmagát elalvó kisgyerekekhez hasonlítja, aki álmában is „*zöngé fáját*”, „*zengő világát*”, hegedűjét „*öleli két kezével*”. A létezés harmóniáját, az élet apró örömeit megszólaltató verseiben gyermekként érzi át a puha szellő dúdolását (*Szellő-suttogás* 1941), a „*pólyás nap*” melegét (*Pannonbegyén, öreg padon* 1963); a bólongató leveleket „*Mint ölben álmos kisgyerek*” látja (*Csavargó szellő* 1963), a gyermeknyelv kicsinyítő képzőivel szólítja meg a virágokat (*Halotti beszéd a mezői virágokhoz* 1963), és a holdsugár is „*mese-fény*” (*Holdsugár* 1910). *Sík Sándor* lírájának egyik meghatározó nyelvi rétegét alkotják a gyermeki létet felidéző szókapcsolatok. Ezekben a versekben a dal is „*ringató*”, a tudományt csak ‘torkoskodni’ lehet, a fekete földön az újévi fehérséget „*csecsemő reménység*”-ként szemlélteti, és a „*Hívés, reménység, ábítat*” „*Bújócskát*” játszik a költővel (*Nem betegség*, 1963).

A harmonikus gyermeklét élményvilágának motivikussága, amely, ahogy azt láthattuk, *Sík Sándor* lírájának valamennyi korszakában meghatározó, egyaránt megnyilvánul a versek nyelvi és képi rétegében valamint értékhordozó jellegében is. Mondhatnánk, annak ellenére, hogy az első kötetét, a *Szembe a nappal*-t (1910) bíráló, Nyugatban megjelenő kritika, melynek szerzője *Karinthy Frigyes*, éppen ezt a transzcendensre is irányuló gyermeki szemléletet kérdőjelezi meg, s ennek az írásnak a fájó emléke élete végéig elkísérte *Sík Sándort*. „(...) nagyon valószínűtlen is, hogy igazi költészet fejlődhesse (...) a léleknek olyan fejletlen és gyermekes állapotában, melyet még a kinyilatkoztatott vallás (tételes katolicizmus) tejszagú misztikumai nyűgöznek.” – írja *Karinthy*. A gúnyos hangnembe burkolt megállapításban és egyfajta jóslatban azonban észrevehetjük annak vitathatatlan tényyszerűségét: az élményvilág gyermeki motiváltságát és az Isten-ember kapcsolatban az Apa-gyermek viszonyt.³ A lélek fejletlenségére vonatkozó *Karinthy*-megállapítást pedig, egy három évtizeddel későbbi, emlékező önértelmezés – paradox módon, min-tegy visszafelé – részben megerősíti számomra: „*a kispapi nevelés a mélység irányába gyorsabbá, más irányokba lassúbbá teszi a fiatal lélek fejlődését.*”⁴ *Karinthy* kritikája élesen rámutat

³ *Karinthy Frigyes: Sík Sándor: Szembe a nappal.* Nyugat, 1911. 6. szám 314-316. o.

⁴ Idézi *Rónay László: Sík Sándor.* Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 12. o.

egy másik, *Sík Sándor* költészetében folytonosan meglévő problematikára is: fejlődhet-e igazi költészet egy piarista szerzetes és pap objektív módon behatárolt élményvilágából, egy alapvetően skolasztikus, teologikus iskolázottságtól behatárolt világképből? Főleg akkor, ha magát az élményvilág fontosságát éppen maga *Sík Sándor* is hangsúlyozza számunkra?

Pap legyen és/vagy költő? – e kérdésre a következő, a pályakezdést bemutató fejezetben térek vissza.

Kiadatlan, ars poetica-szerű levelében *Sík Sándor* így ír erről a kritikáról harminc év távlatában: „*Karinthy Frigyes, a Nyugat idézett kritikusa, évekké utóbb nevetve biztosított ugyan, hogy idézett gúnyolódása 'irodalompolitika' volt, amelyet egy percig sem vett komolyan, de komolyan vették mások, olvasók és írók, akik csak ebből a kritikai kerekéből ismertek és ítéltek meg.*”⁵ E sértődöttség hátteréhez néhány rövid megjegyzést fűznék. Hogy mennyire jogos volt ez a *Karinthy*-kritika, azt szintén maga *Sík Sándor* támasztja alá egy önkritikával. Kiadatlan levelében első kötetére, a *Karinthy* által bírált *Szembe a nappal*-ra visszatekintve azt írja, hogy a benne közölt verseket legszívesebben kihagyná a negyvenes évek elején megjelenő összes verseinek kiadásából, hiszen félig gyermekkori versekből áll. Másik megjegyzésem: *Karinthy Frigyes* kritikájának céltablájává válni egyesek számára kitüntetettséget jelentett. Például *Karinthy Márton* szerint *Balázs Béla* így dedikálta könyvét: „*Karinthy Frigyesnek, abban a reményben, hogy végre érdemesíteni fog megtisztelő gúnyára.*”⁶ Harmadrészt a – későbbi szerzői önkritikával is alátámasztható – megállapításokon túl valóban irodalompolitikai tényezők is közrejátszhattak e *Karinthy*-kritikában: ennek egyik oka lehetett az, hogy ebben az első kötetben jelent meg a *Nyugatot* támadó *Liliput* verse, melyben *Sík Sándor* – paradox módon – *Ady* hangján támadta a nyugatosok egoizmusát, agresszivitását és az általa meglátni vélt kisszerűségüket.

Az 1960-61-ben készült „*Életrajzi beszélgetésekben*” ennek a zavartalan gyermekkori élményvilágnak a forrását egy olyan családi környezetnek tulajdonította, melyet „*a szeretet, a vidámság, magától értetődő, semmiben sem tolakodó vallásos légkör*”-e jellemezte.⁷ Édesapja, id. *Sík Sándor* (1853-1900) jogász, több jogtudományi könyv és tanulmány szerzője, s ahogy *Sík Sándor* írja: „*olyan liberális katolikus volt*”.⁸ Korai halála után őt gyermek maradt utána, a szegénység és a jövő miatti közös aggodalom. Az *Anyukám* (1931) visszaemlékező soraiban a családi tragédia utáni tanácstalanság – a „*Hogy is lesz most már?*” visszatérő kérdése – és legidősebb testvérként a korán átélt felelősségtudat szomorúsága szólal meg. A meghitt, kedves otthon kényszerű elhagyása – „*A tornyos ház is másoké lett*” –, az árvaság és a szegénység tudata, az édesanyja miatti aggodalom – akire túl nagy teherként nehezedett az őt gyermek eltartása és taníttatása – hirtelen felnőtté avatta a tizenegy éves diákot. Édesanyja, *Winternitz Flóra Etelka* (1861-1929) sokat olvasó, több nyelven beszélő, művelt asszony volt. A családi legenda úgy tartja, hogy férje halála után fogadalommal kötelezte magát: Isten szolgájának neveli gyerme-

⁵ *A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz*, Vigilia, 1964. I. szám 25. o.

⁶ *Karinthy Márton: Ördögörös. Utazás Karinthyába. I. kötet*. Ulpius-ház Könyvkiadó, 2003. 361. o.

⁷ *Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 372. o.

⁸ *A százgyökerű szív*, 1993, 379. o.

keit.⁹ Öt gyermekéből háromnál teljesült is ez. Érdeklődő szellemiségét – a gyermekei közül hozzá leginkább kötődő – Sándor fiának emlékező szavai idézik fel a leghívebben: „Anyám mindent figyelemmel kísért, amit csináltam. A könyveket, amiket olvastam, szerette ő is elolvasni, persze nem a direkt szakkönyveket. Mikor Olaszországban töltöttem egy évet, Ő azalatt megtanult olaszul, hogy ami engem érdekel, azt ő is elolvashassa. Jobban tudott olvasni olaszul, mint én. Úgy tanult franciául, angolul is, tanár nélkül, egyszerűen magától.”¹⁰ Hogy édesanyaként, gondoskodó, nevelő szülőként milyen is volt, talán Sándor fiához írott leveleit olvasva érzékelhetjük. Az idézett levélrészletekhez csupán egy megjegyzést tennék: 1903-ban, mindössze 14 évesen lépett be Sándor fia a piarista szerzetesrendbe.

„1903. aug. 28. (...) bár kimondhatatlan boldoggá tesz az a tudat, hogy végre eljutottál oda, ahova évek óta forrón kíváncskoztál, hogy azok a szent falak oltalmaznak végre a tisztátalan és gonosz világ ellen, melytől különösen téged annyira féltettek – mégis keservesen esik, hogy nem lehetsz nálam.”

„1903. szept. 28. (...) Isten áldja meg a jó szerzetest, de Isten óvjon a rossz szerzetestől! Inkább halva akarlak látni, drága fiam, tudva azt, hogy az Örök Élet a Tied, mintsem réme légy valaha tanítványaidnak és kedvedet találád abban, hogy előtted reszkessenek! Hisz akkor inkább lettél volna adóvégrehajtó vagy hóhérlégény! (...)”

„1903. nov. 20. (...) apád önzetlenségének és az én bőkezűségemnek örököse vagy. Hisz ép ez az oka annak, hogy egyéb nem marad rád örökségül. De ha semmi egyebet nem hagyhatok is rád, csak az egy Istened iránt érzett lángoló szeretetet, melyet beléd oltottam – úgy gazdag leszel!”

„1903. dec. (...) Téged a világ küzdelmei, a gonoszságok, a léhaság, a versengés idő előtt eltörtek volna, ha bármily más hivatásnak szentelted volna magadat. Míg így virulsz testben és lélekben erősödöl, és leszel belőled mindaz, amit oly forrón óhajtok: Isten szíve szerinti buzgó pap és Hazád ifjúságának lelkes nevelője. Úgy legyen! (...)”

„1905. okt. 23. (...) Azért lehetsz mint áldozópap hitszónok, exhortátor, de tudom, hogy mindennek előtt író és Isten kegyelméből költő fogsz lenni! (...)”

„1905. nov. 16. (...) A tanárt nem az egyetem képzi – már azt mondtam. A budapesti tanárok is elperorálnak 3-4 féléven át egy versről, vagy egy vesszőparipán elnyargalnak egy éven át. Tehát nem az a fontos, hogy kit hallgat az ember. A tananyag könyvekben megvan, és az olyan ember, mint Te, maga képezi magát. (...)”

„1905. nov. 24. (...) Légy készen, drága jó fiam, hogy sokszor és sokszor fogsz még a felületességnek és korlátozottságnak helyet adni, és a butaság és a tudatlanság fog elédbe helyeztetni. De ezen felül kell emelkedned, különben igen sok szenvedés és csalódás fog érni. Szegény jó apád is hányszor alkotott remek és tökéletes dolgot, és a mások felületes, nagyképű butasága győzte le őt! Hányszor vigasztaltam őt kétségbeesésében. De ő neki akkor még nem volt üdvözítője, akinek töviskoronájából való ajándéknak vette volna csalódását. De neked van, Te boldog vagy, mert tudod, hogy az ily csalódás Jézusod ajándéka!”¹¹

Sík Sándor szülei zsidó származásúak: „mégpedig anyám állítása szerint mindkét ágon tiszta és keveretlen. Ugyancsak tőle tudom, hogy családi hagyomány: mindkét szülőm mindkét ágon papi

⁹ Baróti Dezső: Sík Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 11. o.

¹⁰ Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések. In: A százgyökerű szív, 1993, 395. o.

¹¹ A százgyökerű szív, 1993, 9-16. o.

családból származik.” – írja naplójegyzeteiben.¹² Édesapja, mint ‘liberális katolikus’ ügyvéd szinte tipikus képviselője volt az úgynevezett idegen értelmiségi elemeknek, akik az átkeresztelkedés gesztusával, a névmagyarosítással¹³ keresték helyüket a lassan polgárosuló, XIX. század végi magyar társadalomban. Körükre egy sajátos, az úgynevezett „*honoráció*” értelmiségi rétegtől eltérően – akik még a magyar vagyonos nemesség normái szerint próbáltak élni és azt mintegy kiszolgálni – önállóbb és „*intellektualizált, urbanizált életforma*” volt a jellemző. Elsősorban ez az értelmiségi réteg volt a fenntartója, fogyasztója és a fejlesztője a kor szellemi, tudományos, művelődési életének. Az értelmiség e rétegének érvényesülési útja mégis korlátozott volt, vagy egyházi, vagy szabad szellemi pályákon realizálódott, mivel „*az államapparátus felső és középső szintjein igyekeztek kiszorítani a magyarságukban kifogásolható elemeket*”.¹⁴ Ha ebből a társadalmi meghatározottságból tekintünk Sík Sándor szerzetesi majd későbbi papi hivatására, akkor esetleg egy tipikus életútnak is vélhetnénk, melynek realitását felerősítette a korai árvaság és a vele együtt járó szegénység, valamint az édesanyjai fogadalom.

Ezentúl befolyásoló tényezőnek tarthatjuk a századfordulón megújuló katolikus szellemiség erőteljes hatását is. A neokatolicizmus ekkor már Európa-szerte jelentős múlt-ra visszatekintő mozgalom. Eszmei háttere, a neotomista filozófia és teológia az 1879-es *Aeterni Patris* enciklikával indult útjára, és a középkori skolasztikus gondolkodó, *Szent Tamás* istenérveinek korszerűsített megfogalmazására törekedtek. A hit és az ész, a vallás és a tudomány tételeit közelítették oly módon, hogy a tudományos és filozófiai megismerés a neotomista teológia által megvont határok között mozoghatott. A keresztény gondolkodásnak új eszközöket kellett keresnie eszmevilága megvédésére, ennek egyik módja, hogy a ‘modernizált’ teológiai tételekben ugyan dokumentálódnak a tudományos és a filozófiai megismerés eredményei, de – egyfajta „*hitvédő szándékkal*”¹⁵ – ettől érintetlenül maradnak a teológia hit-kérdései. A neotomizmusban gyökerzik a katolikus kereszténység reneszánszának gondolata, mely fokozatosan létrehozta annak politikai mozgalmát, a keresztényszocializmust valamint sajátos pedagógiai gyakorlatát is, a századforduló majd a századelő Magyarországon. E megújulásra törekvő mozgalom eszméit közvetítette a piarista rend intézményrendszere, a rendházak, a gimnáziumok, a Kalazantinum, a hitbuzgalmi lapok; *Probászka* püspök egyházszervező munkája, „*aki még római tanuló évei során tesz fogadalmat a neokatolicizmus eszméinek magyar földön való elterjesztésére*”¹⁶ és *Schütz Antal* neotomista dogmatikája és bölcsellete. *Rónay László*t idézve, ebben a neokatolikus szellemi környezetben és intézményesült szervezetben kezdte pályáját Sík Sándor. „*A megújulás gondolatának szorgalmazói jó érzékkel esz-*

¹² *Naplójegyzetek*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 205. o.

¹³ „*Sík – Schik: Magyarországon is sürűn előforduló zsidó családnév, amely állítólag a „sem jiszróel kodós” /Izráel neve szent/ kezdőbetűinek összevonásából keletkezett. Ezt a nevet olyan családok vették fel, amelyeknek valamelyik tagja mártírhalált halt.*” A Magyar-Zsidó Lexikon ezután a 3. és 4. cikkben említi meg id. Sík Sándor ügyvédet és Sík Sándor „*kegyesrendi áldozár*”-t, költőt és tanárt, mint áttért keresztényeket. In: *Magyar-Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. Szerkesztette: Újvári Péter.

¹⁴ *Szabó János: A modernizáció keresztelőlétől a tragikus optimizmusig. /Sík Sándor vázlatos pályarajza/*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 411-412. o.

¹⁵ *Nyíri Tamás: Filozófiatörténet*. Budapest, 1983. 531. o.

¹⁶ *Poszler György: Szerb Antal*. Akadémiai, Budapest, 1973. 16. o.

méltek rá arra, hogy aktív katolikus tömegeket csak akkor teremthetnek, ha megnyerik maguknak a diákságot. Még a papság körében is fenyegető méreteket öltött az elvilágosiasodás, a hitbizsgalmi lapok nem szűntek meg panaszkodni, hogy a papi hivatást választók nagy része csak azért lép e szemináriumokba, hogy biztosíthassa majdani – nem mindig szerény – jövedelmét. A század utolsó két évtizedében azonban valamelyest változott a helyzet, a papnevelésben egyre felkészültebb lelki vezetők jelentkeztek, s országos szinten megszervezték az úgynevezett kis szemináriumokat, amelyekben a gimnázium akkori negyedik osztályától kezdve folyt a papi hivatásra történő kiválasztás és nevelés munkája, bár eleinte meglehetősen vontatottan. A középiskolás diákság lelki vezetését, érdeklődésének tudatos irányítását szolgálta az egyik legnagyobb hatású diáklap, a Zászlónk, amely a század első éveiben indult. Ebben kezdte pályáját Sík Sándor.”¹⁷

¹⁷ Rónay László: *Arcképrázlat Sík Sándorról*. In: Rónay László, 1990, 227-228. o.

II. FEJEZET

„NAGY GENERÁCIÓ JUTOTT OSZTÁLYRÉSZEMÜL” (1903-1911)

Egy túl korai felelősségérzet kialakulása a testvérekért, édesanyjáért és önmagáért, saját és mások jövőjéért – talán így lehetne jellemezni azt a meghatározó személyiség-változást, mely apja halála után a tizenéves diákban végbement. Az egyik oldalról szinte családfőnek érezhette magát, ugyanakkor a tanárai iránt érzett szeretet, tisztelet és erős érzelmi kötődés nyilván a korán elveszített édesapa hiányából fakadhatott. 1898 szeptemberétől Gödöllőről járt be vonattal a pesti piaristák főgimnáziumába. Az osztályfőnököt, *Palásti Gyulát* tekintette *Sík Sándor* első lelkiatyjának, Istenhez való kapcsolódása elmélyítőjének: „Úgy megszerettem, hogy azért lettem piarista, mert úgy akartam élni, ahogy ő.”¹⁸ Feltételezhető, hogy édesapja korai elvesztésének, *Palásti Gyula* gondoskodásának, valamint édesanyja fogadalmi kívánságának köszönhető a piaristák rendjébe való – nagyon korai – belépés szándéka, az isteni ‘hívás’ mindenek fölötti akarása. 1903. augusztus 27-én öltötte fel a Kegyes Tanítórendi ruhát, 14 éves volt ekkor. A pesti Piarista Főgimnázium tudós-tanárai a klasszikus humanista műveltségeszményt közvetítették diákjaik számára. *Sík Sándor* szeretett tanáraként említi meg önéletrajzi visszaemlékezésében a szigorú, görögöt oktató *Maywald Józsefet* és a történelmet tanító *Prónay Antalt*, aki emellett első, nagy érdeklődéssel olvasott irodalomtörténeti könyvének szerzője is volt, amelyet *Sík Sándor* később, 1923-ban átdolgozott és kibővített.¹⁹ A pesti piaristák ötödik osztályosaként, *Endre* öccse közvetítésével került kapcsolatba a *Zászlónk* ifjúsági lappal és a *Regnum Marianum* katolikus egyesülettel:

„Amikor én 5.-es voltam – abban az évben mentem be aztán a rendbe –, megjelent egy új folyóirat: a *Zászlónk*, kiadta a *Regnum Marianum* egyesület, szerkesztette *Izsóf Alajos*. Ifjúsági lap volt; máig is meggyőződésem, hogy ebben a nemből egészen páratlan. Amit mutat csak az a hatás is, amit tett. Volt idő a régi Magyarországon, hogy 60 000 példányban is elfogyott, Csonkamagyarországon is 28 000 példány volt a legnagyobb. Én *Endre* öcsémén keresztül vettem róla tudomást, aki a R.M.-ba járt, mint az ottani Mária-kongregációnak tagja. Én kongregánista nem voltam, de a *Regnum* szelleme, ifjúsággal való bánásmódja, az élén álló kitűnő papok, elsősorban szerkesztője: *Izsóf Alajos*, igen nagy vonzórőrt gyakoroltak rám, és *Izsó*hoz be-bejártam. És a roppant élénk szellemű, villogó szemű, tótos kiejtésű kis ember hasonlíthatatlan hatást tett minden valamirevaló fiúra. Ez a szellem működött a *Zászlónk*ban. A katolikum, amelyet képviselt, nemcsak határozott és kemény életvalóságon, hanem a serdülő ifjúság lelki igényein keresztül jelent meg benne; minden fiú, aki megismerte, magáénak érezte. De legalább annyi felnőtt olvasta, mint fiú. Meg tudta találni a közvetlenségnek, szellemi felsőbbségnek és meleg szeretetnek hangját.(...)

Ha azt kérdezem, hogy ez a szellem miből állott elő,(...) /Itt a *Regnum Marianum*ra utal *Sík Sándor*/ elsősorban *Néri Szent Fülöpöt* kell említeni, akinek lendületes, tréfás, játékos pedagógiai

¹⁸ *Sík Sándor*: Életrajzi beszélgetések. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 375. o.

¹⁹ *Sík Sándor*: Életrajzi beszélgetések. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 377. o.

zsenialitása volt a példája annak a néhány apostoli lelkű papnak, hitoktatónak, akik először Filippinum néven álltak össze és kongregációkba tömörítették a csakhamar hozzájuk seregülő fiúkat, akik éppen úgy otthon érezték magukat a Regnumnak (később Nagy Sándor freskóival díszített) kápolnájában, mint a ház udvarán labdázáskor. Egészen véve valami friss, modern szellemet leheltek ott minden. ...”²⁰

Rónay László így mutatja be a századelő vallási megújulásának mozgalmát: „A Regnum Marianum egyike volt a századforduló táján szerveződött katolikus egyesületeknek. Budapest lakossága három évtized alatt háromszorosára nőtt: a papság a hagyományos, nehézkes plébániai szerkezetben képtelen volt ellátni megnövekedett feladatait, új plébániák szervezésére volt szükség, hiszen komoly intenzitással folyt a harc a főváros rekatolizálásáért. A Szent István Társulat immár újonnan épült székházában működött és adta ki a Katolikus Szemlét, Probászka Ottokár jelenlétével komoly tekintélye volt a Fejér megyei Naplónak, s a vidéki városokban is ügyesen szerkesztett, katolikus szellemiségű helyi lapok indultak. Budapest vallási életének megújítója, Kanter Károly Sík édesapjának jó barátja volt, az ő javaslatára írták fiukat a piarista gimnáziumba. Kanter, Majláth Gusztáv és Probászka kezdeményezése nyomán indult a Zászlónk.”²¹

A Regnum körének folyóirata, a Zászlónk nemcsak a szellemi társakat, hanem az első irodalmi nyilvánosságot is jelentette, itt jelent meg első verse is. Majd egyetemista korában a Zászlónk szerkesztőségének tagja, később 1921-től 1930-ig a lap főszerkesztője volt. Személyes hangú versében, A Zászlónk (1931) életképében sorra felidézi a kör és a szerkesztőség tagjait, a Literátort, a Piktort, a Munkástitkárt, a Filozófot, s végül a „lobogó vezér”-t, a Szerkesztőt, Izsóf Alajost. Őt keresi fel első komoly döntésének, novíciusi fogadalmának előestéjén is: „Palásti volt az ideálom, míg gyerek voltam, de aztán, mikor nagy fiú lettem, akkor inkább Izsóf. Ő mondta nekem azt a nevezetes dolgot, mikor közvetlen ünnepélyes fogadalom előtt mentem el hozzá és megkérdeztem a véleményét, hogy most dönteni kell, holnap fogadalom vagy nem, mert aztán nincs visszaút – mit gondolt? És akkor mondta nekem – még a hangját is hallom és az arcát is látom: »Sanyikám, csak egy a lényeges. A Jézus kedvéért jön, vagy nem? Ha Jézus kedvéért jön, akkor a többi mind nem számít semmit. Ha nem az Ő kedvéért, akkor lehet a legszentebb szándékkal, tudományért vagy családjáért, vagy ezért vagy azért, boldogtalan ember leszel. Nézzé az a sok szegény papot. Vagy Krisztusra, vagy feleségre szükség van. Se Krisztusuk, se feleségük, hát hogy éljenek?»”²²

1903 és 1904 között novíciusként – letöltve a szokásos rendi próbaidőt – Vácott végezte a hatodik gimnáziumi osztályt. Visszaemlékezésében drámai időszaknak nevezte ezt, hiszen megszokott védettsége és kivételezettsége helyett a bosszantásokat és a mellőzöttséget kellett átélnie.²³ A próbaidő után a rend kecskeméti gimnáziumában fejezte be a hetedik és a nyolcadik osztályt, mint kispap, és itt érte el az első irodalmi és ‘tudományos’ sikereket – minden meghirdetett pályázatot megnyert – valamint itt lelt rá ‘igazi’ lelkiatyjára, Zimányi Gyulára, aki több évtizeden keresztül a gyóntatója maradt: „Egy óriási hatás, az első igazi lelkiatyám: Zimányi Gyula prefektus és hittanár. 8. osztályban ő volt már tanárom. Roppant lelkesedése és lelkesége egész életemre döntő lett. Az Úristen

²⁰ Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések. In: A százgyökerű szív, 1993, 385-386. o.

²¹ Rónay László, 2000, 8. o.

²² Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések. In: A százgyökerű szív, 1993, 387-388. o.

²³ Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések. In: A százgyökerű szív, 1993, 379. o.

úgy gondoskodott róla, hogy érzéke volt a költészet iránt, és meg tudta mutatni, hogy tisztel, mint költőt. Hogy nem léptem ki, mint költői karrierjét féltő ifjú, a rendből és hogy nem hagytam abba a költészetet, az mindkettő az ő zseniális vezetésének a műve. Azt gondolom, minden más szemináriumban úgy lett volna, hogy vagy meggyőzőnek, hogy nem méltó hozzá – számtalan példát tudok erre –, és annak vagy az lett volna az eredménye, hogy meghal bennem a költő, vagy – és ez a valószínűbb – hogy kilépek. Hogy ez a kettő összefér és eggyé lehet, azt ő meg tudta velem értetni. Nem magyarázattal, hanem léttel. De hiszen portrét írtam róla versben, ez benne van. Nagystílus egyéniség volt, nagyszerű szónok. Neből volna megmondani, kinek köszönök többet, neki vagy Schütznek. De a kétféle hatás eléggé egy mederben folyt.”²⁴

Zimányi Gyula portréját *A prefektus* (1931) című verse őrzi, ebben állít emléket „prófétasúhós” személyének. Ekkor még nem sejtve, hogy „atyának” és „testvérnek” vélt tanárai-ban, példaképeiben – Zimányi Gyulában, majd az egyetem évei alatt és után is nagy hatással bíró Schütz Antalban – a zsidóüldöztetések idején személyét is érintően, csalódnia kell.

Sík Sándor 1906-ban érettségizett, kitűnő eredménnyel, majd 1910-ig a pesti egyetem magyar-latin-görög szakos hallgatója volt. Emellett párhuzamosan folyt papi-teológiai felkészítése a piarista rend budapesti intézetében, a Kalazantinumban. Úgy élt ekkor, „mint egy gyarló, de becsületes szerzetes”²⁵. Az emlékező szavak „gyarló” jelzője talán az egyetemi hallgatót ért ‘világi kísértésekre’ utalhat, egy titkolt szerelem és a világi költői pálya vonzerejére. Öccse, Sík Endre így emlékezik egy ilyen megpróbáltatásra: amikor 1910-ben a *Vág ritmusai* című költeményével Sík Sándor megnyerte a Petőfi Társaság irodalmi díját, ekkor „Ferenczi Zoltán megpróbálta rábeszélni, hogy ugorjon ki /mármint a piarista rendből/, mert akkor nagy költő lesz belőle, de ha bent marad, sohasem lesz belőle nagy költő.”²⁶ Arra, hogy a nagyon korai rendi belépés ellenére mégsem volt annyira egyértelmű az ‘isteni hivatás’ melletti döntés, szintén Sík Endre szavaiból következtethetünk. 1909-ben Endre öccse bejelentette a családnak és bátyjának a rendből való kilépési szándékát: „mikor ezt neki megmondtam, akkor többször sétáltunk a Duna-parton, és azt mondta, hogyha én kilépek, akkor ő nem léphet ki”.²⁷

Sík Sándor 1910. március 28-án tette le az ünnepélyes piarista szerzetesi fogadalmat, majd 1911. június 30-án pappá szentelték.

Érdekes momentuma az 1960-ból származó életrajzi visszaemlékezésnek, ahogy azt fentebb olvashattuk is, hogy választási kényszer esetén, ‘s ez a valószínűbb’, inkább a rendből lépett volna ki, mint hogy hagyta volna meghalni magában a költőt. S bár költőként korlátozottságokat kellett elviselnie – például 1910-ben Schütz Antal kívánságára kérte vissza a verseit a Nyugtától, Sík Endre állítása szerint –, mégis választásra nem került sor. Mondhatnánk: nem kellett választania, költészetének eredendően vallásos jellege miatt is. A század első évtizedeiben a megújuló katolikus egyháznak egyszerűen szüksége volt egy pap-költő modernnek tűnő hangjára.

²⁴ Sík Sándor: *Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 380-381. o.

²⁵ *Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 381. o.

²⁶ Sík Endre visszaemlékezése In: *A százgyökerű szív*, 1993, 399. o.

²⁷ Sík Endre visszaemlékezése. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 400. o.

Az egyetemi évek pillanatképét őrzi a *Kupolaterem* (1931) című verse, s emellett több visszaemlékezésében is utal az ekkori szellemi és személyes hatásokra: „(...) az egyetemen is szenvedéllyel és gyönyörűséggel olvastam a klasszikus költőket (a görögöt pl. csak azért vettem fel, mint bölcsészhallgató, harmadik szaktárgyamul, hogy képes legyek a nagy görög költőket olvasni); a görögök közül a tragikusok, elsősorban Aischylos, a latinok közül Vergilius és Horatius, majd a nagy keresztény lírikus Prudentius lett a kedvencem. – Korán tanulmányozni kezdtem a magyar egyházi költészet legjelentősebb lírikusát, Mindszentyt is, aki főleg hatalmas lendületével és a hagyományos vallásos költészet kereteit szétverő korszerű témáival ragadott meg. Egyetemi hallgató koromban három férfiú volt rám döntő hatással, akiknek mindegyike mint író is a legnagyobbak közül való a maga területén, de rám ebben az időben írásaiknál is döntőbben hatottak eleven egyéniségükkel – amit persze erősített és továbbfejlesztett könyveik állandó forgatása. Jellemem kialakulására, világnézetem megszilárdulására Schütz Antal, a teológus, irodalomszemléletem és ízlésem fejlődésére Riedl Frigyes és a vele rokon Péterfy Jenő volt legtermékenyítőbb hatással. (...)

Ugyancsak még egyetemi hallgató koromban értek el hozzám a Nyugat irodalmi mozgalmának hullámai. Az első pillanatok idegenkedése után hamar megéreztem Ady költészetének jelentőségét; 1910-ben (még egyetemi hallgató koromban) írtam le először róla az *Életben*, hogy korszakalkotó lírikus, és kezdettől fogva bevitettem iskolai irodalomtanításomba – ami természetesen nem ment harcok nélkül. A Nyugat költői közül azonban jobban szerettem Babitsot és Tóth Árpádot, Adynak csak egyes verseit. Őt eleinte inkább csodáltam, csak később szerettem meg igazán, amikor mint költő levetkőztem azt az öntudatlan hatását, amelyen minden lírikus kortársammal együtt át kellett mennem. Azóta aztán úgy vagyok vele, mint a nagy költőkkel egyáltalán: valahányszor újra belemériülök, mindig nagyobbnak és magamhoz mindig közelebb érzem.

Mint irodalomban élő ember, természetesen ámentem a világirodalmi hatásoknak mindazon hullámvérésén, amely kortársaimat hazánkban elérte: Puskin-Bérczy Anyeginjétől és Rostandtól Katajevig és Mauriacig és Huxleyig. Mindez kétségkívül alakító hatással volt gondolkozásomra; ha azonban azt kérdezem magamtól, mi az, amiről tudom, érzem, hogy véremmé vált, különbbé, igazi magamhoz közelebbé tett, azt kell mondanom: mint ember, mindebből legtöbbit a nagy orosz regénynek köszönhetek, elsősorban a Háború és békének és a Karamazov testvéreknek, de a kisebbeknek, Turgenyevnek, Goncsarovnak és a többieknek is. Mint poétára, amennyire rá tudok eszmélni, Verlaine és Rilke *Stundenbuchja* hatott elmélyítőleg.

Ha mármost arra a még nehezebb kérdésre kell válaszolnom, hogy miket szeretek és becsülök legtöbbre a ható könyveken kívül, nagyon nehéz helyzetbe kerülök. Ohanféléképpen vagyok – az irodalom professzionistájánál könnyű ezt megérteni! –, mint a primitív vallások henotheistái, akik hol ehhez a bálványukhoz imádkoznak, hol amahoz, de mindig úgy, mintha csak azt az egy istent ismernék. Nekem is volt Dante-korszakom és Shakespeare-korszakom, Szent Ágoston-korszakom és Goethe-korszakom és még egy sereg, közte egy Gárdonyi-korszak is (akit legjobban szeretek a magyar regényírók közt). De legkedvesebb és leggyakoribb olvasásom tárgya minden korszakban a magyar líra volt már régóta mindenestül. A középkori gyermekdalogásától Adyig és a legfiatalabbakig, akiknek új és új hangjait szenvedélyes szeretettel és beleéléssel figyelem. A mai világirodalomból legtöbbre tartom a skandináv regényt, Hamsunt, Lagerlöföt és főképp Undsetet. Mint meditációhoz szokott embernek, mindennapos legkedvesebb olvasmányom természetesen a Biblia. A lelkiség klasz-

szikusai közül leggyakrabban és legnagyobb szeretettel forgatom Szent Ágoston, Szalézi Szent Ferenc és Prohászka műveit.”²⁸

Az egyetemen töltött évek másik pillanatképe – *A professzor* (1931) verse – kedvelt tanárának, a „Borzott hajú és bozontos szakállú” Riedl Frigyesnek állít emléket, aki „Jön, boztaámlép, karonfog, elkísér. / Mit olvasok? Mit írok? Mit szeretnék? / Kérdez, felel, tanácsol, bív magához. / Könyveket ígér...”. Az életrajzi beszélgetésekben arra a kérdésre, hogy mi is jellemezte Riedl Frigyesrel való kapcsolatát, így válaszolt:

„Riedlrel kapcsolatban sokszor elmondtam a Zrínyimmal való dolgát. Mikor megírtam a Zrínyi-dramát, elvittem hozzá, megkértem, hogy olvassa el. Következő szavakkal vette át: »Kérem, hogy egy katolikus pap jó színdarabot írjon, az nem lehetetlen, de nem is valószínű. Mindjárt meg fogom mondani, hogy ez valószínűleg jó-e vagy rossz.« Kinyitotta a gépelt kéziratot a személyeknél, és elém tartotta: »Jelöljön meg ezek közül a személyek közül egyet, akinek nincs több szerepe, mint 10-15 szó.« Megjelöltem Tasso ezredesét. Erre becsukta a kéziratot, és azt mondta: »Kérem, beszéljen Tasso ezredeséről, mondjon el mindent, amit tud róla. Milyen ember, milyen családi viszonyai vannak, milyen műveltsége stb.« Mint hogy én nagyon sokat gondolkodtam az alakjaimon, elég hosszan tudtam beszélni róla. »Kérem – mondta – alighanem jó a darab. Meg fogjuk látni.« Mikor aztán elolvasta, azt mondta: »Ha már megírta ezt a darabot, akkor tartozik neki arval, hogy megtegyen mindent a színre kerülésére.« Ez adta a bátorságot, hogy a darabot beadtam a Nemzeti Színházhoz. Nem adták elő. Ambrus Zoltán, aki akkor igazgató volt, elolvasta, jónak találta, és megígérte, hogy elő fogja adni, de előbb valami nagy sikerre van szükség, mert a történeti daraboktól nem várhat komoly közönségsikert. Két évig hevert a darab az ő fiókjában, két év múlva meguntam a várakozást és visszavettem, és kiadtam nyomtatásban a Franklin Társulatnál.

Még egy érdekese tudok róla mondani. Egyszer magához kért vagy hívott, és arra kért, hogy kísérem el Váczra, ahol meg van híva előadást tartani a kat. liceumba. Csodálkozva hallottam ezt, mert tudtam, hogy ő soha és sehol föl nem olvas. (Egyetlen fölolvásásáról tudok, amelyen jelen is voltam, amikor a kuruc balladák hitelességének problémáját vetette fel.) Csodálkozásomnak kifejezést is adtam, mire azt felelte, hogy muszáj neki elmenni, elfogadni a meghívást, mert nem kínálnak honoráriumot. Ha kínálnának, könnyű volna elzárkózni előle, így azonban mégsem lehet. S egy kanonok, a liceum szervezője így elmondhatta, hogy megkapta Riedlt előadásra. El is kísértem, és szívességemért nagy jutalomban volt részem, mert a székesgyházat alaposan megnéztük, de gyönyörűség volt az ő magyarázatait hallgatni.(...) Az talán nem volna éréktelen, de mért mondanánk rossz-szat szükség nélkül, hogy Beöthyvel is elolvastattam a Zrínyimet, de nem mondott rá mást, mint hogy mért nem ügyelek jobban az íkes ígérekre. Nem vette észre, hogy a nyelv régiessége miatt tettem, amit tettem tudatosan egypár helyen.

Beöthyt voltaképpen nevettük a frázisai miatt, mert az ő irodalomtörténeti könyvét tanultuk. Utóbb rájöttünk a stílári szépségeire. A 'kís Beöthy' néven szerepelt ez a tankönyv. Nem is jártam az előadásaira, mindig csak egy ment el a magyar szakos piarista kispapok közül és leste, hogy mit mond, ami nem egészen úgy van a könyvében, és azt feljegyezte. Riedlhez elmentünk, mert azt élveztük, mindig tudott valami újat és érdekeseit mondani.”²⁹

²⁸ Sík Sándor: Visszaemlékezés az olvasmányokra / Önéletrajzi vallomás/ In: *A százgyökerű szűz*, 1993, 7-9. o.

²⁹ Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések. In: *A százgyökerű szűz*, 1993, 393-394. o.

A fentebb idézett 1960-1961-es életrajzi beszélgetések olvasgatása után akadt kezembe egy tanulmány a fiatal *Sík Sándor* pályaképéről, 1959-es keltezéssel. A tanulmányíró *Brisits Frigyes* volt, *Alsóeghy Zsolt* mellett *Sík Sándor* szerzőtársa számtalan középiskolai irodalmi tankönyv megírásában. A szerző szellemtörténeti ihletettséggel ír a pályakezdő *Sík Sándor* szellemiségét meghatározó Egyetem „tündöklő arénájá”-ról s a kiváló tanárok közül az első helyen állóként méltatja *Beöthy Zsolt* hatását: „*Sík Sándornak kiváló tanárai voltak az Egyetemen. Ezek közül első helyen áll Beöthy Zsolt. Finom fej, nemes arcél, nagyszerű elme. Szellemi területének átfogó távlatait és frissességét nem lehet eléggé csodálni. Mindent tud és minden érdekli. Egy modern plakát, művészeti újság éppen úgy foglalkoztatja egyetemi előadásait, mint az új építészlet beton-kompozíciója. Vérteli esztéta, rajong egy szép mozdulatért, egy artisztikus szóért, (...).*”³⁰

1959-ben a *Vigilia* ünnepi számmal köszöntötte felelős szerkesztőjét, az akkor 70 éves *Sík Sándort*, s ez az írás is ott jelent meg. Szinte magunk előtt láthatjuk *Sík Sándort*, amint elmélyülve olvasgatja a méltatásokat, így *Brisits Frigyes*ét is, és mosolyog egyet *Beöthy Zsolt* feltételezett hatásán – hiszen még az óráira sem járt be –, és úgy dönt, hogy egyik szerkesztőtársával megbeszéli az ‘életrajzi beszélgetések’ időpontját, netán a pontosítások végett. Úgy vélem, ha a műveket többféleképpen értelmezhetjük és értékelhetjük is, legalább az életút élményeinek taglalását bízunk az azt megélő személyre, s fogadjuk el az emlékezés öncenzúráját is vagy az elhallgatásokat. Ez utóbbi mondatom akár értelmezhető mentegetőzésként is, a bőséges autobiografikus utalásaim miatt, másrészt nyilvánvaló, hogy ez a típusú memoár-irodalom is csak részleges és töredékes képet nyújthat számunkra.

Önvallozásában természetesen módon kínálkozik az akkori, párhuzamosan folyó egyetemi bölcsészképzés és a teológiai képzés összehasonlítása: „*A szemináriumban volt valami szellemi élet, de a kisapok akkor nem vettek részt. Utóbb ez megváltozott. Nem volt olyan intim szellemi élet, mint Szegeden, de valami volt. (...) A teológián nagy emlékek, nagy generáció jutott osztályrészemül. Schütz-től tanultam a bibliikumot, dogmatikát; pl. a bibliikum előadásaiban őtől kaptam kedvet és érzéket a zsolnárokhoz. Zimányi Gyulától kaptam a morálist, jogot, liturgiát. A teológiai előadások nagyobb élmények voltak, mint az egyetemiek.*”³¹

Sík Sándor és *Schütz Antal*: szellemi társak, barátok voltak, majd pár évtized múltán *Schütz* nevét adta a fasiszta ideológiához; *Sík Sándor* pedig az ellentétes oldalon maga is kitaszítottként, zsidó sorstársain segített. Mindössze 9 évvel volt fiatalabb a nagyhatású hittanártól, aki később a dogmatika és a teológia professzora lett. 1913-ban *Sík Sándor* szerzőtársa volt, a piarista diákoknak sokáig ‘kötelező’ *Imádságos könyv* egyszersmind *kalauz a lelki életre*³² imakönyv megírásában. Több évtizedes kapcsolatukra így emlékezik *Sík Sándor*: „*Első éves kalazantiner és teológus koromban ismerkedtem meg Schütz Antallal. Teológiai tanár volt itt a Kalazantinumban és tanár a gimnáziumi felső osztályokban. Roppantul imponált nekem az a hatalmas tudás, határozottság és félreérthetetlen lelki beállítottság. Nagyon sokáig úgy voltam vele, mint mások is: ‘auto szefa’*”³³ (‘Ő mondta’ – görögül; így idézték a közép-

³⁰ *Brisits Frigyes: Anni felices laetitiaeque dies ! Sík Sándor pályaképe. Vigilia, 1959. 2. szám 69. o.*

³¹ *Sík Sándor: Életrajzi beszélgetés In: A százgyökerű sziv, 1993, 394-395. o.*

³² Ezt a terjedelmes, 690 oldalas könyvet 1913 és 1943 között 12-szer adták ki.

³³ Helyesen: „autosz efa”.

korban Arisztotelészt, az abszolút tekintélyt). Az, hogy 'ő mondta', az nekem garancia volt arra, hogy úgy van. Nagyon erős egyéniség volt, mert a lelki életnek a zugaiba jól bele tudott világítani. És kifejlődött a lelki gyermekesség alatt egy baráti viszony, amelyből utóbb az egyenlők baráti viszonya lett. Aminek mintegy ünnepélyes megpecsételése az volt, mikor tábori lelkész koromban húsvétkor lejött hozzám látogatóba, (...) és a barátság jeléül megkért, hogy gyóntassam meg én őt. (...) És életgyónást végzett nálam. (...) A jó viszony tartott haláláig, de persze azért alakult. Ő az egyetemre került, sokkal több dolga volt, sokkal több, szélesebb körökkel volt lelki viszonyban, sokkal kevesebb ideje jutott rám. (...) kevésbé meleg lett a barátságunk. Aztán utóbb politikai nehézségek voltak, de azokról talán ne írjunk.”³⁴

Az Életrajzi beszélgetésekben a „Schütz-élménnyel” párhuzamosan emlékezik Sík Sándor egy másik „döntő élményre”, Probászka Ottokár székesfehérvári püspök hatására: „Tebát Schütz szerepelt mint bibeli, szellemi tekintély. Probászka pedig mint az élet megvalósulása, akiben a szentet láttam. De voltaképpen beszélni egyszer beszéltem vele: amikor a Belülvalók mécsét ehíttem neki. (...) Találkoztunk vele nemegyszer Élet-vacsorán (...) és részt vettem a társalgásban, de személyes viszony nem alakult ki közöttünk. Aztán annak a korszaknak sok vezető elméjével volt nekem itt vagy ott találkozásom, de viszonyba nem jutottam egyikkel sem. Úgy húzódoztam a nagyuraktól mindig.”³⁵

Kétségtől megfigyelhető Probászka hatása, s ezt nemcsak korai verseinek – ma már idegen – diadalmasan küldetéses hangja, a lelkek visszahódításának programja, a „prófétálás szándéka”³⁶ bizonyítja, hanem első jelentősebb irodalomtörténeti és esztétikai tanulmánykötetének Probászka-val foglalkozó fejezete is (Gárdonyi, Ady, Probászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában), amely a püspök halálát követően, 1929-ben jelent meg. Himnikus szavakkal méltatja Probászka Ottokár személyiségét és amikor az irodalomértés eszközeivel vizsgálja irodalmi és szónoki munkásságát, a Nyugat újító törekvéseinek rokonát véli felfedezni benne. Baróti Dezső meglátása szerint Probászka költészetét: „közéletből nézve ma a szécesszión, az 'art nouveau' egyik érdekes változatának tekinthetjük. Ha pedig továbbgondoljuk Sík Sándornak azt a Probászka-jelenség lényegét megragadó megállapítását, mely szerint »írásaiban és beszédeiben a műélvezet közvetíti a meggyőzést és megindítást« (az aláhúzás Sík Sándortól való), már nemcsak az ő esztétikájának kitaruló lelkesedését értjük meg, azt a korábbinál modernebb szavakra áhítózó értelmiségét is, amelynek majd szintén a szécesszión katolikus változatát képviselő Élet lesz a folyóirata.”³⁷ Ugyanakkor Probászka hatása bizonyos szempontból korlátozottan érvényesült, ezt leginkább Sík Sándor Ady- és Madách-tanulmányai bizonyítják számunkra, hiszen itt élesen szembekerült a püspök esztétikai értékeléseivel.

Sík Sándor 1910-ben szerezte meg tanári diplomáját a budapesti egyetem bölcsészkarán, magyar-latin-görög szakon. Ekkor írta meg *Mindszenty Gedeon élete és költészete* című doktori értekezését, amely ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent. Szokatlan volt ez a témaválasztás annyiban, hogy kortárs költőről írt, mégis hagyományos, hiszen egy iskolai közvetítésű, konzervatív vallásos költészetet elemzett. Ugyanebben az évben tette le az ünnepélyes szerzetesi fogadalmat, majd 1911-ben pappá szentelték.

³⁴ Sík Sándor: *Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 383-384. o.

³⁵ Sík Sándor: *Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 389-390. o.

³⁶ Rónay László, 2000, 12. o.

³⁷ Baróti Dezső, 1988, 118-119. o.

III. FEJEZET

„A HANG MÉG NEM VOLT TERMÉSZETES” (1911-1920)

A pályakezdés lendületében nemcsak tanárnak, cserkészvezetőnek, piarista papnak készült, hanem költőnek, drámaírónak és kritikusnak is. Részt vett az újjászülető katolikus irodalom folyóiratainak, az *Élet* és a *Zászlónk* szerkesztésében, alkotóművészként, szerkesztőként és kritikusként egyaránt; elindította a cserkészmozgalmat; tanári és szervezői munkájával jelentősen hozzájárult a liberális piarista gimnázium szellemiségének sokszínűségéhez. Ebben az évtizedben négy verseskötete és egy misztériumjátéka jelent meg, valamint további két drámai darabját diákjai adták elő.

22 évesen állt katedrára a váci piarista gimnáziumban, majd egy év múlva a budapesti Piarista Főgimnáziumban tanított szerzetestanárként – többnyire magyar irodalmat és nyelvet, hittant, latint, ritkábban görögöt és történelmet – mintegy 18 esztendőn át, 1929 végéig. Mindössze kétszer volt hivatalosan távol az iskolától: 1915. január 6-tól április 10-ig tábori lelkész volt a délvidéki Péterváradon, illetve az 1925/26-os tanévben Rómában járt, tanulmányúton, és emellett a cserkésztáborozásokkal Európa sok országába eljutott. 1914-től négy éven keresztül vezette az önképzőkört, évi rendszerességgel nyilvános előadásokat, vitaüléseket, szavalóversenyeket rendezett, tanítványaival színházi előadásokat, kiállításokat látogatott, hosszabb tanulmányi kirándulásokat szervezett.³⁸ Mind a középiskolai órákon, mind az önképzőkörben illetve a különböző, a rend szervezeti kereteiből kilépő nyilvános előadássorozatokban különös figyelemmel és megértéssel fordult a kortárs irodalom felé. Ránk maradt tanári és előadásjegyzetei részletesen kidolgozott vázlatokat tartalmaznak a századelő stílusirányzatairól, *Ady* költészetéről, a kortárs *Móricz*, *Kosztolányi*, *Bródy* és *Kaffka Margit* műveiről.

Kezdő tanári éve utáni nyári vakációt 1911-ben, Ausztriában, Bajorországban töltötte, innen német nyelvű cserkészkönyvvel tért haza. Hamarosan a hazai cserkészlet legkiemelkedőbb elkötelezettje, majd a vezetője lett. 1912-ben a megalakuló *Magyar Cserkészszövetség* első elnöke volt, a Tanácsköztársaság idején paptársaival együtt eltiltották a cserkészettől, majd 1921. májusától egy évig ismét országos cserkészvezető elnök lett, és jelentős vezető személyisége maradt az 1930-as évek végéig. Nemcsak cserkészpedagógiai alapművek sokaságának megírása (*A piarista cserkész kiskatéja* 1915, *A cserkészlet nevelő értéke* 1916, *Magyar cserkészvezetők könyve* 1922, *Cserkészlelkület* 1927, *A cserkészlet* 1930) kötődik *Sík Sándor* nevéhez, nem csupán maga a ‘cserkész’ szó és cserkész-induló, s nem csak a hazai és külföldi táborozások lelkes irányítása³⁹, hanem, talán

³⁸ *Mészáros István: Sík Sándor, a pedagógus.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1992. 6. o.

³⁹ 1922-ben Párizsban az első nemzetközi cserkészkongresszuson ő képviseli a magyar mozgalmat; 1926-ban a meyeri, országos tábor parancsnoka; 1929. augusztusában részt vesz az angliai jamboreen; majd Gödöllőn, az 1933-ban megtartott világ-jamboreen *Teleki Pál* mellett helyettes táborparancsnok.

ami a legfontosabb: itt kapott először országos teret és nyilvánosságot elméleti és gyakorlati pedagógusi tevékenysége. Egy sajátos cserkészpedagógia kialakításáról beszélhetünk, melynek első és lényegi összefoglalása az 1916-ban megjelenő *A cserkészlet nevelő értéke* című írásában maradt az utókorra. Sík Sándor szerint a cserkészlet célja nem kisebb, minthogy „teljes embereket”, „jó magyarokat, jó keresztényeket, egész embereket” neveljen: „ennek a mozgalomnak legfőbb célja, legerősebb törekvése erkölcsi: elsősorban a jellemnevelésnek és az önnevelésnek új, praktikus eszközeit és módszerét kell benne látnunk.”⁴⁰ Majd részletesen kifejti a „jellemes személyiség” kialakításának pedagógiai elveit, eszköz- és gyakorlati módszertanát. Mindenekelőtt a cserkészszemély megértését hangsúlyozza: „azzal teszi a legtöbbet a cserkészlet a szociális nevelés érdekében, hogy felébreszti, állandóan ébren tartja, fejleszti és mélyíti a felebaráti szeretet gyengéd érzését, és a fiúkat állandóan a szeretetből fakadó tettek alkalmainak leleményes keresésére készíti. A cserkész nevet így értelmezzük: cserkészd a jótettek alkalmát.” Ezt az idealisztikusnak tűnő cserkészszemélyt úgy véli megvalósíthatónak, ha konkrét megvalósítási formában, kötelezettségben, motivációban és gyakorlati térben, minden fiatal esetében az ifjak életkorához és személyiségfejlődéséhez igazítja a cserkészvezető. Ennek alapfeltétele a cserkészfiatal és a cserkészvezető közötti újszerű, bensőséges viszony, egy közvetlen lelki kapcsolat. E kapcsolat révén alakítható ki a fiatalban a személyes motiváció és a felelősség önnevelése, jellemfejlesztése irányába. Ennek elsődleges gyakorlati terepe ugyan a cserkészmozgalom különböző próbái, fogadalmi, tevékenységi és tábori élete, de szélesebb értelemben a társadalmi, szociális nevelés terepe is. Különböző példák leírásán keresztül mutatja be, milyen jellemfejlődés érhető el a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származó fiataloknál. A cserkészmozgalom célja, hogy olyan ‘jellemes’ fiatalokat, ‘egész embereket’ neveljen, akikre a „feltétlen becsületesség”, a „kötelességteljesítés”, „az erkölcsi tekintély tisztelte”, „a magyar nép megbecsülése”, „a lelkiismeretes munka”, „a tisztaság”, „a takarékoság”, „a kitartás”, „a rendszeres lelki élet”, „a magyar nép megbecsülése”, „a természet szeretete és óvása” a jellemző. Akik olyan „hazafiak” lesznek, hogy majdan dolgozó, becsületes polgárként legszentebb kötelességüknek a haza jövődjének nagyságán való munkálkodást tekintik. „A cserkészletnek éppen az a legfőbb értéke, hogy lényegében erkölcsi ideálját szerencsésen tudja összhangba hozni a nemes értelemben vett testnevelés és a gyakorlati élet követelményeivel, meg a fiúk romantikus hajlamaival. (...) Nekünk nem katonákat kell nevelnünk, (...) hanem elsősorban jó magyarokat, jó keresztényeket, egész embereket. (...) A cserkészlet a jellem és az egész ember összhangban való fejlődésének magasabb gondolatát szolgálja.”⁴¹

Számos hajdani cserkész visszaemlékezése, korabeli naplójegyzete idézi fel, hogy valójában milyen is volt a cserkészélet az akkori ifjak szemében. Ennek illusztrálására szívesen idézném a tizenhárom éves Szerb Antal piarista kiscserkész valamennyi feljegyzését⁴², mintegy érzékeltetve, mit is jelentett a cserkész-lelkület, a napi ‘jótettek’ fontossága, a tanulás, a munka, a ‘lelkiismeretvizsgálat’, a játék, a természetjárás, a

⁴⁰ Sík Sándor: *A cserkészlet nevelő értéke*. In: Sík Sándor: *A szeretet pedagógiája*. Válogatott írások. Válogatta: Rónay László. Vigilia Kiadó, Budapest, 1996. 24. o.

⁴¹ Sík Sándor: *A cserkészlet nevelő értéke*. In: Sík Sándor, 1996, 23–38. o.

⁴² Piarista Levéltár S. S. 13. doboz, a táborozások hangulatáról:

„(...) Mindenki félt, néha kiáltott közbe a csendbe egy kávik vagy egy vérsé. Én Sík tanár úrral beszélgettem nyelvekről és nemzetekről, és hogy mi szeretnék lenni, (...)” – írta a tizenhárom éves Szerb Antal tábori cserkésznaplójába.

folyamatos önkontrollra és *Sík* tanár úr tanácsaira építő jellemfejlesztés együttesége, melynek kisdíakos komolyságát és megélését híven tükrözik ezek a naplójegyzetek.⁴³ S persze folytathatnám ezt – *Sík Sándor* személyéhez kötődő – cserkész-élmény megannyi emlékező soraival, az „emberebb ember”-re való nevelés köszönő szavaival, *Ibrányi Ferenc*⁴⁴, *Boldizsár Iván*⁴⁵, *Balogh Edgár*⁴⁶ sorait idézve. Azonban ehelyett inkább ismét *Sík Sándort* szólaltatnám meg, de ezúttal nem a terjedelmes, ma is elérhető ‘cserkész-pedagógiai irodalomból’, hanem egy kiadatlanul maradt kéziratából: „Az életrevalóság iskoláján és a szabad természet nagy élményén kívül megadta nekik a cserkészlet – cserkész és cserkészvezető viszonyában – azt is, ami a nagyraemelt léleknek éppen a legkényesebb korban, a serdülés éveiben a legnagyobb áldás: ifjú és férfi nevelői kapcsolatának leggegészségesebb, görög hagyomány, keresztény lélekvezetés és modern pedagógiai szellem szerint egyaránt legtokéletesebb formáját. Gyönyörű szimbólumai ennek – minden cserkésznek legszebb emléke – az erdei táborokban átélt éjszakai együttörkődések. Az alvó sátrak közt, a csillagos ég végtelenségében, a titokzatos erdőzűgás közt, a parázsló tűz melletti végtelen beszélgetések, melyek során a lélek legmélye mozdul meg és a szellem örökkévalóságának távlatai bontakoznak (...).”⁴⁷

Akár cserkészvezetőként, 18 évig tanító piarista középiskolai tanárként vagy a szegedi egyetemen 15 évig oktató professzorként – egyaránt pedagógus, nevelő is volt. Átfogó elméleti és gyakorlati munkásságát bizonyítja a mintegy 15 pedagógiai témájú tanulmánya, és 56 (!) magyar irodalmi, nyelvi, stilisztikai, retorikai, poétikai gimnáziumi tankönyv szerzősége és társszerzősége. Egy kisebb könyvnyi terjedelmű az az összefoglalás – *Mészáros István: Sík Sándor a pedagógus* címmel jelent meg 1992-ben –, amely a ma is tanulságos pedagógiai elveinek és gyakorlatának bemutatását és elemzését tartalmazza. Egy-két jellemző vonást emelnék ki pedagógusi tevékenységéből. Elsőként azt, hogy nemcsak tanította az irodalmat, nemcsak ismereteket adott át a műalkotásról, hanem annak élményszerű befogadására, át-és megélésére is lehetőséget teremtett. Így például a közös kiállítás- és színházlátogatások, az önképzőkörök szervezése és vezetése mellett drámáit is előadatta diákjaival. Az *Ébredés* című drámáját 1916-ban mutatták be piarista diákjai az Uránia Színházban. A *Salamon király gyűrűje* című darab színrevitelére maga *Sík Sándor* utal. (Mindkét korai mű 1916-ban jelent meg nyomtatásban.) Jó pedagógusként arra törekedett, hogy a műalkotások a befogadás, mint a teremtő újraalkotás élményén keresztül kerüljenek közelebb a tanulóifjúsághoz, akár az önképzőkör műélményein, akár a darabok előadásában az újraalkotó színrevitel révén. A műalkotást nemcsak az ismeretek révén közvetítette, hanem nap mint nap lehetőséget teremtett a műalkotással való élményszerű találkozásra is. Nemcsak középiskolai óráin, illetve egyetemi előadásain, szemináriumain érvényesült ez az akkor szokatlan – majd hamarosan a magyar szellemtörténeti gondolkodás révén is hangsúlyozott – mű-, műelemzés- valamint élményközpontúság, hanem külön tanulmányokat illetve könyveket

⁴³ V.ö.: *Szerb Antalné: Szerb Antal cserkésznaplójához, Szerb Antal piarista cserkész feljegyzései*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 141-159. o.

⁴⁴ Piarista Levéltár S. S. 13. doboz

⁴⁵ *Boldizsár Iván: Sándor atyám*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 34-36. o.

⁴⁶ *Balogh Edgár: Kődarabok*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 29. o.

⁴⁷ Piarista Levéltár, S. S. 13. doboz

szentelt az olvasás tudományának, sőt a versszavalásnak is.⁴⁸ Cserkészvezetőként, tanárként és professzorként évtizedeken át bizonyította, mit is jelent az „emberebb ember”-ré, az „egész emberré” nevelés; a megértő, segítő, a mentori, de az önfegyelemre és kitartó munkára, tanulásra, jellemfejlesztésre, erkölcsiségre egyaránt buzdító pedagógiai gyakorlat. Tanár és diák kapcsolatának *Sík Sándor*-i humánus alapelve önmagáért beszél: „nem követelhetünk nagyot az olyan embertől, akit nem tisztelünk.” (...) „De a gyermek, az ifjú tisztületén túl az is alapvető szükségesség, hogy a vezető szeresse a rábízottakat”.⁴⁹ Ha átlapozzuk *Sík Sándor* levelezését⁵⁰ vagy a születésének századik évfordulójára kiadott emlékkötetet⁵¹, számos olyan – volt tanítványaitól származó – meghitt hangú írással találkozhatunk, melyeket a pedagógus iránti tisztelet és szeretet köszönete ihletett. Nem tudom, hogy az alább idézett versen és a Csurgón tanító *Csokonai Vitéz Mihály* egy-két verssorán kívül létezik-e a magyar irodalom történetében olyan költemény, melyet nem a diák, a hűséges tanítvány írt tanáráról vagy iskolájáról, hanem a már idős tanár szólott benne a diáksághoz, ‘fiaihoz’:

(...)
*Amint egyik-másikkal összenéztek,
 Elnehezülnek vállamon az évek,
 Olyan avultnak érzem magam,
 Mint egy elszürkült történelmi képet.*

*De én kilépek rozsdás keretemből
 S szürkült kezemmel, nem szürkült szívemből
 Áldást intek a sietők után,
 Atyai áldást, – a történelemből.*

*Meghallják-e a múltbéli áldást,
 Kik a holnaptól várjátok a váltást?
 Mindegy, megfogam, hallatlan is, érzem,
 A nagyapai Istenhez-kiáltás.*

*Dús örökséget nem adhat apátok:
 Csak ami voltam, azt hagyom reátok,
 De bogyba (Isten adja) megfogam,
 Boldog lesz tőle késő unokátok.*

⁴⁸ *Sík Sándor: Az olvasás tudománya* (Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkolégium, Szeged, 2000.) című, fél évszázadig korrektúrában maradt könyvére gondolok, illetve a *Magyar fiúk szavalókönyvére* (1928).

⁴⁹ *Sík Sándor* idézi *Mészáros István*, 1992, 35. o., 44. o.

⁵⁰ *A százyökeű szív*, 1993.

⁵¹ *Sík Sándor emlékezete*, 1989.

*Csak ami vagyok: azt, hogy szépen éltem,
Igaztól, jótól, széptől sose féltem,
De ami nem szép, ami nem igaz,
Ami nem is jó, azt is, most is, értem.*

*Megértem azt is, aki nem ért engem.
Tudok ölelni múltat a jelenben.
És akarom ölelni a jövőt,
S szolgálatára magamat jelentem.*

*Szolgálatára embernek, világnak,
Nagy Istenemnek, kicsike hazámnak,
Vén magam helyett, örökösül,
Fiúk, fiaim, titeket ajánllak.*

(Örökösök, 1963)

Egyik legkedvesebb tanítványa, Szerb Antal 1911-től 1919-ig járt az osztályába. Poszler György Szerb Antal-monográfiájában szép összefoglalását adja e tanár-diák kapcsolat meghittén emberi és inspiratív jellegének, bemutatva egyben Sík Sándort, a pedagógust. Az önképzőkör és a cserkészkedés emberformáló kamaszéveiben, Szerb Antal európai horizontú irodalmi műveltségére és ízlésvilágára tanárának szellemisége, szuggesztivitása és embersége gyakorolt életre szóló hatást: „Sík szerető gondoskodással vigyázta növendékeinek minden belső rezdülését, és nevelői módszerének lényegéhez tartozik, hogy emberi közelségbe engedi magához tanítványait, szinte egyenrangú félként beszélget, sőt vitázik velük, és ezekben a vitákban a tekintély súlya helyett csakis az érvek súlyát engedi győzelemre jutni. Ez a módszer biztosítja, hogy tanítványai évek múltán is bizalommal fordulnak hozzá. Szerb Sík iránt érzett rajongása nem veszt az évek során. Emlékek Szerb Antaltól című későbbi naplójában még 1918-ból is forró hangú bejegyzéseket olvashatunk Sík Sándorról. Az egyetemista Szerb természetesen sok mindenben eltávolodik a Sík által képviselt eszmerendszertől, de éppen Sík emberségét és pedagógiai nagyságát bizonyítja, hogy ezután is szereti a rajta túljutó tanítványt, ahogy szegedi évei idején sem tagadja meg az egyre forradalmasodó ‘szegedi fiatalokat’, Radnótit, Ortutayt, Tolnait. Sík kereszténysége nem ismer vallási türelmetlenséget és elfogultságot. A huszonkétéves Szerb Antal neki vallja meg először a katolicizmustól való eltávolodását, és egy gyöttrő emberi problémájában – éppen úgy, mint kisdíák korában – Sík Sándorhoz fordul tanácsért. Sík emberi egyéniségének hatása mellett feltétlenül érezni kell a fiatal tudósnak és az induló költőnek a befolyását is. Az irodalomórák fantázia nélküli, száraz szövegmagyarázatait Sík színesíti a nagy klasszikusok élesztésével, az élő európai irodalom és az új utakon járó magyar irodalom távlatainak megmutatásával. A kisdíák Szerb veleszületett irodalmi érzékenysége möb szellemi falánksággá válik ennek a hirtelen megtárló irodalmi horizontnak az ihletésére. Sík óráin a világirodalom eleven áramlatába beágyazva tárgyalják irodalmunk nagy alkotásait. Keményt Dosztojevskijjél, Merezsikovskijjél, Victor Hugoval, Sienkiewiczcel, Walter Scott-tal állítják párbuzamba, a Csongor és Tünde kapcsán Shakespeare, Hauptmann, Maeterlinck mesedramáit elemzik, és a Nyugat Vörösmarty-reviziójának izgalmasan újszerű Vörösmarty-portréját körvonalazzák. Sík tanítványai

Móriczot olvasnak, szünetekben Adyról és Babitsról vitáznak. Az önképzőkör ülésein felparázsló viták Tolsztojt, Ibsent, Hauptmann, Shaw-t, Strindberget boncolják, de hivatkoznak Pater és Wilde műveire is, sőt Thomas Mann, Wedekind és Jacobsen neve is elhangzik. Eleven hatást gyakorol Szerb érdeklődésére Sík költészete is, amelynek központi gondolata ugyan a szerzetesi szoba istenélménye, a »belülhalók mécsé« attitűdje: »Az Isten küldött szentjánosbogárnak«, mégis felérez az első világháború viharára, és amely – igaz, hogy a keresztény karitás oldaláról közelítve – pregnánsan éreztet valami szociális feszültséget.»⁵²

Sík Sándor pályakezdő, dinamikus egyénisége nemcsak a számára adott papi és tanári hivatásban és az ehhez (is) kapcsolódó cserkészvezetésben aktivizálódott a tízes években, hanem egyre inkább bekapcsolódott a hazai irodalmi életbe is. A papi és a szerzetesi élet védettségét, esetleges világtól való elzárkózását természetes módon oldotta fel tanári hivatása és cserkészmozgalmi tevékenysége. Mivel nagyon sok időt töltött tanítványaival, „*egész sorsok nyíltak meg előtte, az élet olyan problémáit ismerte meg, amelyek a védett környezetben addig láthatatlanul maradtak előtte.*”⁵³ Az egyik oldalról egy társadalomra való nyitott éberség jellemezte ezeket az éveket; a másik oldalról pedig egy elmélyült lelki élet, amelynek gazdagítását és megélhetőségét szolgálta lelkészi és tanári hivatása, és amely szépirói önkifejezésekben (is) realizálódott. Tevékenységének különböző területeit, élete későbbi szakaszaira is olyannyira jellemző sokféleséget – papi, tanári, irodalomszervezői, művészi és tudósi tevékenységét – már pályakezdő éveiben sikerült összhangba hoznia.

1910-től lett állandó munkatársa, a versek rovat szerkesztője az egy évvel korábban induló *Élet* című fővárosi katolikus folyóiratnak. Emellett könyv-recenziókat találhatunk tőle Gárdonyi Géza, Babits Mihály, Kaffka Margit, Szabó Dezső könyveiről, és színház-kritikákat Csáth Géza, Bernard Shaw darabjairól.⁵⁴ Az *Élet* szerkesztőségén keresztül ismerkedett meg Kosztolányi Dezsővel, Márkus Lászlóval, Hevesi Sándorral, Móricz Zsigmonddal, Krúdy Gyulával. A szerkesztőség tagjai⁵⁵ hétfőnként, a Modern Kávéházban találkoztak, „*Ott szokott lenni Hevesi Sándor is mindig.*”⁵⁶ *Önéletrajzi töredékében* így emlékezik: „*Ezekben az években kitűnő írók dolgoztak az Életbe. Így mindenekelőtt Kosztolányi Dezső, aki (Vampa álnéven) írta remek Vasárnapi Leveleit – Márkus László (a Nemzeti Színház későbbi igazgatója), Hevesi Sándor, a dramaturgiának ezekben az évtizedekben legnagyobb magyar szakértője, a korán elhalt nagy tehetségű novellista és humorista Kanizsai Ferenc. Regényt írt az Életnek Móricz Zsigmond, regényt és novellákat Krúdy Gyula, Tarczai György, Andor József és*

⁵² Poszler György, 1973, 21-22. o.

⁵³ Rónay László, 2000, 19. o.

⁵⁴ V.ö.: Takó Edit: *Sík Sándor munkássága*. Bibliográfia. Szeged, 1995. 23-68. o.

⁵⁵ Az *Élet* katolikus folyóirat kitűnőségének megalapozása nem kis mértékben köszönhető – a későbbi *Magyar Nemzet* alapító főszerkesztőjének – Pethő Sándor munkájának, aki 1912-ben szerkesztette a folyóiratot.

A huszas évek végétől azonban egyre konzervatívabbá „és szellemi értelemben jórészt súlytalanná” vált. Így az *Élet* folyóirat ellenpárjaként a „katolikus reformnemzedék” tagjai megalapították a *Vigiliát*, 1935-ben. V. ö.: Pomogáts Béla: *Megújulásra váró hagyomány. Kereszténység, közelet, irodalom*. C E T Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2002. 106. o.

⁵⁶ *Sík Sándor levele Erdős Renée-nek*. In: *A százgyökerű sziv*, 1993, 37. o.

Domonkos István. *A katolikus szellemű elbeszélő művészet elsőrendű jelei. A lap legnagyobb büszkesége persze Prohászka püspök cikkei voltak; a Magasságok felé címen összegyűjtött szépprózai műveinek néhány legremekőbb darabja itt jelent meg. Az én szerepem versek és egyes önálló cikkek mellett a könyv és színházi kritika kézbe tartása volt. (...) Az Élettel kapcsolatos élmények közül írói fejlődésemre jelentős hatással voltak az Élet-esték: az Élet íróinak felolvasó estéi vidéki városokban, utóbb Budapesten is. Rendesen öten-hatan rándultunk le a meghívó városokba, és a szerkesztő lelkes bevezető szavai után ki-ki felolvasott néhány verset, novellát vagy csevegést. Közben egy-egy ének és zenés szám tarkította a műsort, amelyet vagy velünk rokonszenvező pesti művészek, vagy helyi művészek, illetve műkedvelők adtak elő. Az előadást rendszeren a meghívottakkal való barátságos érintkezés előzte meg, és velük való közös vacsora követte. Ezeknek a kirándulásoknak legfőbb haszna az olvasókkal való személyes érintkezés volt. Az ember így közvetlenül tapasztalta munkájának az olvasóra tett hatását. Sok kedves rokon lélek bátorító, melegítő megértését, viszont nemegyszer meglepő, de józanító, érlelő meg nem értést vagy inkább félreértést is. Úgy gondolom, hogy az egyre nagyobb számú közönséggel való folytonos érintkezés (amely az évek és évtizedek során egyre sűrűbb és egyre meghittebb lett) nem kis részben hozzájárult írásaimnak fiatalkori, sokszor elvontan szimbolikus, nemegyszer túlhangolt pátozásból, az életszerűség, belső igazság – ma úgy mondanánk 'hitelesség' – és ezzel talán általánosabb értetlenség felé való fejlődéséhez. (...) A magyar olvasóközönséggel való egyre szélesebb körű találkozás megtapasztaltatta velünk azt a hatásában eléggé nem méltányolható tényit, hogy a katolikus lelkiségű irodalomnak van egy egyre növekvő és egyre jobban együttérző közönsége. Ez a közönség pedig ráébredt, hogy születőben és fejlődőben van egy új mondanivalójú és új hangú magyar irodalom, amely az ő lelkével rokon, de ugyanakkor igényeket is támaszt vele szemben. Az újjászületőben lévő katolikus lelkiség gondolat és érzésköre szólott itt hozzá közvetlenül, az ugyancsak újjászületésben lévő magyar költészet izgalmasan új hangján, de határozott írói egyéniségeknek egyéni és eredeti mondanivalóin és formáin keresztül. Mindez kezdetben természetesen nemcsak (főleg a fiatalok részéről) sok rajongó lelkesedéssel, hanem még több meg nem értéssel, fejcsoválással és gúnyolódással is találkozott – ugyanúgy, mint a velünk párhuzamosan dolgozó és barcoló Nyugat-mozgalom. A magyar megújulásnak ez a két mozgalma akkor mindenesztől egymással szembenállónak látszott, és sok tekintetben az is volt, ha azonban ma, amikor ez a szellemtörténeti korszak lezárult, történeti szemmel nézünk vissza rá, nem lehet meg nem látni, hogy a két mozgalom ugyanannak a szellemtörténeti folyamatnak volt egymástól független, sokban egymásnak ellentmondó, de mégis összetartozó két ága.”⁵⁷*

Közbevetőleg megjegyzem, *A magyar irodalom történeté*-nek akadémiai kiadványa a fenti értékeléstől eltérően mindössze egy fél mondatot szán az *Élet* folyóirat megemlékezésére: „Felfigyelbetűnk egyrészt a katolikus irodalom új kezdeményeire (*Élet* című folyóirat, Harsányi Kálmán és Sík Sándor munkássága).”⁵⁸

Ez utóbbit, *Sík Sándor* munkásságának bemutatását a VI. kötetben találhatjuk. A rövid összefoglalás emberi és tanári nagyságát elismerően méltatja, ugyanakkor *Sík Sándor* hit-élményét, a hitért való küzdelmét vulgarizálja. Egyben sommásan értékeli szépírói munkásságát, irodalomtörténeti monográfiáit ‘megbízhatónak, ám nem túl eredetinek’ véli, mindkét monográfia címét helytelenül tünteti fel, és *Sík Sándor Zrínyi Miklós* című

⁵⁷ *Sík Sándor: Az Élet. /Önéletrajzi töredék/. In: A százgyökerű sziv, 1993, 26-28. o.*

⁵⁸ *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. V. kötet. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 7. o.

monográfiáját téves évszámmal, mivel az 1940-ben jelent meg. Könyvem egésze valamennyi fentebbi, a szépirói, irodalomtudósi munkáját leértékelő és egyoldalú megállapítással folytonosan polemizál, valamint azzal a következtetéssel is, hogy *Sík Sándornak* a „*hit védelméért sosem kellett megküzdenie*”. *Esztétikáját* – hibás megjelenési adattal párosítva, mely valójában 1943-ban jelent meg – pozitívan ugyan, ámde igen szűkszavúan emeli ki: „*Alázatosnak lenni, jónak lenni, szeretetet, megértést, biztatást osztogatni az embernek – önmagával szemben ezt a követelményt állította fel ... a költő Sík Sándor, ez a lelki magatartás kap állandó hangot költészetében. Gyönyörű szándék*” – írja Tompa László, a *Pásztorújság* 1937-es évfolyamában. *A gyönyörű szándék* – ez az emberi magatartás, és nem annyira a költői teljesítmény biztosított *Sík Sándornak* előkelő helyet a magyar szellemi életben, különösen a huszonöt éves ellenforradalmi rendszer idején. Kora egyik legfelkészültebb, legműveltebb tudósa volt. Zrinyi (1941) és Pázmány (1939) monográfiái megbízhatóan gazdag dokumentálásukkal és finom elemzéseikkel akkor is kitűnnek, ha termékenyítően új szempontokat nem is hoztak. (...) Sokoldalú tárgyi vizsgálódása, részleteinek gazdagsága folytán *Esztétikája* (1942) *Sík Sándor* legjelentősebb, ma is nélkülözhetetlen műve. *A kultúrát és a művészetet szerzetesi alázattal tisztelte, megértő, bátorító és felfedező pedagógus volt – amit a szegedi fiatalok támogatása is igazol. (...) A költő (...) küzdött az irracionális és a fasiszmus ellen. Humanizmus, az emberi méltóság feltétlen tiszteltetben tartása jellemezte, a szeretetnek, a testvériségnek és a művészi tökélynek az igénye. (...) A Kisfaludy Társaság és a Szent István Akadémia tagja számára az Isten, a hit kérdése sosem vált kérdésessé. Sem hitéért, sem a hit védelméért sosem kellett megküzdenie, s bár a szociális problémák iránt sem volt érzéketlen, az isteni gondviselésbe vetett feltétlen bizalma eleve semlegesítette attól, hogy ezekkel a kérdésekkel költőien szembe kelljen néznie. Kettős védeltséget élvezett: a hit védelmét és a magyar katolikus egyház hatalmának védelmét. Humanizmusa, különösen a harmincas években és a negyvenes évek első felében tiszteltetben méltó emberi magatartást jelentett, de az sem feledhető, hogy költészetében az említettek miatt gyakori a sablonra járó megoldás.*”⁵⁹

Kosztolányi Dezsőhöz mélyebb ismeretség fűzte, részint az *Élet-esték* és kirándulások kapcsán, másrészt a *Baumgarten* Kuratóriumban ‘kerültek egymás mellé’. Utolsó találkozásukról így ír az önéletrajzi töredékben: „*Akkor már halálos ágyán feküdt a kórházban, rettentő szenvedések közt – azért mentem be hozzá, hogy még egyszer lássam és hogy megtegyek mindent, ami rajtam áll, hogy megkapja az utolsó szentséget – ami bála Istennek, nélkülem is megtörtént. Amint megpillantott, megragadta a kezemet és sokáig el sem eresztette és – már éppen csak hogy érthető hangján suttogta: »Sándor, ifjúkorom barátja.«*”⁶⁰ Levelezését lapozgatva a szellemi társak, barátok névsora teljesebbé tehető: Zimányi Gyula és *Schütz Antal* az ‘atyai barátok és példaképek’ mellett *Harsányi Lajos* (1883-1959, katolikus lelkész, költő, író) és *Radványi Kálmán* (1887-1943, író, szerkesztőtárs) baráti hangú soraival találkozhatunk, illetve ekkor kötött ismeretséget az új katolicizmus egyik szervezetének több tagjával, a *Szociális Missziós Társulat* ‘nővéreivel’, apácaival, így *Petra*, *Augusztá*, *Mercedes* és *Rafaella* nővérekkel, valamint *Schlachta Margittal*, aki a zsidóüldözések idején nagyszabású mentőakciókat szervezett. Piarista szerzetes papként a régi Váci utcai Piarista Rendház egyik szobájában lakott hosszú évtizedeken keresztül. Régi rendházi szobája

⁵⁹ *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. VI. kötet Szerk.: Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 170-171. o.

⁶⁰ *Sík Sándor: Az Élet. (Önéletrajzi töredék)* In: *A százgyökerű sziv*, 1993, 29. o.

ma az Eötvös Lóránd Tudományegyetem összehasonlító irodalmi tanszékének tanári szobája.⁶¹ Később, az 1950-es évek elején „a piaristákat a Mikszáth Kálmán térre, az addig nál jóval kisebb épületbe szupolták.” Sík Sándor, mint az akkori „tartományfőnök a felemeleten, a kápolna tőszomszédságában lakott, ablakait kitérve a két másik templomra látott, a Krúdy utcára, amely valaha a jezsuitáké volt, s Krisztus Király kápolnára. Joggal érezhette úgy, hogy Krisztus mindenfelől őrző-vigyázza.”⁶²

Pesti tanári működésének első évtizedét egy „külső-belső izzás, égés, de egyben egy fájdalmas 'kiegyetődés' (...)” és egy „állandó nagyintenzitású aktivitás jellemzi” – írja volt tanítványa, majd munkatársa és hagyatékának gondozója, Kardos Klára.⁶³ Egy ilyen jellegű 'kiegyetődés'-t hozott az első világháború tapasztalata. Piarista tanártársaival együtt – Vörös Cirill, Balanyi György, Kornis Gyula, Zimányi Gyula, Schütz Antal, Walter János, Tomek Vince nevét említhetjük meg – 1914-ben és 1915 elején részt vett a rend és a gimnázium kötelező háborús szolgálataiban: „A folyóiratokban háborús költeményei jelennek meg, a Szent István Társulat barcra küldött szerettedobozá számára a harcosokhoz verses üdvözlöt ír, szervezi és vezeti a főgimnázium cserkészcsapatának háborús szolgálatait, maga is részt vesz a sebesültszállításban. Tábori lelkesége alatt szentbeszédet tart »Mire jó a szenvedés?«, »Az igazi katonalelküetről«, »A szent áldozásról«, »Az Oltárszentségről«, témákban s lezserelése utána pesti hadikórházban is folytatja szentbeszédeit.(...) 1916-ban már nem találunk háborús aktivitásában nyilvánosságkereső lelkesítő hangokat, kizárólag papi hivatásából eredő mozzanatok, vigasztaló szentbeszéd, misézés, gyónatás alkotják szereplését.”⁶⁴ A háború fokozatos megkérdőjelezése épp így végigkísérhető költeményeiben is, s az 1916-ban előadott *Ébredés* című drámája pedig már háborúellenességet sugall.

Néhány megjegyzés Sík Sándor versei elé

Sík Sándor szerint az az interpretációs feszültség, sőt értelmezésében szembenállás, ami egy nem keresztény világképű befogadó és a katolikus irodalom között van, magának a katolikus költőnek, papköltőnek, írónak a tragédiája. Ezt a fajta tragédiát, annak többszörös megélését mutatja *Keresztény tragikum* című tanulmányának egyik gondolatmenete: „A katolikus író, ha mint ember nem is, de – és az alkotásra ez a döntő – mint író szükségképpen tragikus sors helyzetben érzi magát. Tragikus végzetességgel áll ugyanis szemben közönségével: olvasóival, kritikusával, sőt utókorával, legalábbis ennek arval a kétségtelenül nagyobb felével, amely nem lélek szerint és mindenestül katolikus.

A katolikus lelkeség a maga potenciális egyetemességében, minden irányú kitérülésre, értésre és ölelésre készítő lendületében minden emberit képes átélni, tehát immanensen megérteni és értékelni is. A katolikus lélek katolikus módon, azaz egyetemes fogékonysággal fogad be. A hívő és erkölcsös ember átélte vagy átélhette a hitetlenség és a bűn, a kétely és a kísértés, az elbukás és a felemelkedés minden tragikus élményét: hiszen megharcolt ezekkel a kísértésekkel, talán véres, talán mindennap megújuló küzdelemben győzte vagy győzi le őket; hogye ismerné, hogye értené ezeket a sötét hatalmakat. De

⁶¹ Boldizsár Iván: Sándor atyám. In: Sík Sándor emlékezete, 1989, 33. o.

⁶² Rónay László, 2000, 166. o.

⁶³ Kardos Klára: Sík Sándor belső fejlődése. Vigilia, 1968. 9. szám 586. o.

⁶⁴ A százgyökerű sziv, 1993, 418. o.

*a nem hívő, a bűnéből meg nem tisztult, a kegyelmet meg nem tapasztalt ember ismeri-e a tisztaság örömét, a megváltottság alázatos önértését, a hit ámuló biztonságát, csodálatos lélek-nyújtózkodását, világölő lendületét, a kezünkben nyugvó isteni Kéz érintésének melegét és vezető energiáját? Ha az ember egész természetes világa tárva is volna előtte, még mindig hét lakatra zárt birodalom számára a természetfölötti valóságoknak, a misztikának, a kegyelemnek egész belátható világa, amely pedig valamilyen formában belenyúlik minden katolikus alkotásba. – Hogyan érthetné hát ezt az alkotást igazí mivolta szerint?”*⁶⁵

Sík Sándor tehát tragikus feszültséget lát a „katolikus író” és a nem katolikus befogadó, a nem hívő között, melynek oka: az eltérő, sőt szembenálló sorsérvzés, élményvilág, hit-tapasztalat. Az érthetőség és megértés dilemmáját erre a szembenállásra vezet vissza – szellemtörténeti ihletettséget mutatva –, az átélés hiányára, a hit-élmény újraélhetőségének a lehetetlenségére.

Kétségtől, hogy a műalkotással történő találkozásban többféle feszültség is van: egyrészt az értelmezendő szöveg történelmi, ‘világ-nézeti’, a kód által történő (stb.) szituáltsága és az értelmező szubjektum aktuális horizontja közötti feszültség, másrészt pedig a megismerendő szöveg, mint objektum és a megismerő szubjektum közötti feszültség, harmadrészt az olvasott szöveg szándékolt jelentése és a befogadó számára megjelenő értelmezés közötti feszültség a többletmegértések vagy a félreértések révén. Azonban az értelmezés és a megértés ontológiai tényezője éppen ezekben a feszültségekben, megértési problémákban található meg, részben ezek generálják a legkülönbözőbb megértés-elméletek, értelmezési stratégiák, valamint irodalomelméleti irányzatok kérdésfeltevéseit, valamint éppen e feszültségek (is) éltetik magát a műalkotást az aktuális befogadó számára, hiszen megoldandó értelmezési problémaként jelenhetnek meg számára.

A feszültségek ugyanakkor teremtő tereket nyithatnak meg a befogadó számára, Paul Ricoeur szavaival a „teremtő olvasásnak”. Ilyen teremtő teret jelent a szerző által szándékolt értelem és a számunkra megnyilvánuló jelentés szétválásának a tudomásul vétele, mely egyben egy olvasói szabadságot, értelmezői szabadságot is tudatosít. Hasonlóan egy teremtő teret nyit meg az, hogy az irodalmi műalkotást mint szerkesztett szöveget – melynek saját koherencia-szabályai, szemantikai autonómiája, poétikája van – milyen érzékenységgel dekódolja, miképpen transzformálja a befogadó maga. Így egy végtelen oda-vissza folyamat indul meg a szöveg belső strukturáltsága és az olvasás destrukturaló-restrukturáló tevékenysége között, és ebben a vonatkozásban a műalkotás az író és az olvasó közös teremtménye, teremtő kreativitásának közös produktuma.⁶⁶ Tehát a műalkotás és a befogadó közötti feszültségek szükségszerűen meglévők, magát az értelmezési, megértési folyamatot éltetik, annak ontológiai alapját képezik, mégis, paradox módon, maga az értelmezés, a megértés éppen e feszültségek

⁶⁵ Sík Sándor: *Keresztény tragikum*. In: *Sík Sándor: Kereszténység és irodalom*. Válogatott írások. Válogatta: Rónay László. Vigília, Budapest, 1989. 47-48. o.

⁶⁶ Paul Ricoeur: *Pillantás az írásaktusra*. In: *Bevetés az olvasás mesterségébe*. Szerk.: Orbán Gyöngyi. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002. 29. o.

tudatosított csökkentésére irányul. Mégis tudva azt, hogy „*soha nem érthetjük meg teljesen azt, ami van.*”⁶⁷

E feszültségek bár nem szüntethetők meg teljesen objektum és szubjektum ismeretelméleti kettőssége miatt sem, hiszen például a megértésben éppen az történik, hogy másképpen értünk, mint a szerző, és másképpen, mint egy másik befogadó, mégpedig azért, mert minden szubjektum más és egyben egyedi elvárás-horizonttal, előítéletrendszerrel, értékrenddel, kulturális háttérrel, egyéni világgal közelíti meg a műveket. A mű és az olvasó közötti megértési, értelmezési feszültség mellett mégis létezhet egyfajta impulzus-szerű összekötő elem: az aktuális befogadó értelmezésre orientált nyitottsága, megnyílása az adott szöveg felé. És hogy ezt a megnyílást mi hozhatja létre? Létrehozhatja egy elfogadó befogadói beállítottság, egy lelki közösségen, hasonló élményen alapuló rezonancia, átélés és újraélés – tulajdonképpen *Sík Sándor* ennek meg-létéhez, alapfeltételéhez köti a megértést, szellemtörténeti attitűdöt mutatva. Vagy a ‘hogyan is lehetne ezt értelmezni, valamelyest megérteni?’ problémamegoldó igénye. Ezeken túl ezt a megnyílást létrehozhatja az adott szövegben megnyilvánuló élménynek, életérzésnek, hit-élménynek a befogadó megszokott alapélményeitől való nagyfokú eltérése, újdonsága is. Hiszen ez a nagyfokú, kihívó eltérés az adott befogadói horizonttól éppen hogy provokálhatja a megértés szükségességét, mivel a műalkotás a befogadó számára eddig ismeretlen léttapasztalatot jelez. És ez utóbbi feltételezés alapján nem zárható ki – visszatérve a fentebb idézett *Sík Sándor*-i „*tragikus sorshelyzetre*” –, hogy egy nem katolikus befogadó is értője lehessen *Sík Sándor* vallásos költeményeinek, minden meglévő feszültség ellenére.

Véleményem szerint a probléma nem csak a ‘nem hívó befogadó’ és a vallásos, pontosabban a katolikus irodalom közötti feszültségben (*Sík Sándor* szerint az átélés, az azonos élményvilág hiányában) keresendő, hanem abban, hogy ez a más szituáltságú szöveg, konkrétan egy vallásos *Sík*-költemény képes-e kiváltani olyan esztétikai élményt, hatást, amely elindítja az értelmezési igényt – a megnyílassal kezdődően – egy más szituáltságú befogadóban. *Gadamert* idézve: „Egyenesen a műalkotás rendeltetésének látszik, hogy esztétikai élménnyé váljék, tehát, hogy a megelőlt a műalkotás erejével egy csapásra kiragadjon életének összefüggéséből, s ugyanakkor mégis visszavonakoztassa létének egészére.(...) A műalkotás az élet szimbolikus reprezentációjának a beteljesülésévé válik, mely felé minden élmény úgyszólván útban van. Ezért magát a műalkotást is az esztétikai megélés tárgyaként jellemzi.”⁶⁸

Talán itt rejtekezik a probléma *Sík Sándor* vallásos költeményei vonatkozásában: azaz abban a kérdésben, hogy másfajta szituáltságuk és ennek révén a befogadók egy részére tett erőteljes feszültségük ellenére képesek-e kiváltani esztétikai élményt, hatást? E kérdés nyilván nem választható el a befogadók egyéni és folytonosan változó esztétikai ízlésvilágától sem. De legfőképp attól nem, hogy ennek az „*élményművészetnek*” megvannak a maga határai, leginkább az, *Gadamer* elemzése szerint, hogy „*aminek az a rendeltetése, hogy élmény kifejezése legyen, annak jelentését is csak élmény révén lehet megra-*

⁶⁷ Hans-Georg-Gadamer: *Szöveg és interpretáció*. In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk.: Bacsó Béla. Cserépfalvi, 1990. 20. o.

⁶⁸ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Gondolat, Budapest, 1984. 69. o.

gadni.”⁶⁹ *Sík Sándor* a maga költészetét élményművészetnek vélte, mely költészet az élményből ered, ugyanakkor élményművészet abban az értelemben is, hogy olyan költészetnek szánta, amely esztétikai élmény kiváltására alkalmas. *Gadamer* élményművészet-kritikája nyomán hozzátehetjük azt is, hogy ha nincs ilyen jellegű befogadói élmény, akkor nem körvonalazódik az értelmezés igénye sem a befogadóban.

Aki a versekben a többértelműséget keresi, a tömör szóképekben szeret elmerülni, szinte rejtvényként fejtve fel a vers szövetét, vagy akit elvarázsol egy-egy szenvedélyesen dekadens hang, vagy egyfajta megszenvedettség vagy netán a többértelműségben folytonosan vibráló és oszcilláló sorokat szereti újra- és újragondolni, annak *Sík Sándor* lírája dagályos, köznyelvi szinten maradó, túlságosan didaktikus, sőt akár dilettáns is. Olyan konzervatív irodalom-féle. Költői önvallomásában, kiadatlan levelében *Sík Sándor* – szinte válaszképpen erre az esztétikai ízlésre és értékelésre – így írt saját költészetéről: „*Viszont a művészi önérzetnek tornyába vonult homo aestheticus kereseti a csak azért is egyéni kifejezést, a mindenki másétól különböző élményárnyalatot és a mindenki másétól különböző szót. Én ezt sem tehetem: én nem különbözni akarok (úgy sem lehet, hogy ne különbözsem), hanem hasonlítani; nem elzárkózni, hanem kitárulni; nem eltitkolni, hanem megmutatni, együtt-látni, együtt-érezni, együtt-énekelni. (...) Én nem nézhetem le a ‘tömeget’: nekem az nem profanum vulgus, hanem testvérek családja, felebarátok gyülekezete, Isten országa, Krisztus élő teste, akikért vagyok, akikkel egy szellemi hús-vér vagyok. Ha én azt akarom mondani, ami bennem él, akkor úgy kell mondanom, hogy ők is azt hallják belőle, mert ez is benne van magában az élményben, (...) de ezen túl virraszt bennem egy más törvény is, a testvériség törvénye, amely azt parancsolja, hogy nekik szóljak – és ez az erkölcsi törvény számomra művészi törvény is, mert ez a nekik is az énemben van benne. Én nem félek a hagyománytól sem, sem tárgyakban, sem gondolatokban, sem formákban; nem kerülök egy képet vagy jelzőt, vagy akár egy rímert sem pusztán azért, mert már leírta más is; szuverénül felhasználom, ha ez mondja azt, amit mondanom kell – ha nem érezném erősebbnek és gazdagabbnak magamat, semhogy az effélettől ún. ‘eredetiségemet’ vagy ‘egéniségemet’ kelljen féltennem, igazán nem fognék tollat a kezembe.’”⁷⁰*

Sík Sándor saját költészetét jellemezve annak érthetőségét, a megélt élményen alapuló voltát és a hagyományhoz való kötődését emeli ki. Költeményeit azoknak az olvasóknak szánta, akik különösebb ismeretanyag nélkül is átélhetik azok élményvilágát. Ilyen egyszerűségében közérthető és egyben a hagyomány világához is kötődő az 1959-ben megjelenő *Őszi fecske* kötetének *Hogy mit szeretnék?* költeménye:

*Hogy mit szeretnék? semmit már, csak élni,
Kenyéren, vízen, és a Csendre várni.
A napfényből elég már egy sugárnyi,
A szép világból egy akác-levélnyi.*

⁶⁹ V.ö.: *Hans-Georg Gadamer*, 1984, 69-80. o.

⁷⁰ *A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz. Vigilia*, 1964. 1. szám. 19-28. o.

*A bölcsek köve, bölcsek könyve sem kell,
Szónak beérem már a Miatyánkkal,
Villany helyett a sűrő gyertyalánggal,
Az Ember helyett már az emberekkel.*

*Ó emberek, ti örült kedvesek,
Hagyjatok élni még egy keveset,
És megáldani a veszett világot.*

*Élni és imádkozni, semmi mást:
Hétszer napjában: megbocsásd!
És hetvenhétszer: megbocsátok.*

Diszharmonikus korunkban nem túl gyakran olvashatunk verset arról – Jézus, Péter és Máté evangélista nyomán⁷¹ –, hogy az ember eredendően jó, hogy bűnei megbocsáthatók. *Sík Sándor* lírájának harmonikus kiegyenlítettségre irányuló látásmódja ezt az élményt is kínálja. Persze, ez a líra sem mentes a kor egyéni és történelmi tragédiáitól, amit elsősorban a háborúk, a holocaust és a halál ténye hoz a XX. századi európai ember életébe. A tragikum diszharmoníája, a vele járó értékvesztés azonban mindig kiegyenlítődik e líra transzcendens élményvilágában. A verseket olvasva megjelenik előttünk a derűs lelkületű ember, a diszharmoníát feloldó Isten-közelí lelkiség. Az ember metafizikai bizonytalanságának korában ritkaság olvasni ilyen feltétlen Isten-szeretetről, lét-szeretetről és a folytonos, mindenben megnyilvánuló Isten-jelenlétről. Kiadatlan levelében így vall erről: „Ha igaz, mint Hugo Victor mondja, hogy »minden Istent rejt«, akkor a magunkfajta embernek lehetetlen nem érezni a leküzdhetetlen szenvedélyt: megtalálni Istent mindenben, – tehát megnézni, tapintani, megélni, 'verse venni' mindent. Sok szín, sok dallam, sokféle ember, sokfajta táj, – sok gondolat, sok érzés, sok törekvés, – témák, ritmusfajták, műfajok, sőt stílusok gazdag változatossága: erre törekedtem mindig, ösztönösen előbb, utóbb tudatosan. (...) Abban a költészetben, amelyet a mély vallásos élmény, az »Isten-szeretet« hoz létre, szükségyszerűen benne van (legalább emberi magátólértetődésben és művészi akarásban, – hogy mennyire sikerült megéreztetni, az már más kérdés!) az emberszeretet, az élet-szeretet, a minden-szeretet: a fenntartás nélküli egyetemes szeretet.”⁷²

Mégis, a mai olvasók egy része számára idegen maradhat *Sík Sándor* verseinek élményvilága és így elmaradhat az esztétikai élmény, a megnyílás, az értelmezés impulzív motivációja. *Sík Sándor* összegyűjtött verseinek sajtó alá rendezőjével, *Jelenits István*mal egyetértve: „Babitsól, akár Szabó Lőrincről, József Attilától, az élők közül Pilinszkytól vagy a legújabbaktól, többet tudunk meg a mai ember Isten körüli vívódásairól, saját hitünk kérdéseiről és

⁷¹ Emblematikus módon, az idézett költemény utolsó két sora Máté evangéliumának (Máté 18, 21. 22.) sorait, a rendíthetetlen megbocsátás, a „békülékenység” követendő magatartását idézi fel: „Ekkor hozzámenvén Péter, monda: Uram, bányászor lehet az én atyámfiaának ellenem vétkezni, és néki megbocsátanom? még hétszer is?

Monda néki Jézus: Nem mondom néked, hogy még hétszer is, hanem még hetvenhétszer is.”

⁷² *Sík Sándor: A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz. Vigilia, 1964. 1. szám 19-28. o.*

megvilágosodásairól is, mint tőle. Ezen a ponton ismét egy – viláért sem szégyellni való – de egyértelműen a múlt távolodó partjára tartozó élményvilág szövőtevője ő. (...) Amint veszedelmes volna, ha Sík Sándor örökségét valaki a katolikus költészet máig érvényes eszményévé akarná avatni, úgy nem kevésbé veszedelmes volna az is, ha a verseiben megnyilatkozó katolikus világlátást abszolutizálnánk. Ne feledjük, Sík Sándor papköltő volt, költő létére teológiai műveltséggel és felelősségtudattal rendelkezett, de ugyanakkor épp költő s irodalomtudós voltánál fogva a teológiában nem alkotó tudós. Ha jól meggondoljuk, nem meglepő hát, hogy a teológiai gondolkodás elmeszesedése, apály a költészetére is hatott, jobban, mint azokéra, akik a teológiától jóval távolabb éltek, mint ő. Nem katolikus volta, nem hite, de papsága, teológiai-skolasztikai iskolázottsága lehetett és volt is akadály, melynek keresztjét nemesen viselte, de költőként nem nőhetette ki.”⁷³ Valóban, ‘papságát, teológiai-skolasztikai iskolázottságát költőként nem nőhetette ki’. Korábban hosszabban idézett kiadatlan levelében, önvallomásában éppen Sík Sándor az, aki felsorolja számunkra élményköltészetének határoeltságát.

Napjaink irodalomtudományi terminológiájában emblémának nevezik azokat a szövegeket, vagy szövegrészeket, amelyek szimbolikusságát, jelképeességét egy művön kívüli más szöveg adja, vagy amelynek stílusrokonsága, szerkezete a jelképes értelmű mű szerkezetét, stílusát képezi le. A mű bár önmagában is önálló poétikai egységet képez, de mégis az emblematikusság felfedése segít az alaposabb olvasásban, hiszen értelmezhetővé válik a hagyományhoz való kapcsolódás mikéntje is. S hagyomány lehet a Biblia világtól kezdődően a világ és magyar irodalom számos alkotása, sőt hagyománynak minősülhet a közelmúlt irodalma is. Sík Sándor költészetének egészében különösen feltűnő, s a stílushatásnál többet, egyfajta szándékosságot is mutató tényező az, hogy számos művével hangsúlyozza az irodalmi szövegek egymás közötti kapcsolatát, egymásrautaltságát, hiszen folyamatosan megcélazza, s mintegy újraírja az irodalmi hagyományt. Ahogy kiadatlan önvallomásából már idéztem, Sík Sándor nem ‘félt’ a hagyomány nyelvén szólni. Félévszázados költészetében az emblematikusság egyaránt felidézi a Biblia különböző műfajait, szövegrészeit; a reformkor, a romantika klasszikus retorikusságát; *Berzsenyi*, *Költsey*, *Vörösmarty*, *Arany*, *Madách* hangját és rájátszik a kortársak, így *Babits*, *Kosztolányi*, *Ady Endre*, *József Attila* hangjára is. Nyilván, e tényező összefüggésbe hozható teológiai műveltségével, irodalom tanári, irodalomtudósi mivoltával is. Ez az emblematikusság a magyar költészetet ismerő olvasó számára nyilvánvalóvá válik a versek olvasásakor, s így a befogadó észreveszi, felfedezi a ritmikuságon, szóképeken, szóhasználaton, grammatikai szerkesztésen, motívumokon, a kompozíción, netán az azonos vagy éppen ellentétes élet- és sorsérzésen alapuló kapcsolatot, és megpróbálja kideríteni a kapcsolatteremtés milyenségét a másik költeménnyel vagy tágabban az íráshagyomány világával. Az emblematikus beszédmód gyakoriságára való tekintettel e tényezőre folyamatosan utalok a későbbi fejezetekben.⁷⁴ A magyar irodalom klasszikusaitól és a jelentős kortársaktól kapott forma- és

⁷³ Jelenits István: *Utószó*. In: *Sík Sándor összegyűjtött versei*. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1976. 930. o.

⁷⁴ Napjainkban a szövegközöttség mint intertextualitás fogalma utal tágabban az irodalmi szövegek egymásrautaltságának és összekapcsoltságának a hagyományon alapuló létmódjára is. Az 1960-as években elterjedt használatok már a posztmodern irodalmi szövegekhez kapcsolódott ez a kifejezés, s később egyre inkább általános érvényűvé vált. A szövegközöttség meg-

stílusélmény hatás az egyik oldalról ugyan színesíthette költészetét, mégis ez a túl gazdag emblematikusság éppen hogy gátjává vált a nagyobb fokú eredetiségnek.

A továbbiakban nem kizárólagosan a műalkotások élményvilága, és ismételhető átélése felől próbálom megérteni, interpretálni *Sík Sándor* költeményeit. Sokkal inkább a hermeneutikai kontinuitás megőrzése miatt a műalkotásokra, mint a létezés megismerésének eszközeire tekintek – *gadameri* értelemben.⁷⁵ Így a befogadás, a megértés nem (csupán) pszichológiai élményfolyamat számomra, nem elsősorban esztétikai (ízlésen, ítéleten alapuló) élményfolyamat, hanem mindenekelőtt létfolyamat.⁷⁶ A műalkotások analízisének annak a létviszonynak, az ember – valóság – isteni jelenlét relációjának, a teocentrizmusnak a megértésére, értelmezésére és közvetítésére töreksem, mely *Sík Sándor* verseit sajátossá és egyedivé teszi a huszadik század magyar költészetében. Életművének homogenitása szintén a teocentrikus világszemléletben, ‘a minden Istent rejt’ elvében ragadható meg, isteni és emberi együttesében, Isten immanens és transzcendens voltában. Így válik költészetében az Isten által teremtet világ egy eredendő vallásos tapasztalattá. Tanári, professzori, papi tevékenységének alkotói aktivitása, sokszor áldozatos munkája Isten törvényeinek őrzésére; az emberek művelésére, ‘emberebbé’ tételére irányult, míg írói tevékenysége ezen túl elsősorban ünnep volt számára, egyfajta ‘hálaáldozat’, Istent dicsőítő, hálás megnyilvánulás a poézis nyelvén. Isten-tisztelet, Isten-szeretet és ember-szeretet, minden-szeretet; Isten és ember, ember és ember közötti felelős viszony; Isten jelenlétében álló, önálló ember – talán így lehetne jellemezni a teocentrikus életérzésből fakadó homogenitást, mely a szó, az írás, a tett egységét is magába foglalja *Sík Sándor* életművében.

Szembe a nappal

1910-ben jelent meg első kötete, *Szembe a nappal* címmel. A *Nyugatban* megjelenő *Karinthy*-kritika mellett *Kosztolányi Dezső* is méltatta a kötetet, észrevette az egységességet adó személyességet és az életöröm megnyilvánulását: „*Csupa kedv, öröm és optimizmus. Szellemi részegség és lelki mámor. Egy korán kelő ember részegül meg így az élettől, aki a zöldben ébred, friss gyümölcsöket eszik, a szelek muzsikájánál mulat, a patak jeges vizétől kap jókedvre, és aztán boldogan, ernyedten dől le a fűre, egy kis izomláz érzésével, a futás és a tánc üdítő fáradtságával. (...) Tűz, lélek, izmos és acélos akaratú lököt benne (...).*”⁷⁷ A biztató hang mellett ott a jószándékú figyelmeztetés is: a versekből hiányzik az „életplusz”, és a „megszenvedett” személyesség.

Első kötete egyfajta hadüzenet volt a költészetben uralkodó akkori pesszimista hangvétellel szemben az életigenlés jegyében. Ember- élet- és isten-szeretet romantikus kifejezőmódjában a szavak áradó bőségén túl ugyanakkor a sok párhuzamos gondolatritmus és szinonimitás retorikai hatásfokában gyengítette a verseket és ezt a

teremtésének egyik speciális módja az emblematikus kapcsolat, s mivel inkább ez a kapcsolatteremtés jellemzi a *Sík Sándor*-i lírát, így ezért használok e szűkebb jelentésű fogalmat.

⁷⁵ Hans-Georg Gadamer, 1984, 81-87. o

⁷⁶ Hans-Georg Gadamer, 1984, 122-125. o

⁷⁷ *Kosztolányi Dezső: Sík Sándor: Szembe a nappal.* Élet, 1910. dec. 11. 746. o.

próbászka prófétikus és *mindszent*yesen patetikus hang sem tudta semlegesíteni, sőt a mai olvasóban e hangvétel erős idegenkedést vált ki.

Míg *Kosztolányi* a katolikus szemléletű anti-*Ady* jelentkezését látta a pályakezdő költőben, később *Rónay György* már árnyaltabban fogalmazott: „Újból és hagyományból szerencsésen magába fogadott minden magának megfelelőt. Korszerű volt benne a mohó életszomjúság, a szinte habzósoló rátárulkozás a kibontakozó világra; hagyományos a retorika, s az Isten bajnokának *mindszent*yes állandó ujjongása; magatartása sokban rokon *Mindszentyével*, de egy korabeli magatartáshoz *Adyéhoz* igazodott. A fiatal *Sík* világa tudatos ellenképe *Adyénak*.”⁷⁸

Tehát *Ady*-ellenkép, de *Ady* hatását is hordozó váteszi-költői magatartás, egy tudatosan vállalt, itt még harsogó és patetikus keresztényi küldetéstudat. Az *Új versek* megjelenése óta nemcsak az éppen hogy pályakezdő *Sík Sándor* költészetében tapasztalható az *Ady*-líra hatásának ambivalenciája, az elfogadás és a tagadás e kettőssége. A legszembetűnőbb *A hajnal szerelme* című költeményének ellenpontosodása, ugyanakkor párhuzamossága is *Ady Endre A halál rokona* versével. Az *Ady*-vers szinte valamennyi megszépített negatív elemének („tűnő szerelem”, „beteg rózsza”, „bánatos ősz”, „A nagy Halál”, „Fáradt lemondás”) pozitív ellentétpárját felsorakoztatja, *Ady* szecessziós és szomorú hangjával szemben egy expresszív életigenlést hangsúlyoz, de mégis tudatosan követi annak formai jellegzetességeit, grammatikai és kompozíciós felépítettségét:

Azt szeretem, aki nevet,
(...)
Az én emberem, aki fölkel,
Az induló, az ébredő,
Akinek győzelem az álma,
Akiben dalol a jövő.

Szeretem azt, aki akar,
Aki remény, aki ígéret.
Az enyém a vér és a tűz;
A fakadó fiatal élet.

Sík Sándor Szürke délután-jának sorai – „Ott kint a ködben valaki zokog. Neked is fáj az élet, bús rokon?” – *Ady: A grófi szérűn* versének szóhasználatára rímelnék; a *Sötét folyosó* borzongató lélekjárása *Ady: A vár fehér asszonyának* sorait idézik fel bennem; *Este az ablakban* zongoraszólama hasonlóan az „Élet melódijá”, de egy másfajta élet dallama ez, nem *Ady: A fekete zongora* ütemére kiömlő boros, bolond és könnyes életé. Feltűnő a rájátszó kapcsolat *Sík Sándor: Lamentáció* című verse és *Ady: Hiába kásértsz bőféren* között is.

Az első kötet verseinek középpontjában a harsogó, a szavakat nárcisztikusan szaporító én áll, aki fényittasnak, napba nézőnek láttatja magát, aki hirdeti a „dalos élet evangéliumát” (*Kiáltás a kapuból*). Az énközpontú versek mellett már itt megjelenik a dialogizáló versforma. Az önmegszólító versek (*Szembe a nappal; Holdsugár; Eső a Vágon; Vitézi ének a romvárok alól*) identitáskereső alapkérdései: a ‘ki vagyok én?’, az ‘értjük-e,

⁷⁸ *Rónay György: Magyar lírikusok. Sík Sándor. Új Kor, 1935. augusztus 1. 8/9. szám 35-36. o.*

éljük-e?’ E verstípus esetében az egyes szám második személyű megszólító formájával szemben a többes szám első személyű igealakok használata a gyakoribb. A dialogizáló alaphelyzetű versekben a megszólítottak a valóság teljességét ölelik fel, lelkének testvéreire (Káltás a kapuból, Szürke délután, Vonat a mezőn, Királyok igrice), a természet és a valóság elemeit (A Vág ritmusai) és Istenét (Sötét folyosó, Jákob kútjánál, Láttam csillagát napkeleten, De profundis). S ugyanúgy válik mindezek által maga a költő is megszólítottá, hiszen meghallja „a némaság meséit”, az éjszaka kérdéseit (Porban és éjszakában), a sziklák beszédét (Szóló sziklák között).

Az első kötet – Rónay György véleményével egyetértve: „Egy kicsit sietős, elhamarkodott kötet; de költője mindössze huszonegy éves. Első könyvébe belesűfoltta remek formakészségre valló zsenyéit is, gyakorlatait, utánérzéseit: a Szürke délután jellegzetes szimbolista hangulatával Kosztolányi Négy fal között-jébe is beleillene, a Holdsugár Verlaine La lune blanche-át utánozza, a nyomban utána következő Este a Chanson d’automne-t (de nem teljesen ’idegenül’: ez a lágyság, rebbenékenység, ’szimbolista’ hang majd tovább él Sík Sándorban, ez is egyike lesz a saját hangjainak). Az egész kötetre mégse ez a jellemző, hanem valami harsány, diadalmas – kicsit túl harsány és túl diadalmas – egészség, magabiztosság.”⁷⁹

A belülvalók mécsé

Második kötetében, *A belülvalók mécsé*-ben (1912) az életigenlő hang már csendesebb, kerül a pátoszt, a harsány hangot; a kifelé fordulás helyett a benső lelki meditációban szembesül az élet problémáival, s feloldódást az amor sanctus misztikus megváltásában talál. Legtöbb versében Isten a megszólított, a kötet egésze „a magábavonulás, bűnbánat, fölemelkedés” hármastagozatú kompozíciójára épül.⁸⁰ Míg az előző kötetben a minden-szereteten és az életigenlésen keresztül szólaltatta meg az amor sanctust, az immanenstől haladva a transzcendens felé, addig második kötetében a valóságon túlira irányuló misztikus Isten-szeretet az elsődleges szólam és így szereti, benne és általa a világot, a mindent. A „misztika nyelve” azonban nem a sajátja – így értékeli három évtized távlatában kötetét Sík Sándor –, csupán az Isten-élmény eksztatikus kifejezésének egyik próbálkozása volt.⁸¹

Láthatóan változott a költői magatartás jellege az első kötethez képest, Rónay László megfigyelését idézve: „ekkor alakítja ki magában azt az ars poeticát, amelyet később sokkal művészibbé, kevesebb idegen batással fejezett ki, és amely nem önnön küldetésének nagyságát és felelősségét fokozza le, hanem a hangja, a költői magatartása lesz szerényebb általa (...) kis eszközökkel óhajtja híven szolgálni annak szándékát, aki őt küldte.”⁸²

A költői hangvétel is ehhez igazodik, és inkább Kosztolányi, Babits és Tóth Árpád ekkori lírájára emlékeztető, s már kevésbé Adyéra. Ha folytatjuk az összehasonlítást a két kötet között, akkor a látásmód egy másik – folytonos, de mégis más – nézőpontját

⁷⁹ Rónay György: Sík Sándor. In: Sík Sándor, 1969, 13. o.

⁸⁰ Rónay György: Sík Sándor. Új kor, 1935. augusztus 1. 8/9. szám 35-36. o.

⁸¹ Sík Sándor: A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz. Vigilia, 1964. 1. szám. 19-28. o.

⁸² Rónay László: Arcképrázlat Sík Sándorról. In: Rónay László, 1990, 233. o.

emelhetjük ki. Már nem a hajnal, a napba néző mosolyával és a létöröm felől tekint a valóságra, ahogy azt az első kötet verseiben láthatjuk, hanem az est, a sírás, a könny, a fájdalom, a létszenvedés felől: „*A könnyben van az élet.*” (*A remete a sívatagba indul*) S ez a kettős nézőpont, a létörömről és/vagy a létszenvedésről alapuló látásmód és annak majdani kiegyenlítettége végigvonul később egész költészetén.

Egy titkos, éppen csak sejtetett fájdalom lappang a második kötet apró hangulatképeiben, melyeket hosszú, misztikus versei közé ékelt. Talán egy másfajta világ elvesztésének a fájdalma, vagy tán a megkísértettség miatti bűnbánat. Netán annak a választásnak a hátterét sejthetjük meg itt, a „fél-élet”-ben (*Menyegzős ének*), a „fél-lélek”-kel élni nem tudást, melyet az 1918-ban megjelent *Alexius* című misztériumában – egyenértékűként, de mégis választásként fogalmazott meg: Istent szeretni és benne a mindent vagy egy asszonyt szeretni és benne Istent.

*Sápadtra sárgul
S a sziürke ágrul
A lomb lezördül
S egy volt világrul
Mesét mesél.
Bús esti pírba
Bámulok sírva
S a könny úgy gördül
Szememből, mint a
Halott levél.*

*Mert minden sír ma.
Holt szegfű szirma.
Halott szerelmek,
S mely dalaimra
Borul, a dér.*

(Az ősz dalol)

Misztikus versei közé ékelt apró hangulatversei – néhol *Kosztolányi*t, *Tóth Árpád*ot vagy éppen *Verlaine*-t idézve fel – egyszerűségükben hatásosak. A fentebbi *Az ősz dalol* költeménye *Verlaine* zeneiségére és képszerkesztési technikájára asszociáltat, mivel egymásra montírozódik a természeti kép és a szomorú életérzés. *Kardos Klára* 1962-ben rögzítette az életművére visszatekintő költő rövid megjegyzéseit egy-egy költeményével kapcsolatban. Az alább idézett *Mint gyenge harmat a napon* verséről így nyilatkozott ekkor: „*Ezt nagyon tiszteltem akkoriban. Nagyon boldog voltam, hogy ilyen egészen rövid dalokat tudok írni. Csak persze nincs mögötte igazi átélés.*”⁸³

⁸³ *Sík Sándor összegyűjtött versei*, 1976, 937. o.

*Mint gyenge harmat a napon,
Úgy halnak meg az álmok.
Oly kegyetlen a napsugár,
A dél oly álnok!*

*A fürgé fecske elsuban,
És ellibben a lepke.
Te nézed és harmat, nehez
Szökik szemedbe.*

A Verlaine-versek dallamosságát⁸⁴ idézi fel a *Dal* című hangulatverse:

*Bús lelkét rám lebelte
A síró alkonyat.
Lágy ajka esti szélnek
S egy seelymes, édes ének
Csókolja arcomat.*

*Lelkemben most virágozik
Egy ifjú kék virág.
Mondd: mért oly bús az alkony?
Mért könnyek közt mosolygom
E halk melódiát?*

Az első két kötet Isten-verseinek teológiai háttérű élményvilága Isten immanens és transzcendens felfogására épít, melyet *Sík Sándor* így értelmmez egy későbbi, a *Keresztény világkép* című tanulmányában: Isten immanens, azaz „bennünk-maradó, világon-belüli”, de mégis transzcendens, valóságon túli, a „világtól valóságosan és legbensőbb lényege szerint elütő”, valójában az ember által soha meg nem ismerhető, mivel „Istent voltaképpen soha nem látjuk, csak az árnyékát, amelyet a világra vet”. Ez a látszólagos paradoxon jelenti „azt a tudatot, hogy az Isten, aki egészen más, akit meg nem érthetnek, aki fölötté áll mindennek, de akitől mindenestül minden függ, az itt van. Itt, most, velem, bennem,(...). Bennem van: nem mehetek előle sehoval. Itt van bennem. – milyen nagyszerű! Itt van bennem! – milyen félelmetes! Ebben az Isten-atmoszférában él a keresztény ember. Ebben él a nem-keresztény is, csak nem tud róla. Mi ezt az egészen-más Istent ebben az egészen nekünkvaló atmoszférában tudjuk és éljük – ’realizáljuk’ –, és ez hasonlíthatatlan mélységű és gazdagságú életérzést ad.”⁸⁵

Sík Sándor első két kötetét egy olyan természetes fejlődési állapotnak tekintette, melyekben a „hang még nem volt természetes (...) ott még hatások voltak,(...) nem találtam még saját formát (...) nem találtam meg az egészen bensőséges hangot”.⁸⁶ Egy másik önértékelő írásában viszont az életmű folytonossága, a „teocentrikus életérzés lírája” felől közelítve így

⁸⁴ *Sík Sándor* összegyűjtött versei, 1976, 937. o.

⁸⁵ *Sík Sándor: Keresztény világkép*. Vigilia, 1951. 2. szám 57-64. o.

⁸⁶ *Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökerű sziv*, 1993, 384. o.

fogalmazott pályakezdő verseiről: „Igen, egyik legfőbb és legsajátabb küldetésemnek (adottságnak, nem szerepnek!) éreztem a teocentrikus életérzés magyar líráját alkotni meg – és erre (...) én magam előtt példát nem találtam. Ennek az alapélménynek, amely elkezdődött akkor, mikor az első dadogó verssorokat leírtam és tartani fog, remélem Istenről, utolsó óráimig, első tapogatózó kifejezési kísérlete a Szembe a nappal, első megtalált formája a Belülhalók mécsa. Első, de még nem az igazi, mert a misztika nyelve, amelyen szól, nem az én természetes hangom.”⁸⁷ Az 1941-ben írt, 23 évig kiadatlan önvallomás szerint szintén a „teocentrikus életérzés” az az alapélmény, amely első köteteit és később egész líráját is meghatározza. Kiemeltsége miatt fontos a fogalom teoretikus pontosítása, és ebben az 1943-ban először megjelenő *Esztétikája* lehet segítségünkre. Az alkotó és befogadó „egyéni állandóját” valamint a különböző világképek megformáltsága által az esztétikai jelentéstartalmat is meghatározó „világkép”-típusokat tárgyalva ezt írja a „teocentrizmusról” és egyben saját meghatározó életérzéséről: „A teocentrikus világszemlélet (...), amely tömör és szabatos kifejezést talál Szent Pál formulájában, aki az Istenre vonatkoztatólag mondja, hogy »őbenne élünk, mozgunk és vagyunk«. Minden rokon és testvér, természet és élő lények, látható világ és szellemvilág, én és nem-én, mert mindennek közös atyja és teremtetője az Isten, és mindenben Isten van, és Isten benne van mindenben, de ugyanakkor nem azonos ezzel a »mindennek«, hanem kívül és felette is áll, mindennek ura, teremtetője, mozgatója, oka és célja. Semmi sincs, aminek ne volna vonatkozása, oka és célbeli viszonya a mindennek Okával és Céljával, és semmi sincs, aminek ne ez a vonatkozás volna a legfőbb, legdöntőbb, szükségyszerűen mindent befolyásoló vonatkozása. Ez az Istenség, ez a személyes szellemi valóság, amely mindennek középpontja, amely egyszerre immanens és transzcendens, ez határozza meg minden jelenségnek, tehát minden esztétikai élménytárgynak is igazi jelentőségét. Semmi sincs, ami mögött ott ne örvénylene az örökkévalóság, és ott ne hullámozana a végtelenség. Az életnek az örök élet, a történelemnek az utolsó dolgok, a természetnek a kegyelem, az embernek az isteni: elválaszthatatlan kiegészítője a teocentrikusan néző ember szemében. A mindenség középpontja pedig az embernek és az isteninek egyesülése az istenember Krisztus személyében, – teszi hozzá a minden teocentrikus misztika közös szemléletvilágához a keresztény világfelfogás. Ez a világszemlélet adja meg a végtelenség és az örökkévalóság rezonanciáját, mint jelentéstartalmat, Szent Agoston, Pascal és Prohászka prózájának, Dante, Milton és Claudel költészetének, a katakombarajzoknak, Michelangelónak és Rembrandtnak, a régi zsoltárzenének, Liszt muzsikájának és a Parsifalnak, ezernyi változatban és mégis egyformán. Aki ezt a jelentéstartalmat, mint »nem-esztétikai«-t, el akarná távolítani az esztétikum egészéből (amire a modern esztétikusok jórésze elvi hajlandóságot mutat), az olyan elemi értetlenséget mutatna pl. a Sixtusi kápolna mennyezetfreskóival szemben, mint aki úgy akarná élvezni a Szeptember végén-t, hogy előzőleg eltávolítaná belőle mindazt, ami a szerelemmel és a mulandósággal van vonatkozásban.”⁸⁸

„A kettős végtelen”

1910 és az 1940-es évek közepe között több mint félszáz kortársi recenzió és kritika állítja egybehangzóan, hogy *Sík Sándor* a magyar katolikus költészet megújítója, kötetei az Istenben hívó, a rendeléseivel néha perlekedő, mégis az isteni kegyelemben,

⁸⁷ *Sík Sándort idézi Mészáros István*, 1992, 35. o. 44. o.

⁸⁸ *Sík Sándor*, 1990, 154-155. o.

akaratban és szeretetben megnyugvó lélek fejlődésének stációi. „*A világ katolikus költészetében talán senki sem ábrázolta oly pontosan és részletesen Isten és ember viszonyának egységét, mint ő.(...) Nem a szószerű magassága, s nem is az oltár elkerítettége jellemzi e költészetet. (...) Istenhez nem azáltal közeledik, hogy a világtól elfordul, hanem, épp nagyon is kíváncsian, felajzottan figyeli az élet minden eseményét, minden jelét és látványát.*” – írja Sőtér István.⁸⁹ Nem a modern ember átszenvedett hitélménye szólal meg költészetében, hanem egy elnyert kinyilatkoztatás belső, teocentrikus élményvilágát tükrözi a líra eszközeivel. Isten-felfogása a keresztényi immanens és transzcendens szemléletre épít, az életről verselve Istenről, Istenről írva az életről beszél.

E teocentrikus életérzésű, világszemléletű lírájának meghatározó motívuma a „*kettős végtelen*”. Második kötetének programadó versében fordul elő először, *A méces* (1912) címűben:

*Míg ifjú homlokunkon a hajnal koszorúja,
Amíg nevet a napfény és csodákról mesél:
Tárjuk ki szívünket, hadd járja fűrge szél,
És tűzzel simogassa az új nap arany ujjá.*

*Mert szállton száll az óra, s az est jó könnyesen,
Sok bolygó tűz kísért és ingó, álnok árnyak,
És minden sírok rémei visszajárnak.
Akkor fáradt szemünket hűnyjuk le csendesen.*

*És gyűjtsuk meg a méces, a belülvalók mécsét.
Tűzénél tárgult szemmel láss ősi titkokat,
A percek suhanását, a könnyek születését*

*Titkát a titkos múltnak s a titkosabb jelennek
S az eljövendőségnek, és mindent, és magad.
És sírj egy csendes himnusz a kettős végtelennek.*

A szonettformában írt költemény utolsó sorának jelképes motívuma Sík Sándor költészetében többszörösen visszatér, például a *Gödöllő* címűben: „*Fogantatik a kettős végtelen*”, illetve az *Énekszó a magasságból* versében is („*Eljegyeztek a magasságok engem:/ A végtelenség vőlegénye lettem.*”) vagy a *Hát itt van, testvér* címűben (Egy parányban a Kettős végtelen:/ *Az Isten és az ember*).

Természetes módon kínálkozik „*A kettős végtelen*” című, Sík Sándor válogatott munkái elé írt szerkesztői tanulmányban utána nézni e szókapcsolat jelentéstartalmának. A tanulmányíró Rónay György így indokolja a kötet címválasztását: „*A cím Sík Sándor költészetének egy gyakran előforduló, és szemléletének egyik lényeges mozzanatát jelző kifejezése; aligha szorul bővebb magyarázatra és indoklásra, miért áll egy olyan alkotó hátrahagyott műveinek homlokzatán, aki kezdettől ennek a kettős – isteni és emberi – végtelennek a vonzásában és távlatában*

⁸⁹ Sőtér István: Sík Sándor. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 129. o.

élt, és akart élni, és tanított élni másokat, szavával éppúgy, mint példájával.”⁹⁰ Ha a szerző felől is pontosítani szeretnénk, akkor *Sík Sándor* ars poetica-szerű írásait is érdemes faggatni. Kiadatlanul maradt, levélformájú művészi önvallomásában ebben a szöveggörnyezetben olvashatjuk: „*De azt, amit az Isten élni adott, megélni a maga módján és a maga mértéke szerint egész ember módra, és abból amit megélt, megalkotni a Művet a maga módja és mértéke szerint legtökéletesebben: ez az író dolga – nemeslevele és felelőssége. Az így született Műben benne lesz az igazság és a teljesség, az ember és az Isten, a kettős végtelen.*”⁹¹

A kettős végtelen az emberi és isteni végtelen egységeként értelmezhető tehát. Számomra talányossága nemhogy feloldódott volna, hanem inkább nőtt, hiszen a transzcendencia végtelenségével – bipoláris hagyományozottságú gondolkodásunk legtöbbször – az emberi végességet állítja szembe is, és analógiába is. Miképpen értelmezhető hát az ember végtelensége, nem önmagában, hanem az isteni végtelenséggel analóg módon, sőt azzal szorosan összekapcsolódva? Mivel ez egy teológiai indíttatású fogalomnak tűnik, továbbiakban fogjuk vallatónak *Sík Sándor* ezen tárgyú írásait. *Keresztény világkép* című tanulmányában a végtelenség, illetve a kettős végtelenség fogalmának magyarázatát a kereszténység valóságfelfogásával köti össze. A kereszténység világképe realista: „*számmára van a tudaton kívüli valóság. Minden formájában mindig elvetette az ismeretelméleti idealizmust, amely nem ismert el tudaton kívüli valóságot, hanem az érzéki világot látszatnak, csalódásnak, vetületnek tartja. A tapasztalható világból kell kiindulnia minden gondolkodásnak. De a keresztény realizmus transzcendens realizmus: túlmegy a tapasztalható világon; tudja, hogy van egy másik, nem érzékelhető valóság is, amely mérhetetlenül nagyobb a láthatónál, van egy természetfölötti világ is – és az semmivel sem kevésbé valóság. Ez a kettő a mi számunkra itt a földön nem is válik ketté, hanem át- meg átjárja egymást. A megtapasztalható valóság belesugárzik, belemélyül a lélekbe, a természetfelettibe, ahol egyre nő, és egyszer majd, a »megdicsőüléskor«, egészen belenő. A természetfölötti valóság pedig belenyúl a mi életünkbe, hétköznapi valóságunkba.*”⁹² Ennek a valóságnak, a kereszténység transzcendens realizmusának „*tágassági fokozatai*” vannak, egyrészt „*tágul kifelé és befelé nagyságban, szélességben és intenzitásban*”, „*s a kereszténység mindezeknél tágabbra nyitja a látóhatárt: mi a végtelenség atmoszférájában élünk, (...)*”⁹³. A kereszténység realizmusa egyszerre immanens és transzcendens, azaz „*bennünk-maradó*”, de mégis megfoghatatlan végtelenség.⁹⁴ S mivel „*Isten képe van bennünk*”, ezáltal a keresztény ember – Istene által – a végtelenre nyitott. „*A keresztény gondolat nem ismeri a nyárspolgári önmelegedést. A keresztény ember soha nincs 'készen'; amíg él, fejlődni kell, nőnie, tágulnia, (...) míg egyszer beletágul a Végtelenségbe és Örökkévalóságba, az Istenbe.*”⁹⁵ Összefoglalva: a 'kettős végtelen' talán ekképpen értelmezhető: a hívő ember végtelensége Isten végtelensége által.

Visszatérve *A mécses* című költeményre: az első versszakban a létezés örömét felillantó nappali képpel élesen szembeáll a következő strófa éjszakai víziója, *Ady* árnyait

⁹⁰ Rónay György: *Sík Sándor*. In: *Sík Sándor*, 1969, 25. o.

⁹¹ *A költő önvallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz*. Vigilia, 1964. 1. szám 40. o.

⁹² *Keresztény világkép*. In: *Sík Sándor*, 1989, 12-13. o.

⁹³ U.o.: 13-14. o.

⁹⁴ U.o.: 14-15. o.

⁹⁵ U.o.: 19-20. o.

eszünkbe juttató rémalakjaival, dekadens fáradtságával. Majd az utolsó két versszak adja meg ennek az ellentétes életérzésnek a kiegyenlítetttségét, a fájdalmas és félelmes titokzatosság feloldásával. A reménytelennek tűnő éjszakában meggyújtott „*belülhalók mécsé*”, az öröm és szenvedés felszíni világával szemben az elmélyülést segítő, a ‘lényeg’ is megláttató belső fényt jelenti számomra. S ez a metaforikus mécses-fény, melynek segítségével feltárul a létezés mélyebb értelme, lehet egy csendes meditáció mécs-lángja, a hit fénye, de lehet maga a költészet is. Az utolsó sor sejteti velünk, hogy a lét lényegisége talán nem más, mint a „*kettős végtelen*”, a hívó ember végtelenségre nyitottsága Isten végtelensége által.

Költemények

„*Ha van kötete, ami nem egységes, úgy a Költemények az.*” – írja Rónay László az 1916-ban megjelenő harmadik kötetéről.⁹⁶ És valóban, egyaránt helyet kapnak benne a nemzetféltes *Berzsenyit*, *Kölcseyt*, *Vörösmartyt* idéző, néha fájdalmasan nemzetostorozó sorai (*Zrínyi harmadik éneke*, *Jeremiád*, *Földindulás*, *Magyarország 1913-ban*), a bibliai történetekre épülő drámai hangú költeményei (*Az öldöklő angyal*, *Péter sírása*, *Jézus és a kereszty*), az *Odysseus* ciklus „*míves*” versei, és az előző kötet folytatásaként a csendes belső meditáció sorai.

A kötetben az emblematikus hatások túl erőteljesek, így egyfajta modorosság kísért bennük. Példaként röviden, vessük össze a *Jeremiád* című költeményét, annak egyik emblémájával, *Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz „Romlásnak indult”* kezdetű ódájával! A *Berzsenyi*-óda az aktuális erkölcsi-politikai válságon háborgó pesszimista mű, mely a magyar nemzet jövőtlenségét állítja. A korábban viruló nemzet pozitív múltjával szembeállított jelen bűneinek (testvérharc, erkölcstelenség, gyengeség, elpuhultság) következménye a nemzet jövőtlensége. Az óda szentenciája az erőteljes indulattal bemutatott magyar nemzet elkorcsosulását egy egyetemes és fenyegető távlatba helyezi, a nagy birodalmak erkölcstelen korszakát követő romlás, pusztulás, „*leomlott*”-ság állapotába. *Sík Sándor* költeményében, az időmértékes verselés azonosságán túlmenően a következő analógiákra figyelhetünk fel: a *Berzsenyi*-óda kezdő és záró kompozíciójához hasonló szerkezetre, a negatív jelen és a pozitív múlt értékszembesítésére és a nemzet-halál toposzára. Az aktuális bűnök indulatos, Istennek panaszkodó felsorolása pedig a szerencsétlenné váló Jób panaszát is felidézheti bennünk:

*Imhol, szeméten ül a beteg magyar,
Nyaldossa ebként üszkösödött sebeit,
Vakarja lombán, rossz cseréppel
Undok ezer nyavalyás fekélyét.*

Bűnös a magyar, mert lomha, a múlt nagyságának elpusztítója, csak fuldoklik a „*dobos ősi diábtól*”, de a „*kettes Sas*” körmeinek gyáva rabja, a „*gonosz közhöly*”-ben, a „*pállott útálat*”-ban „*Adáz foggal, nyakig szemében, / Marja möhön fenekedve társát.*”. „*A hajdani óriás*” azonban nem figyel a költő nemzetfélő szavaira: az „*Ó, jaj*” indulatszavas sze-

⁹⁶ Rónay László, 2000, 24. o.

mélyes indítású zárás – az utolsó két versszakban – a nemzethalál toposzát az egész nemzet bűnbánó sírásának képével vegyíti.

Hasonló emblematiszmus kapcsolódási pontokat fedezhetünk fel *Sík Sándor Zrínyi barmadik éneke* című költeményében is. *Kölcsy Ferenc Zrínyi*-verseire asszociáltat a végzethez, a sorshoz való könyörgés; a pozitív múltbéli nemzetkép szembeállítását a jelen bűnösségével. Emellett *Zrínyi Miklós Szigeti veszedelemre* utal a *Zrínyi*-strófa, az archaizáló szóhasználat, a barokkos stílushasználat és 'a bűnös magyarság megérdemli Isten büntetését' gondolatának a megjelenítése.

A fentebbi költemények a *Költemények* kötet *Magyar Sirámok* című ciklusában kaptak helyet. E verseket *Tóth Árpád* – a *Nyugaton* közölt kritikájában – a kötet „legértettebb írásai”-nak véli: „Igazi maradandóságra számíthatnak s költőnknek jeles helyet biztosítanak új lírikusaink sorában; Berzsenyire emlékeztető, sötét hív hatja át ezeket a költeményeket, (...). Szép-lőtlen hazaszeretet ritkán csendülő hangját halljuk, s meglepetve érezzük Sík Sándor lírájának nemes és emelkedett férfiasságát.”⁹⁷

„A háborúban csak pár hónapig voltam, 1914. karácsonyától 1915 húsvétjáig. Akkor hazahívtak: érettségi előtt állt az osztályom, nélkülözhetetlennek nyilvánították. Úgyhogy voltaképp én csatában nem voltam, mert ottan csend volt akkor, csak hadgyakorlatokat tartottunk. Inkább pasztorális munkát végeztem ott.”⁹⁸ A Péterváradon tábori lelkészként eltöltött hónapok során megtapasztalta a háború nyomorúságát, a tehetetlenség fájdalmát, melyek tragikusságát nemcsak az ekkori versek őrzik, hanem később megjelent novellája – *A nagy és magas hegy* című – és az *Ébredés* valamint a *Zrínyi* című tragédiája is. *Rónay György* az első világháború tapasztalatának véli papi hivatásának elmélyülését, a megbocsátás és a krisztusi szeretet evangéliumi gyakorlatát, a lelkipásztori szolgálat csendes alázatát, mint későbbi „keresztény-humanizmusának” személyes alapjait.⁹⁹

A *Földindulás 1914 augusztus* című költeménye *Vörösmarty Előszó* versének kozmikus növőstett nemzeti tragédiáját idézi fel. Az ember, a költő, a pap már nem tud közreműködni a háború determinisztikus történéseiben, úgy tűnik számára, hogy a világ, az emberiség kihullott Isten tenyeréből. E tény ismétlődő rettenetét *Vörösmarty Előszavára* – illetve egy esetben *A vén cigányra* – utaló szóhasználat és a hasonló jelentéstartalom erősíti fel, másrészt a romantikus képalkotás rokonsága is szembevetőd:

*Földindulás van édes feleim
Röpp a vén föld korhadt gyökerében.
Rőt lánggal ég körül a szemhatár
Véres villámok csattogó tüzeiben.
Mindenfélől döbhentő vad sikoltás
(„vad keservei” – A vén cigány)
Bódult fülünkbe rettentően riad.
Csitt feleim, én feleim:
A Kéz mozdult meg talpunk alatt.*

⁹⁷ *Tóth Árpád: Sík Sándor: Költemények.* Nyugat, 1917. március 16. 588-589. o.

⁹⁸ *A százgyökerű sziv,* 1993, 395. o.

⁹⁹ *Rónay György: Sík Sándor.* In: *Sík Sándor*, 1969, I. kötet. 7-26. o.

*A kéz mozdult meg, az örök tenyér,
 amin eddig csendesen aludtunk;
 Amin a Föld, e vén üveggolyó,
 („agg föld... üvegszemén” – Előszó)
 Békés játékokban futkosott alattunk;
 Melynek a föld ezernyi hangya-népe
 („Munkában élt az ember, mint a hangya” – Előszó)
 Izádvá nyűtte nyűzsgő útjait.
 („s a béke izzadt” – Előszó)
 Én feleim, nagy óra jött:
 Amaz erős megrázta ujjait.

 Megrázta ujját. Így szól az Erős:
 („Hallottuk a szót ellenséges istenek haragját” – Előszó)
 Vérrel, villámal, irtó fergeteggel
 („Vad fénnel a villámok rajzolóak le” – Előszó)
 szűnjék a nyűzsgés, álljon el a kéz,
 („Vérfigyelt keze” – Előszó)
 Föl a magasba a széldült fejekkel!
 („Emberfejekkel labdázott az égre” – Előszó)
 Bömbölni, ágyú, szűnjete egy percre,
 Láng megszakadj, népek némultakok:
 („S a nagy egyetem
 Megszűnt forogni egy pillanatig.” – Előszó)
 Ti nemzetek, a Kéz Erőse
 Mondani akar valami nagyot.*

A fentebbi *Sík*-versben a romantikus *Vörösmarty*-ra jellemző kozmikus és metafizikus képalkotás hasonlatossága is szembevetendő. *Vörösmarty* *Előszavának* eget-földet átívelő térbeli perspektivizmusa a *Sík*-versben az Isten tenyeréből kieső, háborút viselő Föld látomásában valósul meg. Ahogy *Vörösmarty*-nál ellenpontozódik az „*ellenséges istenek haragjaként*” kitörő vész ordítása és pokoli káosza a „*Most tél van (...) hó és halál*” „*csend*”-jével, ugyanerre a romantikusan túlzó szembeállításra épül – *Sík Sándor*ál is – a kaotikusan zajos emberi összeomlás pillanata és az isteni ítéletre való várakozás dermedt csendje.¹⁰⁰

A kötet tragikus hangú, nemzetféltő és ostromozó verseinek komorságát mintegy kiegyenlíti az Istenben való megnyugvás költeményei. Bensőségesen lírai, imádságos hangú a *Jó nekem, Uram* verse. Az átfogó kép, a ‘halvány kis virág’ metaforikus kibontása ugyan túlságosan is konvencionális, mégis a strófákon végigvonuló feszültség – az

¹⁰⁰ Legkedvesebb költőjének, *Vörösmarty* romantikus stílusának és képi világának hatását részletesen elemzem tanulmányomban. V. ö.: *Máté Zsuzsanna: Vörösmarty és Sík Sándor – Emblematisz kapcsolatok*. – In: *Vörösmarty és kora – Tanulmányok*. Szerk.: Madácsy Piroska és Bene Kálmán. Kiadja: Bába és Társa Kiadó, Szeged, 2001. 99-120. o.

ember fájdalma, szenvedése, magánya és ennek elfogadása Istenének akarata révén – , valamint e feszültség által keltett oscilláció teszi hatásossá a költeményt.

Maradék magyarok

A civilizáltak és keresztényinek hitt Európa háborújának és szenvedéseinek közvetlen tanújaként a ‘miért?’ kérdésre már nem tud igazán válaszolni. A pap-költő egyetlen felelete lehetne, hogy Isten akarta így (*Szolgálat*), de az együttérző ember továbbkérdéz: és miért éppen így? *A rokkant éneke* (1919. június) versében a trianoni megcsonkítás után, Magyarország jövőjéért aggódó, a győztes Európa népeitől magyarázatot váró, a történelmi események értelmét kereső hazafiként kérdez – a *Szózatot* idéző emblematikus és a talányos jövőre utaló látomásos soraival, valamint végletes ellentéteivel. Miként a *Szózatban* együtt érvényesül a bizakodó hazafias érzület, a „*jobb kor*” reménye és a nemzethalál víziója; úgy *Sík* versében is a kettős láttatás érvényesül: a „*rokkant Magyarország*” vagy „*végő áldást*” ad, vagy „*világbontó átokkal omlik sírjába*”. A győztes hatalmak és a „*Rokkant*” konkrét képe a győzedelmeskedő ördög transzcendens metamorfózisává alakul, átívelve egy ezeréves múltat és a „*meghalt jövődőt*”. *Vörösmarty* hangja a vers néhány sorában különösen szembetűnő: „*kik tort ültök a vert világ felett, / Ti is boldog először megtepertek, (...) Isten szép műve mérthogy ördögé lett? (...) Mért hogy minden gyökeréig rontott, / És megmérgezték méhben a magot*”.

A kezdeti lelkesedés után a háború második évétől „*Ady Endrével együtt sírja a Gyűrűkő Jánosok tragédiáját*”.¹⁰¹ *A Népfölkelők* versének katonavonata „*cammogva, nyögve, nehezen*” indul, a kötelességüket teljesítő katonák nehéz, mély csendessége csupa gond és hazagondolás. Az egyetemes humánus és szeretet panasza szólal meg az *Éjszaka 1917-ben* versében, melynek látomásos képében együtt jelenik meg a kunsági katona, a francia fogoly, a haldokló muzsik és az otthonmaradott olasz leány szenvedése. A háború egyetemes fájdalmát érzi át a költő, mintegy megsokszorozva lírai énjét.

Babits Mihály a *Húsvét előtt* soraiban arról a hősről szól, aki először mondja ki azt a szót, „*hogy elég! hogy elég! elég volt!*” a háború retteneteiből. Alig pár hónappal később – a *Babits*-versre reflektálva – *Sík Sándor* is hőst ünnepel versében, az emberi szeretet ölelésre tárt karú hőst:

*Testvérek, merjünk hősök lenni már,
És merjük megmondani magunknak,
Hogy sebet kapni fáj,
És sebet adni fáj,
És minden fájás fáj mindenkinek.
Testvérek, merjünk hősök lenni már,
Acélozzuk karunkat ölelésre,
És merjük már elsírni azt a könnyet,
Embervoltunk, embernagyságunk könnyét.*

(*Ének minden emberhez, 1916. november*)

¹⁰¹ Rónay György: *Sík Sándor*. Újkor, 1935. 8-9. szám 35. o.

Baróti Dezső – a fent idézett költemény mellett – a *Maradék magyarok* (1919) kötet másik kiemelkedő versének *A költő háborús imádsága* (1916. december) címűt véli, mely véleménye szerint Sík Sándor „keresztény humanizmusának egyik legszebb megnyilatkozása.”¹⁰²

*Míg emberhúson bízik a föld,
És Káin őrvöng és üvölt,
És forr az óriás sátánkatlan:
Nézek, némán és mozdulatlan.*

*Hallgatok. És hallgatni jó,
Mikor a szítkoké a szó,
S rekedt himnuszok barsonálnak
A gyűlöletnek, a halálnak.*

*Hallgatok. És hallgatni jó.
Hagyj hallgatnom, Mindenható!
Ne hagyd kitörni, könnyörű ég,
Komorult szívem keserűjét!*

*Csak egyet kérek, Istenem:
Átkot ne engedj ejtenem,
Fojtsd meg inkább néma mérge,
De meg ne mártsd ajszám vérbe.*

*Sírókkal sírni tanulj, szívem,
És várni, várni csendesen.
Halkan, dalom, halkan imádkozz.
Átkozott legyen, aki átkoz!*

„Az Alexius ... után úgy éreztem, hogy szabad írónak lenni”

A háború rettenete és az abban tanúsított erkölcsi helytállás a témája első drámai darabjának. Az 1916-ban írt és az iskolai színjátszás keretén belül bemutatott *Ébredés* című háromfelvonásos tragédiájának alaptörténete¹⁰³ meglehetősen egyszerű: a kényelmes életvitelben s családjának szerető gondoskodásában felnévelkedett ifjút, *Morvay Miklóst*, aki a többiek háborús lelkesedését mérhetetlen ostobaságnak tartja, besorozzák, s a harctéren – hősie haláláig – megtapasztalja mindazt, ami együttérző és önfeláldozó emberré formálja: a testvériességet, a szenvedést, a túrást és az erkölcsi helytállást. A szereplők – a diák-hős, a tanár-hadnagy, a paraszt-honvéd – megformálá-

¹⁰² Baróti Dezső: *Sík Sándor patriotizmusa*. In: *Sík Sándor tanulmányok*. Szerk.: Farkas Péter és Novák László. Szentendre 1989. 8. o.

¹⁰³ A Budapesti Kegyes-Tanítórendi Főgimnázium diákjainak jótekonycélú előadásában mutatták be, 1916. febr. 29-én, az Uránia Színházban.

sában azonban ott kísért egyfajta feloldhatatlan kettősség: a hatalomnak kiszolgáltatott és annak háborús parancsait követni kénytelen kis-ember, és az Ember, aki retteg, tűr, érez és társaiért mégis felelősséget vállal, akár élete árán is. Az éppen hogy 18 éves *Morvay* lelki „ébredése”-nek, a nagy életkötelességeknek a felismerése ez a darab; s katarikus halála a háború értelmetlenségének gondolatát, ugyanakkor ennek a gondolatnak az ‘ébredését’ erősíthette fel a hajdani nézőben, 1916-ban.

A vallásos irodalom egyik régi, a középkorban gyökerező drámai műfaját, a misztériumot eleveníti fel *Sík Sándor* a *Salamon király gyűrűje* című, 1916-ban és az *Alexius*, 1918-ban kiadott darabjaival.¹⁰⁴ A kortársi fogadtatás és *Sík Sándor* visszaemlékező értékelésével párhuzamosan magam is úgy vélem, hogy ez utóbbi az egyik legértetesebb darabja ebből a korai, pályakezdő időszakból. A kortársi kritika szerint a dráma műnemén belül a vallási témájú misztériumoknak és oratóriumoknak – *Salamon király gyűrűje*, *Alexius*, *Advent: oratórium szavalókórusra* (1935) – jobban kedvezett *Sík Sándor* lírikus alkata, míg a történelmi tragédiák világának – *Zrínyi* (1923) és az *István király* (1934) drámáira utalva – már kevésbé. E megállapítást részben fogadom el, s a korabeli kritikákkal valamint a későbbi elhallgatással szemben *István király* drámájának méltatlan elfelejtettsége ellenében érvelek az ötödik fejezetben.

Az *Alexius* alapkérdése, problémafelvetése, túl az egyéni ihletettségen, minden mélyen vallásos ember közös problémája lehet: miképpen illeszkedhetik bele az emberi közösségbe az, akit Isten ‘magáénak’ követel? Vagy konkrétabban: mit ‘ér’ az ember, ha Isten kiválasztotta; az *Alexius* világában ez így tevődik fel: hogyan válhat hasznára az emberi közösségnek a ‘Szent’?

Rónay György két vonatkozásban is aktuálisnak látja a művet. Egyrészt az első világháború szomorú aktualitásaként: „*az egyetemes humánus, a szeretet panasza a testvéreink egymást öldöklése láttán (...), az evangéliumi szeretet nevében utasítja el a hatalom és a fegyverek erőszakosságát*”; másrészt egyéni aktualitásnak is véli, egy választásra kényszerítő életprobléma feloldásának tekinti, mivel a *Szent Elek* élettörténetét feldolgozó misztérium témája egy olyan vagy-vagy dilemmára épül, amely a fiatal pap-költő korábbi életproblémájára utallhat szerinte: „*Alexius nem elégedhetik meg az világi boldogsággal, az ő hivatása az Egész. (...) Alexius alakjában saját maga is választott.*”¹⁰⁵ Pár évvel korábban *Sík Sándor* is választott a világi élet és az Istenének teljes mértékben elkötelezett papi életforma között, félmegoldás nem létezett számára.

Erre az éles vagy-vagy-ként felfogott választásra meglehetősen dermedten tekinthet a mai ember, aki egyre távolabb él az igen-nem határozottságától, az egyértelmű döntések iránti elkötelezettségtől. Talán némi magyarázatot adhat *Alexius* válasza e dilemma kapcsán az utolsó jelenetben, amennyiben elfogadjuk az analógiát *Rónay György* nyomán, kettőjük – a szerző és hőse – közös életdöntése között. *Alexius* ‘szentként’ haza-

¹⁰⁴ *Sík Sándor: Ébredés. Dráma három felvonásban.* Szent István Társulat, Budapest, 1916.

Sík Sándor: Salamon király gyűrűje. Misztérium. Családi Könyvtár, Győr, 1916.

1917-es datálású a befejezetlenül maradt *Nyár* című három felvonásos szomorújátéka, a kézirat a Központi Piarista Levéltárban található.

Sík Sándor: Alexius. Misztérium öt felvonásban. Szent István Társulat, Budapest, 1918.

¹⁰⁵ *Rónay György: Az „Alexius”-tól a „Tizenkétszázévig”-ig.* Vigilia, 1948. 9. füzet, 176. o.

térve szembesül elhagyott, boldogságot ígérő világi múltjával, s ekkor indokolja meg, miért is választotta Isten hívó szavának követését szeretett kedvese helyett:

*A jó kel itt a jobb ellen csatára,
Az ég ellen az ég-szerette föld.
Fél-lelkem fél-lelkemre. Glaucusom,
A legnagyobb, a végső harcom ez.
De én fél lenni, nem tudok!
Kettőt akarni, félig, nem tudok.
Meg kell gyilkolnom az egyik felet,
Vagy elhull mindkettő a másiktól.
(...)
Nincsen alkuvás.
Az én utam világos: Marcona,
Kegyetlen út, de Óhozzá vezet,
Aki a minden.*

Az *Alexius*ban Sík Sándor megtartja a középkori drámatípusok legfőbb követelményét, a misztérium és a mirákulum műfaji jegyeit keverve: a földi élet megoldhatatlan konfliktusait, értelmetlenségét, eredendően meglévő boldogtalanságra predesztináltságát a vallásos hit és az isteni kegyelem oldja fel.¹⁰⁶ A témaválasztás és a műfajiság a keresztény szellemiség hagyományára épít, mégis a XX. századi modern dráma jellegzetességeit is hordozza ez a darab. Egyrészt abban, hogy a konfliktussorozatban nem az ember áll szemben az emberrel, illetve az emberi közösséggel – valamely általa pozitívnak vélt érték érvényre juttatásáért –, s nem az ember áll szemben Istenével, vagy az általa kapott végzetes sorssal. A darab hőse, *Alexius* önmagával küzd, s ellenfele önmaga megnövekedett individuuma, tartalomnélküli nagyságtudata. S amikor ezt a nagyratörő, emberi egót a szenvedés, a fájdalom és az önmegtartóztatás révén legyőzi önmagában, és esendő, elesett névtelenként már nem a gazdag *Eufemianus* fia, sem a császár barátságát és bizalmát élvező szép, erős és bátor ifjú, sem a boldog leendő férj, hanem egy megcsúnyult szegény haldokló, és Istenének mindent odaadó koldus, akkor és ezáltal oldódik fel földi boldogtalansága. E belső konfliktussorozat modernsége mellett hasonlóan egy másik modern vonása a darabnak a látszólagos cselekménytelenség, a lényegi történések áthelyeződése a külvilágból a bensőbe. Megjegyzem, a korabeli kritikák ezt az újító törekvést a drámai akció szegénységének vélték.¹⁰⁷

A misztérium kompozíciója a belső konfliktusok fokozására épít. A cselekménytelennek tűnő történet egy mondatban is összefoglalható: *Alexius*, akit egyaránt szeretnek gazdag szülei, valamint a császár és annak leánya és kik minden földi jóval elhal-

¹⁰⁶ Elemzésem korábban megjelent tanulmányomon alapul. V.ö.: Máté Zsuzsanna: *Sík Sándor Alexius című misztériumjátékának hermeneutikai olvasata*. Szeged, 2000. 6. szám 10-17. o.

¹⁰⁷ V. ö.: Lendvai István: *Egy magyar misztériumról*. Új nemzedék, 1919. márciusi szám, 14-15. o.; Tarcsai György: *Sík Sándor: Alexius*. Katolikus Szemle, 1919. 280-282. o.; Harsányi Kálmán: *Alexius*. Élet, 1919. január 5. szám 17. o.

moznák őt; a nászjég égő fáklái között hagyja mennyasszonyát, mivel egy misztikus égi szózat hívja, majd bolyongásai után, megváltozva, megrútulva és senki által föl nem ismerve koldusként tér vissza a szülői házba és csak halálakor ismerik fel szerettei. Istene kedvéért elhagyta a szülői, a hitvesi és a világi boldogságot, mégis haláláig azok állandó kísértésétől szenvedett és ez a belső, csendes, lírai szenvedés, Istenéhez való hűség avatta csodatévő szentté.

A cselekménytelennek tűnő misztérium konfliktusainak tere *Alexius* lelkivilága, megvívott küzdelmeinek színtere a gondolatiság, a belső képzeletvilág, s ezek fokozására épül egyrészt a darab kompozíciós erővonala. Másrészt a paradoxonok sorozatára, melynek végső feloldása a darab végén történik meg: életében boldogtalanságot okozott szeretteinek akaratán kívül, de megdicsőült halálával boldoggá tette őket. E paradoxon nem teszi átjárhatóvá a kétvilágot, az emberit és az isteni törvények szerinti életet, tudniillik, ha *Alexius* elfogadja a földi világ kínálta életet, akkor önmagát tagadja meg, önmagát teszi végérvényesen boldogtalanná, ha követi az isteni hívó szót, akkor családjának okoz szenvedést, ahogy ezt láthatjuk is a darabban. E paradoxont csak a hős halála oldhatja fel a darab végén, és az isteni kegyelem révén szentté válásával családjának szenvedése is mintegy értelmet nyer, s ez a felismerés teszi őket boldoggá szerettük halálának ellenére.

Az első felvonás Bizánc mellett, a császár főemberének, *Alexius* apjának, *Eufemianus*nak a vadaskertjében történik. A császár és az apa beszélgetéséből megtudjuk *Alexius*-ról, hogy „Ő más, mint mi vagyunk. / Az emberek közt nincsen öröme, / a csennel és magánnyal társalog legörömebb.” Személye iránti érdeklődésünket csak tovább fokozza a császár nagyra értékelő jellemzése. *Alexius* színrelépésekor, az apjával történő dialógus során mégis inkább egy nagyravágyó, e földi világból romantikus módon elvágyódó ifjúval ismerkedhetünk meg, akinek nagyravágyása meglehetősen céltalan, de öntudata, igen erős nagyságtudata, elhivatottsága már-már gögbe csap át. A drámai dikció filozófikus emelkedettsége több esetben is *Madách Imre Az ember tragédiáját* juttatja eszembe, nem véletlenül, hiszen *Alexius* is létének értelmét keresi magamagálmodta száguldó képzeletvilágában.

*Mire való az élet? Mért születettünk?
Mit kezdhettünk e rossz élettel itt
Ebben a pillanatnyi létben,*

A másik kompozíciós hasonlatosság a *Tragédia* 'álomjelenetei' és *Alexius* belső látomásjelenetei között: az első felvonás hatalom-víziójában, a második felvonás égi – földi szerelem ellentétére épített képzeletbeli jövőképében és az utolsó felvonásban a *Kísértővel* történő dialógusban fedezhető fel. Az elsőnél például arra a belső vízióra gondolok, amikor a főhős megmenti a császárt a vadkan támadásától, majd a császári kegy jutalmaképpen a római hadak fővezérségével felruházott *Alexius* belső képzeletvilágában éli át a hatalomgyakorlást, annak céltalanságát és ennek nyomán elutasítja azt. Gondolati úton jut el a *Tragédia* egyik romantikus tételéhez, vágy, eszmeiség és annak gyakorlati megvalósulása közötti feszültség felfedezéséhez:

*Csodálatos! Egy perc! Mi változott?
 Amire vágytam: itt van a kezemben.
 (...)
 Csak addig szép a vágy, ameddig álom?
 A teljesülés első perce már
 Megsápasztja az álmok aranyát?*

A világbíró hatalom csömörét – akár a belső látomáson keresztül is – megérző *Alexius* tovább keresi azt, ami létének értelmet adhat. S *Vörösmarty* romantikus *Csongorjához* hasonlóan találkozik a három jelképes alakkal: a már szomorú és a hatalomból kiábrándult *Xerxessel*, aki csupán egy rabszolgacsorda ostorosa volt, *Nagy Sándorral*, akinek nem akadt *Homérosza*, és *Caesarral*, aki nem tudott meggyőzni egy baráti szívet. Megjegyzem, a három álombéli jelképes alak itt nem a kincs, a hatalom és a tudás emberi szenvedélyeinek archetípusait vonultatja fel, ahogy az *Vörösmarty Csongor és Tündéjében* látható. *Sík* jelképes alakjainak, *Xerxésnek*, *Nagy Sándornak* és *Caesarnak* a tragikuma mégis hasonló, mint a *Kalmáré*, a *Fejedelmé* és a *Tudósé*. *Vörösmarty*nál a szerzésen, a hatalmon vagy az öncélú tudásszenvedélyen alapuló életcél és annak eredményei könnyen elveszíthetők, így valójában nem jelentenek valódi emberi értékeket, nem jelentik a boldogság forrását. A három vándor tragikuma létezőkérvésük hiábavalósága. *Sík Sándor* jelképes alakjai az emberiség történelmének nagyra nőtt hőrszai, akiknek tragikuma abban rejlik, hogy halhatatlanságra törekvő életükben nem tudták megvalósítani – a mindennapi kisember számára mégis elérhető – emberi értékeket: az őszinte kiállást a másik mellett, az őszinte elismerést és az őszinte barátságot.

Sík Alexiusa is, *Csongor* választásával párhuzamosan, a világi hatalmat elutasítva a szerelmet, a császár leányának szerelmes szavát követi. A második felvonásban azonban e szerelem, *Adriatica*, a császár leányának és *Alexiusnak* a násza a szerelmen való túlnövés misztikus víziójának megvalósulatlan áldozata lesz. Kettőjük dialógusában szembenáll a nem evilágból való szeretet rajongója, *Alexius* és az uráért földi szerelmmel epedő asszony. *Adriatica* kérdésére, hogy *Alexius* miért szereti, így válaszol:

Alexius:
Mert te vagy a nagy, édes Felelet!

Adriatica:
Nem, nem! Az nem vagyok. Tied vagyok!
A te Adriaticád!

Alexius:
Mert te vagy
A Titok.

Adriatica:
Nem, nem! Nem vagyok titok.

Alexius:

Mert a mindenség muzsikája vagy!

Adriatica:

*Nem, nem, szegény kis lány vagyok,
De a tied.*

Alexius:

*Mert te vagy az Igen,
És Végszet vagy és Végtelenség,
És Valóság és Örökkévalóság.*

Adriatica megriad ettől a „különös” földöntúli szerelemtől, s a párbeszéd folytonosságában *Alexius* is megfogalmazza vagy-vagy választásának lényegét: Egy asszonyt szeressen s benne és általa Istenét vagy Istenét szeresse s benne a mindent? Hallva az égi hívó szót, fájdalommal telítve bár, mégis ez utóbbi mellett dönt.

Adriatica:

*Nem, nem, nem! Ne mondd ezt, Alexius!
Úgy félek ezektől a különös,
Nehéz szavaktól.
(...)*

Adriatica levetné fátylát, de *Alexius* nem engedi:

*Nem, nem, ezt a szerelmet nem adom!
Nem dobom oda prédául a csóknak!
Ó, kegyetlen és vérengző a vágy!
Örvény és sivatag! Szörnyeteg az!
Rettentő torka nyelni, nyelni vágy,
És mélye végtelen.
(...)
Túlágosan szeretlek, Adriatica.
Én akarom, mindenem, hogy virulj,
Ifjan, fehéren diadalmasan.
És akarom, hogy szerelmünk viruljon,
Ifjan, fehéren, diadalmasan,
És mindörökké, Adriatica,
Én nem illelek tégedet.*

Alexius emberföldrőltsége, a hívó misztikus égi szózat követése fájdalmat okoz elhagyott feleségének, idős szüleinek, így szinte a „sajátmaga fonákjából indul el szédítő útjai-

ra, hogy lezuhanva, összetörve, de sallangos súlyaitól megszabadulva szálljon most már éteri könnyűséggel a minden földi nagyravágásánál szédebb magasságok felé.”¹⁰⁸

Eddig maga irányította sorsát, de *Adriatica* elhagyásának akarata már nem egészen az övé. Ez a sorsdöntő akarat már nem emberi, most már nem megy, hanem inkább sodortatik tovább:

*Nem tudom, merre, nem tudom, hova,
És nem tudom, miért. Csak azt tudom,
Hogy kell. Erősebb nálam ez a törvény.
És azt tudom, hogy megszakad a szívem
Utánad, Adriatica.*

Fájdalmas, mégis determinisztikusnak tűnő indulásában a házába visszatérő – Szentföldre igyekvő – zarándokok segítik. Hajójuk Edesszában köt ki, ahol egy a polgároktól és még saját édesanyjától is elűzött belpoklos kislányt gyógyít meg pusztán azzal, hogy megsajnálva, szeretettel átöleli és megcsókolja. A tömeg szentként tiszteli ezután, hiszen Isten általa „beszélt”. Betegeket gyógyít, majd a nép kérésére, ám az udvari pap intése ellenére beszédet tart. A misztérium műfaji követelményeihez, *Szent Elek* legendájához való hűség némiképp csorbitja azt a befogadók előtt folyamatosan kialakuló jellemfejlődést, melyet e beszéd nyomán – a már szentként tisztelt – *Alexius* alakja megkívánna. Egy szóval, aki nem ismeri a műfaji és tematikus hagyomány követelményeit, annak szinte érthetetlen az a hirtelen bekövetkező változás, amely a céltalanul nagyravágó, e földi világból elvágódó, útrakelő, zarándokló ifjú és a kellő motivátság hiányában hirtelen Isten kiválasztottjaként élénk lépő *Alexius* alakja között fennáll. Ezt a motivátlanságot némiképp ellensúlyozza az, hogy gyógyító erején, kiválasztottságán maga *Alexius* is meglepődik, illetve az a tény, hogy nem saját akaratából lett szentté, hanem Istentől kapott kiválasztottsága által. A misztérium műfaji kívánalmainak megfelelően *Alexius* motivátlatlan, hirtelen személyiség-változásában az isteni küldetéstudat misztikus, irracionális jellegét érvényesítette *Sík Sándor*. A szentek Isten kiválasztottjai, sorsukat nem önmaguk és nem is az emberek irányítják. Bár ‘bűnös, tudatlan és szegény és prédikálni is méltatlan’, mégis olyan hatású beszédet tart, melyet az emberek őszinte bűnvallomása és megtisztulása követ. A szeretetről tartott beszédének első része *Pál apostol első levele a Korinthusbeliekhez* ‘szeretet-dicséretére’ utal, középső része *Lukács Evangéliumának* 6,27-36. részére, *Az ellenség szeretetére*, utolsó harmada pedig *Asszíszi Szent Ferenc* himnuszaira asszociáltat, a meglévő emblematikusságok révén:

*Szeressetek, nagyon szeressetek,
Mert ez az egész törvény s a próféták.
De másképpen szeressünk, édesim,
Nem, mint a világ fiai szeretnek.
Nem szeret, aki csak egyet szeret,*

¹⁰⁸ Harsányi Kálmán: *Alexius*. Élet, 1919. január 5. szám 17. o.

*Nem szeret, aki keveset szeret,
 Nem szeret, aki szeret is, nem is.
 Aki azt mondja neked, hogy szeret,
 És más valakit gyűlöl az! Anyák:
 Ha fiaitokat úgy szeretitek,
 Hogy elvennétek számára a másét:
 Mondom nektek: farkasok vagytok.
 Nem édesanyák, gyűlölői
 És gyilkosai tenfiatoknak!
 A szeretet nem tud batárokat:
 Mindenkit, mindent magához ölel
 És kifosztani vágyik önmagát,
 És odaadni mindent és magát,
 És mindenkinek lenni mindene.*

*Szeressétek a kisgyerekeket,
 Mert bölcsőbbek és jobbak nálatok,
 És mert az Úr nagyon szerette őket.
 És tanuljátok tőlük. Szeressétek
 Az ég madarait s tanuljátok
 Könnyűnek lenni és dalolni tőlük.
 Szeressétek a dalt. Ültessetek
 Virágokat a házatok körül,
 Szeressétek a fákat és meleg
 Vackot vessetek az őrző kutyának,
 Simogassátok meg az árva bárányt
 S a kis csikónak cukrot adjatok.
 És mossatok meg szép fehérre mindig
 Testeteken minden ruhát,
 És legyetek tiszták a lelketekben,
 Hogy minden este megörüljete,
 Mikor a tennen szemetekbe néztek.
 Most vár a templom mindnyájatokat,
 Menjete, be és imádkozzatok,
 Én értem bűnösért is!*

A harmadik felvonás második részében *Alexius* már hét éve Edessza városában van, a templom mellett, az utcán él, gyógyít, lelki vigaszt nyújt, élelmet ad a rászorulóknak. Apró jelenetek, párbeszéddek sorozatából bontakozik ki előttünk, mint a földi önmegtagadás szentje, a mindenét másoknak adó nincstelen ember, a szeretet próféta. A jelenetek kompozíciója egyrészt az ellentétekre épít: a város különböző rangú embereit – a gyermekeket verő mesterembert, a gazdag ifjút, a kapitányt, a kormányzót, a filozófus *Baziliust*, az udvari papot, a kormányzó leányát, a híres színésznőt, *Aspasiát*, a csatlósokat – állítja szembe a főhőssel, s e dialógusokból hatásos elevenség-

gel rajzolódik ki azok gyarló jelleme. A kompozíciós ív másrészt *Alexius*nak, a Szentnek, a hívei által egyre növekvő dicsfényének fokozására épít, olyannyira, hogy a jelenet végén a templomból kicsendülő isteni szózat hívja magához. Azonban ezt kísértésként értelmezi, szinte fut, menekül a templomból a sugárzó szózat és dicsfény elől: „Akárhova! Csak innen ell... Talán haza!” – kiáltja *Glaucus*nak, legjobb barátjának, egy kilenc éves kisfiúnak. A harmadik felvonás e meglehetősen talányos befejezése nem véletlen, hiszen az olvasó további érdeklődését mintegy felfokozza ez a rejtélyes zárás: miért futamodott meg a szentként élő, Istenét szerető *Alexius* a hívó isteni szózat elől? Miért megy haza? A kortársi kritikában is meglehetősen eltérő értelmezéseket olvashatunk erről a jelenetről. Teljes egészében félreolvasva a misztérium III. felvonásának utolsó pár oldalát *Tarcsai György*: „*Alexiusnak a szeretet hatalmával mindeneket meghódító szentsége egyre növekedő ragyogásával fokról-fokra bontakozik ki szemünk előtt s ugyanazt a rajongást lobbantja föl az olvasók szívében, amelyet iránta hova-hamar Edessza minden rendű és rangú embere érez s amely elől, amikor látja, hogy Istentől is elrekesztí, futva menekül, kezdetben maga sem tudja hová, talán haza.*”¹⁰⁹ *Alexius*t Istenétől elrekesztő tömegről szó sincs a kérdéses szövegrészben.

Harsányi Kálmán kritikájában szintén e jelenetet teszi kérdésessé, de nem az isteni szózat elől való menekülést találja rejtélyesnek, hanem a „talán haza” kijelentés bágyadságát kifogásolja. Mivel szerinte a hazavágyódás, *Adriaticá*val való találkozás, a szerelem mélyen emberi érzése magyarázatot adhatna az Edesszából való titokzatos menekülésre. Ugyanakkor „*mélyebben emberin hatna ránk az utolsó felvonásnak az a legendától messze eltérő kitérő leleménye, hogy a földiekhez szóló búcsúlevelet szorongató megdermedt szent kezek apának, anyának, császárnak, pápának, mindenkinek ellenállnak, csupán Adriaticának, az elhagyott, eltaszított feleségnek nyílnak meg. Haloványan – és visszafelé – ugyan már ez is sejteti, hogy a legfőbb földi érték még a megdicsőült szent szemében is ez az elfojtott szerelem volt, de miért ne tudhatnók meg a dráma folyamán, drámai akcióban, hogy ez a szerelem mindig lobogott, s Adriatica volt a mágnes, mely bazavonta? Pompás alkalom kínálkozott volna e lényeges fordulóponton arra, hogy a hős ne csupán sodródjék oda, ahol a végzete be fog telni, hanem ő maga akarja, s szép, lobogó, drámai akarással vívja meg a döntő kísértést.*”¹¹⁰

Ahelyett, hogy *Harsányi Kálmán* nyomán átirnánk a darab utolsó felvonását, inkább vizsgáljuk meg, hogy miért szervezettebb a *Sík Sándor*-i megoldás a kritikus javaslata helyett. *Alexius* nem tragikus hős, a darab elején bár annak indul, de a misztériumnak megfelelően, az isteni küldetéstudattól vezérelve már nem tragikus szereplő, hanem Isten titokzatos törvényét követő ember. Azt a bizonyos döntő kísértést – amit *Harsányi Kálmán* javasol –, *Adriatica* tiszta és megszenvedett szerelmének újabb és ismételt elutasítását már nem cselekedtetheti *Alexius*sal a szerző, hiszen eddig is túl sok szenvedést okozott szereteteinek akaratan kívül, még egyszer nem okozhat fájdalmat a hasonlóan szentté magasztosított, rá hűségesen váró *Adriaticának*. Hiszen ez *Alexius* szent mivoltával, a sanctus attribútumaival állna szemben. A misztérium kompozíciójának íve nemcsak a földi értékeket elvető sorozatos döntésekre épít, hanem emellett

¹⁰⁹ *Tarcsai György: Sík Sándor: Alexius. Katolikus Szemle, 1919. 280-282. o.*

¹¹⁰ *Harsányi Kálmán: Alexius. Élet, 1919. január 5. szám 17. o.*

Alexius teljes önfeladására is, arra, hogy saját vágyait, reményeit, boldog múltját, szereteteinek emlékét, a ‘sok jót’ a jobbért, az ‘ég szerette földet’ az ég szeretetéért, mindenét és végül önmagát, önmaga fájdalmas énjét is odaadja Istenének.

Visszatérve a harmadik felvonás utolsó talányos jelenetéhez – miért menekült el *Alexius* a hívó isteni szózat elől –, ezt a negyedik felvonásban a *Kísértő*vel folytatott dialógus értelmezi utólag számunkra, mintegy visszacsatolva e szövegrészre. E dialógus körbeveszi a hazatérést követő fájdalmas találkozások sorozata: kilétét fel nem fedve találkozik szinte megháborodott és szolgálai által kigúnyolt apjával, aki minden hozzá betérő koldust a házába fogad; végighallgatja hitvesének és anyjának emlékező és a visszatérésében bízó szavait; otthona, szobája, az erkély, a kert felébreszti a múltat, az „*álmok és emlékek angyalarcát*”. A *Kísértő* ugyanazt a kérdést teszi fel, mint az olvasó: miért hagyta el hét évi ottlét után Edesszát, miért jött ismét haza, s ha már hazajött, miért nem fedi fel kilétét szereteteinek?

Kísértő:

*Akik szeretnek, azok várnak itt.
Akik hét éve betegek a vágytól,
A vágytól te utánad. Igazán
Nem érdemes szaladni semmiért
Odakívül. De itt, az ősi ház
Meghitt szobáiban, egy kis család,
Akik szeretik egymást, – csak azért
Érdemes élni! Vár a hitvesed,
Szívében ott ég szűzen, bőjében,
Feléd lobogó ifjú, szép szerelme;
Nem hervasztotta meg az évek árnya,
Csak mélyítette, szépítette egyre.
És édesanyád és atyád mögötte,
Mint gazdag őszön érett, dús gyümölcsfák,
Mézes gyümölcstől súlyos ág gyanánt
Tárják karjuk ölelésre.
Eredj, adj már boldogságot nekik
És tanulj meg boldognak lenni közöttük.
Amiket eddig építettél,
Homokvárak voltak, szegény fiam,
Méltoék a gyermek játékos kezéhez.
De száll az év és itt a férfiúság,
A tengeren a viharok dörögnek,
Hideg van és sötét. A messzeségben
Egy kis lángocska biztat: ez a gyertya
Az erkélyen, amely teérted égett
Hét esztendeje, és azóta vár,
Terád vár. (Megsimogatja) Itt az óra, kis fiam,
Eredj odabent várnak.*

Alexius (alig hallhatóan):
Átkozott,
Aki kezét az ekeszarrva tette
És visszanéz

Kísértő:
Elég a nagy szavakból!
Az élet szava hív! Talán utolszor!

Alexius:
Csak egy szót hallok, és az nem meleg,
És nem hangos. De minden eremen
Lobogva jár át, rettentő rohammal.
Egy más hívás ez! Ó, jól ismerem,
És megyek is utána! Akarom
Alkuvás nélkül a mindent.

Kísértő:
De hát
Mit akarsz még? Már mindent odaadtál.
Mit adhatasz még Istennek? Nincs tovább!
Van még valamid, amit odaadhatasz?

Alexius:
Van: Önmagam még megvagyok. A szívem
Még fáj nagyon. Még nagyon én vagyok.

Kísértő:
Nem értelek.

Alexius:
És megvan még ez a
Marcangoló, szentséges fájdalom;
Az énemet még odaadhatom!
Hogy ne maradjon semmim! Akkor, akkor,
Uram, te csak magad leszel nekem
Mindenben mindenem.

Alexius meghal. Apotheózisában elbúcsúzik a földiektől, majd egy paradicsomi vízióban fogadják az ég megdicsőült alakjai, *Mózes, Izaiás, Dávid, A kereszttelő, Szent Pál, Szent János, Gábor arkangyal, Szent József*. Halott s már dermedt kezében írást szorongat, szeretteinek írt bocsánatkérő levelét. Az isteni hívó szózatra – „*Hozzátok el Istennek emberét, / Eufemianus házából a koldust*” – a házhoz sereglük a pápa, a császár és kísérete, a papok és a nép. Csak *Adriaticának* nyílik meg a dermedt kéz és az arc mosolyog. Levele

nyomán szüleinek és hitvesének szenvedése is mintegy értelmet nyer, hiszen végre megtudhatják, miért is, kiért is hagyta el őket *Alexius*.

Sík Sándor igen jelentősnek vélte művét több szempontból is: „*Voltaképp az első komoly darabom az, amelyik egyáltalán azt gondolom a legjelentősebb maradt, az Alexius. (...) Bárdos szeretett volna belőle operát írni. (...) A Zrínyin és az Alexiuson volt idő, hogy nagyjából egyszerre dolgoztam. És az írói életem szempontjából egy nagyon jelentős egzisztenciális szerepük is volt. (...) azok után úgy éreztem, hogy szabad írónak lenni. Persze a tudományra is ráadom a fejem; azt már álmomban sem gondoltam, hogy egyetemi tanár leszek. De ez már Szegeddel függ össze.*”¹¹¹

¹¹¹ *Sík Sándor: Életrajzi beszélgetések. In: A százgyökerű szűz, 1993, 398. o.*

IV. FEJEZET

„NIHIL HUMANI ET NIHIL DIVINI A ME ALIENUM” (1920-1930)

Sík Sándor, a piarista főgimnáziumi tanár és papköltő neve az 1920-as években országosan is ismertté vált. 1920 februárjában tartotta meg székfoglalóját a *Szent István Akadémián*. 1925-től tagja volt a *Kisfaludy Társaságnak*. 1921 és '22 között ismét az újjáéledő *Magyar Cserkészszövetség* elnöke; 1922-ben, Párizsban, az első nemzetközi találkozón a magyar szövetséget képviselte, egy évvel később pedig Londonban a magyar jamboree-tábort irányította. 1919-től 1931-ig főszerkesztője volt a *Zászlónk* című lapnak, segédszerkesztője az *Életnek*; 1922-ben választmányi tagja lett a *Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak*, a *Petőfi Társaságnak*; '26-ban a *Magyar Pedagógiai Társaságnak*; 1922-től bevonták az *Irodalomtörténettudomány* kézikönyvének munkatársai közé és emellett számos más társaságnak és szövetségnek is tagja volt. Mindeközben tanított a gimnáziumban, lelkigyakorlatokat vezetett, prédikált, előadássorozatokot tartott a pesti egyetemen és a különböző társaságokban. 1922-ben az *Élet* című folyóirat 12 részes világirodalmi előadássorozatában, mely a nagy érdeklődésre való tekintettel a pesti egyetemen folyt, „*A modern regény a világirodalomban*” címmel adott átfogó képet az angol, a francia, az orosz, a német, a skandináv és a magyar regényirodalomról, majd egy évvel később ugyanebben a 12 részes sorozatban a modern drámáról tartott hasonló előadássorozatot.¹¹² Sokfelé hívták különböző irodalmi népszerűsítő estekre, beszélgetésekre, előadásokra. Több mint 300 bibliográfiai tétel jelzi az 1920-as évek lírikusi, kritikusai, irodalomtörténeti, esztétikai tevékenységének termékenységét.¹¹³ Sorra jelentek meg verseskötetei is: a *Csend* (1924), a *Sarlósboldogasszony* (1928) – és készültek a *Fekete kenyér* (1931) versei –; valamint megjelent a *Zrínyi* (1923) című drámája, *A montecasalei erdő – Szent Ferenc nyomdokain 1226-1926* (1926) drámái képe¹¹⁴, 1921-ben a *Hét szép história* novelláskötete, *A boldog ember inge* (1930) című mesejátéka, *Kölsey Ferenc, az ember, a gondolkodó, az író* (1924) című breviáriuma, *Gárdonyi, Ady, Probászka* (1929) irodalomtörténeti és esztétikai tanulmánykötete, s mindemellett a folyóiratokban napvilágot láttak az elmaradhatatlan irodalomelméleti és -történeti tanulmányok is, többek között *Faludi Ferenc és a nyugat-európai verselés*, *Az ember tragédiájának értelme*, *A mai magyar költészetről*, *Katolicizmus és irodalom*, *Ady és a magyar ifjúság* címmel.

A magyarság Trianon utáni tragikuma, a szellemi rétegek egyre növekvő bizonytalanságérzete, a pénz-uralmú világ, az elszegényedés, az emberi lét eltárgyasulása, a lélek nélküli kor egy, a kereszténységből táplálkozó gondolat megerősödéséhez vezetett. Annak a gondolatnak a mély megéléséhez, melyet már az *Alexius*-ban megfogalmazott: „*A szeretet mindennél erősebb*”. Immár élete végéig meghatározó kategorikus

¹¹² *A százgyökerű sziv*, 1993, 426. o.

¹¹³ V.ö.: *Takó Edit*, 1995, 66-125. o.

¹¹⁴ *Sík Sándor: A montecasalei erdő – Szent Ferenc nyomdokain 1226-1926*. Pesti Nyomda, Budapest, 1926.

imperativusza ez. Elsősorban ennek a személyes és a környezetére is hatni tudó humanitásnak a szolgálatába állította az újraszerveződő cserkészszövetséget, másrészt szépirói, tanári, tudósi és irodalomszervezői tevékenységét is.

E tevékeny évtized Janus-arcú élménye olaszországi tanulmányútja, 1924-től 1925 nyaráig. A *Sarlósboldogasszony* kötet római verseinek hazavágyódó melankóliája – például *A római boldhoz* költeménye – és leveleinek panaszkodó hangja árulkodik erről: az egyik oldalról hazavágyódik, zavarja az olasz nyári sirokkó, a téli fűtésnélküli hideg, az alapvető tisztaság hiánya, s ezen túl, ami a leginkább meglepő: „végre és mindenestül idegen” számára az egyházi Róma. „Szűk, elmaradt, külsőséges, inferiori, mindenképpen és (nem tebetek róla) nekem nem eléggé keresztény és katolikus.” – írja egyik levelében.¹¹⁵ A másik oldalon, az esztéta számára mégis ott van Róma, Firenze, Bologna, Nápoly „rengeteg szépség”-es műalkotása, műélménye, „valahogy úgy vagyok ezekkel, hogy nem igen tudok beszélni róluk, írni sem igen tudnék; azt hiszem elsősorban úgy veszem hasznukat, amit dolgoznak bennem öntudatlanul is, amennyivel gazdagabbá válik velük az ember és konkrétan az esztétikai gondolkodás.”¹¹⁶ Tanulmányútjának eredeti célja az olasz nyelv alapos elsajátítása volt, a piarista rend küldte ki Rómába, hiszen a megváltozott tanterv szerint szükségük volt olasz szakos tanárookra is.¹¹⁷

Az 1920-as évek irodalmi tevékenységét továbbra is az útkeresés jellemzi. A lírikus ugyan lassan megtalálja egyre sajátosabbá váló hangját, s ezt a *Csend* (1924) és a *Sarlósboldogasszony* (1928) kötetek jelzik, mégis tovább kísérletezik, más műfajokkal is próbálkozik, és ez az évtized bizonyul a legsokoldalúbb próbálkozások idejének, ha a legkülönbözőbb műfajú és témájú prózai és drámai alkotásaira gondolunk, mint a mese, novella, elbeszélés, drámai kép, történelmi tragédia műfajaira.

Hét szép história

1921-ben jelent meg a *Hét szép história* című elbeszéléskötete¹¹⁸ a líra és a dráma műneme után egyfajta szépprózai próbálkozásként. A meglehetősen eltérő műfajú írások – história-átdolgozások, mesék, novellák, elbeszélések – olvasása vontatottá, a didaktikus íz, az írói szándék és a poétikai megoldások nyers nyilvánvalósága miatt is unalmassá vált részemről. Ugyanakkor a 150 oldalnyi, szinte teljesen hatástalanul maradt szöveggel szemben az utolsó, mindössze 15 oldalas elbeszélés – *A nagy és magas hegy* – meglepően kiemelkedett és az újraolvasásakor addig észre nem vett jelentésréte-

¹¹⁵ Sík Sándor levele Zimányi Gyulának és Schütz Antalnak, Róma, 1924. nov. 17. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 86. o.

¹¹⁶ Sík Sándor levele Zimányi Gyulának, Firenze, 1925. május 2. In: *A százgyökerű szív*, 1993, 91. o.

¹¹⁷ In: Rónay László, 2000, 40-41. o.

¹¹⁸ Sík Sándor: *Hét szép história*. Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1921.

Nyolcvan évvel később a szegedi Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium *Sík Sándor Szép történetek* (Szeged, 2001) címmel jelentette meg újra a *Hét szép história* feldolgozásait, meséit és elbeszéléseit, Holczner József Sch. P. válogatásában. A címváltoztatás is jelzi, hogy két história-átdolgozás nem került bele az újonnan kiadott kötetbe, a *Rodoaldus királyfinak históriája* és az *Egy gonosz porkolábnak históriája* címűek.

geket, képszerkesztési technikákat, motivikus összefüggéseket és más izgalmas próza-technikai megoldásokat fedeztem fel. E meglehetősen ellentétes, egy kötetben belüli olvasói élmények után levontam a következtetést: tehát nem vagyok elfogult olvasója a *Sík Sándor*-i szövegeknek, így mintegy tanújává váltam saját olvasói ízlésem és esztétikai ítéletem artikulációjának is. Vajon ezt az epikus kitérőt hogyan fogadta a kortársi kritika? Az egyik írás azt a szinte már megszokott dicsérő – azonban sokszor felszínes – alaphangot követi, amellyel sajnos olyan gyakran találkozni a *Sík Sándor*-recenzióban.¹¹⁹ A másik, *Várdai Béla* tanulmánya – véleményemmel egybehangzóan – felvállalta az esztétikai bírálatot. *Várdai Béla* szerint a régi históriák átírt, átdolgozott változataiból „igazi műalkotás sohasem lesz, ezeknek bármily színes átírása csak annyit ér, mint primitív metszetek kiszínezése, ezekre új köntösükben is áll a tétel: Man merkt die Absicht und wird verstümmt. (Észre lehet venni a szándékot és belemagyarázást – a szerző). Ezeknek a középkori erkölcsi-pedagógiai eszközöknek művészi jelentőséget adni egyszerűen nem lehet. Másodszor: nem szerencsés a naiv hangnem erőltetése sem. Még ha a népnek, a gyerekeknek volnának is írva ama történetek – amint hogy nincsenek –, ez a hangnem, hacsak kivételes hivatottság, természetesség nem él vele, akkor sem célravezető. Az egyszerű természetesség jut el minden irányban a legbiztosabban a szívükhöz. Egészében a kötet mindenesetre csak excursív jelentőségű *Sík Sándornak*, mint lyrikus költőnek ragyogó kitűnőségéhez képest. A thesis: a tendencia a célzatosság sokkal jobban megfeszíti jelen kötetét, semhogy egészében művészi jelentőségű lehetne.” (...) „A szegény fiú története”-ben a szimbolikát bírálja: „úgy vélem, ennyi szimbolikát az élet nyelve, a próza nem bír meg, az ilyen kifejezőmód inkább versebe kíváncsozik.”

A kötet utolsó darabja, *A nagy és magas hegy* méltán kap dicsérő és elismerő szavakat: „Lüktető, erős menet, csupa biztos részlet jellemzi a novellát, melynek csúcspontja az a viharzó beszéd, mely az önző ember felágaskodását festi a krisztusi morál ellen.”¹²⁰

A nagy és magas hegy elbeszélés témája és modern poétikai megoldásai – a tér- és idősíkváltások; a haldokló ember apokaliptikus álom-vízióinak és a valóság tényeinek egymásra-montírozó megszerkesztettsége – révén is kiemelkedik a kötet többi darabja közül. E síkváltások egy folytonos feszültséget teremtenek a befogadás folyamatában. A novella témája: a modern ember vitája Krisztussal. Az 1916-ban írt mű története karácsony estéjén kezdődik, s másnap reggel, *Szabó János* hadapród halálával ér véget. A haldoklás álmoképei és látomásai egyszerre elevenítik fel és fogják át egész életét, de a háborútól szenvedő embertársairól is felvillan egy-egy tipikusnak nevezhető kép. S mindezt összefogja, először csak sejtelmesen, majd egyre nyilvánvalóbban a modern ember Krisztussal perlekedő dialógusa, pontosabban dialógusformába bújtatott monológia. A montírozó képszerkesztéssel párhuzamosan az idő- és térsíkok is folytonosan változnak: a realiztikusan ábrázolt hadikórház jelenében a főhős haldoklásának eseményei keverednek a múlt emlékképeivel és a fiktív, irracionális terű, többnyire apokaliptikus ihletettségű álomlátomásokkal és víziókkal – így például a nagy és magas hegyre való meneteléssel –, melynek forrása a *Jelenések Könyvében* olvastak. Hosszasan

¹¹⁹ V.ö.: Dr. György Lajos: *Jovenianus császár története*. Irodalomtörténeti Közlemények, XXVIII. évf. 1918. évi kötete, 179-180. o.

¹²⁰ *Várdai Béla: Hét szép história*. Katholikus Szemle, 1921. 5. füzet. 318-319. o.

lehetne még sorolgatni az olvasó érdeklődését, figyelmét folytonosan fenntartó és azt fokozó előre- és visszautalásokat, az elhallgatásokat, a tér és az idő síkváltásaiból adódó enigmatikusságot, melyet csak az igazán figyelmes olvasás tud fel- és megoldani, mégis ehelyett a műalkotás egyetlen mozzanatára – magára a monológra és annak lehetséges jelentésrétegeire – figyelve értelmezném a novellát.

A három részre bontott történet egy hadikórházi szoba lakóinak rövid realizisztikus leírásával kezdődik. A karácsony estéjén haldokló hadapród, *Szabó János* már tudta, hogy itt a vég, hiszen az „*orvosok arcáról, látogatók hangjából, hirtelen elhallgatásokból és gyengédségekből régen kiolvasta, hogy nem sok reménység van az életben maradáshoz.*” – *Miért ölik egymást az emberek, ha megszületett a kis Jézus? És hol a Jézus? Megszületett-e ezen a véres, csúnya földön? És hol a békeesség? Miért kell meghalni azoknak az embereknek? És miért kell meghalnom nekem? – ezek a gondolatok sajogtak föl benne újra meg újra, egész estén át.*” Az Új-szövetséget, melyet egy ismeretlen adakozótól kapott, találmára kinyitja, és a *Jelenések Könyvében* olvasottakról gondolkodva merül egy félálomszerű állapotba és tulajdonképpen az olvasott szöveghez is kapcsolódó szürrealisztikus álmokképek, víziók és ezek összekeveredése a megélt élet mozzanataival képezik magát a történéssort, egészen a haláláig. A novella harmadik részében, egyik lázalmában Jézussal találkozik. S mintegy hét oldalon keresztül tart az a dialógusformába bújtatott monológ sorozat, melyben a modern ember szinte valamennyi vallásos kételye megszólal. Minden nagyobb monológ rész után Krisztus csak mosolyog, szelíden néz, majd az utolsó résznél már vigasztalóan megsimítja a hadapród fejét s mindössze egyetlen szóval válaszol a monológ részek után ismétlődő fő kérdésre: „*Mit akarsz a háborúval?*” – „*Téged.*”

A hadapród – ellentételező – monológjai nemcsak a krisztusi vallás elleni érveket tartalmazzák, hanem a keresztényi vallás válaszait is, csak éppen megkérdőjelezve, elutasítva azokat. Először az Istenét szánt-szándékkal elhagyó modern ember hangja szólal meg, aki bízik saját erejében, eszében, akaratában és bölcsességében. Elfordul Istenétől, hiszen „*élni akar és élvezni. Élni minden, ami az életben édes. Meg akarok ismerni minden gyönyörűséget. Égni akarok. Ez az egy bizonyos, hogy jó. De te nemet mondasz. Te fal vagy, hideg fal: élem akarsz állni és azt mondod: Nem szabad. Azt mondod: Bűn! Nem akarom hallani a szavadat. El akartam felejteni, azért felejtettem el. Tudom, hogy mit beszélsz: azt mondod, hogy ez az állat szava. Hát jó, nem mondok ellent. De ha akarok az lenni, mert jó! Azt mondod: magamat emészttem, az agyvelőmet marcangolom. Hát jó! Miért ne tegyem? Mit ér az élet amúgy, szürkén? Mindig utánam jársz, minden mosolyt eloltasz, minden virágot eltaposol! Komolyan nézel, sötétben, kezvedben kereszt, ostor, tövis!*”

Az ajkodon kemény, nehéz, szúrós szavak: kötelesség, igazság, becsület, egészség. Nekem levegő kell. Szabadulni akarok tőled. Eredj tőlem!”

Nincs tényyszerű adatom arra vonatkozóan, hogy a fiatal *Sík Sándor* ismerte volna *F. Nietzsche* kereszténység elleni érveit, de feltételezhető, hogy igen, mivel – például a lentebb idézett részletben is – még a szóhasználat is erről árulkodik (kereszténység, mint a birkák és rabszolgák erénye, az alázatosság, a szelídség, szerénység és a szeretet elutasítása, az erő és a hatalom akarása), nem is szólva az ellenérvek teoretikus hasonlóságáról és az Istent elutasító magabizó modern ember analóg jegyeiről.

Már a század elején egyfajta *Nietzsche*-divatról beszélhetünk a magyar szellemi életben, s ezt nemcsak a néhány alpmű viszonylag gyors fordítása és megjelentetése mutatja,¹²¹ hanem a magyar irodalmi élet jelei – *Ady Endre*, *Juhász Gyula*, *Babits Mihály*, hogy csak a legismertebbeket említsem – nyomán is kibontakozó szekunder-irodalom és hatás-történeti reflexiók egész sora. Ezen túl mindenképpen kétségesnek vélem, hogy a tájékozott, művelt, fiatal pap-költő ne ismerte volna a *nietzschei* gondolatokat. Egy közvetett vagy közvetlen *Nietzsche*-hatást vélek felfedezni ebben az elbeszélésben.

A *nietzschei* alapgondolatra, a 'minden értékek átértékelése'-re épül a monológok több részlete. *Nietzsche* filozófiája szerint a kereszténység értékei (Jó, Szép, Alázat, Szerénység, Lelkiismeret, Egyenlőség, Szeretet) abban az értelemben teljesen önkényesek, hogy egyik sem alapul valamely tényszerű és bizonyítható igazságon, így lehet őket tisztelni és betartani, de nem lehet őket bizonyítani. Az ilyen értékek melletti keresztény vallásos érvelés pedig akkor dől meg, mihelyt a kinyilatkoztatás bármely formájának hihetősége megrendül. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik az elbeszélés konkrét problémafelvetése: 'ha van Isten, ha Jézus megszületett és megváltotta az emberiséget, miért engedi, hogy az ártatlanok és a jók milliói szenvedjenek, elpusztuljanak? Miért van háború?' A háború ténye – hiszen ha Isten lenne, ezt nem engedné – rendítheti meg a hívő ember hitét. A *nietzschei* 'emberen túli ember' új értékeit, a hatalom akarását, a magabizást, 'Isten meghalt' tényének elfogadását, és az emberi sors immár szabad irányítását, az erősek természetes kiválasztódását, az unalmas boldogság, szürkeség és az isteni gyámkodás megvetését harsogja *Szabó János* is: „*De a te boldogságod, az más boldogság. Szelíd, egyhangú, nagyon unalmas boldogság. Énnekem másféle kell: szilaj, zivataros. (...) Éber vagyok, látni akarok. Ne zárd el előlem az örvényeket. Ne óvj engem a szenvedéstől. Nem kell gyámkodás. Ha van az életben kín, bánat, siralom: kivesszem a részemet abból is. (...) De hát miért hallgassunk mindig rád? egyáltalán: miért akarsz parancsolni? Miért ütközünk minduntalan beléd? Ez az: ez az igazi ok! Ezért nem akarok tudni rólad! Mit bánom a tömeget! Énvelem van dolgod! Nem akarok szolgád lenni! Miért? Minden szavad parancs. Minden szavad: alázatosság. Minden szavad: szerénység, szelidség, türelem. És minden szavad: lemondás, önmegtágadás! Hát ezt nem akarom hallani! Nem kell az alázatosság, nem kell a türelem, nem kell a szelidség. Félre tőlem birkák és rabszolgák erenye! Én élni akarom az életet, az én életemet. Kifejteni az erőmet; összetörni, aki útamba áll. Letaposni a gyöngét, ostort fogni a gyávára és fegyvert az erősre. Erősen, szépen, mélyen, királyin akarok élni. Érzem, hogy különb vagyok másoknál: érezzeék ők is. Tudom, hogy nem lesz, aki megértsen, nem lesz, aki szeressen: egyedül akarok állni, de mindenek fölött. Pénzt akarok, vagyont, sokat, nagyon sokat, hogy minden vágyam teljesüljön. Hírt akarok dicsőséget: hogy lásson mindenki és káprázzon a szemé belé. Élvezni: minden gyönyörűségét a világnak. Tudni mindent, amit embernek tudni adatott. Nagy akarok lenni: eredj az útamból!*”

A már *Nietzsche* által is leírt, modern ember tipikus vonásai jelennek meg e monológreszekben: az individuális Én kinyilatkoztatja hitetlenségét, megtagad minden abszolútumot, elutasítja a hagyományos értékeket, a szeretet törvényeit s megjelenik előttünk egyszeri és kivételes voltának öntudatában a hatalmasra növesztett személyes

¹²¹ V.ö: *Nietzsche Frigyes: Im-igyen szóla Zarathustra*. Ford.: Dr. Wildner Ödön. Grill Károly Könyvkiadó Vállata, Budapest, 1908.

Nietzsche Frigyes: A tragédia eredete, vagy görögség és pesszimizmus. Fordította és bevezetővel ellátta: Fülep Lajos. Budapest, Franklin Társulat, 1910.

ÉN. S ez a hatalmas ÉN egy hirtelen váltással magába omlik, lehajtja fejét, és siratja nyomorúságát, végtelen magányát és magára maradottságát: „*Olyan nyomorult vagyok! Nem ért senki, nem szeret senki az anyámon kívül és öhözzé vagyok a legdurvább. És nem szeretek senkit a világon: önmagamot utálom a legjobban! Nincsen célja az életemnek. Miért vagyok a világon? Olyan egyedül vagyok!*”

Az individualizáció szabadságának ára van: az ember magára marad. Többen is megfogalmazták ezt az életérzést a század elején – a hit, az értékrend, a szilárd elvek, a bizonyosságok eltűnését és az ezzel járó magára maradottságot –, egészen más jellegű írásokban akár. S többségük a kiutat valamely abszolútum keresésében és újbóli megtalálásában vélte fellelni.¹²²

Sík Sándor elbeszélésének főhőse is eljut az abszolút magára maradottság tapasztalatáig. A kiutat az Istenéhez, Krisztusához való visszatalálás jelentheti: „*És amikor Szabó János másnap reggel fölébredt a kórházban, látta, hogy az Úr Jézus ott áll az ágya mellett és szeretettel néz rá.*

És Szabó János némán, boldogan mosolygott.”

A háború ténye nemcsak az Isten-hit megrendülésének lehet oka, hanem paradox módon ugyanúgy visszavezetheti a magabizó embert Istenéhez. „*Mit akarsz a háborúval?*” hadapródi kérdésre adott krisztusi válasz – „*Téged.*” – értelmezése talán innen közelíthető meg. Hiszen bármilyen háború egy olyan metafizikus tapasztalat lehet, amelyben az ember felismeri saját tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát, magára maradottságát, a humanitás és a civilizáció kudarcát és totális bizonytalanságát. E mélységből az egyik kiemelkedési lehetőség: az Istenben való hit.

Ady Endre a *Nyugat* 1917. október elsejei számában a „*megcsúfolt emberről*” írt, aki a „*magafütyötte vad pokolba veszett ebként belerohant*”. *Sík Sándor* elbeszélésével analóg módon – a háború ‘fordulatélményétől’ áthatottan – az Istenhez való személyes visszatalálását fogalmazta meg, 1917 februárjában, az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című költeményében. A „*háború legnagyobb versé*”-ben – ahogy *Ignotus* nevezte – a „*háború meggondolkodtató-kérdő valóságát*”¹²³ és ennek szubjektív valamint paradox következményét – Isten-várását – verseli meg, kitörésének „*keülönös*” éjszakájára emlékezve:

*Azt hittem, akkor azt hittem,
Valamely elhanyagolt Isten
Életre kap s halálba visz
S, íme, mindmostanig itt élek*

¹²² Így például *Fülep Lajos* az *Új művészi stílus* című tanulmányában szintén „*Az ember kezd magára maradni*” folyamatáról értekezik, s a relativizmus és az individualizmus útvesztőjéből a kiutat a lélek által a metafizikai ideák, elvek, vallásos hitek újrafelfedezésében látja. Hasonló megállapításra jut a fiatal *Lukács György* *A lélek és a formák* esszéjében is. V.ö.: *Máté Zsuzsanna: Abszolútum a művészetfilozófiában*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1994. 34-92. o.; *Máté Zsuzsanna: „Szép eszéről, szép lelkéről” Tanulmányok a fiatal Fülep Lajosról és művészetfilozófiájáról*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1995. 17-34. o.

¹²³ *Király István: Intés az őrzőkhoz*. I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 390-391. o.

*Akként, amaz éjszaka kivé tett
S Isten-váron emlékezem
Egy világot elsüllyesztő
Rettenetes éjszakára.*

*Sík Sándor a Tábori lelkészség címet viselő pár oldalas önéletrajzi töredékében*¹²⁴ így írt az Istenükhöz visszatalált katonákról: „*Nem tudom, mi tett rám nagyobb hatást: a szinte érezhetően komoly, mélységes magába szállást lehelő gyónások, vagy az ebéd alatti bangulat és beszélgetés, de lehetetlen volt nem éreznem, hogy olyan férfiak között vagyok, akiknek lelkén ott ül a tudat, hogy talán már a következő napon megjöhet a parancs, amely a halálba viszi őket. Nem lehetett nem érezni, milyen nyitott lélekkel fogadták, amit ebben az órában az Isten általam mondott nekik és hogy milyen roppant komolysággal akarják Isten színe előtt rendezni azt, ami a hátuk mögött van és szemébe nézni annak, ami vár rájuk.*”

A boldog ember inge mesejátéka

Sík Sándor a Hét szép história meséi, elbeszélései, novellái után a húszas évek végén fejezi be *A boldog ember inge*¹²⁵ című meséjét, az epikus műnemen belüli utolsó próbálkozását. A terjedelmes, szép kiállítású kötet 1930-ban jelent meg, Nagy Sándor illusztrációival. Nemcsak ebben a kötetben csodálhatjuk meg a gödöllői művésztelep jeles mesterének szecessziós-szimbolista illusztrációit, mivel több *Sík*-verseskötet címlapját is ő készítette, sőt, számos *Ady*-kötet borítóját is díszítik munkái. Levelezésük tanúsága szerint mintegy négy évtizeden át tartó, szellemi és lelki barátság fűzte őket egymáshoz. Csak valószínűsíthető, hogy a még Gödöllőhöz kötődő, alig 21 éves *Sík Sándor* kereste a kapcsolatot az akkor igen neves művésztelep nála húsz évvel idősebb mesterével. 1916-ban így ír Nagy Sándor kedves druszájához, az 1916-os kötet fogadtatásáról, konkrétan utalva az *Ének minden emberhez* című háborúellenes költeményére: „*felgyúlt tőle az egész belsőm. (...) a magyarságom riadt föl, majd a keresztény ember lúzadt föl, vagy borult le alázattal, majd az ember-ember ölelt magához Mindent, hogy szeressen. (...) Kedves, kis druszám, köszönöm Neked, hogy elverted a szürkeséget. Most megint kinyílt az ablak, megint messze látok. Vén szívem újra fénylik.*” Egy másik fennmaradt levélben, melyet *Sík Sándor* írt 1944. október 26-án az őt is érintő zsidó-üldözések idején, megköszöni Nagy Sándornak és feleségének a szíves gödöllői invitálást.¹²⁶

A boldog ember inge című kötet – interpretáló és narratív jellegű képi – illusztrációi révén valamint a mese szövegének olvasása közben a befogadó egy többszörös hermeneutikai relációnak lehet részese, hiszen nemcsak az irodalmi alkotást értelmezheti, hanem a művészi illusztrációk szemlélése során azt is megtapasztalhatja, hogy az

¹²⁴ MTA Kézirattár MS 5316/28

¹²⁵ *Sík Sándor: A boldog ember inge.* Mese hét részben. Illusztrálta: Nagy Sándor. Budapest, Szent István Társulat, 1930.

¹²⁶ A kiadatlanul maradt levelekből idéz Polónyi Péter: *Sík Sándor és Gödöllő.* In: *Sík Sándor emlékezete,* 1989, 115-117. o.

ő befogadói nézőpontjától eltérően vagy ahhoz hasonlóan milyen képi ábrázolással értelmezte maga *Nagy Sándor* a mese egyes történéseit, szimbolikáját és alakjait. A szó-kép-viszony egymásba játszása, a meghökkentő, mégis találó képi interpretációk és azoknak visszahatása a szöveg újbóli értelmezésére – amely egy meglepő ‘így is lehet látni’, a nézőpontváltáson valamint a verbális-vizuális közvetítés másságán alapul – is élményszerűvé tehetik ezt a kötetet.

A mese arról a királyról szól, aki csak akkor szabadulhat meg gyötrő boldogtalanságától, ha egy boldog ember ingét felveheti.¹²⁷ Annak adja leánya, *Csilla* kezét és birodalmát, aki elhozza számára ezt az inget. Hárman vállalják ezt a feladatot, az erős és harcos *Bödölny*, a gazdag és ravasz *Böszörmény* és a *Csillába* szerelmes *Levente* királyfi, aki azért indul el ezen az úton, mert meglátja az apja boldogtalansága miatt szomorkodó *Csilla* könnyes fátyolát. A hosszú és reménytelen keresés után, a mese végén *Levente* – önzetlen segítségéért a *Rőzsés anyó*tól kapott varázslatos keszkenő segítségével, ami, ha boldog ember homlokát érinti, fehérből pirosra vált át – megtalálja a keresett boldog embert, mégpedig paradox módon önmaga személyében, azonban ezt először nem ismeri fel:

Levente: (...)

(Megdörli homlokát a kendővel, aztán rámered.)

„De hisz...hisz...ez a kendő nem fehére!”

Hiszen ez piros...Vérpiros! Miért?

Hol és mikor, hogy boldog arcot ért?

Rőzsés anyó:

Királyfi, mondd, ismersz olyan embert,

Akit fáradtság, csüggedés le nem vert,

Mindig fölugrott, mint a kisgyerek?

Levente:

No, olyat egyet ismerek!

Rőzsés anyó:

Ki nem hallgat, csak szíve mély szavára,

S reménytelenség, messzeség dacára

Csak küzd és bízik és szeret?

Levente:

Ó jaj, nagyon is ismerek!

¹²⁷ A mese elemzését v.ö.: *Máté Zsuzsanna: Vörösmarty és Sík Sándor – emblemikus kapcsolatok.* In: *Vörösmarty és kora*, Szeged, 2001, 115-117. o.

Rózsás anyó:

*Kit minden ember megfog és marasztal,
Mert keze, hangja, szeme is vigasztal,
Boldog, kibe ruhája ér?*

Levente:

S ő, jámbor azt se tudja mér?

Rózsás anyó:

*Ki mindennek testvére és barátja,
S a boldogságot meg sem látja:
A szem sem látja önszínét!*

Levente:

Minő különös beszéd!

Az erdőben a boldogtalan király kóborol, aggastyánná görnyedve, rongyosan, véresen és felismerhetetlenül. A királyfi segítségére siet, ingjéből kötést készít és bekötözi vele az ismeretlen öreg véres homlokát. *Levente* elalszik. *Misó*, a boldog szegény, akinek még ingje sincs, sebesülten érkezik a forráshoz. A boldogtalan király megszánja, és *Leventétől* kapott ing-kötést elfelezve, most ő csillapítja *Misó* vérző sebét. Virradatkor *Csilla* is megérkezik, kóborló apját keresi, s *Leventével* találkozik. A szerelemesek, bár mindkettő boldogtalanak hiszi magát – *Csilla* az apját véli elveszettnek, *Levente* pedig reményeit és keresésének célját – mégis megtalálják egymás szerelmében a boldogságot. S hogy a mesei záróformula teljessé kerekedjék, a király is boldog lesz, hiszen *Misó*nak nyújtott önzetlen segítsége révén megtalálhatta igazi, elveszettnek hitt énjét. Igaz, ennek eszköze *Levente*, a boldog ember ingjéből készített kötés volt.

Ezt az ősrégi mesei vándortémát filozofikus tartammal tölti fel *Sík Sándor*. Rögtön a mese elején felfedezhetjük e bölcselkedő jelleget, amikor a király boldogtalanságának okát – a *Felcsér*, *Főfő Írástudó*, a *Főfő Csillagmester* és a *Főfő Papifjedelem* – annak mérhetetlen egoizmusában véli felfedezni:

*Egyet tudunk: a bajnak gyökere,
Hogy a király nem tud gondolni másra,
Csak önmagára, mindig önmagára.
Kísértet lett a felség önmagának,
És önnön vérét szívja szüntelen.
Ez itt a baj! Ez itt a nagy titok.*

Sok vonatkozásban emlékeztet ez a mese *Vörösmarty* romantikus *Csongor és Tündéjére* és a Tudós-jelenetek *Madách Imre Tragédiájának* falanszterére. *Vörösmarty* alaptémája szintén a boldogság keresése, mint ahogy *Sík Sándornál* is a szerelem lesz a boldogság forrása az önzetlen, testvéri szeretet mellett. *Bödölny és Bűszörmény* a mese végére hasonló metamorfózison mennek keresztül, mint *Vörösmarty* jelképes alakjai a 'Hármas út' két-

szeri ismétlése során: az erős és harcias *Bödölny*ből nyomorék féllábú koldus lesz, a gazdag *Böszörmény*ből pedig ócskaságokkal kereskedő éhenkórász. A mese jelképes történeteken keresztül tolmácsolja azt, hogy a boldogság nem a vagyonban, nem a dicsőségben, a hatalomban, nem a királyi palotában vagy a *Főfő Miniszter* házában lakozik; s nem a szomorúságot és halált osztó *Világ szép Júlia* szépségében van; de nem is az ‘emberi féregből’ kiábrándult, lelketlen masinákat gyártó tudományban rejtekezik és nem érhető el – szintén *Vörösmarty*-ra utalva – sem az ördögi szövetséggel, sem a tündérvilág által. A boldogságot önmagunkban teremthetjük meg, a tiszta szerelem és az önzetlen szeretet által.

Illyés Gyula korabeli kritikájában pozitívan méltatja a mese szép és emelkedett, „*csillogó nyelvi és költői szépségeit*”, bár kompozícióját kissé lazának találja és túlságosan hosszadalmasnak véli. Kora katolikus költészetét is bemutató írásában így szól *Sík Sándorról*: „*Sík Sándor a legfigyelemreméltóbb és legkulturáltabb, inkább irodalmi hitű, mint katolikus.*”¹²⁸

Zrínyi

Egy különleges olvasói tevékenységben lehet része annak, aki *Sík Sándornak* az 1923-ban megjelent *Zrínyi*¹²⁹ című történelmi tragédiáját és az 1940-ben kiadott *Zrínyi Miklós*¹³⁰ című 177 oldalas esszéjét is egyszerre megismerheti, hiszen az egyik egy történelmi tragédia, a másik pedig egy viszonylagos rövidségében is nagy anyagot feldolgozó és felvonultató irodalomtörténeti könyv. *Rónay László* szerint *Sík Sándor* nem monográfiának szánta *Zrínyi*-könyvét, hanem „*inkább ekkori eszméit ismét kifejtő esszének, némiképp eddigi kutatásai és Zrínyiről írt szépirodalmi művei kiegészítésének.*”¹³¹ A szerzői – szerénynek nevezhető – esszé megnevezéstől mind a kortársi kritika, mind az utókor eltér és következetesen monográfiaként tartja számon.

A tragédia és az esszékönyv illetve a monográfia valóban kiegészítik egymást. Mindkettő *Zrínyi Miklós* életét jeleníti meg a maga eszközeivel, a nagy magyar európeért, a politikust, a katonát és a költőt, aki mindig a magyarság érdekét tartja szem előtt, elébe helyezve azt a sajátjának; emellett felidéz a XVII. századi barokkot és az akkori magyarság szellemi légkörét, történelmi, vallási és politikai viszonyait. Az egymás utáni olvasás nem csupán az összevetés lehetőségét kínálja, hanem azt az intellektuális élményt is, amit együttesen, egymást szinte kiegészítve nyújtanak. Az olvasás egymást követő folytonosságában a két alkotás, a tragédia és a monográfia szinte dialogizál egymással. Ennek eredményeképpen egyrészt a dráma – kortörténeti és életrajzismertetre utaló – pontjai ‘feltöltődhetnek’, a műalkotás megértése elmélyülhet és kiegészülhet a monográfia által tolmácsol, részletes ismeretek révén.

¹²⁸ *Illyés Gyula: A boldog ember inge.* Nyugat, 1930. 15. szám 213-214. o.; *Illyés Gyula: Katolikus költészet.* Nyugat, 1933. 1. szám. 313. o.

¹²⁹ *Sík Sándor: Zrínyi. Magyar tragédia öt felvonásban, előjátékkal.* Franklin-Társulat, Budapest, 1923.

¹³⁰ *Sík Sándor: Zrínyi Miklós.* Franklin-Társulat Kiadása, Budapest, 1940.

¹³¹ *Rónay László,* 2000, 124. o.

A monográfiában *Zrínyi Miklós* sorsának alakulását követhetjük nyomon, a gráci és bécsi jezsuita iskolákon keresztül, *Tiziano* és *Aretino* Velencéjén, *Bernini* és *Tasso* Rómáján át az akkori sajátos, XVII. századi, töröktől és osztráktól egyaránt sanyargatott, politikai és vallásos széttagoltságtól szenvedő magyar valóságig. Elményszerűen ábrázolja azt a végzetszerű életutat, amelyet a tragédia lényegkiemelő módon összesűrit. Részletesen bemutatja – a tragédia jelképteremtő szándékát, *Zrínyi Miklós* szimbolikusan tragikus sorsát mintegy értelmezve az olvasó számára – azt, hogy az európai műveltségű és hadtudományi képzettségű hadvezér, a zseniális országszervező politikus ereje és a téli hadjárat sikerei miképpen forgácsolódtak szét a meddő politikai harcokban, *Montecuccoli* feltékeny irigysége valamint az osztrák udvar mindenáron békét akarása révén.

Másrészt a tragédia, mint műalkotás az irodalomtörténeti monográfia belső összefüggéseit világíthatja meg oly módon, hogy sűrített megjelenítésében érzékelteti azt a drámai konfliktussorozatot, melynek révén *Zrínyi Miklós* tragikus nagyságát jeleníti meg. Sorsának végzetszerűsége, a 'fátumérzés', mint a drámai kompozíció koherens motívumsora jelenik meg a tragédiában, míg a monográfiában egy belső, mindig megújuló, de a külső körülmények által szinte predesztináltan akadályoztatott küzdelemssorozat ez, vagy másképpen – *Zrínyi Miklós* szavaival – a „*Provokálom a fátumot*” folytonosságként értelmezhető. A tragédia *Zrínyi Miklós* életét sorsszimbólummá növeli, jelképeként és egyben kezdeteként annak a végzetszerűen vesztes, ám mégis heroikus küzdéssorozatnak, amelyet a bécsújhelyi vérpad, Majtény, Rodostó, Segesvár és Döbling állomásai jelentenek majd a későbbi magyarság számára.

A tragédia után mintegy másfél évtizeddel később írta a *Zrínyi*-könyvet. Történeti korrajz, irodalomtörténeti szintetizáló munka, pszichológiai irányultságú 'lélek-kép', tudományos igénnyel megírt lendületes monográfia. Szinte lehetetlen letenni a könyvet, egyvégtében olvastatja magát, ez utóbbi pozitívumra a kortársi recenzió is utal, és *Sík Sándor* erényének véli „*a hősebe való beleélés művészetét*”, melynek nyomán szinte a mai olvasó is maga előtt láthatja *Zrínyi* nagyszerű alakját, „*meg nem hajló hivatástudatával, példátlan cselekvésakarattal és szenvedélyein uralkodó, célratörő méltóságával. (...) Az egész könyvben élet van.*”¹³² *Sík Sándor* így ír erről a megformálásról bevezetőjében: „*Ez a könyv hármas célt óhajt szolgálni. Szeretném megrajzolni Zrínyi életét; a külsőt is, a magyar történelemnek ezt a tragikus hőskölteményét; de méginkább a belsőt: ennek a pályának – embernek, műnek és cselekvésnek – páratlan és csodálatos, művészi és hősi egységét. Igyekeztem megmutatni, hogy úgy is mint ember, úgy is, mint történelemintéző akarat, úgy is, mint vates és próféta: a magyarság nagyon kevés legnagyobbjai közül való. És végül, szeretném megéreztetni, hogy mit érzett, gondolt, írt és tett: mindez égetően termékenyítő és végzetesen szól a mának is. Tanítása és tanúsága a szó legigazibb értelmében nekünkvaló, magyar értelemben örökökéval.*”¹³³

Sík Sándor esszéisztikus monográfiájának vitathatatlan irodalomtörténeti érdeme, hogy élményszerűen szintetizálja az addigi, *Zrínyiről* szóló szekunder irodalom ered-

¹³² V.ö.: Gálos Rezső: *Sík Sándor: Zrínyi Miklós. Irodalomtörténeti Közlemények*, 51. kötetének 1941. jan/márc. 88-90. o.

¹³³ *Sík Sándor*, 1940, 6. o.

ményeit. Hogy mennyiben gazdagította a Zrínyi-kutatásokat elődeihez és kortársaihoz képest? Két ilyen lényegesebb újdonságot – elsősorban volt professzorai, Beöthy Zsolt és Riedl Frigyes felfogásával szembeni megállapítást – emelnék ki. *Sík Sándor Zrínyi* főművében, a *Szigeti veszedelemben* nem kizárólagosan a katolicizmust vagy a törökverő politikai célzatosságot, azaz valamely alapeszme kifejeződését látja, ahogy elődei, hanem szerinte a mű „egy nagy alapérzésből született: a századnak abból a nagy, szenvedélyes, heroikus lendületéből, amely a monumentális barokk világérzés lényege”. Emellett új következtetéseket jelentett az is, hogy *Sík Sándor* meglátatja ennek a barokk víziónak sajátosan magyar¹³⁴ és sajátosan egyéni, személyes vonatkozásait is. Valamint azokat a jellemzőket is, amelyek nyomán *Zrínyi* politikai akarata, költői és prózai munkái, személyes életútjának tanulságai évszázadokon át a magyar progresszív erők követendő örökségét jelentették.

Remélem, hogy a következő *Sík Sándor*-i megállapítás hosszabb idézése nem bizonyul feleslegesnek, hiszen szemléltetheti azt is, hogy a *Zrínyi*-könyv nemcsak egy alapos irodalomtörténeti munka, ahogy egy esztéta és az irodalomtudós elgondolta, hanem egyben élvezetes olvasmány is, olyan, ahogy azt egy költő és drámaíró megírta: „Mit akar mondani ez a nagy költemény? Az irodalomtörténészek talán semmiről sem vitáztak annyit a *Szigeti Veszedelemmel* kapcsolatban, mint a mű ú. n. alapeszméjéről. A legelterjedtebb, a köztudatba átment felfogás szerint, amelynek Beöthy Zsolt a fő képviselője, a *Szigeti Veszedelem* alap gondolata a »megváltás eszméje«. Beöthy voltaképpen a katolikus dogmatikának arra a tanítására gondol, amely szerint a szentek és a vértanúk életükkel és halálukkal kiérdemlik, hogy Isten másoknak is megbocsássa vétkeiket. Zrínyi hősi halála ebben az értelemben megváltaná a magyarságot és kiérdemelné számára a töröktől való szabadulást. A másik felfogás szerint, amelynek Riedl Frigyes a legelőkelőbb képviselője, nincs szó a költeményben efféle megváltásról, hanem inkább politikai célzatosságról. A protestánsok elleni küzdelemből érkező fiatal harcos elitéli benne a hitújítást és biztatni akarja a magyarságot: itt az idő a török kiűzésére, hiszen most él a harmadik-negyedik generáció, amelynek idejére Isten az I. énekben a szabadulást ígérte.

Melyiknek van igaza? Nyilván mind a kettőben van igazság, de így mind a kettő egyoldalú és erőszakolt. Megváltást a kereszténység nem ismer a krisztusin kívül, és a »felesleges jócselekedetekről« a költeményben sehol sincsen szó. Lehetséges-e, hogy az a tudatos nagy költő, aki a *Szigeti Veszedelmet* megalkotta, éppen azt a gondolatot ne fejezte volna ki benne félreérthetetlenül, amiért megírta? Kétségtelen, hogy van benne célzatosság is, – katolikus is, és törökverő is – az volna a csodálatos, ha Pázmány gyámfia és a harmincéves háború tábornoka nem tenne hitet katolikus meggyőződése mellett, ha a régvári kapitány, akinek egész élete a török elleni harcban telik, le tudná írni ezt a török elleni dicsőséges haditényt, a nélkül, hogy odakiáltaná kortársainak: mi is így tegyünk! De a célzatosság még nem alapeszme, és főképpen nem művészi cél. Ha csak ezt akarta volna mondani, nyilván vallási vitairatot vagy politikai röpiratot írt volna, nem hőskölteményt. Mindkét elmélet közös esztétikai tévedése, hogy túlozzák az alapeszme jelentőségét és félreértik mivoltát, amikor felteszik, hogy minden műben kell lenni egy logikusan megfogalmazható központi eszmének. Kétség-

¹³⁴ A Nyugatban megjelenő kortársi recenzió, *Nagypál István* írása is utal erre az új irodalomtörténeti felfogásra: *Sík Sándor* meggyőzően bizonyítja, hogy *Zrínyi* műve „túlnőtt a humanista eposzok állagán, s bele van ágyazva a XVII. század magyar valóságába.” V. ö.: *Nagypál István: Sík Sándor: Zrínyi Miklós*. Nyugat, 1941. január 1. szám XXXIV. évf. 33. o.

telenül van minden műnek, a Szigeti Veszedelemnek is valami mondanivalója, ez azonban nem mindig, sőt csak a legrikább esetben fogalmazható meg logikai-prózaival szavakkal; a legtöbbször nem is alapszöveg, hanem alapérzés vagy alapvázlat a költemény esztétikai lényege.

A Szigeti Veszedelem mindenekelőtt egy nagy alapérzésből született: a századnak abból a nagy, szenvedélyes, heroikus lendületéből, amely a monumentális barokk világérzés lényege, amelyből a Szent Péter templom kupolája, Michelangelo freskói, Calderon és Corneille drámái születtek. Ez az érzés egy nagyszerű vízióban testesül meg: a keresztény hősné, az athleta Christinek alakjában, akiben az emberi nagyság természetfeletti magasságokba nő, a hit, az erény, a kötelességteljesítés és az önfeláldozás nagysága, Isten kegyelmének, megtapasztalható segítségének erejével óriássá teszi. Ez az érzés feszíti a költő lelkét, ez a vízió tölti el képzeletét, ennek ad költői megjelenést a szigeti hős alakjában; helyesebben: az unoka lelkében ez az érzés kezdettől fogva a nagy űs alakjához fűződött, ez a vízió gyermekkorától annak arcvonásait viseli magán, hiszen mióta eszébe bírja, mindig ebben a világításban látta maga előtt a szigeti dédapát. Így a nagy barokk vízió mindenestül élő és magyar alakot vesz föl a költő lelkében; a kereszténység hőse egyszermind a magyarságnak is hőse, és a költőnek magának, a büszke, nyomába-buzduló unokának is szíve-hőse. De hiszen nem is csak magyar vonások ezek, nem is csak a nagy dédapa vonásai: valójában – tudta-e, nem-e a költő? – magának a költőnek vonásai. Azt a hőst rajzolja, aki ő maga lenni szeretne, azt a hőst, aki úgy gondolkozik és úgy érez, mint ő, úgy harcol, mint ő, úgy dicőül meg és úgy akarja megmenteni a magyarságot, ahogyan ő fog harcolni, küzdeni, magát odadobni egész életén keresztül. Íme, a barokk világérzésnek, a magyar elszántságnak és az egyéni ihletnek teljes és csodálatos egysége egy nagy költői vízióban! Persze, hogy óriásira nyúlik lelkében a főhős alakja. A szigeti kapitány: a nemzet legnagyobb hőse, a legkülönb magyar, de több ennél, a kereszténység hőse, Isten választottja, akinek élete és halála a természetfelettibe nyúlik át. Nemcsak hős, hanem vértanú és szent. Tette is páratlan tett. Nem véletlen műve: Isten akarata, Isten küldi ellene Szolimánt, Isten ad neki erőt Szolimán ellen. Nem egy vár védelméről van itt szó; ez a harc a magyarság élet-halál harca a török ellen; de több ennél: az egész kereszténység küzdelme a pogányság ellen; még több: az ég és a pokol harca, Isten győzelme a pokol felett.”¹³⁵

Baróti Dezső szerint egyik újdonsága Sík Sándor könyvének az, hogy az életmű analízálása során arra is sikerül rámutatnia, milyen filozófiai és teológiai kérdések foglalkoztatták Zrínyit.¹³⁶ „A Szerencse filozófiája” – ahogy Sík Sándor elnevezi ezt a fejezetet és egyben gondolkört –, egyaránt érinti a végzet és a szabadság filozófiai, az isteni mindenhatóság és az emberi szabad akarat teológiai dilemmáját. A szerző hosszasan elemzi Zrínyi egyik legjelentősebb filozófiai-teológiai „discursusát”, „Hogy egy hadviselő ember a jószerecsen nélkül semmi, és micsoda legyen a szerencse” címűt. Jelzésszerű, s nem egy alapos irodalomtörténeti analízáláson alapuló bemutatásom végén Zrínyi Miklóstól idéznék, Sík Sándor kiemelése nyomán. A vak istenasszony, akinek Fortuna nevet adtak az emberek, „a filozófusoknak az álma, amelyet a mi keresztény hitünk elrontott. (...) Hogy igazat mondjak, ez a hatalom, akiről szólnak, semmi nem más, hanem maga az Isten, amennyire közbeveti Istenségét, a mi mind akaratunkban, mind cselekedetünkben, és a maga végére viszi a dolgokat ... (...) Ez a szerencse, és nem más; az Istennek kezében vagyon annak üstöke, oda teszi, a bová akarja; nem pedig másuvá, hanem az, ki maga is segíti magát. (...) a szerencse nem más, ha-

¹³⁵ Sík Sándor, 1940, 56-58. o.

¹³⁶ Baróti Dezső, 1988, 145-146. o.

nem az mi elméneknek szülése és operatiója, és nem egy az okok közül, akik által ez a világi rendelés viseltetik ... A szerencsének formája és alkotmánya az emberben magában kovácsoltatik.”¹³⁷

Baróti Dezső értékelése szerint a Zrínyi-monográfia „megfigyelései azóta sem annyira korrekciójukat, mint inkább részletesebb kifejtésüket igénylik”.¹³⁸ Rónay László többek között a Zrínyi-könyv „kitűnő stilisztikai megfigyeléseit”, és a „kivételes beleélést” emeli ki. Irodalomtörténeti jelentőségét hangsúlyozza Németh G. Béla is, aki szerint „egy erős karakterű korszak, a barokk lelkeségének, szellemiségének egy markáns egyéniségben való egészen individuális és nemzeti összpontosulását kevesen ragadták meg s látták oly erővel, mint ő Zrínyijében a pszichológia, a kultúrhistoria s az esztétika 20. századi eszközeivel.”¹³⁹ E néhány soros értékelő figyelemfelhíváson túl a mai Zrínyi-kutatás azonban jobbra elfeledkezett erről a könyvről, érdemi méltatása nem történt meg.

„... valamikor 1927-28 körül, éretlen maturandus koromban tornateremrepsző sikersort mutatva csigásra bodorított hajakkal s egy ménkű nagy ragasztott bajusszal, mint magyar tragédiáj főszereplője, Zrínyi, díszmagyarban és abban a máig sem csökkent meggyőződésben, hogy jó darab az.” – így írt Bóka László Sík Sándornak egy hajdanvolt iskolai színjátszó előadására emlékezve, 1959-ben.¹⁴⁰

Az 1960-61-es életrajzi beszélgetésekben Sík Sándor a következőképpen emlékezik a Zrínyi-tragédia megírásának körülményeire: „A Zrínyi. Harsányi Kálmán mondta róla, hogy meglátszik rajta, hogy végigcsináltam valahogy a háborút, volt dolgom a háborúval. Nem dolgom, hanem részem. Azt a 3. felvonást, ahol a Zrínyi-vár ostroma van és eleste, azt nem tudtam volna megírni – mondta – ha nem lett volna közben fronton is. – Ha már Harsányi nevét említetem, még egyet mondott ezzel kapcsolatban: hogy ez mostan nagyon kitűnő így, hát most csiszold, csiszold, mert egy tragédia, az olyan, mint egy székesegyház: iblet és matematika egyszerre.”¹⁴¹ Ahogy az *Alexius* misztériumjátékánál erre már utaltam, a két darabon egyszerre dolgozott az 1910-es évek közepétől, és írói életének szempontjából jelentős egzisztenciális szerepet tulajdonított e műveknek, hiszen ezek után úgy érezte, hogy „szabad írónak lennie”.

„Zrínyi – magyar tragédia öt felvonásban, előjátékkal” – olvashatjuk a címlapon, majd az 1923-ban, könyvformában megjelentetett dráma szerzői előszava utal a keletkezés további körülményeire:

„Ez a könyv a nagy háború alatt készült és hároméves munka gyümölcse.

Zrínyi fenséges alakja iskolásfú korom óta foglalkoztat. Pályájának mély tragikumát Riedl Frigyes klasszikus egyetemi Zrínyi-előadásain éreztem meg. Sorsa az utolsó négy század magyarságának élő szimbólumává, tragikuma a magyarság történelmi tragédiájává a háború alatt nőtt meg bennem. Mikor az először elgondolt és megírt hosszabb drámai költeményt színpadra-gondolt tragédiává sűrítettem, akkor is Riedl Frigyes állt mellettem eredeti, bölcs és szellemes tanácsaival. Ő állí-

¹³⁷ Sík Sándor, 1940, 90-91. o.

¹³⁸ Baróti Dezső, 1988, 145. o.

¹³⁹ Németh G. Béla: Egy használható esztétika. Vigilia, 1990. 1. szám 34. o.

¹⁴⁰ Bóka Lászlótól. / 1959. 12. 9-10. / In: A százgyökerű szív, 1993, 366. o.

¹⁴¹ Életrajzi beszélgetések. In: A százgyökerű szív, 1993, 398. o.

totta kötelességemnek és ő sürgette rajtam a darab színpadra juttatását is. Hogy aztán mért nem jutott oda máig? – habent sua fata libelli.

Megindult kegyelettel ajánlom művemet az ő nemes emlékének.
Budapest, 1922. november.

Sík Sándor”¹⁴²

Zrínyi – magyar tragédia; Zrínyi, a ‘magyarság történelmi tragédiájának’ ‘élő szimbóluma’. S persze e megjelölések után rögtön eszünkbe juthatnak történelmi drámáink: Katona József *Bánk bánja*, ezután felsejlik egy-két másik, a Zrínyihez hasonlóan mára már kevésbé ismert historikus témájú darab: Kisfaludy Sándor Hunyadi-ja illetve Kisfaludy Károly: *A tatárok Magyarországon*; Madách Imre: *Csák végnapjai*; Szépligeti Ede: *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című magyar történelmi tragédiák, és a XIX. század végén, a XX. század első két évtizedében pedig egy új mutatkozik.

Hans-Georg Gadamer, a hermeneutika teoretikusa szerint már a cím illetve a szerző kilétének esetleges ismerete befolyásolja a majdani olvasás folyamatát, mivel e két tényező működésbe hozza az olvasó előzetesen meglévő ismeretanyagát, előítéleteit, melyek egy ‘előzetes megértést’, egy ‘felvázolásjellegű’ eredményeznek a műről, mint egészről. Így az olvasás elején az egészről alkotott kép még uralja az olvasás folyamatában kialakuló részleteket. „Aki egy szöveget meg akar érteni, az mindig felvázolást végez. Amint észrevesz valami értelmet, előre felvázolja az egésznek az értelmét.”¹⁴³ A ‘felvázolásjellegű’ mint előzetes megértés – persze állandóan módosul az olvasás folyamatában, a rész-egész kapcsolatában, melynek egyik mozgatója az adott olvasó kulturális, történelmi alapozottságú hagyományából fakadó olvasói-értelmezői ‘előítélet’-rendszere. E gondolat nyomán az előítéleteimen alapuló további elvárásaimnak egyik fontos viszonyítási alapja lenne Katona József darabja, ehhez hasonlítva fogom tán olvasni a drámát, hiszen akár a magyar történelmi tragédiák kapcsán vagy a huszadik századi drámaírásban szokatlan *Előjátékról* éppen a *Bánk bán* jut eszembe.

S hogy ezen hermeneutikai megállapítás esetleges tágabb érvényesülésének utánajárjak, ismét fellapoztam a korabeli kritikákat. Két tanulmányt találtam, ugyanazon szerző, Váry Rezső tollából közel azonos megfogalmazásban. Katona József darabja itt is megjelenik egyfajta viszonyítási alapként. Váry Rezső a ‘magyar tragédia’ megjelölést a következőképpen értelmezi: „Nagy megpróbáltatások, szenvedések után öntudatra ébrednek, magukba szállnak az egyének és nemzetek. Az egyéni önző érdekek elveszítik jelentőségüket, az általános figyelem a nemzeti és egyetemes emberi célok felé fordul. Nagy válságok átélése fogékonyabbá, megértőbbé teszi az embert a nemzeti élet nagy átfogó gondolatai iránt (...) Ilyen nehéz időkben néz vissza a nemzet ösztönösen a múltba, hogy erőt merítsen belőle küzdelmeihez és irányt válasszon magának a jövő bonyodalmas útjai között. Ilyenkor keletkeznek a nagy történelmi regények és drámák is. (...) A történelmi regény vagy dráma ugyanis a legnehezebb és legmélyebb az összes műfajok közül, melyhez nem elegendő a tehetőség, ha nem párosul alapos tanultsággal. Ilyen művek megalkotásához nem elég az ihlet és művészet, hanem szükséges hozzá lelkiismeretes tanulmány is. (...) Ezért olyan ritka a maradandó becsű történelmi dráma és regény Katona József és báró Kemény Zsigmond óta.” Majd ezután dicsérően szól a Zrínyi tragédia ‘erős áramlású’ cselekményéről, a történelmi hű-

¹⁴² Sík Sándor, 1923, 4. o.

¹⁴³ Hans-Georg Gadamer, 1984, 192. o.

ségű jellemábrázolásokról, a darab nyelvezetéről, az egész művet átható hazafias és keresztényi szellemiségről, mely „tisztító és fölemelő hatással van az olvasóra.”¹⁴⁴

A darabot előjáték nyitja meg. Huszadik századi drámaírodalmunkban nem túl gyakran alkalmazott formai megoldás ez. A XIX. században igen kedvelt volt az előbeszéd illetve az előjáték, a klasszikus antik tragédiák valamint *Shakespeare* és *Schiller* tradícióját követve.

S ha már előítélet-rendszerem egyik összehasonlítási alapjaként felmerült *Katona József Bánk bánja*, érdemes összevetni a két dráma *Előversengését* illetve *Előjátékát*. *Katona József* az 1815-ös változatú *Ós-Bánk bán*-jának *Előversengésében* még meglehetősen terjengős, ahogy *Pándi Pál* írja: „jócskán lazítja a drámai feszültséget, hiszen oly sokat megtudunk itt a történésekből, hogy ez a verses információ akaratlanul is csökkenti a későbbi drámai hatást.”¹⁴⁵ Szerencsére ezt már maga a szerző, *Katona József* is érzékelte, hiszen az 1820-as végleges, átdolgozott és megjelentett változatban az *Előversengést* lerövidíti, a történelmi kapcsolódású információkat a mű végén egy *Jegyzésben* teszi közzé. E tömör, homályos előreutalásokkal telített, mégis oly sokat mondó *Prológos* dramaturgiai-lélektani helyzetvázolásával már szinte benne vagyunk a mű érzelmi alapkonfliktusában: megismerjük *Ottó* erőszakos érzelmeit („Csak célokat / érjem – ha a pokolba is – megyek.”), *Melinda* magára maradottságát és kiszolgáltatottság-érzését („Mért nem maradtam a házamban”), *Bánk bán* hűségét *Melinda*hoz és *Gertrudis* homályosan megengedő ‘ma még lehet, de holnap már nem’ gesztusát („de mondhatom/ neked, hogy ez ma udvaromban az / ily esztelenkedések közt utolsó/ fog lenni.”).

Sík Sándor Zrínyijében az *Előjáték* funkciója szintén dramaturgiai és lélektani meghatározottságú. *A szemeyei strázsa* címét¹⁴⁶ viselő előjáték az 1640-es évek közepén játszódik, szereplői *Zrínyi* hűséges katonái, parasztjai, a hozzá menekülő jobbágyok, asszonyok, gyerekek, valamint négy német katona-zsoldos és *Holst* ezredes. A szemeyei őrhely egy láncszeme a Csáktornyát körülölelő strázsaláncnak, itt beszélgetnek *Zrínyi Miklós* katona-parasztjai, *Póka*, *Istók* és a *Zríny*hez siető menekülők illetve a Csáktornyára igyekvő német katonák. Hasonlóan *Katona József Bánk bánjához*, a – népi bölcsességet és éleslátást is hordozó – beszélgetések nyomán itt is felvázolódnak a későbbi drámai konfliktus fő tényezői, így az olvasó, szinte észrevétlenül, rögtön belekerül abba a szituációba, melyet az öt felvonás részletezve kibontakoztat. E belekerülés elsősorban lélektani, érzelmi indítatású; helyzetteremtő dramaturgiai megoldásában pedig követi *Katona József Előversengésének* funkcióját: mintegy előreutalva, de mégis egyértelműen jelezve a magyarságot és *Zrínyi Miklóst* körülvevő tragikus szituációt és egyben sejteti a dráma folyamán kibontakozó konfliktussorozat főbb elemeit. A XVII. század magyarságának sorsa már itt és ekkor sorsszerűen összefonódik *Zrínyi Miklós* alakjával:

¹⁴⁴ V.ö.: *Váry Rezső: Sík Sándor: Zrínyi*. Magyar Kultúra, 1923. évf. Szemlék és Kritikák c. rovat 373-375. o.; *Váry Rezső: Sík Sándor: Zrínyi*. Magyar Művelődés, II. évf. 1923. 1-6. szám 21-23. o.

¹⁴⁵ *Pándi Pál: Bánk bán-kommentárok*. Akadémiai, Budapest, 1980. I. kötet 29. o.

¹⁴⁶ *Szemeyei strázsa* című kéziratban maradt drámai kép, mely a Központi Piarista Levéltárban található, szinte megegyezik *A szemeyei strázsa* címet viselő előjátékkal.

Istók: Nem is virrad a magyarnak máshunnan, mint amerre a mi urunk jár!

A töröktől pusztított, a némettől elnyomott magyarság Zrínyiben látja azt a vezetőt, aki, ahogy Póka mondja: „Egy hazáért, két pogány ellen” is képes harcolni, mivel „Egy nap török rabló, más nap német zsoldos! Egy istencsapása mindakettől!”. Hozzá menekülnek a töröktől pusztított falvak parasztjai és a német zsoldosok bosszújától féltő emberek az ország távoli helyeiről. Ferkó, a juhász is közéjük tartozik, s vándorlásának története egyben egy rövid helyzetkép a kor politikai és vallási széttagoltságáról:

Aztán neki a világnak. (...) Hová menjek? Kibez álljak? Van két jó karom, katona leszek. Németnek álljak, tokosnak? Magyar ember vagyok én! Rákóczi úrhoz álljak? Becsületes pápista ember vagyok én! Töröknek álljak, pribékeknek? Megverne az Isten! Hát gondoltam, magyar vitéznek állok, Zrínyi úrhoz. Jó út volt, onnan az ország túlsó végéről! Gyűttem Tiszának, gyűttem Dunának. Bújtam török elül, bújtam német elül, (...) Jó embert is találtam eleget, magyart. Csak ideértem.

A paraszt-katonák politizálása – mintegy előreutalva – jelzi a mű cselekménysorozatának legmeghatározóbb konfliktusát:

Póka: Hogyha a török átszap ide a szigetbe mibozzánk, magyar jószágát bajtja el. Ha mink átvettjük magunkat a török határába, ott is magyar falut porzsöliünk. Mindenképen csak a magyar pusztul. (...) Nobát, ha én vónék a magyar király, elbínám magamhoz, aztán leódzanám a derekamról a kardot és odaadnám a kezibe: Nesze, jó szógám, neked adom a hatalmam, te vagy a főfőgenerális, aztán pusztítsd el a kontyost ebből a szegény országbul.

Istók: Van benne valami. Csak hogy ott van a baj, hogy a királynak már nincsen kardja, mert már odaadta másnak. Nem szereti a német az urunkat.

Már az *Előjáték*ban nagyszerű képet rajzol a szerző a főhősről, s mindezt a felvonásokban is képes fokozni, végül a magyarság szabadságra törekvő küzdéssorozatának egyik legtipikusabb képviselőjét ismerhetjük meg benne. Tipikus, ha a későbbi, a szabadságért küzdő, de végzettszerűen elbukó tragikus hőseinkre gondolunk, mint Rákóczi fejedelemre, vagy Petőfira, Széchenyire; de mégis azáltal különleges és egyedi, hogy elsőként Zrínyi Miklós életútja példázza ezt a jelképesen tragikus végzettszerűséget a magyar történelemben.

Póka: Olyat az Isten csak jókedvére terem. Az olyan úr, hogy édesapja a szegény katonának. Mert az ismer minden katonát. Az a magából fizet. A maga búzájából etet, a maga borából itat. Annak a katona nem 'ballod-e, te rongyos!' – hanem édes fiam!' Az paroláz veled, ha vitézzül verekszel. Az gondot visel a porontyodra, ha ott maradsz a mezőn. Az maga is verekszik a csatán. Elöl jár mindenütt, nem hátulról biztat. Ország első vitéze. Katonák édesapja.

Az *Előjáték* végén katonái, parasztjai emelik magasba alakját, királynak kiáltják, kiváltva ezzel a bécsi ezredes vészjósló gesztusát:

Zrínyi király! Éljen Zrínyi király!

Holst: (megbökkenve csónálja a fejét)

Az *Előjáték* dramaturgiája előreutalóan felöleli a tragédia egész ívét. *Zrínyi* királyságának sejtetésével, a német ezredes rosszállásával végződik, ahogy a darab ötödik felvonása is: az ausztriai uralkodóház ellen lázadó és összeesküvő magyarság *Zrínyi*-ben látja a szabadságot megteremtő, leendő magyar királyt, így a bécsi udvar tervszerűen megakadályozza ebben, akár a 'kereszténység megmentőjének' halála árán is. S hogy ez a halál a véletlen műve volt-e, azaz egy sebesült vadkan áldozata volt-e *Zrínyi*; vagy – a véletlennek álcázott esemény mögött – egy bécsi politikai orgyilkos merénylet áldozatának sejthetjük: mindez akár a történelemben, akár a drámában talányos, enigmatikus marad az olvasó számára.

Már a tragédia első olvasatakor is – az *Előjáték* hagyományozottságával szemben – kiderülhet az olvasó számára, hogy a szerző több helyütt mégis eltért a tragédia klaszikus műfaji sajátosságaitól. Elsősorban azzal, hogy mintegy két évtized életrajzi és történelmi eseményeit sűríti a felvonásokként váltakozó, különböző terű és idejű, tablószerű képekbe. Meglehetősen alapos történelmi ismeretanyagot feltételez a tragédia olvasása és megértése a lehetséges befogadóktól. A darab másik modern újdonsága: szimbolikussága. Érdemes egy 'alapos olvasatban' feltárni a dráma további jellegzetességeit.

Konkrétan és kronologikus rendben a következő történelmi eseményekre utal a mű cselekményének bonyolítása: az első felvonás expozíciójának történelmi időpontja az 1645-7-es esztendőkre tehető. *Wesselényi Ferenc* és *Széchy Mária* házasságának felemletéséből, a koronázásból, a nádorválasztás előkészületeiből következtethetünk erre és abból, hogy *Zrínyi Miklós* ekkor már horvátországi bán. Az idézett rész egyúttal a bécsiek és *Zrínyiek* ellentétes törekvését is bemutatja:

Holst ezredes: (...) Mi újság odabaza Bécsben? Mi van a törökkel?

Cörver: Ej, ezredes, hogy kérdezhet ilyet? Ki beszél ma Bécsben a törökről? A török nem érdekes. Őfelsége az ifjú császárné, Leopold főherceg koronázása, esetleg a csodálatos Wesselényiné, a muránypári istennő, a legrosszabb esetben a nádorválasztás, ezek a témák. De kít érdekel ma a török?

Zrínyi Péter megtudva testvére terveit, azt, hogy velencei zsoldos-katonának ajánlkozik, így beszél:

Má megin Velence! Mindenfelé beszélük, hogy nagyon járatod a stafétát Velencébe. Hát énnekem ez nem tetszik. (...) A török az első! De most már nem bírom tovább! Kijúrja az oldalamat! (Hirtelen megáll Zrínyi előtt.) A horvátországi bánt keresem!

Zrínyi: Adsum.

Péter: Azt mondják, te vagy az! Hát hol van az a bán? Mit mondjak, ha kérdezik a bánt? Hogy elbújí? Hogy Csáktornyan ül a pulpitus előtt? Hogy pénzt számol vagy verset farag? Ádriai tenger Szírenáját írja? Mit mondjak, ha a népek a bán után jajgatnak?

Az első felvonás végére megfogalmazódott alapszituáció – *Zrínyi* és *Lippay* primás dialógusában – szinte magában hordozza a tragikum minden elemét. Ugyanakkor a szereplők itt megnyilvánuló szándékai és törekvései már eleve magukban rejtik a végki-

fejlét lehetőségeit. *Zrínyi* célja a török kiverése és a német lerázása után az egységes magyarság megteremtése. E cél konkrét tervben is realizálódik: megépíteni az Új-Zrínyivárat, ahol valaha a régi állt, a Mura és a láp közt, az ősi *Zrínyi*-birtokon, de most török földön és német engedély, beleegyezés nélkül. Szimbólum ez a vár, építése, célja és elvesztése: a magyarság tragikumának *Zrínyi* sorsával, életútjával összefonódó jelképe. Alaptörékvésével, a török kiűzésével szemben ott a bécsi udvar tervszerű akadályoztatása, melynek oka egyaránt lehet *Montecuccoli* hadvezéri irigysége vagy a rebellis magyarság ily módon, a török hódoltsággal való korlátozása:

Cörver: Édes ezredesem, mondja meg nekem, de őszintén: Ugyan mi az Isten csodájának kellene Magyarországot fölszabadítani? Hát azt hiszi, lehetne akkor beszélni ezekkel a nebész magyar urakkal? Hiszen így is az arkangyalok türelme kell hozzájuk! Kell ide is az a kis ellensúly, a török!

A második felvonás központi eseménye az Új-Zrínyivár felépítése. Elkészültét 1661-re teszi a történettudomány. A vár, melynek építésében *Zrínyi Miklós* is részt vett kétkezi munkájával, ahogy említettem, egyaránt útjában állt mind a töröknek, mind az ausztriai uralkodóháznak, a „*Porcia*”-nak.

A harmadik felvonásban az Új-Zrínyivár egy részét a törökök elfoglalják *Montecuccoli* helytelen stratégiájának következményeként, s másik megmaradt részét, a várvédő osztrákok, tábornokuk, *Montecuccoli* parancsára felrobbantják, nehogy az „*ellenség kezére jusson*”. *Montecuccoli*, aki elvben *Zrínyiék* szövetségese és a bécsi udvar politikai praktikáinak vezére, szándékolt és késedelmes katonai intézkedéseivel szinte beengedi a törököt a vár egy részébe, hogy aztán így igazolja a későbbi robbantás szükségességét. A felvonás végén, a tábornok személyén keresztül a vár védelméért végsőig harcoló *Zrínyi Miklós* és katonái nyíltan szembekerülnek a bécsi udvarral.

A harmadik felvonás történelmi ideje 1664 tavaszára datálható, ekkor már megtörtént *Zrínyi Miklós* törökellenes 1664-es téli hadjárata, mely Európa-szerte nagy elismerést váltott ki. *Montecuccoli* *Cörverrel* folytatott dialógusában nem kevés irigységgel és gúnnyal így beszél erről az eseményről:

Cörver: (...) Önnek sejtelve sincs arról, mi fenyeget bennünket! Sokkal nagyobb veszedelem a töröknél! Tudja, hogy XIV. Lajos tízezer aranyat küldött Zrínyinek?

Montecuccoli (gúnyosan): Igen tudom! Egetverő a dicsősége mostanában! A francia királyt is megbolondította a téli hadjárattal, mint a pápát meg a spanyol királyt meg a német elektorokat. Csak úgy ömlik a sok dicséret, versezet, aranygyapjú, migyéb! A „bősnék”! A „kereszténység megmentőjének”! Mostanában nagyon bőven teremnek hősök! Minden két évben megmenti valaki a kereszténységet!

Zárójelben megjegyzem, hogy egy olyan távoli országra, mint Anglia, szintén hatott a *Zrínyi*-kultusz. *Gömöri György A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig* című könyvében ad erről tanulságos összefoglalót. 1663 és 1665 között számos olyan angol nyelvű könyv, röpirat, cikk jelent meg – sőt *Samuel Pepys* híres, kordokumentumként is

olvasható naplóját is idézi a szerző¹⁴⁷ –, amelyek az európai török harcokról, Magyarország helyzetéről és Zrínyi győzelmeiről szólnak. Ezekben a művekben egyaránt szerepelnek Zrínyi-életrajzok; többnyire fiktív Zrínyi-ábrázolások, képek, miniaturák, antik hősöket idéző versidézetekkel színesítve: „s nem hagyod a lovas törököket büntetlen ránk törni, ó, te vezérünk, cészár!”¹⁴⁸; csatajelenetek leírásai, a török háború teljes hadszínterének térképe Morvaországtól a Dráváig. Sőt ebben az időben Londonban bárki megvásárolhatta a Zrínyiről készült kis „medallionképet”, vagy Zrínyi Miklós lovas képét. És még egy érdekesség e Zrínyi-kultuszról: egy londoni napilap így invitál a ‘csudatatar’ megtekintésére: „Vagyis a fogságba ejtett szörnyű tatár Zrínyi gróf bátorságának köszönhetően lép az angol nyilvánosság elé.” A szöveg melletti képen Gömöri György leírása szerint „egy lófejű és lósörényű, de emberi ábrázatú óriás tatár látható. (...) A tatár-monstrum tehát részben a nép érdeklődésének felcsigázását, részben Zrínyi Miklós dicsőítését szolgálja. A versben a magyar hadvezérről ez áll: »Olyan mint Cézár, győz, amerre jár, / Vitézségtől fut a szörny tatár.«”¹⁴⁹

A negyedik felvonás a gotthárdi győzelem, (1664. augusztus 1.) és a vasvári békekötés (1664. augusztus 10.) napjaiban játszódik. Habár Szentgotthárdnál a török szégyenletes vereséget szenvedett, ennek ellenére a bécsi udvar magalázó békét kötött a magyar vezető arisztokrácia – a nádor Wesselényi Ferenc, az országbíró Nádasdy Ferenc, az esztergomi érsek Lippay György és a Zrínyiek – tudta és beleegyezése nélkül. A béke, mely szerint a török megőrizheti az utóbbi évek magyarországi hódításait, országos felháborodást váltott ki a vezető arisztokráciából, a nemességből és a népből egyaránt. A negyedik felvonás ezt a tiltakozást jeleníti meg Zrínyi bécsi palotájában, az említett főurak és Zrínyiek összeesküvésének okául:

Wesselényi: Mindenesetre ritka egy összeesküvés, amit egy nádor és egy primás kezd.

Az 1664-es téli hadjáratlalt és a gotthárdi győzelemmel megfélemlített törököket végképp ki lehetett volna űzni Magyarországról, de az ausztriai uralkodóháznak nem állt érdekében egy töröktől nem sanyargatott rebellis magyarság. A törökkel kötött vasvári békével ismét megnyomorították azt az országot, amely eddig is a török hódoltságtól szenvedett és az ellen harcolt. Akik e békekötés ellenére szóltak, szükségszerűen váltak Habsburg-ellenessé, összeesküvővé, ahogy az akkori Magyarországot vezető nagyurak, s így Zrínyiek is. A tragédia cselekményében az összeesküvés vezetését Zrínyi Miklós csak akkor vállalja el, amikor végighallgatja a vasvári békekötés szégyenletes feltételeit, hiszen ezek az ő addigi győzelmeit szinte semmissé teszik. S végső döntését akkor hozza meg, mikor megkapja a magyar király és egyben osztrák császár levelét, amelyben a „Porcia”, a bécsi udvar tudatja vele, hogy a király nem fogadja személyes kihallgatáson, de fáradozásainak „és tetemes kárainak pótlására pedig, melyeket a kereszténység és a császári felség szolgálatában vallott, legkegyelmesebben kiutalni méltóztatott ezer darab aranyat, két

¹⁴⁷ Gömöri György: *A bujdosó Balassitól a meggyásztól Zrínyi Miklósig. Tanulmányok.* Argumentum Kiadó, 1999. 210-212. o.

¹⁴⁸ Gömöri György, 1999, 217. o.

¹⁴⁹ Gömöri György, 1999, 223. o.

is ezennel megküldeni bátorkodom. Dátum etc. Porcia”. Zrínyi eddig csak szemlélője volt az összeesküvők terveinek, hiszen számára a magyar keresztény királyi korona, ha azt az osztrák császár viseli is, szent és sérthetetlen volt. A levél szignálása azonban végzet-szerűen az összeesküvők élére emelte. A vaskvári béke szégyenletes feltételeit meghallva nyomban aláírta a francia királynak – *Frangepán Katalin* által – előre megírt és megcím-zett levelet, amelyben szövetkezik a francia királlyal a Habsburg-ház ellenében, mint a szabad magyarság leendő királya.

Érdeemes egy rövid kitérő erejéig szólni arról, hogy *Sík Sándor* tragédiája mennyi-ben követi a történelmi és az életrajzi eseményeket. Nyilván a ma és az akkor ismert tényektől való esetleges eltérés az alkotói szabadsággal, a dráma fiktív világával, más-részt az újabb Zrínyi-kutatások akkor nem ismert eredményeivel indokolható, termé-szetesen nemcsak e tragédia, hanem általában a történelmi tényeket feldolgozó műal-kotások esetében is. A szerző csupán egy ilyen eltérést és indokot jelez lábjegyzetben: „A darabban Draskovich Mária Eusébia túléli Zrínyit, a bán második felesége nem szerepel. A szerző esztétikai okokból felfajosítva érezte magát a történelemtől való eme egyetlen lényeges eltérésre.” Összehasonlításaim nyomán csupán egy eltérést fedeztem fel, mégpedig az 1664. no-vember 25-ei bécsi találkozóra – melyre a többi vezető nagyrú is meghívót kapott – invitáló császári levél kapcsán. 1664. november 18-ai váratlan halála előtt közvetlenül így válaszolt Zrínyi a „Porciá”-nak és a császárnak: „*conscia mens recti famae mendacia ridet: semmit sem vétettem, ha veszek, ártatlan tisztességes, az igazságért, nemzetemért veszek, hogy ezt a törökkel való gyalázatos békességet nem javallattam, melyben nem voltam egyedül etc.*”. A bécsi találkozóra elfogadta a meghívást, de erre ő már nem, csak a halálhíre juthatott el. *Sík Sándor Zrínyi Miklós* könyvében így erről az eseményről: „*És megjött a bécsi meghívó is, kettő is – a nagypecsétetes latinnyelvű és a kispecsétetes bizalmas császári kézirat – az elbalasztott tanácskozássra, a török béke ügyében. Hiába beszélte le az utazásról az óvatos Vütnyéd, hiába figyelmeztette, hogy Lippay sem akar fölmenni, Zrínyi megtette előkészületeit az utazásra: mert »a jó lelkiismeret neveti a hazug szöbeszédeteket«.* (...)”¹⁵⁰

A drámában Zrínyi a találkozóra egyértelmű nemmel válaszolt, egyébként itt a császári levél személyes beszélgetésre, netán kihallgatásra szolt.

A másik kettő ‘eltérés’ – a dráma fiktív világa és a történelmi események között – valójá-ban máig sem egyértelműsített/hető(?) autobiográf vonatkozásokkal kapcsolatos. Mivel az egyik feltevést jeleníti meg a tragédia, így nem is nevezhetőek igazán eltéréseknek, inkább az egyik feltételezetten megtörtént historikus variáció drámai megjelenítésének. Az egyikre, a velencei zsoldosság tervének homályos magyarázatára, maga *Sík Sándor* is utal Zrínyi-könyvében: „*Alig érkezik haza a háborúból, egy franciskánus barátot követségben Velencebe küld és egész seregével, ezer lovassal és háromezer gyalogossal felajánkozik a signoriának condottiere, zsoldos hadvezérképpen. A vállalkásból nem lesz semmi, mert Velence egy udvarias úriüggyel (a lovas katonákat nem használhatja) kitér az ajánlat elől. Sokféleképpen próbálták magyarázni. (...) Talán így fogalmazhatott meg lelkében a gondolat: ha nem ronthatja a törököt idehaza, megteheti ezt még hatásosabban Velence szolgálatában. Talán arra gondolt, – a Colleonek, Gattamelaták példája*

¹⁵⁰ *Sík Sándor*, 1940, 171. o.

V.ö.: *Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 517. o.

lebeghetett szeme előtt, akinek szobrai ifjú tisztelettel csodálta meg olasz útjában – hogy vitézségével vezéri helyzetbe juthat, és talán Velencéből lehet elindítója egy nagy törökellenes európai szövetségnek.”¹⁵¹ A velencei zsoldosság terve mind a valóságban, mind a drámában megghiúsult, csak éppen másképpen. A tragédiában nem szerepel a velencei visszautasítás ténye, ehelyett Zrínyi Péter és Frangepán Katalin rábeszélésének hatására maga Zrínyi dönt amellett, hogy harcát itthon folytatja a török ellen, a haza védelmében.

A másik variáció, egy a mai napig vitatott ténnyel, az összeesküvőknek a francia királyhoz címzett levelével – amelyet a drámában végül Zrínyi Miklós aláír és ezzel vállalja az összeesküvés vezetését –, illetve általában az összeesküvők Habsburg-ellenes levelezésével kapcsolatos. Zrínyi-könyvében Sík Sándor – adatszerű bizonyíték hiányában – azt véli valószínűsíthetőnek, hogy Zrínyi tudott az összeesküvésről, sőt az is lehetséges, hogy az élére is állt, hiszen „az egész tervezettségben lényegesnek látszik, és ami egészen Zrínyire vall: próbálkozás a török háború lehetővé tételére, külföldi támogatással.”¹⁵²

A magyar irodalom története II. kötete hasonlóképpen ezt írja: „Miután teljesen kiszorították Zrínyit a hadsereg vezetéséből, s miután megkötötték a magyarság kárára a vasmári békét, a bécsi kormányzat elleni elkeseredés immár általánossá vált. Zrínyiben az európai Habsburg-ellenes erők is fontos tényezőt láttak már, titkos kapcsolatai épültek ki a XIV. Lajos francia király diplomatáival, valamint a Habsburgokkal szemben álló német fejedelmek rajnai szövetségével. A Wesselényi-összeesküvés néven ismert szervezkedés kezdetei ezekre a hónapokra nyúlnak vissza és minden jel arra mutat, hogy az igazi kezdeményező maga Zrínyi volt.”¹⁵³ Ez utóbbi mondat óvatos megfogalmazása egy, az irodalomtörténetet is érintő vitára utal, melyet Klaniczay Tibor a következőképpen részletez monográfiájában: a polgári történetírás több képviselője tagadja Zrínyi részvételét a titkos tárgyalásokon, s ezáltal próbálják megóvni a király és a császár iránti hűtlenség vádjától. Szerintük a leveleket Zrínyi Péter és Frangepán Katalin írták, Zrínyi Miklós tudta nélkül, de az ő nevében szervezkedve. Azonban e véleményekkel szemben állnak a fellelhető tények, Klaniczay Tibor érvelése szerint. Tudniillik Frangepán Katalin egyik levelében azt az ajánlatot teszi, hogy a két Zrínyi-fivér a tárgyalások tartamára fiaikat Párizsba küldenék kezesül. Nehezen elképzelhető, hogy ilyen javaslatot tegyen az érdekelt Zrínyi Miklós tudta és beleegyezése nélkül. Továbbá Vitnyédy Bécsből való távozása után azt írja, hogy a franciákkal való megismerkedés az egyetlen elégtétel, amiben Zrínyinek része volt. Az összeesküvők későbbi perében Nádasdy is azt vallotta, hogy a francia érintkezést Zrínyi Miklós kezdte meg.¹⁵⁴

Az ötödik felvonás 1664. november 18-án játszódik, Zrínyi Miklós halálának napján, a Csáktornya melletti kursaneci erdőben tartott vadászaton. Az események az erdő több pontján, szimultán módon zajlanak.

A felvonás Bethlen és Zrínyi beszélgetésével indul. Sík Sándor Bethlen Miklós emlékirataiból – a ‘hagyomány nyelvén szólva’ – e jelenethez, késleltető mozzanatként átveszi ‘Zrínyi-hattyúdál’-t, azt a keserű, sajátos humorú fabulát, mely a pokolra kárhoztatott

¹⁵¹ Sík Sándor, 1940, 36-37. o.

¹⁵² Sík Sándor, 1940, 170-171. o.

¹⁵³ A magyar irodalom története II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 163. o.

¹⁵⁴ Klaniczay Tibor, 1954, 517-9. o.

emberről szól, akit ugyan nagy igyekvéssel visznek az ördögök a pokolba, de ő mégis örül, hiszen nem neki kell a nyakában vinnie az ördögöt.

Bethlen hamarosan felfedi kilétét, a francia Grémonville lovag követeként folytatja beszélgetését Zrínyivel. Hírei nyomán kiderül, hogy az összeesküvés már az egész magyarságot lázba hozta: „Gyűjtsük a katonát! Frangepán Ferenc sógor a tengerparton verbuvál, Nádasdy a Balatonnál, a palatinus a felső megyékben,” a francia királlyal történt szövetkezés már konkrét katonai terveket jelent; és Velence is gályát, sereget, pénzt ígér.

Ugyanakkor a bécsi udvar az elfogott levelekből tud a lázadásról, s most maga a király illetve a császár hívja Zrínyit Bécsbe, személyes meghallgatásra. Ha nemmel válaszol a levélre, már kész a parancs: el kell fogni vagy meg kell ölni Zrínyit; ha igennel felel: „Majd Bécsben szép csendben elfogják”. Erre a politikai intrikára és merényletre, Zrínyi Miklós elfogására vagy megölésére Mikulich Sándort, a horvátországi bánságra vágyódó elvtelen politikai kalandort bízta meg a bécsi udvar. Mikulich a kursaneci erdőben, a vadászház mellett áll lesben, puskával felfegyverkezve, Angeloval való beszélgetése informál bennünket a fentebbiekről. Várják a kurírt, hogy milyen válaszlevelet hoz a császárnak Zrínyitől és ennek értelmében szövögeti tervét: elfogni képtelenség, karddal nem bír vele, így hát marad a puska, az orvlövés.

A levélre Zrínyi nemmel válaszol, közben elindulnak a vadászatra, s Eusebia úgy érzi, mintha „utoljára” csókolta volna meg férje. Hogy valójában mi is lehetett Zrínyi halálának oka, a nyakán ejtett hatalmas vérző sebet mi ejthette – a sebesült vadkan, ahogy Póka állítja, vagy az orgyilkosságra készülődő Mikulich puskaagolyója okozta-e – ez az ok éppoly enigmatikus marad az olvasó számára a tragédiában, ahogy a történelemben is az maradt az utókornak.

Nem beszélhetünk egy folytonos cselekményszárlról, hanem inkább színes történelmi állóképekről, ahol a drámai dikció utal a már megtörtént vagy éppen megtörténő akciókra és a történelmi, politikai események körülményeire. A tragédia hangneme hol epikusan mesélő, hol lírai kitérőkkel telített, bemutatva a magyar hadvezért, a szerelmes férjet, a művelt humanistát és az ihletett költőt egyaránt.

A lírai kitérők egyik feltűnő jellegzetessége, hogy Zrínyi és Eusebia szerelmének jeleneit eredeti Zrínyi-idézetekkel – az *Arianna sírása*, a *Fantasia poetica*, az *Idillium* versének és a *Szigeti veszedelem*nek néhány sorával – színesítette Sík Sándor.¹⁵⁵ Nyilván feltehető a kérdés: milyen funkciót szolgálnak a tragédiában a többé-kevésbé hűen, egy-két szó eltérő helyesírásával vagy egy-egy sor kihagyásával szereplő eredeti Zrínyi-idézetek szerepeltetése – idézőjel és forrásmegjelölés nélkül? Minden esetben megfigyelhetjük, hogy az idézetek hasonló érzelmi – szerelmesen vágyakozó vagy a szeretett személyért aggódó – és hangulati kontextusban szerepelnek mind a tragédiában, mind az eredeti művekben. A tragédiában szereplő Zrínyi-idézetek csak az irodalomban jártas olvasóknak tűnnek fel, kor- és hangulatteremtő szerepük van, átélhetőbbé teszik kettőjük mély

¹⁵⁵ V.ö.: A tragédia 48. oldalán Zrínyi: *Arianna sírása*; az 52. oldalon Zrínyi: *Fantasia poetica*; az 53. oldalon Zrínyi: */II/ Idillium* című verséből; a 161. oldalon a *Szigeti veszedelem* 32-33-34. versszakát idézi Sík Sándor.

érzelmi kapcsolatát ábrázoló jeleneteket, *Zrínyi* és *Eusébia* kölcsönös szerelmét, hitvesi szeretetét, egymásféltését.

Sík Sándor tragédiája más vonatkozásban is hordoz irodalmi utalásokat. A szerző szinte játszott a nevekkal, főleg a nem történelmi mellékszereplők esetében. Egy lojális és becsületes, a nem magyar szereplők között kitüntetett moralitással bíró ezredes, a kor barokk eposzírója, *Tasso* nevét kapta; vagy egy bárót *Cörvernek* nevezett el, bár e név *Theodor Körver*, osztrák drámaíró is eszünkbe juttathatja, aki maga is írt egy, ma már elfeledett drámát *Zrínyiről*.

Hasonló jellegű, ugyanakkor groteszk funkcióval bír *Montecuccoli* esztétikai kiselőadása, a *Zrínyi-vár* általa előre kimódolt elvesztésének kellős közepén.

E sokszínűséget egybefogja a motivikus rendezettség, *Zrínyi Miklós* fatalisztikus sorsérvzésének motívumláncolata. *Sík Sándor* így határozza meg a sorsérvzést főművében, az *Esztétikában*: „*A sorsérvzés lényege: hogyan áll szemben érvzésem szerint az ember az ő sorsával? Az idevonatkozó típusok közül nyugónak nevezem mindazokat, amelyekben az embernek és sorsának kettőssége nem jut határozott kifejezésre. Aki előtt a sors mint probléma, vagy élmény, vagy sejtelen, de mindenesetre mint valami rajta kívül álló erőnek a megsejtése, föl nem ébred, annál sorsérvzésről tulajdonképpen nem beszélhetünk, nem jöhet szóba ilyen élmény, mint esztétikai tartalom sem. (...)*”¹⁵⁶ A tipizálás szerint a nyugvó sorsérvzés háromféle lehet: egyrészt fatalisztikus, másrészt bölcs, harmadrészt szent. A fátumérvzés a sors – vagy Isten rendeltetéseinek – mindenhatóságába vetett hiten alapul, azon, hogy „*az abszolút szükség-szerűséggel szemben minden más semmivé válik*”.¹⁵⁷ Ezt a később teoretikusan megfogalmazott fátumérvzést élteti át főhősével, *Zrínyi Miklóssal*.

A klasszikus tragédia legfontosabb alapelemei a tragikum, a konfliktus és a katarzis illetve annak hatásmechanizmusa. A hős többnyire személyes életproblémáján keresztül – amely itt a legtöbb esetben azonos a magyarság, az ország illetve a szűkebb-tágabb közösség alapvető társadalmi, politikai problémájával – önmagával, a többi emberrel vagy Istennel illetve a sorssal, a végzettel kerül szembe. E három lehetséges konfliktus-variáció mindegyike megtalálható a drámában. A sors kihívásának érzete és végzetszerű hatalmába vetett hite – másképpen –, *Zrínyi* fátumérvzése motivikusan ismétlődik a darab egészében, és ahogy említettem, legfőbb konstrukciós elemként tartja össze a dráma egészét. A sors által igazgatott eseményeket Isten akarataként értelmezi *Zrínyi*, s bár először nemet mond a kihívásokra, azonban látva a történések determinisztikusságát, sorra elfogadja a kihívásokat; – itthon maradni, törökkel, némettel szembeszállni, majd végül az összeesküvők élére állni –, úgy érzi, nem tehet mást, mégis sejt, hogy választásai végzetszerű eseményekhez vezetnek – életútját, nemzetségét és az ország jövőjét tekintve.

A dráma egyik alapkonfliktusa, önmagával való küzdelmének megoldása, életproblémájának vagy-vagy választása már a mű elején szükségszerűen szembesíti az emberek valamely csoportjával. Az első felvonás választása – hasonlóan a klasszikus tragédiák alapkonfliktusához – bármelyik variációban konfliktusteremtő-szituációt eredményez: ha *Zrínyi* a velencei ‘zsoldosságot’, a katonáskodást választja, akkor a

¹⁵⁶ *Sík Sándor*, 1990, 162. o.

¹⁵⁷ U.o.

múltjával, testvérével és népével kerül szembe; ha a másik lehetőség mellett dönt, ahogy ez meg is történik, akkor a törökkel, a némettel majd az összeesküvésben részt nem vevő magyarokkal kerül szembe. A szituáció, a drámai alaphelyzet vagy-vagy választásai már eleve egy végzetszerűséget sugallnak.

A magyarság és a kereszténység megmentéséért vállalja a küzdelmet a vele szemben álló erőkkal, személyekkel. Értelmetlen halála – akár a végzetszerűség képében megjelenő vadkan, akár az orgyilkos *Mikulich* áldozataként – tragikus, mert visszafordíthatatlan értékpusztulást jelent és egyben katartikus hatású. Heroikus feladatvállalásában – ‘törököt kiűzni, németet lerázni, egymást megszeretni’ – háromszorosan bukik el, hiszen dicsőséges hadjáratai ellenére a vasvári békekötéssel a török marad, a német elleni összeesküvés fokozatos felgöngyölítése lassan már kezdetét veszi, s amitől a legjobban félt, a testvérharctól, ez is bekövetkezett. Ekkor érzi a fátum beteljesülését: „*A napszám lejárt*”. Ha ebből a nézőpontból tekintünk a darabra, tehát a *Zrínyi* jelleme köré épített többszörös tragikum, többszintű konfliktussorozat és a katartikus hatásmechanizmus felől, mindezek jelentős történelmi tragédiává teszik *Sík Sándor Zrínyjét*, egyetértve a fogadtatástörténettel, *Riedl Frigyes*, *Harsányi Kálmán*, *Váry Rezső* és *Bóka László* értékelő véleményével.

Miért tartom a fátumérzést e tragédia egyik legfontosabb konstrukciós elemének? Ennek szövegalapú bizonyítására utalnék az alábbiakban, néhány konkrétum felidézésével. Háromnapos törökverés után hazaérkezik *Zrínyi Péter* és *Zrínyi Miklós*. A szerzői portrét idézem az első felvonásból: „*Egész megjelenése kevésbé daliás, inkább valami súlyos, lenyűgöző benyomást kelt, a nehézség egy alig észrevehető árnyalatával. (...) Arckifejezése parancsoló határozottságot mutat és valami mély, csendes szomorúságot.*”

Szomorúságának oka a fatalisztikus sorszerűség előérzete. Mikor későbbi mennyaszszonyát, majd feleségét, *Eusebiát* elveszítettnek hiszi, fájdalmas kiáltása – „*Péter, átok van rajtam!*” – a sors mindenhatóságába vetett hitét fogalmazza meg. A homályosan sejtett fatalisztikus végzetszerűség jegyében, a velencei zsoldosság mellett érvel, amikor testvére, *Zrínyi Péter* és saját titkára, *Vitnyédy* így buzdítják a török elleni, hazai harcokra:

Vitnyédy: (...) Fölfordult itt minden fenekestül! Nem tud itt más rendet csinálni, csak Zrínyi Miklós! Égbekiáltó vétek lenne visszavonulni!

Péter: Isten akarja, Miklós, Isten akarja!

Zrínyi (járkál): Nem akarom! Nem akarom!... Úgy kell! Úgy kell... de nem szabad! Ki bírja azt Isten előtt! ... Dőljön össze minden, ha úgy van elvégezve, de ne én legyek a döntője. Nehéz kő vagyok én ennek a szegény országnak!

Péter: (...) Faldőlés lesz itt, ha te megmozdulsz!

Zrínyi: Ez az Péter! Mert ha megdől egy fal, biztos vagy-e, hogy nem dől utána az egész ház? Azt mondom én, Péter, hogy jobb énnékem nem mozdulni itten, vagy másfelé mozogni. És hogy jobb lesz így a házának is.

Az első felvonás végére a vagy-vagy választás eldőlt, *Zrínyi Miklós* felvállalja a magyarság szabadságának ügyét:

Odavetem magam a fátum kereke elé. Meg akarom próbálni, van-e medicinája az ország nyavalyájának? Lehet-e összekovácsolni ezt a maradék hazát? Törököt kiverni, németet lerázni, egymást megszeretni. Megpróbálok rést ütni a falon. Ha lehet, jó. Ha összeomlik öklömtől az egész ház, engem temet oda elsőnek. Úgy is jó. Mára reggel halálos ítéletet írtam a fejemre. Talán az országra is. Mindegy! Így kell ennek lennie! A fátum kesztyűt dobott elejbém. Fölveszem!

Hosszasan sorolhatnánk e fátumérzés motivikus visszatérését a darab egészen keresztül, ehelyett azonban csak két hangsúlyos jelenetrészt emelnék ki. A negyedik felvonásban a francia királynak írt szövetségekötő levelet olvasva sokat sejtetően így szól: „*Dübörög ... már dübörög a fekete székér!*” – majd aláírja a levelet. Az ötödik felvonás összeesküvés-i szervezkedéseiben hírért veszi a már kibontakozó testvérharcnak, annak, amitől a legjobban félt, hogy a magyar magyar kardtól hal meg. Beteljesedett végzetként értelmezi az eseményeket, egyben megérezve közelgő halálát is. A klasszikus tragédiákra jellemző ‘mondd el nekik’ katartikus hatáskeltő elemet *Sík Sándor* is felhasználta:

Zrínyi: Magyarok estek el?

Vitnyédy: Magyarok hát, magyarok! Minek álltak be a német közé?

Zrínyi: Magyar kéztől estek el! Az én nevem alatt estek el! Nem a török ölte meg őket! Én öltem meg őket! (...)

Vitnyédy: A fátum ölte meg őket! Ki tehet róla? Háborúban elesnek a népek! Nem első, nem utolsó! Mán most egy darabig így lesz! Háború, fölkelés. Mikor esett vér nélkül? Magyar meg mindig akad, aki a némethez áll, mán csak ha egyébert nem is, hát hogy ellentmondhasson! Ebadta labanca! Hagy hulljon a fergese! Az olyan magyarért nem kár!

Zrínyi: Nincs tovább, Vitnyédy uram! Most már semerre sincs tovább! A napszám letelt!

Vitnyédy: Mi nincs tovább, nagyságos uram?

Zrínyi (Vitnyédy vállára teszi kezét): Vitnyédy István, mondd meg nekik, hogy Zrínyi Miklós még a sírjából is megátkozza azt a magyart, aki magyarra emeli kardját!

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: miért éppen a fátumérzés a legfontosabb konstrukciós eleme a darabnak? S bár e szándékot már soha sem tudhatjuk meg, a kérdésre talán mégis felelhetünk a magunk módján. *Zrínyi Miklós* minden tetteivel országának szabadságáért, függetlenségéért küzdött. Kora legnagyobb hadvezérének, egész Európa-szerte ünnevelt keresztény hősének törekvései hiábavalónak bizonyultak, elgáncsolta a bécsi udvar politikai ármánykodása, nemes törekvéseiben sorra elbukott. A körülmények által elbukásra ítéltetett tragikus nagyságával halála után is folytonos gerjesztője volt a magyarság szabadságért folytatott küzdelmeinek.

Ha a história tágabb kontextusa felől közelítünk és fellapozunk egy, a XVII. század végéről és a család sorsáról tudósító könyvet, *Barta János: Miért halt meg Zrínyi Péter?* munkáját, a következő – ha úgy tetszik végzetszerű, fátumszerű – tényekről olvashatunk *Zrínyi Miklós* halála után a dráma szereplőiről, családjáról s az ország helyzetéről: 1664. december – *Lippay György* esztergomi érsek *Gremonville* francia követnek *Habsburg*-ellenes főúri párt szervezését ígéri.

1666. december – *Wesselényi Ferenc* nádor, *Nádasdy Ferenc* országbíró és *Zrínyi Péter* szövetséget kötnek. *Wesselényi* halála (1667. március) után felesége, *Széchy Mária* veszi át az összeesküvés vezetését.

1668. országos készülődés a felkelésre.

1668. szeptember – *Lippay* érsek utóda, *Szelepcsényi* érsek tudomást szerez az összeesküvésről és jelentést tesz az uralkodónak.

1668. október – *Széchy Mária* utasítására feladják az összeesküvők terveit az udvarnál.

1669 július – *Nádasdy Ferenc* országbíró feladja az összeesküvők terveit, az udvari titkos tanács vizsgálatot kezd ez ügyben.

1670. március *Zrínyi Péter* és *Frangepán Ferenc* sereget gyűjtenek, áprilisban I. *Rákóczi Ferenc* kirobbantja a felkelést.

1670. április – I. *Lipót* árulónak nyilvánítja *Rákóczit*, *Zrínyit* és *Frangepánt*, birtokaikat elkobozzák.

1670 május – *Zrínyi* és *Frangepán* fogságba esik, *Rákóczi* Munkácsra vonul vissza.

1670. szeptember – *Nádasdyt* letartóztatják és kihallgatják.

1671. április 30. Bécsújhelyen kivégzik *Zrínyi Pétert*, *Frangepán Ferencet*, a hóhérok harmadszor is le kell sújtaniuk pallosukkal, hogy fejüket végleg elválasszák testüktől.

Bécsben kivégzik *Nádasdy Ferencet*, I. *Rákóczi Ferenc* kegyelmet kap.

„– Meg vagyon írva a Bibliában: savanyú szőlőt ettek az apák, és a gyermekek foga vászik bele – válaszolta *Abele* jegyző *Zrínyi Péternek*, amikor arról érdeklődött, hogy vajon fia mennyiben károsodik az ő elítélése után. (...)

Fia, Zrínyi János, 1683 nyarán, amikor a török Bécs ostromára készült (...) is ott volt a császár közelében. Fegyvere váratlanul elsült. Hiába állította, hogy ez csak véletlen volt, a császár elleni merénylettel vádolták, s börtönbe vetették. 21 évi rabság után, 1704-ben esztét vesztve, örülten halt meg.”¹⁵⁸

Zrínyi Miklós egyetlen fia, *Zrínyi Ádám*, császári tisztként, a török elleni szalánkeméni ütközetben veszítette életét, 1691-ben. A *Zrínyi*-család fiúutód nélkül maradt, a fátum beteljesedett. *Zrínyi Miklós* halála után a magyarság még több mint két évszázadig folytatta sokszor hiábavalónak tűnő, testvérharcokkal telített küzdelmét a függetlenségért.

Csend

Az 1910-es évek jellegzetesen ifjúkori lírája után a *Csend* (1924) című kötetben *Sík Sándor* megtalálja azt a hangvételt és tematikát, amely egyik sajátos vonása marad költészetének. Már nem a naiv életigenlés, a tárgyaltalan rajongás vagy a könnyes fájdalom; nem a himnikus és patetikus lendületű, *próbászékás* küldetéstudat vagy a misztikus Isten-élmény költészete ez. Fokozatosan elmarad a retorikus szónokiasság; a nagy témák kicsinyekké szelidülnek, bensőséges, ‘kicsiny lelki örömök’-ké, az élet apró, ugyanakkor sokat jelképező szépségeinek gyűjtögetésévé. A kötet címe is jelzi törekvését: aki Istent keresi, „és a kegyelmet osztót szóra akarja bírni, csak csendes figyelemmel, odaadással teheti ezt. *Sík Sándor* egyre mélyebben élte át, hogy az ember nem magányos, Isten nem hallgat, a lét voltaképp

¹⁵⁸ Barta János: *Miért halt meg Zrínyi Péter?* Budapest, 1986. 233. o.

*az életet és az érzéseket adományozó és az adományozott párbeszédében teljesedik ki, s ennek egyik leglényegesebb jellemzője a készség, a nyíltság, az elfogadás.”*¹⁵⁹ – írja Rónay László. A létezés csendes örömeire való vágyódását szövegezte meg a kötet programadó versében:

*Félre tőlem, téli rontás,
Zúzmarázó kételemek,
Sziromrázó részrebontás,
Gondok, árnyak, éjjelek.
Drága köntös egyszerűség,
Tiszta tóga, légy ruhám;
Kék-fehér tükröd, derűs ég,
Arcom nézzen vissza rám.
Zaj ha bennem, elcsituljon,
Csendnek ujjá rám simuljon.
Angyalujjú rejtelem,
Tiszta béke, légy velem!*

(Csendes tavaszi dal)

A természetben találja meg azokat a jelképeket és impressziókat, amelyek a létezés szerény csodáit, egyszersmind transzcendens voltát is jelentik, az isteni teremtés jelenvalóságát és egyben időfölöttiségét is. Ezekben a versekben „*Virágzik a világ*” és a „*Földből az áldás karjait/ Az Isten nyújtja ki*”(Almafavirágzás). Számára a természet az isteni megszólítotttság és a kinyilatkoztatás forrása, a transzcendencia immanenciájának valósága. Ugyanakkor felelősnek is érzi magát a teremtett világért: „*Sík természetlírájában voltaképp kozmikus érzés fejeződik ki, úgy szól, mint aki a teremtés részeseként maga is felelős a teremtett világért, s e felelőséget a világ szépségének ábrázolásával nyomatékosítja. Megsokasodó természetleírásaiban nem a hagyományok követésének vágya inspirálta, ezek a versei elmélkedések, elmélyült imádságos életének kiegészítői. A Csendes tavaszi dal, az Akácvirágzás, az Almafavirágzás és kivált a Balatoni csend a természet békéjében és vegetációjában megmutatkozó Teremtő felismerésének érzését fejezik ki.*”¹⁶⁰

*Este van, nyár van, mosolyog a csend.
Szellő, madár és ember elpibent.*

*Valami titokterhes boldogságtul
Akácok könnye: nagy, fehér virág hull.*

*Oly frissen, könnyen megyünk egymás mellett,
Mint eső után gyöngyviráglehellet.*

¹⁵⁹ Rónay László, 2000, 35. o.

¹⁶⁰ U.o.

*Fehér virág közt szóttan lépdélünk,
És a Jóisten szembejön velünk.*

(Ákácvirágzás)

E befelé forduló „*intim líra*” Baróti Dezső szerint azt mutatja, hogy a költő útja „*az időnkénti konzervatív kitérései ellenére valójában a Nyugat poétáival haladt párhuzamosan. A Csendben megszólaló s ezután az egész pályáját végigkísérő természetlírára már csak azért is fel kell figyelniünk, mert ezt alighanem költészete legértékesebb és az utána következő nemzedékek kritikáját leginkább kiálló eredményének tekinthetjük.*”¹⁶¹

Eddigi ünnepélyes hangú istenes versei után most egyre több olyan vallásos költeményt olvashatunk, melyekben Isten a világ, az emberek, a természet dolgainak közepe, mindezek jelentéktelennek tűnő dolgaiban és lényeiben. Ugyanakkor ez az isteni végtelenség ott él a költő és embertársai lelkében is. Istenben a lélek, lélekben az Isten; ez a természetes és természetbeni emberi és isteni együttlevőség és annak együttlátása teszi sajátossá e kötet vallásos verseit:

*Nem, nem engedlek, fogom a kezed:
Az Isten láncá vagyok én neked.*

*Kötlek, magadhoz élő kötelekkel,
Komoly, virrasztó, nehéz szeretettel.*

*A ködlő múltat, akarom, feledd,
S állj meg hajnalló mélyeid felett.*

*És nézz magadba boldog félelemmel:
Isten szemével és az én szememmel.*

*És tépd el mind a félig-fátylakat.
Akarom: láss és megszeresd magad.*

*Hogy lásd magad: ifjúnak és igaznak,
Erősségnek és mosolygó vigasznak.*

*Lásd, hogy világol a boldog titok:
A zengő porta, mit Isten nyitott.*

*Akarom: keljen új életre benned
Alvó dala az építő igennek.*

¹⁶¹ Baróti Dezső, 1988, 36-37. o.

*És mosolyogd rám, édes jó barát,
Az erős Isten élő mosolyát.*

(Isten láncá)

„Ekkoriban már a hazai keresztény lelkeség elismert, köztisztviselőben álló személyisége volt, rengetegen gyóntak nála.”¹⁶² Nemcsak őszintén megbocsátani és megérteni tudó, az emberek lelkével törődő, értük felelősséget vállaló lelkipásztor volt, hanem kiváló emberismerő is. Az *Isten láncá* – ahogy emlékezik róla: „egy gyónómnak, illetve egy gyónóról szól”¹⁶³. Kinek is szól ez a vers? Egy olyan embernek, mondhatnánk bármelyikünknek, aki ‘mélyeit’ felismerte, ‘félig-fátylait’, a lényegit elrejtő fátylakat eltépte, annak azt az üzenetet nyújthatja ez a vers, hogy bocsásson meg önmagának; szeresse önmagát, lépjen túl a múlt történésein; nézzen magába, keresse meg saját kivételes értékeit; majd nyerve vissza önbecsülését, életkedvét és szilárdságát, mosolyában az „építő igen”-nel.

A ‘mosolygós csend’ beszédesebbnek bizonyul, mint a zajos világ. A *Csend* kötet némely költeménye a *szentfereni* látás és láttatás egyszerű természetességével hat az olvasóra. Talán nem is gondolnánk, hogy épp e látásmód miatt az egyházi cenzor panentheizmussal vádolta a költőt, s egyik versét, a *Bűbáj* című költeményt kihagyatta a kötetből. A következő kötetben ugyan megjelenhetett, de csak azután, hogy *Sík Sándor* „bizonyítani tudta, hogy verseiben csak a katolikus hittal összeegyeztethető panentheizmus található, vagyis az a felfogás, mely szerint a természet teremtményei mind egymás testvérei ugyan, ezzel a testvéri közösséggel azonban szemben áll a személyes Isten, aki fölötte van a teremtnak, de benne is jelen van”.¹⁶⁴

A kötet *Aldás*-ciklusában a papi küldetés lényegét, Isten szolgálatának élete végéig tartó, fájdalommal és örömmel egyaránt átítatott érzését fejezi ki. 1962-es visszaemlékezésében így értékelte a ciklus költeményeit: „szép sorokat is tartalmazó, de csinált versek. Egy van közöttük, amelyik nagyon mélyről jött és nagyon állandó: az utolsó.”¹⁶⁵ Ebben az ‘utolsó’ versben – VII. *Aldás* címűben – is érvényesül az istenes verseire olyannyira jellemző formai megoldás: a személyes kapcsolat megteremtése az Istennel dialogizáló, Istent megszólaltató forma révén. A vers egy alapfeszültségre épül: az élet örökös nyugtalanságának és az Istenhez való elérés, az Istennel való együttlét nyugalmának a feszültségére.

*És a hegyen még egyszer visszánéztlél
És megálltlál és magasra emelted
Malasztos dús kezéd.*

*És szólottál: Útravalónak,
Szegecs ostornak, örök ösztökének
Aldást hagyok neked:*

¹⁶² Rónay László, 2000, 36. o.

¹⁶³ Sík Sándor, 1976, 942. o.

¹⁶⁴ Baróti Dezső, 1988, 39. o.

¹⁶⁵ Sík Sándor, 1976, 942. o.

*Bélyeget írok nyugtalan szemedre,
Hogy bármit nézel, nézvén meg ne állbass,
Amíg a látás hozzáámig nem ér.*

*És törvényt írok szomjazó fülednek,
Hogy semmi hanggal meg ne békélj,
Míg ki nem hallod, hogy rólam beszélsz.*

*Futó lábadnak rendelést vetek,
Hogy menjen-menjen szerte-széjjel,
Föld ezer útján nappal-éjjel
Pihenhetetlen szenvedéllyel,
Míg el nem ér hozzáám megint.*

*És két kezedre jelet égetek,
Hogy olthatatlan fájva-fájjon
És mindig-mindig mélyebb mélyre vájjon,
Míg engemet ki nem tapint.*

*És szíveden élő parazsat gyűjtök
Gyötrő és győzelmes jelül:
Legyen a lelked minden kincssel terhes,
De tenmagadra addig rá ne lelhess,
Míg énbőlőlem nem lesz újra teljes,
És tengerembe vissza nem merül.*

Sarlósboldogasszony

A kötet címe – *Sarlósboldogasszony* (1928) – több vonatkozásban is jelképes értelemmel bír. *Boldogasszony* eredendően és feltételezhetően a magyar pogány ősvallás nőistensége volt,¹⁶⁶ a termékenység és a védelmező erő megtestesítője. A kereszténység felvételét követően feltételezhetően *Szűz Máriával* azonosították alakját: „*Szűz Máriát az Magyarországhban Bódog-Asszonnak, avagy az világnak nagy asszonyának hívnák*”.¹⁶⁷ Nagyboldogasszony keresztény ünnepei között tartják számon július 2-át, a *Sarlósboldogasszony* külön elnevezésével is illetve. A középkortól eredeztethető ünnep az aratás kezdetét jelezte, „és a holdsarlóval mint Szűz Mária attribútumával is összefüggésben állt”¹⁶⁸.

¹⁶⁶ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk.: Pál József és Újvári Edit. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 78. o.

¹⁶⁷ U. o.

¹⁶⁸ U.o.: 403. o.

Sík Sándor a kötet megjelenésekor 39 éves, elismert papköltő, tanár és lelkipásztor. A kötet cím, túl a fentebbi utalásokon, a delelő életkorra¹⁶⁹, életművének és személyiségének 'beérésére' utal – Szerb Antal idézve¹⁷⁰.

A versekre a tematikus tagozódás a jellemző. Csendes rezignációt árasztó természet-versei mellett külön csoportot alkotnak a Rómában írt költemények, melyekben ép-púgy megszólal a hazavágyódás melankóliája, ahogy a „világ-köldöke”-nek csodálata. Rónay László szerint „talán sehol sem érezte át olyan mélységben, mint éppen itt, hogy »benne élünk, mozgunk és vagyunk.« (...) 1925 Nagypéntekén a Szent Péter-templomban Palestrina Miserere című műve nyomán írt ciklusában rátalált a liturgikus cselekmények nyomán születő gondolatainak egységes kifejezés módjára. A Miserere az egyik legegységesebb, legátéltebb verse. A szenvedést és bűnbánatot fogja egybe, megérzi a nagypénteki kereszthalálát elszenvedett Jézus emberi voltát, aki velünk szenved és értünk szenved, hogy vigasztalást és reménységet adjon.”¹⁷¹

A Sárlosboldogasszony kötet „alapgondolata”¹⁷² a Nyári zsongás költeménye – mondja maga a költő. „Az egyetemesség, a nyitottság és a megtalált harmónia verse ez, s megfogalmazódik benne a lelki ember célkitűzése is.”¹⁷³

Csorduló nyaram delén
Fönn a hegyfokon,
Szeretszét merengek én
Völgyön, partokon.
Mostan mindent értek én,
Most ez élő földtekén
Minden fű rokon.

Lelkem, élő lant-ideg,
Most be jó neked!
Minden, minden a tied:
Földek és egek!
Zsongd az ég-föld-szív zenét,
Emberét és Istenét:
Zsongd ki mélyedet.

Az előző évtized transzcendens misztikussága eltűnik költészetéből; helyét egy közvetlen, Isten és ember közötti, dialogizáló, személyes hangnem és a „bététköznapis keresz-ténység” megélt sorai veszik át. Sőtér István vallásos költészetének e sajátos – és a '20-as évek végétől folytonosan megmaradó – jellegzetességét így méltatja: „litániaszerű dicséreteknél közvetlenebb feladatra vállalkozott Sík Sándor – vallomássorozat, lelki, bensőséges önéletrajzot adott, s egy sajátos, ritka, lírai helyzetet teremtett meg, amelyben az önmagáról szóló

¹⁶⁹ Sík Sándor, 1976, 944. o.

¹⁷⁰ Szerb Antal: Sík Sándor: Sárlosboldogasszony. Napkelet, 1928. 11. szám, 859-861. o.

¹⁷¹ Rónay László, 2000, 38. o.

¹⁷² Sík Sándor, 1976, 944. o.

¹⁷³ Rónay László, 2000, 40. o.

lélek hangja sohasem hallatszik egyedül, hanem mindig is egy titokzatos jelenléttel, Isten jelenlétével eltelt. (...) Istenhez nem azáltal közeledik, hogy a világtól elfordul, hanem, hogy épp nagyon is kíváncsian, felajzottan figyel az élet minden eseményét, minden jelét és látrányát. Az emberekkel ugyanúgy teremt kapcsolatot, mint Istennel – innét költészetének általánossága, változatokban, helyzetekben való gazdagsága. Él és az élettel kapcsolódik egybe Sík Sándor költészete, Istenhez is csak az élet tarka utcái vezetnek el.

Van benne valami éber és finom ösztön, érzékenység a valóság iránt. *Fekete kenyér* című kötetében, és naplószerű alkotásaiban is, biztos, szellemes és jellemző ceruzavonalakkal kanyarítja körül egy-egy arc, helyzet, epizód költői lényegét. Szükszerűen és sokatmondóan tud környezetet, légkört teremteni (...). Csak az emberi, felebaráti testvériségben érzi jól magát: sohasem magányos, mindig megeléged a költészetét tápláló kapcsolatokat; versei mindig a közösség meghitt kemence-melegét lehelik.”¹⁷⁴

Sőtér István azt a lírában is megnyilvánuló magatartásformát írta körül, amit Sík Sándor „hétköznapi kereszténység”-nek nevezett. Halála előtt egy évvel a *Vigilia* közölte azonos című konferenciabeszédét, melyben így értelmezi a mindennapokban megvalósított kereszténységet:

„Mikor a nagy indus költő, Rabindranath Tagore beutazta Európát, azt írta rólunk, hogy Európában vasárnapi kereszténységet talált és hétköznapi pogányságot. Itt az emberek őrzik a vallásosságot, mint az életnek valami keretét, mint valami szép, régi bútort, de nem irányítják az életüket, nem tevékeny, nem élő. Kétségtelen, hogy vallási életünk általában inkább az ünnepnapokra van beállítva, mint a mindennapra.”

Az igazi keresztény „minden nap vegye fel keresztjét (...) a hétköznapi untságában, talán fásultságában kell gyakorolnunk ugyanazt az egyet: a megvalósított kereszténységet. (...) És ez a tanúságtétel nem valami nagyhangú ágálás, még csak nem is propaganda és prédikáció kell, hogy legyen, hanem olyan élet, amely másoknak jó. Aki keresztény, az másoknak jó. (...) Nem merném azt mondani, hogy ez könnyű dolog. Sőt! A teológiából és tapasztalatból is tudjuk, hogy néha a nagy dolgok véghezvitele és nagy szenvedések elvállalása könnyebb, mint az állandó, folytonos, meg nem szűnő szenvedés vállalása és az apró kötelességek teljesítése. Kis dolgokban hűségnek lenni, kis dolgokban nem követni el bűnt, jellemtelenséget, árulást, szeretetlenséget az Úr Jézussal és felebarátainkkal szemben: ez sokszor nehezebb, mint nagy áldozatokat hozni. Odadobni az életet egy szent ügyért, a szent lelkesedés hevében, kétségtelenül könnyebb, mint hónapokon, éveken keresztül ugyanazt a kellemetlen, nehez, fárasztó és éppen nem dicsőséges munkát végezni a nagy dolgok lendületével. (...) De akár kis dolgokról van szó, akár nagyokról, akár ünnepi kereszténységről, akár hétköznapiáról, az alap, amelyre minden épül, a kezdet, amelyből minden elindul: az ember viszonya Istenéhez. Az Istennel szemben a keresztény ember – hétköznapi is alapvető tényként – úgy áll, hogy tudja: Ő van, mindegy, ott is van, ahol én vagyok, nálam is van, bennem is van – akarva, nem akarva, az Ő jelenlétében élek. A keresztény ember Isten jelenlétében él.”¹⁷⁵

¹⁷⁴ Sőtér István: Sík Sándor. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 129-130. o.

¹⁷⁵ Sík Sándor: *Hétköznapi kereszténység*. Vigilia, 1962. 1. szám. 1-6. o.

A magyar irodalom rövid ismertetése

Sík Sándor első irodalomtörténeti munkája 1923-ban jelent meg *A magyar irodalom rövid ismertetése* címmel, mely egy kézikönyv-jellegű, vázlatos irodalomtörténeti áttekintést ígért.¹⁷⁶ Sík Sándor volt középiskolai tanárának, Prónay Antalnak a tankönyvét dolgozta át, amely „meleg érzelemtől áthatott, nem Beöthy-féle magas pátoszú és nehéz stílusú könyv volt sok szemelvénnel együtt”¹⁷⁷ E kis könyv erenye abban áll, hogy a magyar irodalom megismertetését az olvasási kedvre való késztetéssel kívánta elérni, úgy, hogy azt egy ‘átlagolvasó’ is megérthesse. Az adott korszakokról és a „legkülönb magyar emberek”-ről adott korkép és pályakép vázlatosságát mindig jól kiegészítik a gondosan válogatott szemléltető műalkotásrészletek és a „Mit olvassunk?” függelék olvasmányjegyzéke: „Ezeket a műveket elsősorban azért érdemes olvasnunk, mert jeles és derék gondolatokat, szép és nemes érzelmeket ismerünk meg belőlük és azért magunk is okosabbá és nemesebbé válunk tőlük. Azonkívül a bennük levő szép és érdekes dolgok a szívünkben szólnak, fölébresztik a képzeletünket és nagy gyönyörűséget szereznek.

Amikor olvassuk ezeket a műveket, megismerjük belőlük azokat a derék és kíváló férfiakat is, akik írták őket, megtudjuk, milyen emberek voltak, hogyan gondolkoztak, miket cselekedtek és ezáltal gyarapszik tapasztalatunk, jobban megismerjük az embereket, sőt ezen okulván, még magunkat is. De megismerünk még valamit: nemzetünket is. (...)”¹⁷⁸

Sík Sándor fentebbi gondolatai ma is aktuálisak: az értő olvasás nemcsak a szépre, jóra, igazra tanít, hanem valóságismeretre, lét- és önismeretre is.

A Kölcssey-breviárium

1924-ben jelent meg a Kölcssey Ferenc, *az ember, a gondolkodó, az író* című breviáriuma.¹⁷⁹ A kötet műfajjelölő alcíme – „breviárium” – napjainkban ritkán használt szó; tulajdonképpen szemelvénygyűjteményt jelent.

Sík Sándor „minél hívebben és minél elevebben óhajtja megrajzolni elsősorban Kölcssey emberi képét, egyéniségét, lelkevilágát, másodsorban gondolkodói és írói munkáját; még pedig oly módon, hogy – a szempontok kijelölésén és az alapvonalak megvonásán kívül – ezt az egész szintézist magának Kölcsseynek a műveiből és leveleiből állítja össze, a Kölcssey-irodalom legjavának felhasználásával.”¹⁸⁰

A szegedi egyetem könyvtárából kölcsönöztem ki a 110 oldalas kis kötetet, az utolsó kölcsönzési ideje: 1957 – tustollal írva. Kezembe véve egyvégtében elolvastam. Ismét egy elfeledett – tanári kézikönyvnek, segédkönyvnek – szánt vékonyka kötetet találtam, melyet a kb. 30 oldalra tehető Sík Sándor-i jegyzetek – az átgondolt és viszonylag terjedelmes ‘alapvonalak’ – tesznek egységessé.

¹⁷⁶ V.ö.: Sík Sándor: *A magyar irodalom rövid története*. Élet, Budapest, 1923.

¹⁷⁷ Sík Sándor: *Életrajzi beszélgetések*. In: *A százgyökérő sziv*, 1993, 377. o.

¹⁷⁸ Sík Sándor: *A magyar irodalom története*. 1923, 3. o.

¹⁷⁹ Sík Sándor: *Kölcssey Ferenc, az ember, a gondolkodó, az író. (Kölcssey-breviárium.)* Összeállította: Sík Sándor. Budapest, Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1924.

¹⁸⁰ Sík Sándor, 1924, 1. o.

A breviárium első részében *Kölcsy* leveleiből, verses és prózai munkáiból, *Kossuth Lajos* és *Wesselényi Miklós* kortársi visszaemlékezéseiből és emlékbeszédeiből valamint az utókor értékeléseiből állította össze *Sík Sándor* az életrajzi és pályaképi kronológiát. *Kölcsy* 1833-ban *Szemeré Pál*hoz írt önéletrajzi levele vázlatosságát kiegészítve mutatja be ekképpen a főbb életeseményeket. Majd *Kölcsy* érzelmi világát, annak „*kivételesen kifinomult érzékenységet és lelkének veleszületett nemes erkölcsi előkelőségét*”¹⁸¹ szemlélteti *Kazinczy*hoz, *Szemeré*hez, *Döbrentey*hez írt leveleinek, költeményeinek és a *Parainesis* részleteinek segítségével. Egyaránt bemutatja érzékenysége okait, ellentmondásos kapcsolatait – „*Ez az érzékeny minden benyomásra remegni kész lélek félve, a szeretetnek, a melegségnek szomjas vágyával közelodik az emberekhez*”¹⁸² –, és az ebből fakadó ellentétes viszonyulásait: a mély barátságokat és embergyűlöletét, a fiatal költő szenvedéssel telített falusi magányát és „*melancholikus lemondásait*” is.¹⁸³

A lemondó és magányos korszak után *Kölcsy* megtalálja „*jobbik énjét*”, a másokért önzetlenül cselekvő ént, a hazafit, akit így mutat be *Sík Sándor*: „*És Kölcsy tett is. Ennek a mimosa pudica-léleknek, ennek a csupa-szív, csupa-könny, csupa-érzékenység szentimentális költőnek élete második fele csupa tett, csupa akció, csupa gyakorlati alkotó munka. Kezeli gazdaságát, gondoskodik elhunyt bátyja özvegyéről, neveli Kálmán unokaöccsét, tisztviselősöködik a megyénél, ír, beszél, hivatalt visz, követ lesz, figyel, szónokol, elnököl, tanácskozik, fogalmaz felíratot, átíratot, jegyzőkönyvet, törvényjavaslatot, vezet politikusokat, védi Wesselényit, – és közben ír és alkot, verset, Országgyűlési Naplót, klasszikus szónoklatot, Wesselényi védelmét, novellát, – mindig másért, mindig a közzért: ebben a nagy, ölelő, tevékeny szeretetben találta meg nagy szíve azt a kielégülést, amelyre szomjazott.*”¹⁸⁴

Kölcsy ‘világnézetének fejlődése’ című fejezetben egy – addig kellőképpen nem részletezett – szembenállásra irányítja a figyelmet *Sík Sándor*. A fiatal *Kölcsy* diszharmonikus, magányos életérzésének forrását a mindenben kételkedő, görög filozófiáért rajongó „*hidegen látó filozófus-szem és a forrón követelő és sajnó szentimentális szív*”¹⁸⁵ ellentmondásában látatja.¹⁸⁶

A magányos korszak diszharmonikus életérzését a ‘30-as évek tevékeny életmódja’ fokozatosan elhalványítja. A breviárium második részében a *Parainesis*-ből jól ismert, a közösség életének jobbításán fáradozó, „*a nemes törekvések önértésén*”¹⁸⁷ alapuló ‘gondolkodó-filozófus’ *Kölcsy* képét rajzolja tovább *Sík Sándor*. *Kölcsy* eszmevilágát filozófiai, etikai és esztétikai jellegű idézetekkel szemlélteti a különböző kritikákból, lírai költeményekből, esztétikai írásokból, történelmi és bölcséleti értekezésekből, naplójából és levelezéséből vett részletek segítségével. Gazdag és didaktikus ez a válogatás, az érdeklődő olvasókat, vagy éppen a tanárt, a diákot – egyaránt gondolkodásra készíti, s

¹⁸¹ *Sík Sándor*, 1924, 20. o.

¹⁸² *Sík Sándor*, 1924, 21. o.

¹⁸³ *Sík Sándor*, 1924, 25. o.

¹⁸⁴ *Sík Sándor*, 1924, 33. o.

¹⁸⁵ *Sík Sándor*, 1924, 35. o.

¹⁸⁶ *Sík Sándor*, 1924, 38. o.

¹⁸⁷ *Sík Sándor*, 1924, 46. o.

Jelenits István szerint „*nagyon szépen megmutatkozik benne Sík tanári módszere*”.¹⁸⁸ A számos témakör közül, melyek körébe a *Kölcsey*-írást válogatja, csupán néhányat említenék meg: *Hit, Vallástalanság, Isten, Gondviselés, Egyház és szabadság, Hazaszeretet, Emberszeretet, Közmopolitizmus, Nemzeti nyelv, Nemzeti múlt, Ellenzékeskedés, Élettapasztalás, Szenvedés, Sors, Boldogság, Szerelem, Erény, Szabad akarat, Bizalom, Önérzet, Bátorság, Írói hivatás, A költészet értéke, A művészet törvényei, Nemzet és irodalom, Írói szabadság.*

Végül a kötet utolsó fejezetében a lírikus *Kölcsey Ferencet* méltatja. Átgondolt meglatásokkal mutatja be irodalomtörténeti helyét és jelentőségét; a költészetét körülvevő klasszicista, szentimentális majd a későbbi romantikus hatásokat és lírájának belső fejlődését:

„*De ha csökkent is a régi zeneiség, épen nem csökkent a költemény szuggesztív ereje. Csakhogy most más a forrása. Régen a szelíd meghatottság, a fájó-merengő érzelem líraisága ömlött el verseim, most a lélekbetöltő nagy érzelem hatalmas árad el rajta. Régen meghatott, most magával ragad. Lebetetlen nem érezünk: olyan ember szól, aki mindenestül benne van abban, amit mond. Ritkán sikerül költőnek annyira mindenestül beleönteni magát a versbe, mint Kölcseynek ezekbe a szerencsés remekbe. A Vanitatum vanitasnak egyfelől, a Zrínyi-énekeknek másfelől ez ad olyan hatalmas belső erőt: a belső igazság ereje ez. Az első, a szentimentális Kölcseyt a hangulatosság avatta lírikussá, a másodikat, a klasszikust: az egyszerűség és az erő teszi nagygyá.*”¹⁸⁹

Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában

1929-ben jelent meg *Gárdonyi, Ady, Prohászka* címmel nagyobb szabású irodalomtörténeti könyve. A szegedi egyetem francia filológia professzora, a szellemtörténész *Zolnai Béla* jelentős munkának vélte: „*Végre egy kritika, ami a tudománynak teljes fegyverzetével sikra száll Ady értéke mellett*”¹⁹⁰. Többek közt, e könyv érdemeinek is tulajdonítható, hogy 1930-tól 1945-ig *Sík Sándor* professzor irányíthatta a szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékét.¹⁹¹

A három nagy fejezet egyaránt bemutatja az egymástól oly végtelenül távol álló *Gárdonyi Géza, Ady Endre* és *Prohászka Ottokár* írói, költői életérzését, lelkiségét és ezen keresztül műveik belső-külső formáját. Választását így indokolja a bevezetőben a szerző: „*Azért is, mert a kor nagy írói közül egyedül ők azok, akiknek pályája a halál pecsétjével lezárva, immár mindenestül a történelemé: élő és alkotó írórakkal szemben ezt a történelmi szempontot nem lehetne zavartalanul alkalmazni. De még inkább azért, mert ez a három író fejezi ki legeredatibben, legélesebben és legművészebben a kor magyar lelkiségének három különböző arculatát. Gárdonyi a nyolcvanas és kilencvenes évek levegőjében nőtt fel, de megrázó egyéni élmények hatása alatt idegenné válik ebben a világban; kivonul a magyar közéletből, remetévé lesz, úgy gyötörődik ki magából, szemlélődő, külön és mélyérzésű lelkéből, a maga egyéni világnézetét és alkotja meg ennek belső indításából a magyar regénynek egy új formáját. Ady Endre a maga dekadens láztól és pogány*

¹⁸⁸ Jelenits István: *Középiszkolás fokon. Sík Sándor és a középiszkolai magyartanítás.* In: *Sík Sándor tanulmányok*, 1989, 13. o.

¹⁸⁹ *Sík Sándor*, 1924, 100. o.

¹⁹⁰ *Grzysa Ferenc: Képek a szegedi professzorsága idejéből.* In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 43. o.

¹⁹¹ *Baróti Dezső*, 1988, 93-103. o.

magyar őserőtől forrongó lélek-kaoszával robban bele a magyar életbe, már nemcsak idegennek, hanem ellenségesnek is érzi mindazt, amit maga körül lát, minden kortársánál ösztönösebb erejű magyar öntudattal, de ugyanakkor magyar-káromló forradalmi daccal lázad ellene, és errel a tragikussá mélyült magyarsággal egy új, monumentális, tragikus lírát teremt. *Probászka* is messziről, a misztikus Isten-átélés titokzatos világából érkezik, neki is idegen a szegény, vajdó magyar világ, de életérzésének mindent értő, mindennel együtt-érző, mindent magához ölelő egyetemességével, az apostol lélekosztó szenvedélyével meg akarja újítani, felemelni, áttelekesíteni ezt a világot, és ez a kettős élmény a lírai-retorikai prózának egy egészen új és eredeti formáját hozza létre. Három ember: három műforma.”¹⁹²

Bizonyára nem véletlen *Sík Sándor* irodalomtörténeti művének alcíme (*Lélek és forma a századforduló irodalmában*) és a fiatal *Lukács György* 1909-ben megjelent esszékötetete – *A lélek és a formák* – közötti címbeli hasonlóság.¹⁹³ Nyilván *Sík Sándor*ra is hatással lehetett *Lukács György* kötete.¹⁹⁴ Másrészt nemcsak ezt a korai esszéketét ismerte, hanem a fiatal *Lukács* drámatörténeti könyvét is. *Tolnai Gábor*, aki 1929 őszétől a szegedi egyetem bölcsészettudományi karának volt a hallgatója, *Sík Sándor* előadásairól szóló visszaemlékezésében így emlékezett: „Az a bátor tárgyilagosság pedig szinte hihetetlennek tűnt, amikor a drámaelemzése során többször hivatkozott a Szovjetunióban élő, a volt népbiztos, *Lukács György* ifjúkori művere, *A modern dráma fejlődéstörténete*.”¹⁹⁵

A lélek és a formák relációja az irodalomtörténeti megközelítés szellemtörténeti ihletettségére is utal, mivel a művészek egyéniségének, lelki alkatának és élményformájának analizálásán keresztül jut el az irodalmi művek értelmezéséhez és formateremtő elveinek felfedezéséhez. Az 1943-ban (először) megjelenő *Esztétikájának* több kategóriáját és terminológiáját már itt alkalmazza. Így például az *Esztétikában* részletesen tárgyalt világkép-típusok kategorizálását figyelhetjük meg *Gárdonyi* pantheizmusának, *Ady* animizmusának, *Probászka* misztikus teocentrizmusának bemutatásában.¹⁹⁶ Az *Esztétika* 'életérzés tipológiája' mint a műalkotás jelentését is befolyásoló lelki alkat – naiv, romantikus, klasszikus – is körvonalazódhatott már ekkor, hiszen *Gárdonyi* naiv realizmusának bemutatásakor szinte ugyanazokat a szavakat hasz-

¹⁹² *Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Probászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Pallas, Budapest, 1929. 10-11. o.

¹⁹³ *Baróti Dezső*, 1988, 105. o.

¹⁹⁴ A fiatal *Lukács* esszéketetében a századelő alapproblémáját veti fel: hogyan lehet megóvni a világot és az embereket a relativizmustól, a teljes széthullottságtól. Válasza a monolitikus és metafizikus igazságkeresés. Az antirelativizmus elutasító gesztusa és az ebből következő Abszolútum-keresés, annak abszolutizáló esztétikai megfogalmazása az a közös vonás véleményem szerint, amely e célzatos és ismételt alcímválasztást talán indokolhatná.

Bővebben tárgyalom a fiatal *Lukács György* művészetfilozófiájának abszolutisztikus jellemzőit, az 1918-19-ben bekövetkező paulusi-saulusi fordulat előtti vallásos orientációit valamint *Sík Sándor* és *Lukács György* esztétikai gondolkodásának meglepő párhuzamait a század első felének abszolutisztikus művészetfilozófiáját bemutató könyvemben. V.ö.: *Máté Zsuzsanna: Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében. Tanulmányok Brandenstein Béla, a fiatal Lukács György, Pauler Ákos, Pitroff Pál, Schütz Antal és Sík Sándor esztétikájáról*. Szeged, JGYTF Kiadó, 1994. 34-49. o., 90-91. o.

¹⁹⁵ *Sík Sándor*, 1990, 167. o.

¹⁹⁶ V.ö.: *Sík Sándor*, 1990, 152-155. o.

nálja, mint később az *Esztétikában*. „Gárdonyi alkotásainak java részében valóban nem lát-szik másra törekedni, mint a valóságnak, az emberi életnek bűséges ábrázolására: úgy amint van. Ez az ‘amint van’ azonban azt jelenti: amint neki van, amint ő látja. Ő pedig úgy látja, amint gyermek- és ifjúkorában kialakult lelkében (...) Amikor ennek az irányításnak engedi át magát, akkor a naiv realizmusnak atmoszférája lengi körül.”¹⁹⁷ A tanulmánykötettel analóg módon, az *Esztétikában* a naiv életérzésen alapuló naiv realista ábrázolási módot többek között így jellemzi: „a naiv ember rá sem eszmél arra, hogy ő szubjektív: ez az egocentrikus világ az ő számára magától értetődően a világ, és mindennek magára vonatkoztatása. (...) A naiv embernek föl sem merül a lelkében, hogy valami másként is lehet, mint ahogy ő látja.”¹⁹⁸

Hosszasan lehetne sorolni a két mű közötti teoretikus és terminológiai megegyezéseket, melyek azt bizonyítják, hogy már ekkor, 1929-ben körvonalazódott az *Esztétika* alapkonceptiója, az ‘egyéni állandók’ teóriája és annak fogalomköre.

A Gárdonyi, *Ady, Probászka* könyv kortársi kritikájában *Brisits Frigyes* figyel fel az esztétikai megközelítés szellemtörténeti (*Dilthey* és tanítványa, *Spranger*); és a pszichológiai esztétika dessoiri hatására.¹⁹⁹ Mindkét irányzat hatása megnyilvánul az *Esztétikában* is. A Sík Sándor-i *Esztétika* alapteóriájának axiomatikus kiindulópontja, hogy a mű létformája egyenlő annak élményformájával, s ez az élményforma az ‘egyéni állandó’ – az alkotó és a befogadó lelki rezonanciájának – milyenségének a függvénye. E röviden jelzett koncepciót részletesen tárgyalom a könyv *Sík Sándor Esztétikáját* elemző hatodik fejezetében, így most bizonyítás nélkül hagynám azt a megállapításomat, hogy ennek az esztétikai alapteóriának a pragmatikus alkalmazását, működtetését kísérli meg elsőként a Gárdonyi, *Ady, Probászka* című tanulmánykötetében.

Századunk első felében született irodalomtörténeti, esztétikai (és egyéb társadalomtudományi) művek többsége – sokak szerint – napjainkban már csak tudománytörténeti érdekességre tarthat számot. Ha egy ilyen irodalomtörténeti könyv minőségét látni és láttatni szeretnénk, a saját korához kellene viszonyítanunk elsősorban, e megállapítással persze nem kívánom tagadni az utókor nézőpontjával való összevetés szükségességét. Jó néhány igen alapos elemzés született már erről a tanulmánykötetről²⁰⁰, így az ismételéseket elkerülve egy újabb szempont, elsősorban a fogadtatás történetisége felől közelítenék. Különösen az *Ady Endre* költészetével foglalkozó fejezetet érdemes innen vizsgálni, hiszen nincs a magyar irodalomnak még egy alakja, akinek oly sokszínű lenne hatástörténete, aki annyi vitát, harcot, félreértést, gyűlöletet és rajongást váltott volna ki, életében és halála után is. *Ady* halála után csaknem egy bő évtizedig ez a végletes polaritás még inkább szembeütő volt. *Ady Endre* költészete körüli viták a magyarság, a közélet, a vallás és az erkölcs szinte összes kérdéseit rendre felvetették, *Ady* verseit szeretni vagy nem szeretni ekkor nem irodalmi, esztétikai ízlés kérdése volt. 1920-ban *Babits Mihály* is úgy látta, hogy *Ady* neve nemcsak a költőt és verseit jelenti, neve embert és életfelfogást, sorsérzést is jelent, az ő nevét kimondani, verseit

¹⁹⁷ Sík Sándor, 1929, 52. o.

¹⁹⁸ Sík Sándor, 1990, 159. o.

¹⁹⁹ *Brisits Frigyes: Gárdonyi, Ady, Probászka*. Magyar Kultúra, 1929. I. félév, márc. 20. 241-246. o.

²⁰⁰ V.ö.: Rónay László, 2000, 40-48. o., Baróti Dezső, 1988, 99-122. o., Krájko András: *Sík Sándor Ady-képének jellemzői*. In: *Sík Sándor emlékszáma*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Szeged, 1989. 12-34. o.

idézni akkor még inkább tüntetésnek, protestálásnak számított: „Minden politikai zsinajon kereszttől az ő nevének folyton és hangosan kellene kiballatszania.”²⁰¹ A konzervatív kritika hangos ítélezői ellenében Adyt idézni valóban tüntetésnek, eretnekségnek számított a húszas években. A legtöbb ilyen hangvételű kritikával éppen azokban a tanulmányokban találkoztam paradox módon, amelyek Sík Sándor verseit pozitívan méltatták, szembeállítva azt Ady Endre költészetével. Ebből a disszonáns együttlevőségből bizony könnyű levonnunk azt a következtetést, hogy Sík Sándor, a tudós papköltő is eretneknek számíthatott a konzervatív kritika szemében akkor, amikor Adyról írt. Ezen – Sík Sándor költészetét dicsérő és vele Ady Endrét szembeállító – írások egy-két idézetével illusztrálnám azt a hangos és ítélező mentalitást, ami ekkor jellemezte az Ady-viták negatív polaritását. Az ‘adyzmus’ egyaránt jelentette ekkor a „*lidércfényt, mint nyugtalan földi lángot*”²⁰²; „*a vér, a nő és a bor erkölcstelen dicsőítőjét*”²⁰³; sőt „*Ady Endre, ‘a mindszerinti sikoltó’, hiába gáncsolta, ócsárolta, ostromozta fáját és akarta visszatartani a lejtőről, amelyen az megindult. Ő is tehetetlen volt, mert nem tudott választ adni a kérdésekre: Hová? Miért? Hogyan? Ő csak azt látta, hogy a megkezdett út a pusztulásba visz, de hogy mit kell tennie nemzetnek, hogy a romlást elkerülje, hová forduljon, melyik útra és hogyan küzdhet ki magának egy jobb jövőt, azt már ő sem látta. (...) Így lett Ady Endre ennek az élvezethajhász, dekadens kornak képviselője.*”²⁰⁴ Természetesen, maga Sík Sándor is jól látta korának ezt az érzelmeiktől elfogult, „*imádatban és gyűlöletben*” polarizálódó Ady-képét. 1923-ban, a Széchenyi-Szövetségben elhangzott – *Ady és a magyar ifjúság* című – előadásában így fogalmazott: „*Az egyik oldalon tiszteltetreméltó férfiak (...) Adyban egyenesen sátánt látnak, az Ady-kultuszban bálványimádást, szellemi járványt, lelki ragályt, (...). Ezzel szemben a másik oldalon olyanokat olvasunk, (...) hogy Ady »a világirodalomnak talán legnagyobb lírikusa«, a magyar költészetnek Petőfi mellett egyetlen zenije, az egyetlen vallásos költő, »a humanum minden irányú átélésében az összes magyar költők közül a legelső«, »a magyarság és az emberiség profétája.« (...)*”²⁰⁵

Sík Sándor költészetét dicsérő, azt Adyval szembeállító kritikusok bizonyára meglepődve és értetlenkedve olvasták a Gárdonyi, Ady, Probászka kötet elfogulatlan és megértésre törekvő, Adyt mint költőt elemző, majdnem az egész könyv felét kitevő fejezetét, és többnyire hallgattak. Sík Sándor tanulmánykötetéről szóló korabeli recenziók többségét a ‘haladó’ szellemiségű kritikusok írták, itt elsősorban Halász Lászlóra és Schöpplin Aladárra, az esztéta pályatárs Pitroff Pálra²⁰⁶ gondolok – illetve a tudományos

²⁰¹ Babits Mihály: *Tanulmány Adyról*. In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok. I. kötet*. Szépirodalmi, Budapest, 1978. 667. o.

²⁰² Reményik Sándor: *Sík Sándor költészete*. Erdélyi Szemle, 1919. okt. 19. XXXIX. szám 553.o.

²⁰³ Vas Tamás: *Sík Sándor*. Élet, 1927. márc. 13. 81-85. o.

²⁰⁴ Reischel Arthur: *Sík Sándor*. Erdélyi Tudósító, XV. évf. 1932. aug. 1. 15-16. szám 541-553. o.

²⁰⁵ Sík Sándor: *Ady és a magyar ifjúság*. Élet, 1928. febr. 12. 41-44. o. febr. 26. 62-67. o.; Sík Sándor, 1996, 103-128. o.

V.ö.: Sík Sándor, 1929, 133-134. o.

²⁰⁶ Pitroff Pál (1884-1965) írói, költői, műfordítói és irodalomtörténeti tevékenysége mellett 1912 és 1932 között írta meg jelentősebb tanulmányait: *Az esztétika módszertanához* (1912); *A szimbólum* (1913); *Schopenhauer és a szép* (1913); *A játék és a műforma* (1914); *Arany János és a harmónia. Irodalom-esztétikai kísérlet* (1917); *Bemutatás az esztétikába* (1930); *A szépirodalom esztétikája* (1932). V.ö.: Máté Zsuzsanna, 1994, 54-79. o.

igényt képviselő folyóiratokban publikált recenziókra utalok, konkrétan a *Nyugat*-ban, az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, az *Irodalomtörténetben*, a *Napkeletben* és a *Protestáns Szemle*-ben megjelentekre. E kritikák elismerően méltatják Sík Sándor „belső megértésre törekvő, szelíd hangú, sokakat tanító vezetését”²⁰⁷; Sík Sándornak mint költőnek és irodalomtudósaként élményjellegű, a „műhelytitkok közvetlen közről való ismeretéből” fakadóan az autentikus „eszmei és formai finomságokra” is figyelni tudó elemzéseit²⁰⁸; Ady tragikus lírai Énjének felismerését és értelmezését²⁰⁹; Ady lelki alkatának részletekbe menő finom elemzéseit²¹⁰; „nagy látókörét, alapos tájékozottságát, eredeti invencióit, kiforrott ítéleteit és érdekes előadásmódját”²¹¹; Ady Endre költészetének elfogulatlanul értő bemutatását²¹². A pozitív méltatások többsége az irodalomtudós Sík Sándor interpretációs módszerének, verselemző felkészültségének, eredeti meglátásainak és esszéisztikus előadásmódjának szól. Babits Mihály is hasonlóan vélekedett a kötetéről Sík Sándornak szóló levelében: „nagy, igaz örömet okozott nekem azzal, hogy értékes és szép könyvét címemre elküldötte. Régen fogtam kezembe magyar essay-könyvet ily érdeklődéssel. Hozzám persze legközelebb az Ady-tanulmány áll, melynek számos megállapítása találkozik az én gondolataimmal. De a többi is, az egész könyv, nagyon foglalkoztat és érdekel.”²¹³

Természetesen a dicséző méltatások mellett valamennyi kritikus ismerteti egyéni Ady-képét is, s több helyütt ebből következően valamely ellenvéleményét is megfogalmazza: „Sok benne a retusáló szépítés, szeretetből elrajzolja Ady-képét”; „Több értéket lát benne, mint kellene. Ady romboló hatását nem domborítja ki” – írja Gálos Rezső.²¹⁴ Schöppflin Aladár például a szerzőnek, mint a ‘jószándékú konzervatív kritikusként’ Ady dekadenciájáról szóló felfogását bírálja, mivel az ellentmondásban áll egy másik jellegzetességgel, az *adys* őserővel: „Dekadencia és őserő nem fér össze. Akiben pedig őserő van, az mindig őserő marad, nem képzelhető el, ahogy Sík elképzelni látszik, hogy egy költő költészetének egyik részében, a hazafiasban, őserő, a többiben dekadens.”²¹⁵ Érvelésében éppen önmagának mond ellen, hiszen pár sorral feljebb Schöppflin Aladár maga figyelmeztet arra, hogy Ady költészete ‘csupa ellentmondás, csupa mozgás és fluktuálás’. Megjegyzem, az irodalomtörténetben kanonizált Ady-képünk egyaránt elfogadja mindkét Sík Sándor-i jelzőt: a szecessziósan dekadens Adyt, aki megfáradt, beteges és nyugtalan élményeit éppúgy versbe foglalja, mint az ősi, még romlatlan magyar világrengető vad erejét.²¹⁶

²⁰⁷ Muraközy Gyula: Gárdonyi, Ady, *Probászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Protestáns Szemle, 1929. évi 38. kötet 7. szám 501-505. o.

²⁰⁸ Galamb Sándor: Gárdonyi Ady, *Probászka*. Napkelet, 1929. május 1. 9. szám 689-691. o.

²⁰⁹ Schöppflin Aladár: Ady és a konzervatív kritika. Nyugat, 1929. október. 16. szám

²¹⁰ Halász László: Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, *Probászka*. Irodalomtörténet, 1929. évi. XVIII. évf. 3-4. szám 108-111. o.

²¹¹ Gálos Rezső: Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, *Probászka*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1929. 39. évf. április-június, 234-236. o.

²¹² Pitroff Pál: Sík Sándor irodalomtudományi könyve. Élet, 1929. XX. évf. ápr. 28. 170-172. o.

²¹³ Levélrészlet Babits Mihálytól, 1929. In: *A százgyökérű szén*, 1993, 107. o.

²¹⁴ Gálos Rezső: Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, *Probászka*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1929. 39. évf. április-június, 234-236. o.

²¹⁵ Schöppflin Aladár: Ady és a konzervatív kritika. Nyugat, 1929. október. 16. szám

²¹⁶ V.ö.: Krajkó András: Sík Sándor Ady-képének jellemzői. In: *Sík Sándor emlékszáma*, 1989, 12-33. o.

Sík Sándor eltérő neveltetése, életszemlélete és világképe ellenére is tudta vállalni *Adyt*, bár kétségtávol meg kellett küzdenie előítéleteivel, sőt a nagy költő hatásával is, ahogy ezt első versesköteteiben láthattuk. Végül ez a küzdelem, *Ady* költészetének esztétikai megértéséhez vezetett, ahogy ő maga mondja: „*Ady teljes és döntő győzelmével végződött*”.²¹⁷ Végül még egy megjegyzés: *Sík Sándor* könyve akkor jelent meg, amikor *Kosztolányi Dezső* megírta nevezetes, *Ady* költészetének leértékelésével próbálkozó kritikáját, *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről* címmel, *A Toll* hasábjain; és az így kibontakozó újabb *Ady*-vitában olyan költőegyeniségek és esztéták, mint *Füst Milán*, később is *Ady* költészete iránt való értetlenségükről és közönyükről tettek tanúságot.

E könyv megjelenésekor *Sík Sándor* szembekerült a kettős, támadó előítéletekkel is. Egyrészt azzal a felfogással, hogy ‘a költő, az író – az nem lehet jó tudós’, így irodalomtudományi munkája legfeljebb egy lírikus érzékeny megfigyeléseinek összegzése lehetett. Másrészt a katolikus hitű paptól és tanártól egy konzervatív szemléletet vártak el,²¹⁸ nem pedig annak kimondását és részletes bizonyítását, hogy *Ady* költészetét és a *Nyugat* fellépésének évtizedeit a magyar irodalom „nagy jelentőségű korszaká”-nak kell tekinteni. „Nem hisszük, hogy a magyar katolikus papságnak, vagy pláne a magyar katolikus egyháznak ez volna a hivatalos felfogása *Ady Endre költészetéről*” – veti fel egyértelműen a problémát *Halász László* is.²¹⁹ „Bátor szó volt ez akkor.” – írja későbbi tanársegédje, *Baróti Dezső* is.²²⁰ Valóban bátor tett volt ez akkor, így szólni egy piarista papnak és tanárnak *Ady* költészetéről.

Úgy vélem, *Sík Sándor* számára a műalkotások esztétikai vizsgálatai egyfajta szellemi szabadságot jelentettek. Mindig szem előtt tartotta, hogy a műalkotások esztétikai értékelésénél csak egy mérce lehet: maga a mű, és e szellemi szabadság révén tudott újat és eredetit mondani például *Ady* költészetéről, vagy a magyar irodalom jeleseiéről különböző tanulmányaiban és magáról a művészetről is *Esztétikájában*.

A piarista papköltő és tanár bátor megszólalása *Adyról* egyik ellentétesen polarizálódó oldálnak sem tetszett igazán. *Sík Sándor* már a könyv megjelenése előtti évben érzekelte ezt a problémát, mintegy eleve felkészült arra, hogy „*egyik oldalra sem tud olyat mondani, ami mindenestül helyeslésre találna*”.²²¹ A nyugatos kortársi kritika számára ez az *Ady*-értelmezés legfeljebb csak egy ‘jószándékú konzervatív kritikus’ véleménye volt (*Schöppflin Aladár*), azaz mégsem volt elég bátor, hiszen az *Adytól* „*kapott élményt fenntartás nélkül magáévá tenni nem bírja*”. A konzervatívok pedig többnyire hallgattak vagy a témaválasztáson – *Probászka Ottokár* püspök és *Ady Endre* egymás mellé illesztésén – botránkoztak meg.

A könyv által kiváltott kortársi ítélezés ellentételezettsége szemléletesen jelzi azt a jellegzetes *Sík Sándor*-i attitűdöt, amelyet talán így fogalmazhatnánk meg: *Sík Sándorral*

²¹⁷ *Décsi Lajos*: *Sík Sándor*. Széphalom, 1933. 1/5. szám 3-4. o.

²¹⁸ A katolikus konzervatív kritika ideológikus jellegű ‘irodalmi’ elvárásaira utal *Rónay László* is. V.ö.: *Rónay László*: *Sík Sándor irodalomszemlélete*. In: *Hűséges sáfárok*. Szépirodalmi, Budapest, 159. o.

²¹⁹ *Halász László*: *Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Probászka*. Irodalomtörténet, 1929. évi. XVIII. évf. 3-4. szám 108-111. o.

²²⁰ *Baróti Dezső*, 1988, 104-105. o.

²²¹ *Sík Sándor*: *Ady és a magyar ifjúság*. In: *Sík Sándor: A szeretet pedagógiája. Válogatott írások*. Válogatta: *Rónay László*. Vigilia Kiadó, Budapest, 1996. 103. o.

igazán ‘egyik polarizálódott szekértábor’ sem volt elégedett. Ez az elégedetlenség egyrészt a vélt vagy valós ideológiai meghatározottságból, másrészt az előítéletes művésztudós elkülönítésből fakadt. A húszas évektől kezdődően egészen az 1980-as évek végéig a katolikus szellemiség egyes képviselői számára – elsősorban irodalomtudósként és esztétaként – túlságosan merésznek, profánnak tűnt; míg a másik, a ‘világi’ oldalról túlságosan is abszolutizálónak, teocentrikusnak és konzervatívnak. Hasonlóan kettős megítélés kísérte későbbi írói-költői és tudósi munkáit is. A marxista esztéták ‘szépmíves, szakszerűen tudományos céhének’ *Sík Sándor* tanulmányai és *Esztétikája* csupán egy érzékeny költő „színvonalas és tisztességes beszélgetését” jelentették a művészetről, amelyeknek „különösebb elvi, esztétikai mondanivalója nincs”²²²; ugyanakkor költőnek, drámaírónak sem volt elég jó számukra, hiszen irodalomtudósi, tanári vénája miatt túlságosan ‘irodalmias’, a ‘hagyomány nyelvén szóló’ volt és didaktikusnak vélték.

Első jelentősebb irodalomtudományi munkájának érdeme éppen az, hogy nem kívánt semmilyen ‘szekértáborhoz’ tartozni, nem vette figyelembe a művészetten kívüli külsődleges szempontokat, hanem, amikor a műalkotásokról, *Ady* verseiről szólt, akkor saját egyéni és megalapozott esztétikai véleményét fejtette ki. *Sík Sándor* megértésre törekvő attitűdje távol tartotta magát a korra jellemző vádaskodásoktól illetve hozsannázásoktól; az ellentétes polaritású felszínes *Ady*-viták közegéből kilépve elfogulatlanul a művekre figyelt; *Ady Endre*, a költő megértésére törekedett. Ahogy ő fogalmaz könyvének bevezetőjében: „És van-e az esztétikusnak fontosabb feladata, mint a génuszt szolgálni: az embereket a költő értésére, élvezésére, szeretésére segíteni?”²²³ Bár távol állt *Ady* erkölcsi világától – írja *Baróti Dezső*, mégis „ennek azonban nem annyira bűnös, mint tragikus voltára igyekezett rámutatni, mindig a megértés és a részvét hangján, moralizálása így már csak azért sem torkollott elutasításba, mert sohasem feledkezett meg a versek ‘elemi erejű művészi hatásáról’, ‘ellenállhatatlan varázjáról’ beszélni, s minduntalan a legnagyobb költők közé sorolta. *Sík Sándor* valóban a legmesszebbre ment el azon az *Ady*hoz vezető rögzös úton, amelyen egy katolikus világnézetű valaki elmehetett.”²²⁴

Sík Sándor munkájából ma is megismerhetjük *Ady Endre*, a költő jellegzetes életérzését: a diszharmonikus kettős én („aki vagyok”, „aki lehetnék”) tragikus feszültségét, a hétköznapi, durva, elrontottnak vélt énjét és mellette a tisztaságra vágyódó ember ‘melankolikus sóhajtasait’; dekadenciáját; tragikumát; végletes Én-központúságát; lírájának belső formáját, képi, kompozíciós, ritmikai jellemzőit: *Ady Endrét*, a költőt magát. Már *Sík Sándor*nál körvonalazódik a ‘mégis-morál’ – *Király István* egyik meghatározó megállapítása –, *Ady* költői magatartásformájának leírása, a küzdésvágy és a reménytelenségérzet kettőssége. *Sík Sándor* szerint a diszharmonikus kettősségekből, mint ‘az egymást kizáró, de mégis egy egészet alkotó’ együttlevőségekből fakad *Ady* költészetének mély tragikuma és hatása: a dekadenciával szembeállítható ‘pogányos magyar őserőből’; az ambivalens szerelmi érzéséből; ‘Istennek örök szomjazásából, de soha el nem éréséből’; a ‘gyalázatos és rögzös magyar vagyok’ káromló, ostromozó hazaszeretetéből; új és ősi összekapcsolásából. Ma is meggondolandóak és tanulságosak

²²² Mátrai László: *A kultúra történetisége*. Gondolat, Budapest, 1977. 329. o.

²²³ *Sík Sándor*, 1929, 11. o.

²²⁴ *Baróti Dezső*, 1988, 116. o.

azok az elemzései, amelyek a költői formálás főbb eszközeit, *Ady* formateremtő tehetőségének titkait kutatják számtalan interpretáción keresztül, és ezek művészi hatását analizálják. Tanulmánykötetének csaknem fele, mintegy százötven oldalnyi terjedelemben, ezekkel a kérdésekkel is foglalkozik.

Szellemtörténeti ihletettségu látásmódot mutat az életösszefüggések feltárása, az élményvilág hangsúlyozása, a „*lélek-arc*” szintetizáló látásmódja, és az, hogy a műveket, a művészi élményt és a formákat valamint a műértelmezést állítja középpontba. *Sík Sándor* kötetének előszavában egyrészt elhatárolódik a „*sebélyes pozitívista-materialista kor*” „*egyoldalú, szétszédő analízáló irányzatától*”, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a pozitívizmus egyik meghatározó képviselőjének, *Taine*-nek a módszerét követi, amikor „*az író saját szavaival*” próbálja jellemezni. Úgy tűnik, hogy csupán egyfajta kötelező penzumként szerepel itt *Taine* neve, hiszen az egyik követendő pozitívista módszer – az író idézni – szellemtörténeti jellegű fordulatot vesz a továbbiakban, mivel kiderül, hogy az idézett „*dokumentumok*” alatt nem mást ért *Sík Sándor*, mint a műalkotásokat, a műalkotásokból vett idézetek bőségét és azok interpretálását. Ez a tanulmánykötet is egy kortörténeti bizonyíték lehet a pozitívizmus és a szellemtörténet elvrendszereinek fordulatához²²⁵ annyiban, hogy a szellemtörténet jegyében alkotó szerző még kénytelen némiképp – ha csak látszólagosan is – kapcsolódni a stabilan intézményesült és elfogadott pozitívizmushoz, hogy szemlélete újdonságának részben így szerezzen legitimitást. Magyarországon a pozitívizmus és a szellemtörténet nem vált el olyan élesen egymástól, mint Németországban, a két irányzat gyakran hatott egymásra, együtt haladva, egymással vitatkozva. A magyar szellemtörténet egyfajta megértéssel, elfogadással és egy „*fejlődésselví kontinuitás gondolatától*” vezérelve viszonyult a hazai pozitívizmushoz.²²⁶ Ugyanakkor a szellemtudomány nem vált intézményesültté hazánkban a még oly sokáig uralkodó pozitívizmussal szemben.²²⁷

²²⁵ Rónay László, 2000, 48. o.

²²⁶ Kulcsár-Szabó Ernő: *A megértés fordulata a modernség küszöbén: Pozitívizmus és szellemtörténet*. In: Kulcsár-Szabó Ernő: *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 96-97. o.

²²⁷ V.ö.: Bókay Antal, 1997, 108. o.

V. FEJEZET

„AKI A GYERMEK SZÁZADOT TANÍTTA” (1930-1945)

Sík Sándor „Egyetemi tanári kinevezés” című önéletrajzi töredékében így emlékezett arra az eseményre, mely 1929 decemberétől 1945. augusztusáig meghatározta életét: „1929 decemberében egyetemi tanárnak nevezték ki a szegedi egyetem második magyar irodalmi tanszékére – engem, aki soha életemben effélére nem gondoltam. (...)

Hogyan kerültem hát kívánságom, majdnem beleegyezésem nélkül katedrára? Gróf Klebelsberg Kunó közoktatási minisztersége idején történt, hogy a katolikus leány-középiskolában tanító szerzetes nővérektől egyetemi végzettséget és tanári diplomát kívántak meg. A szerzetesrendek vezetőinek jó része nem a budapesti, hanem a szegedi egyetem bölcsészettudományi karára küldötte tanárnőnek szánt nővéreit – ami kedves szegedi egyetemét fejleszteni akaró Klebelsbergnek szándékával is találkozott. Csakhamar fölmerült azonban egy nehéz probléma: a szegedi egyetemnek világnézeti katedráin kizárólag protestáns tudósok ültek (a filozófiát Bartók György, a pedagógiát Imre Sándor adta elő). A nehézséget úgy akarták megoldani, hogy ezek mellé a tanszékek mellé egy második, úgynevezett világnézeti tanszéket szerveztek. Ezek egyikére, a pedagógiára engem akartak kinevezni, illetőleg meghívni a Magyar cserkészvezetők könyve című munkám alapján, melyről Kornis Gyula a budapesti egyetem katedráján úgy nyilatkozott, hogy ez a magyar pedagógiai irodalom legjelentősebb műve. Mikor ez a terv hozzám is eljutott, nagyon megdöbbsentem. Engem az elméleti pedagógia valójában sohasem érdekelt, annál jobban a gyakorlati nevelés, amelyben úgy is mint tanár, úgy is mint cserkész, úgy is mint lelkipásztor mindenestül benne éltem; ezt azonban sok kítűnő nevelővel együtt inkább művészetnek, mint tudománynak éreztem. Idegenkedésem növekedett, mikor tanulmányozni kezdtem az akkor legkitűnőbbnek tartott külföldi szakkönyvek egyikét-másikát. Végképpen el is határoztam, hogy nem vállalkozom erre a feladatra. Mielőtt azonban sor kerülhetett volna ennek az elhatározásomnak illetékes helyre való bejelentésére, váratlan fordulat történt, amelynek okát különben a mai napig sem tudom.

Egy teadélutánon történt, amelyet gróf Zichy né adott várbeli palotájában a Napkelet című irodalmi folyóirat munkatársai számára. Mint a lapot fenntartó bizottság elnöke. Valami irodalmi előadás miatt elkésve érkeztem, és az első pillanatban némi zavarba hozott a nagy termet betöltő sokaság. A következő pillanatban valaki a háziak közül kezembe nyomott egy teácsészét, és amikor félig megfordultam, hogy megköszönjem, Klebelsberg miniszter arcát láttam szemem előtt, aki mosolyogva mondta: »Ugye tudod, hogy ki foglak nevezni a szegedi egyetem második magyar irodalomtörténeti katedrájára?« Ez a kijelentés annyira meglepett, hogy csak nagy nehezen tudtam a »nem tudomot« elhebegni. Következő percben valaki más szólította meg a minisztert, és így arra már nem volt alkalmam, hogy megkérdézzem, mi volt az oka, és ki volt az elgondolója ennek az újabb változatnak.

Persze ez az új terv egészen más színben tüntette fel előttem a szegedi professzorságot. A magyar irodalom és irodalomtörténet is nemcsak szaktárgyam, hanem szenvedélyes szeretetem tárgya is volt, amellyel két évtized alatt egy percre sem szüntem meg foglalkozni, úgyhogy amikor be kellett nyújtanom a karhoz eddigi tudományos munkáimat, elég szép kis gyűjteményt állíthattam össze. A

gyűjtemény legjelentősebb darabja egy terjedelmesebb könyv volt: Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában. (...)

Az Úristen azonban, mint annyiszor máskor is jobban tudta, hogy mi jobb nekem. Az új viszonyoktól való félelmem alaptalannak bizonyult. Szegedi rendházunkban rendtársak és testvérek között éltem, és a megszokott életmódot folytathattam, az ifjúságnak élhettem, mint eddig. Napom legnagyobb része kedves munkával telt el, és új hivatásom természeténél fogva sokkal nagyobb szabadságot biztosított számomra, mint a régi munkám keretei közt valaha is álmodtam volna. Budapestre sűrűn feljárhattam, sem baráti, sem irodalmi összeköttetéseimet nem kellett feladnom, s ami talán a legfőbb új érték volt: az egyetemi munkarend biztosította szünetek lehetővé tették számomra a hosszabb külföldi utazásokat és a velük kapcsolatos teljes elvonulást és csendet: számomra az írói munka legfőbb feltételeit.”²²⁸

A szegedi Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarának tanácsa, melynek elnöke Zolnai Béla volt, 1929. szeptember 26-ai ülésén meggyőző szavazatú igen többséggel ajánlotta a kultuszminiszternek Sík Sándor kinevezését a II. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszékre, annak megüresedett nyilvános rendes tanári státusára. 1932-től Mészöly Gedeon, a bölcsészkar tanács akkori elnöke Sík Sándort jelölte az egyes számú tanszék vezetésére is, így mind a régi, mind az új és a legújabb kori irodalom oktatása is hozzátartozott 1945-ig.²²⁹

Az 1920-ban Kolozsvárról áttelepült szegedi egyetem haladó szellemi közegét a tudományágukban és emberségükben is kiváló pályatársak névsora illusztrálja: a francia filológus szellemtörténész Zolnai Béla, a klasszika filológus Kerényi Károly²³⁰, a nyelvtudós Mészöly Gedeon; a filozófus Bartók György²³¹ és Halasy-Nagy József²³², Marót Károly, Várkonyi Hildebrand, Koltay-Kastner Jenő, Klemm Imre, Halász Előd, Nyíri Antal s a későbbi barát és munkatárs, Szent-Györgyi Albert, s emellett a folytonosan inspiráló hallgatók, Buday György, Bibó István, Erdei Ferenc, Kelemen János, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Radnóti Miklós – hogy csak a legismertebbeket említssem a másfél évtizednyi szegedi tartózkodás idejéből. Végül egy érdekes korfestő mozzanatot emelnék ki, Mészáros István neveléstörténeti könyve nyomán: Sík Sándor 1929. december 24-én tette le a hivatali esküt Györffy István, a neves néprajztudós, a szegedi egyetem akkori rektora és hajdani cserkésze előtt, aki ekképpen kezdte üdvözlő beszédét: „Mivel első alkalom – bár sokszor ismétlődnék! – hogy cserkész rector vegye ki az esküt egyetemi professzortól, megérdemli a

²²⁸ Egyetemi tanári kinevezés (Önéletrajzi töredék) In: *A százgyökerű szív*, 1993, 109-111. o.

²²⁹ Grezsa Ferenc: *Képek a szegedi professzorság idejéből*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 42-43. o.

²³⁰ Kerényi Károly 1940 és 1943 között oktatott az egyetemen, és ekkor Sík Sándor is tagja volt a meggyőződéses antifasizmust vállaló Kerényi Körnek.

²³¹ Bartók György filozófus a szegedi egyetemen 1920-tól 1940-ig oktatott, eközben az MTA levelező tagjává választotta. Ez idő alatt illetve utána is a *Szellem* és az *Élet* bölcséleti folyóirat szerkesztője volt 1936-tól 1944-ig. In: *Bartók György válogatott filozófiai írásai*. Szerkesztette: Tonk Márton és Szélyes Éva. Pro Philosophia, Kolozsvár – Szeged, 2001. 247. o.

²³² Halasy-Nagy József a szegedi egyetemen 1940-től 1948-ig oktatott, mind a város, mind az egyetem megbecsülte munkásságát, így nem véletlen, hogy néhány igen fontos műve ebben az időszakban, pontosabban a háború végéig íródott. V.ö.: *Máté Zsuzsanna: Analógiák Halasy-Nagy József és Sík Sándor művészetfelfogásában*. In: *Tanulmányok Halasy-Nagy József filozófiájáról*. Szerkesztette: Szabó Tibor. Lectum Kiadó, Szeged, 2004. 125-135. o.

megörökítést. (...) Teljes szeretettel köszöntöm Méltóságodban a Vezetők Könyve nagy íróját is. (...) Lelke melegét sugározza szét itt Méltóságod a tisz törvény örök erejével a déli végek emberpalántáira, cserjéire és fáira.”²³³

Minden féléves szemeszterben – heti nyolc órában – három nagyobb témakört érintve hirdette meg előadásait: szintetizáló képet adott egy-egy átfogó irodalomtörténeti korszakról, majd ezen belül részletesen tárgyalt egy-egy írói, költő portrét életművük bemutatásával, műalkotásaik értelmezésével, végül előadott egy ezekhez kapcsolódó irodalomelméleti, műfajtörténeti vagy esztétikai témát. Mindezt négyéves ismétlődő ciklusokra bontotta, tekintettel a tanárképzősök képzési idejére is. Evfolyamonként átlagosan mintegy kétszáz magyar szakos hallgatónak tartotta előadásait. Tanszéke sokáig egyszemélyes volt, igaz, többször is kísérletet tett, hogy a minisztériumtól fizetett tanársegédi státust szerezzen, melyet *Baróti Dezső* töltött volna be, de kérelmeit a minisztérium következetesen elutasította, a középiskolai tanárhiányra hivatkozva.²³⁴ Az előadások gondolatmenetét és főbb megállapításait híven dokumentálják azok a hallgatók által rögzített és *Sík Sándor* kézjeggyel hitelesített könyvatos előadásjegyzetek, amelyek még ma is kölcsönözhetőek a szegedi tudományegyetem központi könyvtárából. Irodalomtörténeti áttekintései a középkor magyar irodalmától a XVI. századi magyar lírán, a barokkon, a felvilágosodáson, a romantikán, a realizmuson keresztül egészen saját kortárs nemzedékéig íveltek. Esztétikai értéktudatának objektivitásáról, biztos ízléséről tanúskodik az, hogy kiket emelt ki az egyes korszakokból: így például önálló szakkollégium keretében tárgyalta *Zrínyi Miklóst*, *Pázmányt*, *Kazinczyt*, *Csokonait*, *Kölcsy*t, *Berzsenyit*, *Vörösmartyt*, *Petőfit*, *Aranyt*, *Madáchot*, saját kortársai közül foglalkozott *Adyval*, *Babits*csal, *Kosztolányival*, *Juhász Gyulával*, *Tóth Arpáddal*, *Krúdyval*, *Kaffka Margittal*, *Balázs Bélával*, *Gellért Oszkár*ral, *Füst Milámmal*, *Móricz*sal, *Szabó Dezső*vel, *Szabó Lőrinc*cel, *Illyés Gyulával*. A kortárs írók, költők bemutatása a *Napjaink irodalmi főirányai* és az *Újabb magyar remekművek elemzése* című kollégiumokon belül folyt. A kortárs irodalommal való foglalkozás ritka jelenség volt akkortájt. Érdemes a *Literatúra* egyik tudósításával szemléltetni, mit is jelentett ez a harmincas évek vége felé: „A szegedi egyetemnek szcenáriója van: *Sík Sándor* az ismertnevű piarista papköltő, az egyetem irodalomtörténeti tanszékének tanára, *Ady Endréről* tart kollégiumot. Eddig is történt – elhívta és csaknem bocsánatkérő hangsúllyal – hogy egyik-másik magyar egyetemen hangot kaptak az új írói törekvések, arra azonban még nem volt példa, hogy valamelyik tanszék professzora főkollégiumot hirdessen az új magyar irodalomról.”²³⁵ Az 1940/41-es tanévben szintén *Sík Sándor* volt az első hazánkban, aki „egyetemi katedrán *József Attila* korszakos jelentőségű művészetét elemzte”.²³⁶ Mindez jelzi irodalomszemléletének kritikai elevenségét, esztétikai értéktudatának modernségét.²³⁷ A szegedi egyetemen *Sík Sándor* tudományos szervező tevékenységének és modern

²³³ *Mészáros István idézi Györfly István beszédét az Eskütvető – eskütvető cserkész című cikkeiből.* V.ö.: *Mészáros István*, 1992, 14. o.

²³⁴ *Grezsa Ferenc: Képek a szegedi professzorság idejéből.* In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 45. o.

²³⁵ *Kemény István: Egyetem és élet.* *Literatúra*, 1937. dec. 10. 428 o.

²³⁶ *Grezsa Ferenc: Sík Sándor az egyetemi katedrán.* In: *Sík Sándor emlékszáma.* *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tomus XXIII. Szeged, 1989. 8. o.

²³⁷ Az egyetemi előadások címszerű pontos felsorolása megtalálható: *Takó Edit*, 1995, 119-238. o.

irodalom-felfogásának köszönhető, hogy az akkori és még oly sokáig meghatározó pozitívista szemléleten túllépve – amely az alkotó személyes életútjának, történelmi, társadalmi meghatározottságának, forrás- és hatásvizsgálatának adathalmazában merült ki többnyire – egy, a szellemtörténethez közelálló irodalomszemléletet honosított meg, amely a műalkotás-befogadás relációját és az interpretációt helyezte a középpontba. A bölcsészképzés korszerűsítésének igényét jelzik az irodalomelméleti és az esztétikai tárgyú szemeszterei is, az akkori irodalomtörténeti stúdiumok egyoldalúságával szemben. Egyaránt tárgyalta a régi magyar líra esztétikáját, a drámai formák fejlődését, a magyar dráma elméletét és történetét, a realista regény műfaji problémáit, a ritmika és versolvasás tudományát, esztétikai és irodalomelméleti alapfogalmakat és a modern magyar regény prózatechnikáját.²³⁸

A tények felsorolásának folytatásaként összegezhetném azt a majdnem száz oldalnyi, dokumentatív jellegű ismertetést, amelyben – a volt tanítványa és a későbbi, díjtalan tanársegéde, majd az egyetem habilitált magántanára, és egyben *Sík Sándor* kollégája – *Baróti Dezső* bemutatja professzori munkáját, tudományszervező tevékenységét, sajátos „*költő-professzori*” előadásmódját, amelynek fő törekvése az volt, hogy „*művészet és tudomány egy testvér maradhasson nála*”.²³⁹ *Baróti Dezső* részletesen elemzi a fennmaradt könyvatos jegyzetek (az elhangzott előadások) tartalmát, koncepcióit beilleszti a magyar irodalomtörténeti gondolkodás folyamatába; leírja az igen eltérő érdeklődésű hallgatóival kialakított termékeny munkakapcsolatát; előadásainak és szemináriumainak aktuális társadalmi problémákra is nyitott „*szerződéses szellemiségét*”²⁴⁰; a doktorjelöltek liberális irányítását, a nála írt disszertációk megjelentetésük utáni publikus visszhangját;²⁴¹ – azonban e szakmai, igen alapos kortársi bemutatás vázlatos, összefoglaló ismertetése helyett inkább *Sík Sándor* szegedi előadásairól szóló emlékezésekből tallóznék. Csaknem másfél évtizeden át – minden szemeszteri héten több alkalommal – a hallgatókkal együtt Szeged városának irodalom-szerető közönsége zsúfolásig megtöltötte az egyetemi Auditórium Maximum több száz fős előadótermét.

Baróti Dezső, a hajdani tanítvány így összegez: „*A sokféle hatást befogadni és feldolgozni képes nyitottsága sohasem ingatta meg abban a meggyőződésében, hogy az irodalmi műveket főképp mint egyéni alkotásokat lehet és kell vizsgálni, és hogy az olvasó újraalkotása szintén individuálisan meghatározott lelki folyamat. (...) Az egyetemen 1944-ig tanított. Lelkes, lobogó lendülettel, az iskolázott, jól alkalmazott technikájával és az irodalom szerelmesekeként. Hallgatói rajongtak érte, s amikor Radnóti Miklós a »nagy professzornak« nevezte, az ő nevükben is szólt.*”²⁴²

Mesterházy Lajosné Ditrőy Zsófia a következőképpen eleveníti fel a 'PROF' alakját: „*Pillanatfelvételek élnek bennem Sík Sándor óriási tudásáról, emberségéről, lelkiségéről. (...) Volt valami szuggesztív egész megjelenésében. Mindig fekete reverendában, egyenes tartással, kicsit hátravetett fejjel, rendszerint állva adott elő. Nagyon érthetően, tisztán, alig emelt hangon beszélt, de hangját színezte a költő beleérzése nagy elődei iránt; egy-egy mondata szíven ütött, nekünk is fontos lett,*

²³⁸ V.ö.: Máté Zsuzsanna: *A „nagy professzor” – Sík Sándor*. In: *Tanári példaképeink voltak*. Szerk.: Madácsy Piroska és Bene Kálmán. Antologia Kiadó, Lakitelek, 2002. 69-89. o.

²³⁹ *Baróti Dezső*, 1988, 208-209. o., 218. o.

²⁴⁰ *Baróti Dezső*, 1988, 257-258. o.

²⁴¹ V.ö.: *Baróti Dezső*, 1988, 194-282. o.

²⁴² *Baróti Dezső: Portré és pályakép Sík Sándorról*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 22-23. o.

amit ő annak érzett. Így nevelt irodalmi példákon emberségre, hazaszeretetre, helyes ítélletre. Az irodalom mélységeibe való beleérzést, az irodalmi viták szeretetét tőle kaptam. Népszerű volt, szereték. (...) Mindig zsúfolt volt az Auditorium Maximum. Nagyon nagy szerepet játszott bölcs humora és kedvessége. Igaz, tudott haragudni is, de nagyot nevetni is, megróni, ha kellett, de megérteni, gyógyítani, felemelni is. Csodálatos vizsgálótató volt. Az olvasottságot megkövetelte, az önálló gondolkodást értékelte. Íme egy példa:

Csekelységem szorgalmas, jó diák volt, ám halálosan izgulós és rettenetesen pontatlan. A szakvizsga szóbelim napján tehát fél kilenckor vonultam be, 3 kiló jegyzettel a hónom alatt, mert a Prof. úgyis csak fél 12-re jön, és én ezeket addig mind átveszem. (...) Mire azgal fogadnak: »Hol voltál, az istenért, a Prof már itt van és dübös!« Azt hiszem, a Nagy Pedagógusnak ezúttal a humorérzéke kerekedett felül, mert a berogyadozó almaszöld leányzót vidám kedvességgel így fogadta: »Jó reggelt, Zsófia, hogy aludt? Reggelizett már? Érdekes volt a zárthelyje, de ezzel meg ezzel nem értek egyet, magyarázza meg!« A görs feloldódott; Tanár és tanítvány eszmét cserélt a világ legszebb kérdéseiről. Ideges, gyűlölködő korunkban világító példa: így kell kibozni a fiatalokból a tudást és az értékeket, ami bennük van.

Erre egy másik példa. Remélem, 50 év távlatából senkit sem sért, de olyan aranyos, és annyira jellemző Sík Sándorra, hogy muszáj ide írnom. Sötétedett az európai égbolt, és a honi is. Társadalmi hajszálereken szivárgott befelé a fasizmus, és már mocorogtak a 38-ra beharangozott nyilasok is. Sötét volt künn is, mikor egy téli estén a villanyfényes Auditorium Maximumba néhány percre bekukkantott a történelem. Az úgy volt, hogy Sík Sándor összeront kollégiumainak egyikét tartotta, emlékezetem szerint a XX. század irodalmáról. A terem szokás szerint dugig volt a Tanárképző Főiskola és az egyetem magyar szakosainak, annak ellenére, hogy minden második-harmadik órán egy-egy hallgató olvasta fel a témával kapcsolatos dolgozatát. Akkor éppen egy búszéves fiúnak kellett beszámolnia (a nevére nem emlékszem), de nem volt sehol. A Prof. körülnézett, szólította, erre a legfelső padsorból előünn a delikvens – teljes nyilas dűszben! Egyenruba, karszalag, csizma. És dübörögve menetelt lefelé. A lélegzetünk is elállt. Az elképedt, egyre feszültebbé váló csendben minden szem Sík Sándorra szegződött. Ő pedig, székében kissé bátrádólva, atyai mosollyal szemlélte az apránként elbizonytalanodó daliát. Majd – mikor az már majdnem leért –, vidáman megszólalt: »Mint komor bikáé, olyan a járása...«

A felszabadult, fergeteges habota majd szétvetette a termet, és a szegény srác maradék önérzete romjain át bukdácsolt a dobogóra. És akkor a Prof. kollégai szívéllyességgel, helyel kínálta tebenséges diákját, kedvesen érdeklődött témája felől, érdeklődéssel hallgatta a felolvasást, nem fukarkodott a dicsérettel. Minden a helyére került. Nem történt semmi, csak felnöttebbek lettünk. (...) Akkor, valahogy, a valaha-volt gólyalánynak bemutatott két komoly fiatalember szomorú szeme jutott eszembe: Radnóti Miklósé és Szerb Antalé. Megértettem, hogy mindent tudtak. Ma már tudom, hogy a jövőt is.”²⁴³

Kardos Klára, Sík Sándor tanítványa, doktorandusza, majd hagyatékának gondozója így vall a szegedi professzorról: „Adta, minden hozzáfordulónak, elsősorban hallgatóinak, azt, amit csak a nagy ember és nagy pedagógus adhat: idejét, törődését, jótanácsát, tanítását, szeretetét. (...) A legnagyobb, amit 15 éven át kaptak tőle tanítványai és egész Szeged városa, kétségekívil az előadásai voltak. Nagy esemény-számba mentek ezek az órák. Az 'auditorium maximum', a nagy előadóterem mindig tele volt. Nemcsak magyar szakosokkal, sőt nemcsak egyetemistákkal. A városból is tömegesen

²⁴³ Mesterházy Lajosné Ditróy Zsófia: Pillanatfelvételek. In: Sík Sándor emlékezete, 1989, 89-91. o.

jöttek az érdeklődők, az irodalomkedvelők. Itt egy katonatiszt ül, amott egy ügyvéd, egy fekete vagy fehérfőkötésű apáca, egy gimnazista. (...) Persze – sokat kívánt, azaz nagyon »más«, mint amiből a magyar szakosok a jó öreg Dézsi professzor idejében szokva voltak. »Kerek tudás – részlet tudás!« – volt a jelszava. Áttekintés az egészről, és egészen alapos ismerete egy-két nagynak. Nem adatban, évszámokban, pozitívista részletekben igényelt sokat. Hányszor biztosította hallgatóit: »A vizsga nem emlékeztetőpróba!« (...) Ennél sokkal többet, nagyobbat kívánt: értéket, szeretetet az irodalom iránt, annak a szenvedélynek a szikráját, amely őbenne lobogott. Ha nem találta ezt meg azokban, akikre a magyar ifjúságot bízták: az fájt neki. Jószíve arra indította, hogy a végsőkéig türelmes próbáljon lenni, és csak végső esetben buktatott. De ezt nem erényének tudta, hanem gyengeségének. (...) Vallotta, hogy a magyar szakos egyetemista szakmunkájának háromnegyed részét az olvasás kell, hogy kétegye. (...) Ha kérdeznék, mi volt az, amit példája a hivatástudaton túl belénk szuggesztált, amit egész énjével tanított, azt kell felelni: alázat és tágasság. Ő maga, amikor tanácsokat adott irodalommal foglalkozóknak, ezzel kezdte: »Első szempont: szerénység. Második szempont: öntudatoság.« De hogyan sugárzott ez az alázat magukból az előadásokból, egyáltalán abból a módból, ahogy a lángelmékhez közeledett! Százféle jellegzetes apró fordulaton: »azt hiszem«, »úgy gondolom«, »úgy érzem«, »ha szabad így mondani«, »ha szabad ezt a kifejezést használni«. Aki mellette nőtt fel, az valóban »kicsiny, de öntudatos« vándora lett a magyar irodalom berkeinek, kicsi tagja, de: családtagja a nagyok körének! (...) És tágasság, egyetemes látás, nagylelkűség. Mindig mindenkiben megbízott, az előkelő lelkék szokása szerint. Négy évig adtam ki előadásának jegyzetét, soha meg nem nézte. Ez a bizalom volt az, ami fokozott teljesítményre sarkallt.»²⁴⁴

Tolnai Gábor ekképpen emlékezett Sík Sándor születésének századik évfordulóján, Gödöllőn: „Ahogy ő előadott, valami új villant meg előttünk. A katedrán nem volt előtte megfogalmazott szöveg. Csupán egy keménytáblás füzet, amelyben adatokat jegyzett fel a költőről, akiről előadott, verscímek, amelyeket illusztrációként felolvasott. És persze gondolatok, melyeknek kifejtését tervezte.(...) Még nagyobb meglepetést jelentett Adyról szóló kollégiuma. Adyról egyetemen előadást tartani önmagában újdonság számba ment; s nem ellene szólva, hanem megértésére és megértetésére törekedve, egyenesen szenzáció volt még ebben az időben. Más irányú szenzáció volt drámatörténeti kollégiuma. Nagy élményt nyújtott számunkra az a körülmény, hogy a közelmúlt világirodalmának olyan írói is szóba kerültek, mint Ibsen és Strindberg. Az a bátor tárgyilagosság pedig szinte hihetetlennek tűnt, amikor a drámaelemzése során többször is hivatkozott a Szovjetunióban élő, a volt népbiztos, Lukács György ifjúkori művére, A modern dráma fejlődésének történetére. Első óráinak hallgatása olyan hatással volt ránk, hogy nagyon hamar igyekeztünk közelébe kerülni. Megismerkedésünket Ortutay Gyula is megírta, hadd idézzem az ő szavait: »sovány voltam Tolnai Gábor barátommal együtt, borzas és sovány. Jelentkeztünk Sík Sándornál, hogy szeretnénk átiratkozni az ő szemináriumába. Jól megnézett bennünket, hallott is felőlünk egyet-mást. Most is emlékszem hirtelen, gyors fordulására, megsuhogott a reverendája, az ablakhoz ment, kinézett a sportpályára, aztán sebesen visszafordult. Maguk nagyon soványak, sokkal több tejet kellene inniuk.« Aztán megmagyarázta, hogy holnaptól kezdve naponta egy-egy liter tejet igyunk az egyik tejcsarnokban, majd ő előfizet havonta erre. Így is történt, így kezdődött ismeretségünk. Akármennyire forradalmároknak is készültünk, annak a tejnek az ízét nem lehet elfelejteni.« (...)

Úgy társalgott velünk, mintha egyenlő szintű s műveltségű személyek lennénk, nem pedig tanár és tanítványok. Őszintén kíváncsi volt a véleményünkre az irodalom és az irodalomtörténet terén, az

²⁴⁴ Kardos Klára: A professzor. Vigília, 1959. 2. szám, 88-89. o.

életben, de akár a politika tekintetében is. Nagyon nagy élmény volt ez számunkra; önálló gondolkodásra készítető hatásával, s dialógusra nevelő befolyásával.”²⁴⁵

Végül e személyes hallgatói emlékezéseket Radnóti Miklós *Köszöntő* című versével zárnám, melyet 1939. január 20-a körül írt:

Egy Sík Sándor-ünnepély prologusa

*Ötven év?
kit ünnepeltek, annak nincs kora.
A költő hangja száll,
visszhangja támad s hallható
a néma s mégis harsogó időben.*

*Mit is jelenthet húsz, vagy ötven év?
múlt és jövő századok sora?
A költő oly idős, amennyi a világ,
foglyul nem esbet, s röptének néha tág
a borzsoló közel s a föld felett
a csillagrendszernek hona
moccanni néki szűk lehet.*

*Egy költőt ünnepeltek itt,
ki Krisztust kiált, mikor
az erőst is megtörte már a próba,
s bárány helyett a farkast hirdeti
s kemény öklére büszke Európa.*

*Egy költőt ünnepeltek itt,
ki mindenkit megért és sohasem ítél,
s „csak tiszta test, akár az encián,
és lélek, mint a fenyvesormi szél”.*

*Virág és szél a hegytetőn...
ösvény vezet felé, erős kapaszkodó,
de hangot hallotok, vigasztalót,
s elétek villan fönn a régen áhított világ,
s egy napsütötte tó.*

*Ötven év?
nem azt köszöntöm én a költő ünnepén,
költőnek nincs kora.*

²⁴⁵ Tolnai Gábor: *Sík Sándorról (Szegedi egyetemi tanárunkról, de legfőképpen az emberről)* In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 166-169. o.

*Ma gyermek még és új játékra kész,
egy pillantás, és újra régi mester,
aki a gyermek századot tanítja,
tapasztalt bölcsbőz illő türelemmel.*

*Társát köszönti most a gyermek,
lélek a lelket, aki eretnek
badak között bűsége példakép;
fiú köszönti apját, egy hitvány
korban lelkéhez hű tanítvány!*

A szegedi évek az elismert tudós évei. Otthonra lel Szegeden, a hét kétharmadát itt tölti, másik részét Pesten, hiszen ottani kötődéseit nem adja fel. Oktatói tevékenysége mellett jelentős tudományszervezési törekvések is jellemzik ezt a szegedi másfél évtizedet: több magántanári habilitációt kezdeményezett tanszékén, többnyire valamely összehasonlító irodalomtörténeti témakörből – *Szerb Antal*²⁴⁶, *Timár Kálmán*²⁴⁷, *Galamb Sándor*²⁴⁸, *Pável Ágoston*²⁴⁹ és *Baróti Dezső*²⁵⁰ –, a tudományos utánpótlás biztosítására pályázatokat írt ki, legjobb tanítványainak bel- és külföldi ösztöndíjakat szerzett.²⁴⁷

Professzorként tovább bővültek szakmai kapcsolatai is: a *Magyar Színpadtudományi Társaság*, az *Országos Irodalmi és Művészeti Tanács*, a *Vajda János Társaság* és a *Petőfi Társaság*, a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* választotta tagjai közé, ugyanebben az időszakban a *Baumgarten*-kuratórium tagja volt, majd 1930-tól tagja, 1935-től alelnöke a szegedi *Dugonics Társaság*nak; emellett a *Móra-emlékbizottság* elnöke, „s ott találjuk a szegedi értelmiség egyik legprogresszívebb – a szellemi antifaszizmust is vállaló – organizációjában, a *Kerényi Körben*”.²⁴⁸ S persze folyamatosan részt vett a cserkészmozgalomban, azok nyári táborozásaiban – például Németországban, az angliai jamboreen, Ausztriában, a Keleti-tenger partvidékén, Stockholmban, Svájcban jártak²⁴⁹ –, továbbra is szerkesztette a cserkészlapokat, írta a programcikkeket, bár egyetemi tanársága miatt fokozatosan kikerült a cserkészetből, mégis a fontosabb cserkészrendezvényeken a 30-as évek végéig vállalt szónoklati feladatokat; ezen túl folytatódtak kapcsolatai a fővárosi *Szociális Testvérekkel*, a *Piarista Diákkörrel*; előadásai hangzottak el a pesti egyetemen, a katolikus, középiskolai tanári tanfolyamokon; és különböző felolvasó-körutakon is járt.

1936. áprilisában, májusában hat beszéde hangzott el a rádióban az Árpád-házi szentekről, melyeket még ugyanebben az évben a *Szent István Társulat* jelentetett meg, *Szent magyarság* címmel. Sőt, a filmmel is ismeretséget kötött: a közelgő Szent István évre készülve „*Szent István legendája*” címmel írt filmszcenáriumot. Tevékenységének sokszínűségét, teljesítőképességének intenzitását, szellemiségének széles körű hatását, az

²⁴⁶ „*Sík Sándor és Zolnai Béla segítségével 1937-ben habilitálják Szegeden, ami valójában egy régóta kívánt tudományos rang szentesítését jelenti, és viszonylag rövid idő alatt kétszer kap – nem csekély irodalmi elismerésként – Baumgarten-díjat.*” In: *Poszler György*, 1973, 340. o.

²⁴⁷ *Grezsa Ferenc: Képek a szegedi professzorság idejéből.* In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 44. o.

²⁴⁸ *A százyökeirű sziv*, 1993, 451. o.

²⁴⁹ *A százyökeirű sziv*, 1993, 450. o.

előző évtizedekhez képest mérhetetlenül felduzzadt levelezése, valamint 1930 és 1945 között megjelent öt verseskötete is jelzi: *Fekete kenyér* (1931), *Magányos virrasztó* (1936), *Az Isten fiatal* (1940), *Új versek* (1941), *Győződ-e még?* (1945). 1930. október végén mutatták be Szegeden az *István király* című történelmi tragédiáját, melyet több bemutató és a könyvformátumú megjelenés is követett, nem véletlen ez, hiszen a két világháború között keletkezett történelmi tragédiák akkoriban jelentős darabjáról van szó. *Advent: oratórium emberi hangra* című oratóriumát 1930. december 15-én mutatta be Budapesti Állami Operaház²⁵⁰, ennek második része 1931-ben jelent meg²⁵¹, majd teljes egészében 1935-ben az *Új élet* folyóiratban volt olvasható.²⁵² Ez utóbbi szövege megegyezik a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* által, ugyanebben az évben *Advent: oratórium szavalókórusra. Buday György fametszeteivel* címmel megjelentetett szép kiadású könyvvel²⁵³. Terjedelmében rövidebb, de hasonló tematikájú az *Mennyei dal* című misztériumjátéka, melyet *Hevesi Sándor* rendezésében 1937-ben mutatott be a budapesti Magyar Színház.²⁵⁴ Ebben az évtizedben keletkezett a négy felvonásos, kiadatlanul maradt *Testvérek* című drámája is²⁵⁵. 1942-ben írta az életében szintén publikátlanul maradt *A podolini diákok* című egyfelvonásos darabot²⁵⁶ és rá egy évre – a halála után kiadott – öt felvo-

²⁵⁰ *Aradi Zsolt ismertetése.* Magyarország, 1930. december 16. 16. o.

²⁵¹ *Sík Sándor: Advent: oratórium emberi hangra. II. rész.* Pásztortűz. 1931. január 11. 5-8. o.

²⁵² *Sík Sándor: Advent: oratórium emberi hangra. Új élet,* 1935. 2-3. szám. 72-91. o.

²⁵³ *Sík Sándor: Advent: oratórium szavalókórusra. Buday György fametszeteivel.* Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Szeged, 1935.

Buday György a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagja. Képzőművész, réz- és fametszei világhíresek. 1936-ban a párizsi világkiállításon nagydíjjal jutalmazták, majd ezután kisebb megrendelésekkel külföldön tartózkodott, 1947-től végleg Londonban telepedett le. V. ö.: Csaplár Ferenc: Radnóti és Buday György. Tiszatáj, 1964. 11. szám 9. o.

²⁵⁴ *A mennyei dal: részlet Sík Sándor misztériumából.* Nagyasszonyunk, 1937. 8. szám. 171. o.

²⁵⁵ *Sík Sándor: Testvérek.* Dráma négy felvonásban. Kiadatlan: MTAK Ms 10502/1. A kéziratot egy, a Budapesti Királyi Ügyészség 1944. március 8-ai, kiadást tiltó pecsétje olvasható, rövid magyarázattal: „Nem nyomtatható ki! Megjelenése és terjesztése a hadviselés érdekeit érinti.” *Mobácsi Jenő* 1940. december elsejei keltezésű levelében így írt a kéziratban elküldött darabról *Sík Sándornak* (a levél megtalálható a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában): „A Testvérek izgalmas és tele van humánummal. Nem pártoskodó, egyszerűen az emberek pártján van. Oly igazságos, oly rendes, hogy e pillanatban sehol jó fogadtatásra nem találhat.”

Egy testvérpár, Péter és Pál kapcsolatát bemutató dráma három párhuzamosan kibontakozó konfliktusra épül: az édesanya és – a szeretett nő, Anna miatt a reverendát levető – Péter közötti konfliktusra; másrészt a két testvér közötti konfliktusra, hiszen Pállal felbontja jegyességét Anna, annak testvére, Péter miatt; harmadrészt pedig a háttérben zajló munkásfelkelésre. A konfliktus-sorozatnak Péter haldoklása és a felé megnyilvánuló közös aggodalom és szeretet vet véget.

²⁵⁶ *Sík Sándor: A podolini diákok: színmű egy felvonásban.* A kiadatlan kéziratot megjelentette a Vigilia, az 1976. 9. számában (610-620. o.). Ezt a színművet a szerző nem szánta megjelentetésre, mégis ismertté vált a piarista diákok körében. A rend podolini megtelepedésének (1642) 300. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségsorozat kapcsán az akkori rendfőnök, *Zimányi Gyula* szétküldte a rendi iskoláknak, így több helyütt is bemutatták 1942-től: Vácott, Kolozsvárott, majd egy év múlva Szegeden, Debrecenben, Kecskeméten, Magyaróvárott, Sátoraljaújhelyen.

násos *Az égigérő torony* című drámát²⁵⁷. Ezalatt a másfél évtized alatt keletkeztek irodalomtörténeti monográfiái is – a *Pázmány, az ember és az író* (1939), és *Zrínyi Miklós* (1940). Fordításkötete a *Himnuszok könyve: a keresztény himnuszköltészet remekei latinul és magyarul* 1943-ban jelent meg.²⁵⁸ A szegedi évek teoretikus termékenységet mutatja a három kötetes, több mint ezer oldalas *Esztétikája* (1943) és számtalan irodalomtudományi tanulmánya is – így többek között *Madáchról*, *Móra Ferencről*, *Arany Jánosról*, *Adyról*, *Mécs Lászlóról*, *Juhász Gyuláról*, *Dugonics Andrásról*, *Vörösmarty Mihályról*, a katolikus irodalomról, a magyar romantika kérdéseiről és az esztétikai nevelésről szólóak.²⁵⁹

A Bethlen Gábor Kör tagjaiból alakult a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, melynek *Sík Sándor* lelkes támogatója volt, 1933-ban ő mutatta be a kört a *Dugonics Társaságban*,

Az iskoladráma műfajának egy későbbi, XVII. század végi hagyományára épít a darab, mivel a nemzet történelmének egy eseményét dolgozza fel, morális célzattal. A színmű vázlatos cselekménye: az ifjú *Rákóczi* bécsújhelyi börtönből való szökése után apródjával, *Berzeviczy Ádám*-mal Lengyelországba indul, *Bercsényi* után. Így jutnak el Podolinba, a biztonságosnak hitt városba. A császári katonák fennhatósága alatt lévő városból, mely kelepcének bizonyul, végül a furfangos piarista podolini diákok mentik ki *Rákóczit*. V. ö.: *Boros Lajos: Az „utolsó” magyar iskoladráma*. Vigilia, 1976. 9. szám 606-609. o.

²⁵⁷ *Sík Sándor: Az égigérő torony*. In: *Kettős végtelen. Sík Sándor válogatott munkái*. Szerkesztette: Rónay György. Ecclesia, Budapest, 1969. 125-181. o.

A Szegedi Városi Színház 1944. december elsején láthatta a később kiadatlanul maradt darabot, összesen hat alkalommal játszották, *Both Béla* rendezésében. *Baróti Dezső* hajdani nézőként így emlékezett: „Amikor bemutatták, nem volt nehéz felismernünk, hogy a megszállott *Nimród* megformálásába Hitler alakja is belejátszott, az elnyomott nép panaszából pedig a hazai viszonyokra való utalásokat hallottuk ki. *Az égigérő torony* mégsem tézisdráma, és így mélyértelmű szimbolikájában sem szabad pusztán csak a negyvenes években aktuális problémákat keresnünk.” V. ö.: *Baróti Dezső*, 1988, 79-80. o.

Hogy Babel tornyának szimbolikája mennyire foglalkoztatta *Sík Sándort*, annak egyik bizonyítéka, hogy a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában öt különböző szövegu és cselekményu változat is szerepel, az 1943-as datálásu került kinyomtatásra a *Kettős végtelen* kötetben. *Hont Ferenc*, a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának* egyik tagja a szegedi szabadtéri játékok egyik évadának tervezetében *Sík Sándor Babel tornya* című drámáját is szerepeltetni akarta, így tehát a későbbi, *Az égigérő torony* már tervezetében, vagy egy másfajta variációban készen volt.

A cím utal a dráma alaptémájára: a bibliai Babel tornya történetének feldolgozására és a torony szimbolikájára, amely eleinte még az emberi egység szimbóluma, hiszen Isten dicsőségére és dicsőítésére építik, aztán a legkülönbözőbb egyéni érdekek ezt háttérbe szorítják és végül az emberi becsvágy, gőg és isteniesülési szándék jelképes tartalmává lesz.

²⁵⁸ *Sík Sándor: Himnuszok könyve. A keresztény himnuszköltészet remekei latinul és magyarul*. Budapest, Szent István Társulat, 1943.

Sík Sándor kiemelkedő műfordítói teljesítménye az 1923-ban először megjelent *Zsoltáros könyv* mellett a majdhogynem másfélszáz – mintegy ezerötyszáz évet átölelő – himnuszfordításokat tartalmazó fentebbi munkája. *Babits Mihály Amor Sanctus*-ától eltérően *Sík Sándor* fordításainak egyik legfontosabb érdeme az, hogy az áttüztetett himnuszok nem lesznek tökéletesebbek az eredetieknél, hívebben adják vissza mind jelentéstartalmukat, stílusukat, esztétikai és ritmikai jellegüket, érzelmi skálájukat, és az itt-ott megvillanó darabosságukat is. V. ö.: *Rónay György: Sík Sándor: Himnuszok könyve*. Vigilia, 1944. április, 154-156. o.

²⁵⁹ V. ö.: *Takó Edit*, 1995, 119-238. o.

részt vett falujárásaikon, a *Kollégium* szociális érzékenysége észrevehetően hatott lírájára is. A *Kollégium*, különösen 1930 és 1935 között, egy sokszínű egyetemi hallgatói alkotóműhely volt, mely a legkülönbözőbb irányú és területű progresszív szellemi törekvéseket olvasztotta egybe, egymást is inspirálva, így többek között a néprajz, a képzőművészet, az irodalomtörténet, a színpadművészet, a szociológia, a szociográfia, a pszichológia területén tevékenykedő hallgatókat.²⁶⁰ *Sík Sándor* minden olyan tevékenységükben aktívan részt vett, amely az irodalom, a színház, a dráma világával állt kapcsolatban. A *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának* tagjai közül – *Árva Erzsébet, Balla Sándor, Baróti Dezső, Berczeli Anzelm Károly, Buday György, Erdei Ferenc, Gáspár Zoltán, Hont Ferenc, Kárász Judit, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Reitzer Béla, Széll István, Tolnai Gábor, Tomori Viola*²⁶¹ – többen igen közel kerültek a színház világához, például *Hont Ferenc* színházi könyveket írt, darabokat rendezett a Szegedi Városi Színházban; majd előkészítője és később néhány évadban rendezője volt a Szegedi Szabadtéri Játékoknak. A *Kollégium* másik tagja, *Berczeli Anzelm Károly* drámákat írt, a harmincas évek első éveiben születtek az *Útitársak, Fiatalok, Tigrisek, Fegyencek, A lángész, Margit és Márton* című darabjai. A *Kollégium* egyik fő törekvése a modern dráma megújításának kísérlete volt: a legkülönbözőbb formai és műfaji elemeket újították fel, színházelméleti előadásokat tartottak (*Berczeli Az új dráma törekvéséről, Hont Ferenc Korunk színháza* címmel); illetve a *Szegedi Fiataloknak* köszönhető a Szegedi Szabadtéri Játékok megszületése, *Az ember tragédiájának* 1933-ban történő szabadtéri bemutatása; 1935-től *A színpad* című folyóirat elindítása; egy évvel később 1936-ban a *Színházstudományi és Színpadművészeti Társaság* megalapítása.²⁶² *Sík Sándor* a fentebb felsorolt valamennyi tevékenységükben aktívan részt vett. Majd – *Szent-Györgyi Albert*, az akkori rektor támogatásával – működő *Szegedi Egyetemi Színjátszó Társaság* vezető tanára is volt, a megalakulástól, 1941. január 11-től. Egy hónap múlva, február végén *Sík Sándor* rendezésében mutatták be a *Hamletet* a Városi Színházban. A 60 tagú egyetemi színjátszó társaság és a *Kollégiumon* belüli „színpadi mozgalom” sokszínű tevékenységét így mutatta be vezető professzoruk a – nagy sikerrel előadott – *Hamlet* műsorfűzetében: „A szegedi egyetemen a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma kezdeményezett eredményes színpadi mozgalmat. Ennek a fiatal csoportnak nagy része van a Szegedi Szabadtéri Játékok tervében, Az ember tragédiájának szabadtéri bemutatásában, a rövid életű szegedi Színházbarátok Társaságának megalapításában; ők indították el a Színpad című színházstudományi folyóiratot és több színházstudományi publikációt. (...) Azok a derék fiúk és lányok, akiké hosszú hetek óta pihenéstől ellopott óráikat arra áldozzák, hogy a Hamlet-fordító Arany János klasszikus mondataival azonosuljanak, gondolatjárásának és ritmikájának zenéjét egész lelkükkel, sőt testükkel átéljék, nemcsak emberi, hanem nemzeti szempontból is a szó legszorosabb értelmében legfelsőbb fokú oktatásban, sőt nevelésben részesülnek, és maguk is apostolainá és nevelőivé lesznek legnagyobb nemzeti szentségünknek, megtartónknak és dicsőségünknek: a magyar nyelvnek.”²⁶³

²⁶⁰ Csaplár Ferenc: *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Irodalomtörténeti Füzetek, 52. szám. 179. o.

²⁶¹ Csaplár Ferenc, 1967, 25. o.

²⁶² V.ö.: Csaplár Ferenc, 1967, 95-111. o., 144-153. o.

²⁶³ Grezsa Ferenc idézi *Sík Sándort*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 46. o.

E nagyszerű indulás után az *Egyetemi Színjátszó Társaság* tervei közt szerepelt a klasszikusok felújítása mellett az új magyar drámák előadása is, így darabot kértek Németh Lászlótól, Tamási Árontól, sőt, Sík Sándor Zrínyjét is szeretnék volna bemutatni. Erre azonban már nem került sor. A Szegedi Tudományegyetem bölcsészettudományi épületén emléktábla örökíti meg a 'szomorú finálét': ifjú Horváth István és Tóth Kata, a Hamlet egyik rendezője és királynője öngyilkosságukkal tiltakoztak a zsidótörvények ellen.

1940 nyarán – a trianoni békét követően a Szegedre telepített egyetemet Kolozsvárra helyezték vissza –, így Szegeden egy 'új egyetemet' alapítottak Horthy Miklós Tudományegyetem néven, melynek első rektora Szent-Györgyi Albert volt. „*Szent-Györgyi feloszlatta a szélsőjobb felé kacsingató bajtársi egyesületeket s a mérgező koreszmék hatását a demokrácia gyakorlatának a diákéletbe való bevezetésével próbálta ellensúlyozni. Diákklubot létesített, ennek keretében irodalmi estekre és közérdeklő témákat tárgyaló előadásokra került sor, továbbá egy egyetemi hallgatókból toborzott színjátszó társulat alakult. Szent-Györgyi biztatására Sík Sándor feladta azt a székepszisét, amellyel korábban a hagyományos egyetemi élet szűrkéségét szemlélte és örömmel állt a fiatalos lendületű új rektor törekvései mellé. Sőt hamarosan neki is, az ifjúságnak is valóságos kulturális tanácsadója lett. Különösen a színjátszó társulat és a keretében működő szavalóköör köszönhetett sokat dramaturgiai ismereteinek, színpadi tapasztalatainak, amelynek átadásával jelentős mértékben hozzájárult a társulat nagy vállalkozásának, a Hamlet bemutatásának a sikeréhez. Szent-Györgyi kezdeményezéseinek vetése azonban alig ért be, amikor rektori megbízásának lejártával olyan rektorok kerültek az egyetem élére, akik kezdettől fogva merészségnek tartották az időközben a jobboldali sajtó pergőtüzébe került törekvéseit. Az a kevés, ami a háborús évek alatt is megmaradt belőlük, továbbra is Szent-Györgyi és Sík figyelmességének volt köszönhető.*”²⁶⁴ – írja Baróti Dezső.

Ha József Attila szegedi éveiről szólnak, a *Születésnapomra* versének köszönhetően Horger Antal neve jut eszünkbe. Az viszont kevésbé tudott, hogy Sík Sándor volt az, aki – egy Baumgarten-kuratóriumi díjkiosztás vacsoráján²⁶⁵ és az azt követő hosszú, versekről szóló, sétálgató beszélgetésen – felajánlotta a költőnek a szegedi egyetemen való doktorálási lehetőséget: „*megkérdeztem tőle, nem volna-e kedve a most fejtegetett ritmikai elméletét részletesen kidolgozni és disszertációként nyújtani be hozzám, a szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékére. Nagy örömmre szolgálna, ha annak alapján doktorrá avathatnánk és így a szegedi egyetem jóvátehetné azt a fájdalmat, amelyet okozott neki. Tetszett neki a gondolat és mindjárt megegyeztünk a két melléktárgyban is, mely a doktori szigorlaton szerepel; francia irodalomra és nevelés tanra gondoltunk, mint amelyeknek professzorai biztosan segítségemre lesznek a szigorlat keresztyűvitelében. A gondolat láthatóan felkeltette becsúgyát és azgal váltunk el, hogy hamarosan nekifog a munkának.*”²⁶⁶ József Attila valóban komolyan vette Sík Sándor biztató szavait. Szigeti Lajos Sándor kutatásaiból kiderül, hogy „*el is kezdte írni hosszabbra tervezett könyvét a magyar ritmusról, szerződést is kötött a könyvről*”, melyből végül is töredékek maradtak fenn

²⁶⁴ Baróti Dezső, 1988, 65-67. o.

²⁶⁵ József Attila Baumgarten kuratóriumi segélyt illetve jutalmat kapott 1936-ban, '37-ban, halálával egy időpontban kapta meg magát a díjat. In: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, 1966, 369-370. o.

²⁶⁶ Sík Sándor: József Attila emlékezete. In: *Sík Sándor*, 1969, 332-333. o.

és a *Szép Szó*-ban 1937-ben megjelent „Ütem és fogalom” című tanulmány.²⁶⁷ Másrészt ismert tény, hogy a szegedi egyetemen tanuló Radnóti Miklóst Sík Sándor közbenjárása, egyházi igazolása mentette meg a sajtópertől és a vallásghalászás vádjától – az *Újmodi pásztorok éneke* kötete miatt –, sőt a fenyegető egyetemi kizárástól, egyszerűen: Horger Antal professzor ellenséges indulataitól.²⁶⁸ Talán nem haszontalan hosszabban idézni e két professzorról a hajdani diák, Tolnai Gábor visszaemlékezését: „Horger Antalnak József Attila pályáján előidézett konfliktusáról mi hármónknak ez időben még sejtelmünk sem volt. Mégis a magyar nyelvészet professzora okozta az egyetemből való első kiábrándulást bennünk. Most, amikor Horger alakját felidézem, a költő verse rémlik fel emlékezetemben. Különösen e két szó: »gagyog s ragyog«. Két szóval ilyen tökéletesen jellemezni talán senkinek sem sikerült valakit, mint ez esetben Horgert József Attilának. (...) Az ötven és egynehány esztendő férfi ragyogóan elegáns volt. Finom szövetből készült öltönyt viselt, finom nyakkendőt, benne díszes tűvel, zakója gomblyukában fehér szegfűvel. A ragyogó öltözetű férfi előtt a katedrán előadásának szövege. Jobb kezének mutatóját a szöveg sorain vezette, s így diktálta, valóban gagyogó hangszúllyal 'előadását'. Ezt is oly módon tette, hogy a vesszőket, pontokat és új bekezdéseket hangsúlyozván, könnyen lejegyezhetőek voltak szavai. Önmagában kiábrándító volt ez a módszer. De még inkább azzá vált, amikor kiderült, hogy nem is kézírásos jegyzetét diktálta, hanem sok évvel azelőtt már nyomtatásban megjelent könyvét (*A nyelv-tudomány alapelveit*) olvasta, diktálta számunkra. Nem volt kevésbé kiábrándító néhány nappal azt követően a Horger-féle nyelvészeti szeminárium. Tanárunk bóna alatt egy hosszúka dobozzal jelent meg közöttünk. A doboz láttán várakozó tekintetünk kielégítésére tüstént nyilatkozott:

– Fiatl barátaim, – mondotta – Ebben a dobozban van Horger Antal, a tudós. Ha ez a doboz megsemmisül, Horger Antal a tudós volt, nincs! – Humorosnak szánt szavai után tüstént dokumentált. Leemelte a doboz tetejét és megmutogatott néhányat a benne sorakozó cédulákból.(...)

Sík Sándor reánk gyakorolt befolyása korántsem csak szakmai hatás volt. Ki volt Ő? Mivel érte el rendkívüli hatását? Mondjam azt, hogy nagy pedagógus volt, hogy áradt belőle az emberség, hogy előadásai egyszerre hatottak az értelemre és az érzelemre, hogy verset úgy elemzett, mint előtte és utána irodalomtörténészek igen kevesen, hogy mindenkivel megtalálta a hangot egyszerre megértéssel és nevelő módján?” Majd ezután Sík Sándor „rendkívül sokoldalú személyiségét” „rapszodikus pillanatképek sorozatával” idézi fel Tolnai Gábor, felelevenítve az *Ady*-szemináriumok műközpontúságát; a világirodalmi előadásokat; a tejre való előfizetés történetét; Tiszaparti sétáikat; a Piarista Rendház szerzetesi szobájában tartott „Magánszemináriumokat” illetve „Teázószemináriumokat”, melyeken a legújabb filozófiai, művészetfilozófiai – többnyire idegen nyelvű – elméleti munkák megvitatására került sor Baróti Dezsővel, Ortutay Gyulával, Tolnai Gáborral és Radnóti Miklóssal, többek között van Tieghem, Dilthey, Troeltsch, Spranger, Cysarz, Ermatinger, Benedetto Croce (stb.) műveiről. Majd az évtizedekkel későbbi találkozások meleg hangulatát is sorra felidézi Tolnai Gábor, és végül így zárja a pillanatképek sorát:

²⁶⁷ Szigei Lajos Sándor: *Élmény és esztétika, élmény-esztétika. Sík Sándor és József Attila*. In: *Sík Sándor emlékszáma*, 1989, 36-37. o. Szigei Lajos Sándor gazdagon dokumentálja analógiáival *Sík Sándor és József Attila* egyszeri találkozásukon túlmenő szellemi rokonságát, esztétikai felfogásuk párhuzamait, valamint a szerző több *Sík*-költeményben felfedezi *József Attila* hatását, így például *A várásról*, a *Gyanta*, a *Ments meg Uram!*, a *Tépett világok*, a *Családja* című versekben.

²⁶⁸ Radnóti Miklósné: *Sík Sándor emlékezete*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 119. o.

„Még Szegeden történt. Egyikünk megkérdezte tőle:

– Hogy van az, professzor úr, hogy ilyen figyelemmel, megfontoltan és talán megértéssel hallgatja a mi politikai nézetünkről szóló szavainkat is? A válasz őszinte volt és bölcs:

– Én ne érteném magukat fiúk – mondotta –, akinek testvérei közt van apáca, van gépkocsi-vezető, van magas rangú rendőrtiszt felesége és van egy testvére, aki Moszkvában él?

Kedvelt, szeretett bennünket. Kifejezte ezt a Szegedi Fiataloknak dedikált *Virrasszatok!* című verse is.

Mi pedig tiszteltük, szerettük, atyai barátunknak tekintettük.

Mostanában, de már sok esztendővel ezelőtt is, meg szokták volt kérdezni tőlem:

– Mi volt Sík Sándor hatásának titka? Mivel gyakorolt reátok olyan mélységes befolyást, amilyent gyakorolt? – Válaszom ez, vagy valami ihesféle szokott lenni:

– Azzal tett szinte lenyűgöző befolyást, hogy erkölcsi biztonsága, emberi tartása és hatalmas műveltsége ellenére nem tartotta és nem mutatta magát tévedhetetlennek. És azzal hasonlóképpen, hogy gondolkodásra nevelt bennünket, mégpedig a leghatékonyabb nevelési módszerrel, hogy hagyott bennünket gondolkodni.”²⁶⁹

A magyarországi fasizmus történetjének utolsó felvonása végérvényesen meghatározta Pap Károly, Gelléri Andor Endre, Halász Gábor, Sárközi György és a két tanítvány, Radnóti Miklós és Szerb Antal sorsát.

Sík Sándor 1940-ben ugyan megújították professzori megbízatását, de a habilitált magántanárnak, a volt tanítványnak, Szerb Antalnak már vissza kellett adnia magántanári kinevezését. 1944 tavaszán neki is be kellett mutatnia származási okmányait, és igazoló bizottság elé kellett állnia. A II. kategóriába sorolták, a VKM 1530/1944 rendelete alapján, így professzorsága mellett elsősorban a katolikus keresztény egyházi lelkes, immáron három évtizedes szolgálata biztosította számára a mentességet a munkaszolgálat alól.²⁷⁰

Sík Sándor zsidó származásáról, családjának asszimilációjáról (nyelv-, név-, vallásváltoztatás) már részletesen írtam a II. fejezetben; családjá választását ő maga papi hivatásával erősítette meg: a katolicizmus humánus értékrendjének, Isten és ember szeretetének nemcsak hirdetője, hanem – egész élete a bizonyosság arra, hogy a mélyen megélt hit értékrendjének – a megvalósítója is volt. Identitástudatát, annak magyar, katolikus keresztény mivoltát és egyetemes humanizmusát – nem kérdőjelezhették meg a II. világháború zsidótörvényei sem.

1938 karácsonján és ‘39 januárjában így írt *Naplójában* megalázottságáról; zsidóságáról és magyarságáról; a katolikus keresztény egyházban valamint ifjúkori példaképeiben – *Schütz Antalban* és *Zimányi Gyulában* – való fájdalmas csalódásáról és személyes ‘teen-dőiről’: „A kormány bemutatta és pártja elfogadta az új zsidótörvényt. Életem legnagyobb fejbeütése: a javaslat szerint én zsidó vagyok. Néhány hét múlva 50 éves leszek: eddig soha még álmodban se jutott eszembe, hogy még ilyen is lehet, hogy magyarságomat kétségbe lehessen vonni. 10 éves vol-

²⁶⁹ Tolnai Gábor: Sík Sándorról (Szegedi egyetemi tanárunkról, de legfőképpen az emberről) In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 159-174. o.

²⁷⁰ V.ö.: Szabó János: *Évszámok, helyszínek, események Sík Sándor életéből*. In: *A százgyökertű szív*, 1993, 451. o.; Grezsa Ferenc: *Képek a szegedi professzorság idejéből*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 48. o.

tam, mikor megtudtam, hogy szüleim valamikor születésem előtt zsidók voltak; de azóta egy percre se jutott eszembe, hogy ebből ilyen következtetést is lehet levonni. Az életem nyitott könyv, megmondtam, és benne tucatnál több valóságos könyv is: azokból mindenki napnál világosabban kiolvashatja magyarságomat.

De hát a kérdés felvetődött. Szemébe kell nézni: – elsősorban magamnak. »Vajon zsidó vagyok-e én?« – kérdezem Pilátussal. (...)

Ha azt kérdezem mégis, van-e valami bennem, amit zsidó faji tulajdonságnak nevezhetnék? – csak kettőt tudok találni, amit tán így lehet magyarázni. 1. A gondolkodásban bizonyos racionalizmusra való hajlamot, elvont rendszerre való hajlandóságot (bár megnyilatkozásában itt is igen sokszor rokonnak érzem a magyar gondolkodás misztikumtalanságával), máskor a német elvonás-hajlammal vagy a francia racionalizmussal. 2. A teokratikus érzést: a mindent sub specie Dei nézést, hajlamot. (...)

Fajilag nincsen bennem egy csepp magyar vér sem: nem vagyok keverék: tiszta vér. És mégis: nincs bennem semmi, amit magyarnak ne éreznék mindenestül. (...)

Külön gyalázat a magyar katolicizmusra, hogy a protestáns püspökök sokkal határozottabban és bátrabban szölk az ünnepek alatt is (mind a három ref. püspök: Ravasz, Révész és a harmadik)(...). Nem beszél vallási dolgokról a törvény. Csakhogy a magyar állam azt hangoztatja, hogy keresztény állam. Ha ez törvény lesz, nyilván nincsen erkölcsi jogcím többé erre. Ez az, ami nekem legjobban fáj: szegyenlem magamat a magyar katolicizmusért. És százszorosán fáj, ha ehhez Tóni és társa, Gyula segédkezet nyújtanak. És az Egyház hallgat. Egyetlen szó, szószéken vagy újságban el nem hangzik az üldözött zsidókeresztény testvérek felé. Mindenki gyáva. (...) Mindenki inkább magyar (ill. német) mint keresztény? Vagy csak inkább gyáva?(...) Ez a borzasztó: hogy olyan kicsiknek bizonyulnak az emberek. Nagy emberek is! nagy keresztények is! Az én hitemet ez nem érinti (maledictus qui confidit in homine!), de hány szegény lelket fog ez visszalökni a kereszténységtől, amelynek ilyen méltatlan a képviselése, amelyben annyira hiányos az igazságosság és a szeretet! (...)

Teendők

1. Kifelé – mindent folytatni, mint eddig. Semmi se történt; semmit se változtam, velem szemben se történt semmi. (...) De ha bármi történnék is: kötelességeim nem változtak, lelkem nem változott, küldetésem nem változott. »Az ember teszi, ami a kötelessége, és ami hegyébe jön, elviseli.« (Probászka).

2. Nem is foglalkozni a nehézségekkel; nem is beszélni róla (a legbensőbb körön kívül!) senkivel. Vigasztalni, akiket Isten hozzád küld. Én nem szorulok vigasztalásra: én nem is vagyok magamban. Istennel és enyéimmel.

3. Befelé – egy a szükség. Még jobban Istenre hagyatkozni! Lelki életet erősebben és rendszeresebben! Több önmegtagadást! (Étel, felkelés stb.) Barátság: hősiebben!

4. Dolgozni. Senki se veheti el tőlem a »sípomat«, se a magyar irodalmat. Milyen fegyver, esztétika, versek! – Dolgozom, ha kell »egy boldogabb nemzedéknek« mint Csokonai – de dolgozom.

5. Egyszer már voltam üldözött vad: a kommün alatt (legalább lebetőségben): Isten nevében kiállom majd, ha rákerül a sor, másodszor is. »Hurrá, én semmi sem vagyok!«²⁷¹

²⁷¹ Naplójegyzetek. In: *A százgyökerű szűz*, 1993, 205-214. o.

S hogy miképpen lehetett egy zsidó származású katolikus pap bátor, a barátságot hősiesebben vállaló és a humanitását soha meg nem tagadó ember? Válasz helyett Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni emlékező szavait idézném tanúságul:

„1944 baljós májusában, amikor utolszor jött el hozzánk, Miklós utolsó bevonulása előtt. Búcsú-
zúskor megáldotta őt, majd szelíd szomorúan csak annyit mondott: »Kell az áldozat.« – Származá-
sa miatt akkor már ő is elég kiszolgáltatott helyzetű volt a Rendházban, ezért nem számíthattunk
arra, hogy lehetősége lenne Miklósnak rejtékhelyet nyújtani. Tudom, hogy ez a tehetetlensége haláláig
gyötörte, amit Miklósról emlékező versében próbált feloldani, majd a rólam való gondoskodásban. –
Családi barátaink, Stadler Frida pártfogására bízott, aki a KLOSZ (Katolikus Lányok Ország-
gos Szövetsége) vezetője volt és aki saját lakásában, majd a KLOSZ hivatalos helyiségében adott
nekem menedéket. 1944 nyarán Schlachta Margit nagyszabású mentőakciói révén Pécsre rejtőztem,
amibe ugyancsak Sík Sándor révén juthattam. Bujdosásom akkor kezdődött, amikor az ún. »csil-
lagos házakat« (a zsidóknak minősülők csak ezekben lakhattak) lezárták. Így nem látogathattam
anyámat, aki a Dalszínház u. 2-ben lakott nagyon sokadmagával, mert rokonok, barátok, ismerő-
sök kérték, hogy odajöbessenek a nem csillagos házakból, amehyeket el kellett hagyniuk. Nem tud-
hattam anyám és vele élő árva unokahúgom hogyan él, ezért Sík Sándor vállalta, hogy meglátogatja
őket, mert reverendában bizonyára beengedik. Így is történt és ez nagyon bátor tett volt, mert a szem-
közti Drechsler palotában csendőrség és egy nyilas főközpont működött. – Sík Sándor élelmet, vi-
gaszt, híradást vitt rólam anyámnak. Átölelve, könnyek közt búcsúzott tőle, majd később, a nyilas
puccs után ugyancsak Schlachta Margit segítségével anyámat is biztonságba helyeztette. Az áldott
emlékű Stadler Frida mellett álnéven adminisztrációs munkát végeztem a KLOSZ-ban és az Atya
névben azt a feladatot is kaptam, hogy menjek fel a Várba a nunciatúrára segíteni a menlevelek
készítésében az üldözöttek számára. A nunciatúrán akkor lázas munka, jöves-menés folyt. Polgári
és egyházi személyek vitték a menleveleket az országutakon meneteltetett, nyugatra irányított elgyötört
csoportokhoz, akiket a téglagyárból és más gyűjtőhelyekről vittek el. Sajnos, ezek a mentőakciók
nem mindig sikerültek és az önfeláldozó mentők is a nyilasok mártír áldozatai lettek. Ugyancsak
Sík Sándor, illetve Stadler Frida megbízásából a Langlet Valdemár vezetése alatt működő svéd
Vöröskeresztes Misszió Esterházy utcai palotájába is jártam segíteni. Kora reggeltől késő délutánig
megállás nélkül, szakadatlanul gépeltem a menleveleket, hogy a tömegesen érkező kérelmezők mie-
lőbb megkaphassák. Sík Sándor is idejött hogyan élt, értesülni. Látna ezt az ott folyó pánik-
légtérű munkát, mellém állt és hogy egy perc se kelljen abbahagynom a gépelést, szájamba adva a
falatokat, etetett. (...)

A felszabadulás után se hagyott magamra, folyton érdeklődve, van-e hírem a boriakról, velem szo-
rongott, remélt, míg a végző bizonyosságot megtudtuk Miklós haláláról. Akkoriban a nagysodri
munkák idején ritkábban láthattam, de megnyugtató elégtételelem volt, hogy a Piarista Rendház főnö-
ke lett. (...)

Életem gyönyörű ajándéka volt, hogy ismerhettem, pótolhatatlan hiányát halálomig gyászolom.”²⁷²

„Sík Sándor és Radnóti Miklós apa-fiúviszonya közismert.” – írja Rónay László, részlete-
sen ismertette e mélyen emberi kapcsolatot. Radnóti Miklóst az Újmódi pázsztorok kötete
miatt vallásgyalázásért perbe fogták, az egyetemről Horger Antal javaslatára ki akarták
zární, Sík Sándor sikertelenül mindezt megakadályoznia. Radnóti Miklós 1934-ben Sík-nél
doktorált. A költő később is átnézte vele versesköteteit, kíváncsian várva professzora

²⁷² Radnóti Miklósné: Sík Sándor emlékezete. In: Sík Sándor emlékezete, 1989, 120-121. o.

véleményét. Levelezésük nagy témája a költészet, főleg a stílusprobléma volt. Radnóti Miklós budapesti tartózkodása alatt a professzor rendszeresen felkereste a házaspárt, és szinte folytatták a szegedi évek elmélyült beszélgetéseit a művészet megannyi problémájáról. „A munkaszolgálatra rendelt költő 1942 júliusában indult Szentendréről Nagyvárad felé. Sík Fanninak ajánlotta jól támogatását, kedves fiát pedig 1943 áprilisában a keresztség szentségében részécsitette”.²⁷³ Utoljára 1944. májusában találkoztak, Fanni fentebb idézett emlékező sorai szerint, Sík Sándor megáldotta és szinte megsejtve a tragikus jövőt, így búcsúzott tőle: „Kell az áldozat”. Úgy vélem, minden további, a háború alatt írt napló- és levélrészlet fájdalmas hangjánál beszédesebb az a vers, amelyet a költő Sík Sándor írt fiaként szeretett, legkedvesebb tanítványa, Radnóti Miklós emlékére.

Örvénynek az örvény
Radnóti Miklós emlékezetének

Úgy-e, még élsz? Úgy-e, még énekelsz!...

*A lomb között borzas szellő motoz;
Zizeg az illat, amit erre hoz; -
Talán ebben az illatban felelsz?
Vagy immár csak a könnyben,
A versek márvány idomaiban?*

*Elmorzsolom a könnyem...
Fiam voltál, háromszor is fiam:
A Titkot hányszor kopogtattuk együtt
És kézről kézbe hányszor eregettük
A rímek csordogáló gyöngyeit!
Kisfiú voltál, borzas és szelíd,
És férfiú, bronz és kemény,
Mint egy döngő római költemény!*

*A Tiszaparton idéztük a multat,
S a Tulsó Partot, – amíg körülöttünk
A kiskertekben lázasan pirultak
A csüngő súlyos paprikafüszérek...*

*Jaj, mi is ez a könnyzilálta ének?
Egy melre sírt búcsúztató?
Egy tépett sóhaj a szélnek?
Vagy üzenet, mit egy tollászkodó
Fekete holló kegyelmére bízunk?*

²⁷³ V.ö.: Rónay László, 2000, 98-104. o.

A Hang kiáltja: bízzunk!

*Igen, bízzunk, – de tovatűntél,
És azt is tudom, hogy a tündér
Remény is tovatűnt!
Jaj, az ördög forspontjaképpen
Ki fogta hámba az És szekerében
A butaságot és a bűnt!*

*Bízzunk! De hol a batalom,
Mely visszahoz vagy elfeledtet
Tégedet és a Látomást?
Nem, amely téged karjainkból elvett,
Azt a világot, azt az elvet,
És a monstrumot, amit ellett,
Nem akarom, nem akarom!
De ki sugall helyébe mást?...*

*Az összetört tudás
Szilánkaiból szemembe cikáz
A kétségbeesés.
Azt mondja: Nézz!
Köss már békét a jégsszemű valóval:
Őt fel nem hozza már a ringató dal,
Az ő zenéje már a szféra-csend.
Eszelős nappal, máglyás est után
A lélek is a mártír test után
Immár a Plejádok között elpihent.
És velemet
A dallam is, a pibegő,
És a dallamok álma: a jövő!
Mennek, mennek, mind, a szépek, a tiszták,
S akik az eszmék szűz havát
Fertelmes lucsokba taposták,
Élnek, tenyésznek, tipornak tovább!*

*És csendesen mormolni kezdem,
Csak úgy, a szókra sem figyelve,
Egy eklogád egy reszkető sorát:
S kongatni kezdi lelkem és a testem,
Mint harangot a nyelve,
A Hang, a szüverén.
A Hang, az ismeretlen,
A te hangod-e? Az enyém?
Vagy Azé, aki az elérhetetlen*

*Messzeségekből mennydörög belém?
 Azt mondja: Vagy, hát lenni kell!
 Azt mondja: Tudsz, hát tenni kell!
 Ember vagy, azért isteni.
 Van Isten: indulj küzdeni!*

*Költő vagy: Istenből atom,
 Költő, azért forradalom,
 Szó, melynek paraszias hit az anyja,
 És atyja lángos értelem.
 Szó, melytől a jövőt fogania
 A lobogó történelem.
 A mát és a holnapot te méred:
 Tanú vagy és világítélet,
 És kegyelem.
 Te a szabadság, te a törvény,
 Téged zúg örvénynek az örvény,
 És benned bűg a végtelen.*

1938 karácsonyától *Sík Sándor* legsúlyosabb válságát élte át, életének minden területén meg kellett tapasztalnia ekkor az emberi hitványságot. A keresztény katolikus egyház közömbösséget színlelt a zsidóüldözések idején, így csalódott abban a szellemi, lelki közösségben, melynek már három évtizede jelentős, megbecsült tagja volt, ahogy csalódott néhány papi rendtársában is, hiszen többen csak a 'mentesítettet' látták benne; hasonlóképpen *Schütz Antal*ban, az általa nagyrabecsült teológia professzorban, hajdani tanárában, aki nemcsak hogy nem tiltakozott a zsidótörvények ellen, hanem „az első zsidótörvény után egyetértő levelet írt Imrédinek, s egy *Nemzeti Szék* felállítását javasolta, amely cenzúrázta volna az írókat, s eldöntötte volna, melyik írásuk magyar szellemű, melyik nem, s így korlátozta volna a zsidó származású írók jelenlétét az irodalmunkban.”²⁷⁴

„*Sík Sándor* válságát csak fokozhatta, hogy szeme láttára fordultak visszájára azok a keresztény nevelési elvek, amelyeket az új szellemű Magyarország alapjainak vélt, s amelyek megvalósításáért tőle telhetően mindent elkövetett.”²⁷⁵ Miután a parlamentben egy szélsőjobboldali képviselő támadást intézett a cserkészzet ellen, mivelhogy sorait zsidó származásúak mételyezik –, *Sík Sándor* lemondott az *Öregcserkész Főszövetségi* elnöki tisztéről, annak a cserkészszövetségnek a tisztségéről, melyet három évtizeddel korábban ő hívott életre, az alapkönyveit ő írta, nevelési alapelveit ő fogalmazta meg először.²⁷⁶

Mégis, mindennek ellenére, illetve éppen ezen körülmények miatt a háború évei alatt hite nem csüggedt, 'mentessége' és összekötései révén, akiken tudott, mindig segített. És mérhetetlen szenvedést okozott számára, ha e segítségadásban mégis tehetetlennek bizonyult.

²⁷⁴ Rónay László, 2000, 110. o.

²⁷⁵ Rónay László, 2000, 116. o.

²⁷⁶ U. o.

1944. október 2-án, két nappal Szeged hadszíntérré válása előtt hagyta el *Sík Sándor* a várost. Hús óráat utazva ért fel Budapestre a rendházba, mely tízéves kora óta az ott-hona volt. Itt azzal fogadták, hogy a rendi felsőbbség nem tartja kíváncsnak az itt-lakását, az itt-tartózkodását. Levele, melyben *Zimányi Gyulának*, fiatalkori lelkiatyai példaképének és a Piarista Rendház akkori vezetőjének válaszolt, *Kardos Klára* szerint „csodálatos dokumentuma a halálos keserűségnek és a »megsebzetten is változatlan szeretet«-nek”²⁷⁷:

„Úgy látszik, nem vagyok kíváncs vendég (és egyáltalán: csak vendég, sőt alkalmatlan idegen) abban a házban, amelyet tízéves korom óta otthonomnak, anyám halála óta egyetlen otthonomnak érztem, – mert kell a hely másoknak, sőt – mint írod – idegen papoknak. (...) Hiszen igaz, jól tudom, hogy nem tőled származik (téged szorongatnak, – mondtad a múltkor), – de hát gyengének látni (bocsáss meg az őszinteségért!) azt, aki ifjú és férfikorom eszménye volt, ez nem enyhíti a fájdalom keserűségét. (...)

Természetesen, ha amennyiben itt maradok, boldogan ajánlom fel magamat a Rendnek és a Háznak bármilyen munkára, a teljes óraszámom való tanítástól akár a legkisebb szolgálattig.”²⁷⁸

Az ostrom alatt az óvóhelyeken végzett segítőszolgálatot, a legkülönbözőbb mentőakciókhoz kapcsolódva segített zsidó sorstársain. 1945 márciusában tért vissza Szegedre és a tanév végéig ismét tanszékvezető volt. Az 1945. augusztus 4-ei egyetemi tanácsülés jegyzőkönyvében azonban már ezt olvashatjuk: „Mintán Dr. *Sík Sándor* egyetemi nyilvános rendes tanár a Köznevelési Tanács ügyvezető alelnöki tisztét látja el, nem valószínű, hogy az 1945/46-os tanévben visszatérhetne tanszékére.”²⁷⁹

Fekete kenyér

A *Fekete kenyér* (1931) – „Talán egy dalba menekült regény,/ talán egy tépett lap a történelemből” (Hát itt van, testvér) – így értelmezi kötetét a költő. A kötet emlékező sorait olvasva előttünk is megelevenednek a gödöllői gyermekévek emlékei, a családi élet eseményei; magunk előtt láthatjuk szüleiket, tanárait, mestereit, professzorait, a pályatársakat, a szerkesztőségi szobákat, az egyetem kupolatermét; a kettős élethivatás, a tanári és papi pálya emlékezetes pillanatait. A mai olvasó számára ez a verses önéletrajz meglehetősen szemérmes hangú, inkább dokumentatív jellegű. Ezt a szubjektív rejtőzködést először *Szerb Antal* figyelte meg: „A spontán líra hívei nem fogják tiszta lírának érezni *Sík Sándor* kötetét, apollonikus tudatosságával, végig átgondolt, józan kompozíciójával, laza és mégis kötött formájával, mely közel jár a próza racionalitásához. (...) Nemcsak azokhoz szól, akik tudnak versben elmerülni, hanem a versidegen sokakhoz, a 'hívekhez' beszél itt a jó pap, a pásztor.”²⁸⁰

Az önéletrajzi emlékezés képeit a költői hitvallás hangjai szakítják meg. Több versben is ott találjuk az *Ady*-hatás felidézését:

²⁷⁷ *Kardos Klára: Sík Sándor belső fejlődése. Vigília, 1968. 9. szám 592. o.*

²⁷⁸ *Zimányi Gyulának* (1944. okt.3.) In: *A százgyökérű szív*, 1993, 272. o.

²⁷⁹ *Grécsa Ferenc: Sík Sándor az egyetemi katedrán.* In: *Sík Sándor emlékszáma*, 1989, 11. o.

²⁸⁰ *Szerb Antal: Fekete kenyér.* Nyugat, 1932. 3. szám 167-168. o.

*És jöttek, jöttek kábító özönben,
Költők, ikertestvérek, maiak,
Halk fuvalások és beteg rajongók.
Káromkodók és mellüket verők,
Térdeplők, tántorgók és bobócok,
És közepettük, erőszakosan
És egyedül, a mindszerinti Sikoltó.*

(Fekete kenyér)

Új ének című költeményében szintén egyértelmű az utalás *Ady Endre* és a nyugatosok költészetének hatására és vonzására, de ugyanakkor annak egyfajta elutasítására is:

*Itt is, ott is, a fojtó csendbe
Új énekszó basít fülembe.*

*Lobogó, részeg, vad dalok,
De újak és fiatalok.*

*Lázforrók vagy hideglelősek.
Úgy szeretném szeretni őket!*

*A testvér lázt hallom belőlük,
És mégis, mégis fázom tőlük.*

*Nem, ez a dal nem az enyém!
Nekem szentség a költemény.*

*Nekem nem kell a dal, ha nincsen
Hullámai fölött az Isten.*

*Én nem vagyok síró, se rokkant,
Az én gerincem meg nem roppant.*

*Nem kellenek a kis nyögések.
Én akarom a szent Egészet,*

*A szűz erőt, a harci frisset!
Nem lehetek magamnál kisebb.*

Fekete kenyér – szokatlan csengésű kötetcím ma már. A pályatárs és jóbarát, s a későbbi munkatárs, *Rónay György* így értelmezi: „*Fekete kenyér*. Találóból cím aligha akadna nála nemcsak a műre, hanem alkotója egész életére is. A korábbi kötetek, az egész pályája összefoglalása ez, az ember kiteljesedése, a művész végső kiforrása. Innét visszanezve kapja meg a maga

*igazi hitelét egész munkássága. (...) Táj és a család útravalójával indult neki az életnek, tudományokon, háborún, forradalmon át forrt, alakult, fejlődött a szíve-lelke, míg meleg cipővé vált, tápláló, izés, fekete kenyérré mindnyájunk asztalára. (...) Vallás által megszentelt élet, ez a Fekete kenyér.”*²⁸¹

A kötet bevezető versében hangsúlyozódik egy nem új, mégis egyre meghatározóbb érzésköre költészetének: az „Egyszerű, csendes, szürke szeretet.” (*Férfiak, Asszonyok, Bölcsék, Hívók és hitetlenek.*) A kötet kompozícióját ‘négy könyv’-be íveli: az elsőben a család, Gödöllő, az iskolásévek, majd a következőben már a szellemi életrajz állomásaira bukkanunk, a filozófia és a teológia ‘isten Nővérei’-re, a mesterek képeire, a költővé érlelődés folyamatára. A harmadik könyv új témája a szociális és lelki nyomor bemutatása, a negyedikben pedig ismét megfogalmazódik küldetése, papi hivatásának vállalása, ember-szeretete, Isten-szeretete.

Már előző kötetében felbukkant, de itt válik meghatározó tematikus újdonsággá az, hogy – a korábban a természet csendes magányába visszavonult költő – fokozatosan az emberi közösség felé fordul. Közösségi lírája azonban eltér a korábbi háborús versek nemzetföltő, az egyetemes szenvedést romantikus módon ábrázoló fenséges képeitől. Ezzel ellentétesen az emberi közösséget és annak történeteit a jelentéktelennek tűnő életképeken, apró történeteken és mozzanatokon keresztül láttatja. A *Csend* kötetének ‘kicsinyre’ figyelő látásmódja folytatódik itt, csak éppen más módon. A harmonikus, életigenlő versekkel szemben élesen ellenpontozódnak a tragikus hangú költemények. Egy-egy szenvedő arc, vércsepp, könnyes szem, ütlegelő mozdulat az az apró, mégis beszédés alapélmény, mely e versek ihletője lehetett (*Razúja, Miért? Jól van ez így?, Vér az utcán*). A mérhetetlen szenvedést látja, amikor az angyal földi nyomortanyán jár, a lelki nyomort olvassa ki a sztrájkolók és a lovasrendőrök védekező és ütlegelő mozdulataiból, erről az emberi nyomorról hall a gyóntatószékben. A húszas évek kiábrándult, hitevesztett embereit így vonultatja fel az *Es jönnek hozzám* versében:

*És jönnek, négyen, nyolcan, tízen,
Véres flotta fekete vízben,
Reggel és este és minden órán
Csókolni szegény viola stólám.
Libegve mind elém omol
A vérző mély embernyomor:
Koldulni hullott kényes régi princek,
Apadt szemek és roskadó gerincek,
Pogányok, akiket bálványaik megöltek,
És véresmosolyú mártírok,
Akiiket törvény kerekébe törtek.
Eleven múmiák, emberi lárvák,
Kikből a lélek tovaszállt,
Kik virrasztanak halott ideált,
Aszott magányosok, keserű árvák,*

²⁸¹ Rónay György: *Sík Sándor*. Újkor, 1935. 8-9. szám 35-36. o.

*És keserűbb, aszottabb, árva párok,
Kiknek a vére cseppenként szívárog, –
Ezer síkoly és százezer fekély:
Emberkönny- és vér-óceán, amely ajkamig ér!*

Ahogy a háborús verseiben is ott feszül a miért kérdése, ugyanez tevődik fel az emberi testi-lelki nyomor láttán. Szociális érzékenysége miatt egyre keresi a tevőleges segítség útjait. Amikor jómódú gyermekeket tanít, úgy érzi, inkább a sápadt, vézna rongyosoknak kellene katekizmust és embermeleget vinnie; amikor szerzetesi ebédje fölé hajol, arra gondol, hogy ezt a kubikusokkal kellene megosztania; s mikor aranyos palástban áll a márványoltár előtt, azt hallja, hogy az angyalföldi szükségkáporna szegényes Krisztusa hívja őt halásznak a külváros szennyos vizére. Az emberi nyomorral való szembesülés és az ebből fakadó tehetetlenségérzet a húszas években a keresztényszocializmus mellett érvelők táborába állítja: *Sík Sándor* is hiszi és vallja, hogy a társadalmi bajokat a gyűlölet, a bűn és az emberi balgaság okozza, ezért az ebből kivezető út egy szociális és erkölcsi megújulás lehet. Így a katolikus egyháznak fel kell vállalnia a társadalmi igazságtalanságok elleni küzdelmet: a szociális igazságosság, a humánus, felebaráti szeretetre épülő értékeket kell hirdetnie, a társadalmi rend jobb megvalósításáért kell harcolnia.

Sík Sándor a kivezető utat elsődlegesen az Istenhez való visszatérésben, s az erkölcsi megújulásban látja, mindenekelőtt az ‘embernek lenni’ feladatában.

Sík Sándor Madách-tanulmányai

Úgy vélem, *Sík Sándor* irodalomtörténeti írásai²⁸², köztük a *Madách*-ról szólóak, jónéhány tovább nem gondolt megállapítást valamint problémafelvetést tartalmaznak.²⁸³ A *Madách*-tanulmányok elemzésével azt is hangsúlyoznám, hogy célszerű az életmű egészében vizsgálni az egyes irodalomtörténeti megközelítéseket. Valamint a

²⁸² *Zrínyi- és Pázmány-monográfiája* valamint *Gárdonyi, Ady, Prohászka* tanulmánykötete és – számtalan folyóiratban publikált – irodalomtörténeti tanulmányai mellett irodalomtörténeti művei között tarthatjuk számon 1930 és 1945 között a szegedi egyetemen elhangzott, történeti tematikájú előadásainak könyvmatos jegyzeteit is, melyek időrendben a következők: *A drámai formák fejlődése* (1930), *Kazinczy és kora* (Kazinczy, Batsányi, Dayka, Csokonai, Fazekas, Virág, Kölcsey, Berzsenyi) (1930), *A magyar költészet a millennium után* (1930), *Petőfi és kora* (1930), *Zrínyi Miklós* (1931), *Prohászka mint író* (1932), *A magyar líra a XVI. században* (1934), *A régi magyar líra* (1934), *A XIX. század magyar irodalma* (1934), *A magyar barokk* (1937), *Arany János és kora* (1939), *A középkor magyar irodalma* (1940), *Realista regény a magyar irodalomban* (1941), *Újabb magyar remekművek elemzése* (1941), *Vörösmarty kora* (1942); illetve a különböző folyóiratokban elszórtan megjelent kritikáit és tanulmányait *Kaffka Margitról*, *Kosztolányiról*, *Gárdonyiról*, *Szabó Dezsőről*, *Adyról*, *Babitsról*, *Arany Jánosról*, *Móra Ferencről*, *Juhász Gyuláról*, *Móricz Zsigmondról*, *Vörösmarty és József Attila istenélményéről*, valamint *Szent Ferenc és Ariosto* költészetéről, sőt találhatunk írásokat *Gogolról*, *Huxleyről*, *Gorkijról* is. V. ö.: *Takó Edit*, 1995.

²⁸³ V.ö.: *Máté Szuszanna: Madách Imre, a poeta philosophus*. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VI. Miskolc, 2002. Második kiadás: Bíbor Kiadó, Miskolc. 2004. 86-107. o.

Madách-írások esetében is tanulságos a folyamatosan kibontakozó irodalomtörténeti megközelítések sora és az *Esztétika*-ban szétszórtaon meglévő utalások összefüggésrendszere. Továbbá egy gyakori megállapítással szemben érvelnék – *Sík Sándor Madách*-tanulmányainak apropóján. Nemcsak *Sík Sándor* irodalomtörténeti, esztétikai művei vonatkozásában, hanem jobbra a két világháború között keletkezett irodalomtudományi, esztétikai szakmunkákat illetően is gyakran hangoztatott az az első hallásra elfogadhatónak tűnő minősítés, hogy ezek a munkák ‘manapság legfeljebb csak tudománytörténeti érdekességre tarthatnak számot’. Nem biztos, hiszen többnyire nem is ismerjük ezeket, mivel a XX. század második felének kommunista ideológiájától vezérelt szellemisége hatástörténeti űrt vont a huszadik század első felének esztétikai, művészetfilozófiai, irodalomtudományi gondolkodása köré. Csak egy alapos újraolvasás után tehetünk hasonló kijelentéseket vagy juthatunk éppen az ellenkező megállapításra, felismerve ezen írások tudománytörténeti jelentőségét.

Sík Sándor irodalomtudományi kéziratok hagyatékának egy része könyvmatos jegyzetek formájában maradt fenn, melyek a szegedi egyetemen (1930 és 1945 között) elhangzott előadásai nyomán készültek. Tizenöt könyvmatos jegyzetének tanúsága szerint az egész magyar irodalomtörténetet igyekezett átfogni, annál is inkább, mivel, ahogy azt már írtam, az akkori, szegedi tudományegyetemen *Sík Sándor* volt az irodalomtörténeti tanszék egyetlen professzora. Három publikált tanulmánya és egy, a XIX. század irodalmát bemutató, könyvmatos előadásjegyzete foglalkozik bővebben *Madách Imrével* illetve főművével. Elsőként 1911-ben írta meg *Az ember tragédiája értelme* című tanulmányát, mely ismét olvashatóvá vált napjainkban, *Bene Kálmán* újraközlése nyomán.²⁸⁴ A XIX. század magyar irodalma. II. rész. Dr. *Sík Sándor* előadásai a szegedi tudományegyetemen, 1933/34. II. félév könyvmatos jegyzet *Madáchra* vonatkozó anyagát lényegesen kibővítve, tanulmány formájában publikálta a *Budapesti Szemle*-ben, 1934-ben. A következő jelentősebb *Madách*-értelmezés 1961-ben a *Vigiliában* jelent meg *A százéves Ember Tragédiája* címmel, az 1934-es könyvmatos jegyzet illetve a publikált tanulmány anyagát mintegy sommázva és azt újabb, mégpedig egy teológiai értelmezéssel bővítve. E három publikált tanulmány valamint a könyvmatos jegyzet egyes gondolatainak bemutatását az *Esztétika* tragikum-felfogásával egészítem ki, és egyben megkísérlem *Sík Sándor* megállapításainak továbbgondolását.

Rónay László *Sík Sándor* monográfiájában nem véletlenül véli a legmélyebb irodalomtörténeti tanulmányoknak a *Madách*-írásokat.²⁸⁵

Lendületes gondolatmeneteinek, igényes esszéisztikus stílusának szemléltetésére idézném az 1934-es tanulmányának azt a részét, melyben a *Tragédia* mindig megújuló jelenségéről értekezik: „*Aki Az ember tragédiáját napjainkban olvassa, még inkább aki a színpadon nézi végig, annak első, meglepő, szinte megdöbbentő benyomása alighanem az lesz, hogy*

²⁸⁴ *Bene Kálmán: Sík Sándor első Tragédia-elemzése.* In: IX. *Madách Szimpózium.* Szerk.: Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság, Budapest – Balassagyarmat, 2002. 57-73. o. *Sík Sándor: Az ember tragédiájának értelme* című írása először a *Váci Múzeum* egyesület *Évkönyve* az 1911. esztendőről című kiadványban jelent meg, a 71-90. lapon, majd ugyanez a tanulmány a *Nagyasszonyunk* folyóirat 1923. 6. számában.

²⁸⁵ *Rónay László*, 2000, 64. o.

mennyire mai ez a dráma. Már maga a tartalma is, a drámai mondanivalója izgatón, felkavarón a mi élményünk. Eszméikért lelkesedni, harcolni, aztán kiábrándulni vagy magukból az eszmékből, vagy azokból, akik az eszmét megvalósítani próbálták és nem tudták, és csüggedten lemondani a harrról: van-e ennél maior élmény? Az a nemzedék, amely a XX. század első bárom évtizedét végig élte, többé-kevésbé végigharcolta néhányszor Adám küzdelmét. Az egyik lelkesedett a liberalizmusért és kénytelen volt kiábrándulni belőle. A másik a háborúért és meghorzádott tőle. A harmadik a szocializmusért és meg kellett érnie a legnagyobb szocialista táborok széthullását s az eszme tehetetlenségét. Tudomány és művészet semmivé lett, mikor a nagy szenvedélyek boszorkánytáncra megkezdődött. Vallás, erény és szeretet nem tudta megakadályozni a nagy katasztrófákat, háborúkat és forradalmakat, mert akik képviselték őket, kicsiknek bizonyultak. Forradalmak jöttek és emberek lelkesedtek értük, és a forradalmak épp olyan tehetetlennek bizonyultak, mint az utánuk következő ellenforradalmak, amelyekért megint emberek lelkesedtek és megint kénytelenek voltak kiábrándulni. És napjainkban megint új eszméket látunk megszületni, északon, délen, nyugaton, és új tömegeket lelkesedni értük, és mi, Adámnál is hamarabb csüggedő Adámok, már előre látjuk, hogyan fognak kiábrándulni ezekből is és hogyan fognak megint figyelni újabb Luciferek biztatásaira. Mi maradt a mai ember számára ez után a sokszorosan végigélt Adám-sors után? A tucat-emberek számára Sergiolus önkábitása, az érzékenyebbek számára Adám öngyilkos szikládja, a még különbeknek Kepler rezignációja, a legkülönbek pedig megint csak arra a szózatra döbrentek rá, amely a végső bukása után térdre hulló Adámnak adja vissza az emberi élet egyetlen lehetőségét: »Mondottam, ember, küzdj és bízza bízzál, énbennem bízzál, mert magadban és a magad fajtájában nem bízhatok«. Mindnyájan átéljük Adám tragédiáját, azért érezzük mindnyájan a magunkénak.”²⁸⁶

Az egyetemi könyvatos előadásjegyzete egy meggyőző érveléssel kezd: Az ember tragédiája remekmű, többek között azért, mert kiállotta ‘az idő próbáját’ és az azzal járó ‘viszontagságokat’. Sik Sándor e gondolatmenete tulajdonképpen a hatástörténeti tudat változásának vázlatos leírása. Így „keresztülment e mű azon viszontagságokon, amelyek a remekműveket is megöli, túlélte, hogy iskolai kötelező olvasmány volt” – és a velejáró kényszerolvást és agyonmagyarázásokat. „Túlélte azt is, hogy színpadi látványossággá lett. Ne feledjük, hogy filozófiai költemény nem vihető maradék nélkül színpadra! Rendezése állandóan küzdött a puszta látványossággá süllyesztése ellen. (...) Meg kellett küzdenie arval is, amin átmegy minden színdarab: a rendezői kísérletezgetéssel. (...) A rendező érvényesíteni akarja a maga művészetét is, ami ellen a művész – különösen, ha már nincs az élők sorában, – nem is tehet semmit.”²⁸⁷ Túlélte a fordítások viharát, különösen a hatodikét, mivel „Dóczi /:Dux:/ Lajos, – aki a Faustnak kitűnő ismerője és fordítója volt, – a Faust nyelvén fordította le Madáchot s azáltal azt a meglévő ‘kényelmetlen’ mozzanatot, hogy Goethe hatott rá, az igazságnál és méltánosnál összehasonlíthatatlanul erősebben hangsúlyozza ez a fordítás”,²⁸⁸ így akkoriban a külföld egy „gyenge és halovány Faust-utánzatként” ismerhette meg, „holott az eredetiben erre csak kevés mozzanat emlékeztet”. S mi is folytathatjuk e felsorolást, Madách Imre tragédiája valóban túlélte több száz interpretációt és tanulmányt; számos konferenciát, szimpóziumot, emlékülést, színpadi, szabadtéri rendezést, filmrevitelt és a képzőművészeti illusztrációk sorozatát

²⁸⁶ Sik Sándor: Az Ember Tragédiájáról. Budapesti Szemle, 1934. 234. köt. 681. sz. 229–243. o.

²⁸⁷ Sik Sándor: A XIX. század magyar irodalma. II. rész. (Dr. Sik Sándor előadásai a szegedi tudományegyetemen, 1933/34. II. félév, könyvatos jegyzet) 1–2. o.

²⁸⁸ U.o.: 1. o.

is. Mégis, e sokfajta interpretáción túl sokunk számára még mindig újat tartogat, mivel az eddig keletkezett értelmezések nem elégségesek számunkra, és egy újabbal próbálkozunk. Miért? Az 1911-es tanulmányában szinte válaszol a ma éppúgy feltehető kérdésre: „*A nagy művészi alkotások kiváltsága, hogy minden kor és minden nemzedék megtalálja benne a magát. Végleges, tökéletes magyarázat tehát nem képzelhető. Minden kor más érzéssel, más világfelfogással nézi, tehát mást is talál benne, minden új magyarázat annyiban jogosult tehát, amennyiben előzőinek komoly megbecsülése és fölhasználása mellett új szempontot hoz magával.*”²⁸⁹ Az 1911-ben leírt gondolatok akkori haladó szellemiségét ma már tompítják azok – a szinte evidenciáknak tűnő – ismereteink, melyeket részben a gadameri hermeneutika alapozott meg a posztmodern irodalomtudományban: így a megértés temporális folyamatszerűségét, lezárhatatlanságát és „*lezáratlan történést*”²⁹⁰, valamint azt, hogy a megértést „*egy hagyománytörténetbe való bekerülésként kell elgondolni, melyben szüntelen közvetítés van a múlt és a jelen között*”²⁹¹. Más nyelvezettel ugyan, Sík Sándor is hasonló felfogásból tekintett a műalkotásokra.

Madách főművét megszületésétől kezdve kritikák vihara kísérte: „*attól a pillanattól kezdve, amikor Arany János, aki félig-meddig a mű felfedezőjének tekinthető, az Úr első szavainak »mesteremberes önelégültsége« miatt kedvetlenül félretette, mindmáig jóformán szakadatlanul küzdenie kellett nemcsak a helyes értékelésért, de a megértésért is. (...) Erdélyi János veszedelmes »ördög komédiáját látott benne«, Probászka püspök »imádás helyett káromkodást«, nagy teremő stílus helyett inkább cinizmust, isteni tervek helyett kontárságot (...).*”²⁹²

Ahogy Ady Endre költészetének méltatása, úgy Madách Imre Tragédiájának megítélése is igen szélsőséges tendenciákat mutatott az 1920-as években. Madách Imre születése századik évfordulójának évében, 1923-ban jelent meg a Nyugat Madách-száma, a pozitív méltatások ma is tanulságos, gondolatébresztő gyűjteményeként.²⁹³ A Nyugattal szembenálló keresztény-nemzeti irodalom lapja, a Katholikus Szemle ugyanekkor a székesfehérvári püspök, Probászka Ottokár írását közölte, aki szerint a Tragédia nem más, mint „*Kynodia, Ebek éneke*”, s a bensőséges lélekre „*kínos benyomást tesz*”, hiszen az csak káromkodást, istenkáromlást olvashat ki belőle, sőt a „*nagy teremő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög túrheterlen pökbendiségét*”²⁹⁴ A mérsékelt hangú Várdai Béla a Tragédia Úr-ábrázolása és végszava kapcsán megjegyzi, hogy ez „*a hitetlennek meghökkenően sok; az erős hitűnek, a jó katolikusnak, elismerjük, hogy szomorúan kevés*”²⁹⁵ Sík Sándor valamennyi Madách-tanulmányában a Tragédia remekmű volta mellett érvel. Ahogy Ady-költészetének értékelésében, úgy Madách drámai költeményének esetében is szembekerült a katolicizmus 'hivatalos' álláspontjával, mivel egy mércét fogadott el, magát a művet.

Az 1930-as évek elején felpeteszülő vitában – alkothat-e dilettáns remekművet – Sík Sándor az igen mellett sorakoztatja érveit. Sőt, szerinte éppen egy dilettáns vállal-

²⁸⁹ Sík Sándor: *Az ember tragédiájának értelme*. In: IX. Madách Szimpózium, 2002, 64. o.

²⁹⁰ Hans-Georg Gadamer, 1984, 87. o.

²⁹¹ Hans-Georg Gadamer, 1984, 207. o.

²⁹² Sík Sándor: *A XIX. század magyar irodalma. II. rész. 1933/34. II. félév, 1-2. o.*

²⁹³ Nyugat, 1923. 2. szám. (Karinthy Frigyes, Gáspár Kornél, Laczkó Géza, Kuncz Aladár, Füst Milán, Révay József, Babits Mihály, Schöppflin Aladár, stb. esszéi, tanulmányai).

²⁹⁴ Probászka Ottokár: „*Az ember tragédiája*” és a pesszimizmus. Katholikus Szemle, 1923. 193- 201. o.

²⁹⁵ Várdai Béla: Madách Imre és „*Az ember tragédiája*”. Katholikus Szemle, 1923. 587-597. o.

kozhat arra, hogy alapjában véve egy költői alkotásba szorítsa be az emberiség legnagyobb kérdéseit. „A művészeknek csak az a fajtája, – a Michelangelók típusa – akarja megalkotni a lehetetlent, bár csak óriási töredékeket hoz létre. A legtöbb művész ismeri mesteriségének nehézségeit s inkább a kis alkotások nagy értéke vonzza őket. Ilyen gigászi feladatra csak diletánsok vállalkoznak, mert sejtelmük sincs arról, hogy micsoda emberfölötti feladat: az emberi kifejezés nyomorult rekeszeibe szorítani bele a határtalan fogalmakat. Madách, – ez a lángelméjű nagy diletáns – azonban nemcsak vállalkozott rá, hanem meg is oldotta.” S nem is akárhogyan. Hiszen a témából következő paradoxont is feloldotta, s Ádámot mint „egy ember” és mint „az ember”, egyén és emberiség egységében tudta ábrázolni. Emellett – Sík Sándor szerint – a szerkesztésből adódó paradoxont is sikerült megoldania, hiszen tízszer ismétli meg ugyanazt a drámai tartalmat: „Ádám küzdelembe indul egy eszméért, csalódik benne és elbukik. (...) Tíz különböző alakban ismétli meg ugyanazt a drámát, s mégsem jut egyszer sem eszünkbe: hisz ez ugyanaaz!”²⁹⁶

Végül harmadik paradoxonként a pesszimista álomjelenetek – optimista megoldás ellentétét említi meg, melyet csak a mélységesen csalódott emberi hiábavalóság tudatával és az isteni gondviselés biztató voltának szembeállításával lehetett feloldani. „Egy költemény, amely jóformán az utolsó előtti mondatáig vigasztalanul sötét, amely csupa ellenállhatatlan pesszimista képet, eszmét, utalást tartalmaz, és az utolsó lapon, az utolsó jelenetben mégis az ellenkezőjét mondja, végül is optimista megoldást nyújt! Egy tucatszor ismétlődő bukás után mégis küzdelemre sarkal és a bizalom szavaival végződik. Az ördög annyi győzelme után Istené benne az utolsó szó.” S e paradox végső megoldás – ‘a gigászi feladat’, Ádám mint ember és az Ember ábrázolása mellett – „Madáchnak ez is sikerült”.²⁹⁷

Ha figyelmesen újraolvassuk az „utolsó lapot” Sík Sándor megállapítása nyomán, valóban láthatjuk, hogy a *Tragédia* szövege a XV. szín legvégén háromszorosan is megerősíti az ember optimizmusát, bizalmát a jövőben, igaz, az Úr nem cáfolja meg a *Lucifer* által láttatott álmképeket sem. Az egyik az angyalok kara éneke szerinti, az isteni kegyelmet hangsúlyozó gondolat: azaz az ember ne féljen a jövőtől, ha szabad akarata, választásai során, gyarló mivolta okán netán rossz útra tér, akkor is megvédi őt Isten kegyelme:

*Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzszul áll Isten kegyelme.*

Másodszor maga az Úr erősíti meg a pozitív jövőt, akkor, amikor a Rossz és az ember viszonyát írja le illetve, amikor *Lucifer*rel közli rendeltetését:

*Te, Lucifer meg, egy gyűrű te is
Mindenségemben – működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod*

²⁹⁶ Sík Sándor, 1933/34, 3. o.

²⁹⁷ Sík Sándor, 1933/34, 4. o.

*Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántorítja bár – az mit se tesz –
Egy percre az embert, majd visszatér.
De bűnhődésed végtelen leend
Szűnetlen látva, hogy mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csírája lesz.*

Kell-e ennél nagyobb biztatás, kell-e ennél pozitívabb isteni terv, isteni végzet, hogy a Rossz végzete az, hogy a Jó csírája legyen? Hogy a Rossz oldalára tévedt ember majd visszatér? Az *Úr* szavaiban egy mérhetetlen bizalom nyilvánul az ember irányába. A *Tragédia* utolsó mondatának isteni kinyilatkoztatása egy újabb ‘transzcendens végzet’ is tartalmaz az ember számára: azt az ádám felismerést erősíti meg, hogy az embernek mindig küzdenie kell, és ez a bukást és a tragikumot is tartalmazza, mert ez a küzdés az ember sorsa, immáron függetlenül attól, hogy látja-e eredményét, értelmességét, célját vagy sem. Ugyanakkor ez a küzdés egy olyan morális cselekvés, mely az erény, a nagyság biztosítója, így az embernek mint erkölcsi lénynek az alapja. Egyetemi előadás-kéziratában ezután jobbára elemző szempontokról olvashatunk, így az eszméről, a geometriai szerkesztésről, a sűrítettségről, a kifogyhatatlannak tűnő értelmezési lehetőségekről, a mindig újrafelfedezhető értékekről majd a ‘küzdés-filozófiáról’.

Ez utóbbi, a ‘küzdj és bízva bízzál’ elvének transzcendens (illetve transzcendentált) parancsáról, és annak sajátosan magyar ‘és mégis, csak azért is’ jellegéről olvashattunk már *Horváth Károly Madách-monográfiájában*²⁹⁸, vagy *Németh G. Béla*²⁹⁹, *Martinkó András*³⁰⁰ könyveiben, tanulmányaiban, valamint a még korábban publikált *Szerb Antal Magyar irodalomtörténetében*, mint a „magyar eidosz legsajátabb” életbölcsségéről³⁰¹. Az időrendben visszafelé haladva, úgy tudom, hogy *Szerb Antal* valahai tanára, *Sík Sándor* az, aki először leírta ezt a „leglelke szerint magyar mondanivalót”: „Van-e ennél a csak azért is bízó, csak azért barcoló lelkiületnél magyarabb? Az egész magyar történelemnek, legalább Mohács óta, nem ez a legmélyebb hangja? Nem ezt a lelkiület sugározzák-e legkülönbjeink, azok, akikben leginkább megtestesült a magyarság történelmi akarata? Mindjárt Fráter Györgytől, aki megépít egy országot a magyarságnak, két ellenséges hatalom közt, két világ ellenére, Zrínyin és Rákóczin át a XIX. század nagy magyarjaiig nem ez ismétlődik-e meg a legmegrendítőbb változatokban?”

Kölcsey, Wesselényi, Kossuth, Széchenyi, Deák ‘reménytelenül hősieks küzdelmeinek’ méltatása után így folytatja: „És melyik magyar ember az ma is, ha látó szeme van és ha igazán magyar, aki ne látná, milyen reménytelen az ég, akármerre néz, és aki ne akarna magyar lenni mégis, cselekedni és küzdeni mégis, csak azért is! és ne hinné, – credo, quia absurdum! – hogy ez a küzdelem mégsem lesz hiábavaló, hogy lesz még egyszer ünnep a világon? Ha van nemzet a világon, aki soha-

²⁹⁸ Horváth Károly: *Madách Imre*. Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. 183-188. o.

²⁹⁹ V.ö.: Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 108-109. o.

³⁰⁰ Martinkó András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. In: *Madách-tanulmányok*. Szerk.: Horváth Károly. Akadémiai, Budapest, 1978, 211-214. o.

³⁰¹ Szerb Antal: *A magyar irodalom története*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 431. o.

sem tudta, mert sohasem tudhatta feledni 'azt a véget', és aki mindamellett szakadatlanul küzdött és bízott, akkor a magyar az. Ime, Az ember tragédiája legfeljebb szerint magyar mondanivalója!"³⁰²

A továbbiakban Sík Sándor előadás-jegyzetének egyik leghosszabb gondolatmenetét emelném ki, mely a *Tragédia „értelmé”*-ről szól. Madách Erdélyi Jánosnak írt leveléből indul ki, majd a *Tragédia* értelmét három részletkérdésben taglalja. Elsőként a mű alapproblémáját fogalmazza meg, mely Sík Sándor szerint az első három színen alapul: „Istentől a rideg értelem által elszakadt az ember sorsa. (...) A költeményből az is világos, hogy a »saját ereje« azt jelenti, hogy az ember Isten helyett Luciferre támaszkodik. Lucifernek lényege a tagadás, de elsősorban is Istennel szemben; az emberhez való viszonylatában ő a rideg számító ész, az érzelmi és természetfölötti érzéktől megfosztott pusztá ratio. Az ember tragédiája elsősorban a XIX. század emberének a sorsa: ez akkor történeti jelenség.”³⁰³

Hogyan látjuk ma a XIX. század emberét, akinek alapproblémáját – ‘milyen az Istentől elszakadt ember sorsa’ – Sík Sándor szerint oly tökéletesen fogalmazta meg Madách? A modernitásban a felvilágosodás emberének látásmódját meghatározza a francia forradalom hármas eszmeisége, a szabadság – egyenlőség – testvériség; emellett az a feltételezés, hogy az emberiség önereje által halad, fejlődik. A felvilágosodás embere feltételezi a történelem célracionalitását, bízik az emberi közösségben, a megismerés igaz voltában, a leírható világot mozgató univerzális eszmék és törvények objektivitásában. Ebből a nézőpontból, a modernitás felvilágosult embertípusának nézőpontjából eredeztethető az a „teleologikus történelmi narratíva”, mely meghatározza Ádám értelemtől vezérelt cselekvéseit, egészen az utolsó színig – S. Varga Pál szerint.³⁰⁴ Másrésztől azonban a XIX. század közepén már elindult egy válságfolyamat, mindezen eszmék megkérdőjelezése, és megszületik a mindent elárasztó relativizmus. A megismerés hirtelen bizonytalanná válik, illetve kialakul egyfajta szkepticizmus az emberi lét értelmére vonatkoztatottan. Megkérdőjeleződnek a szent eszmék, az emberi megismerés egzakt objektivitása, az emberiség haladásába, fejlődésébe vetett hite. Ugyanakkor az individuum rémulten észleli, hogy „abszolút módon magára maradt, nincs biztonságos erkölcsi rend, eltűnt a világból az Isten, megfoghatatlanná vált a történelem vezérlő eszméje”³⁰⁵ Nem Ádám felismerései e ezek az utolsó szín végére? Véleményem szerint – igen. Nemcsak Sík Sándor idézett kijelentésével értek egyet – Ádám sorsa a XIX. századi emberé –, hanem egyben megpróbáltam érzékeltetni fentebbi összehasonlításommal Madách Imre még ma is érvényes meglátását a korról és korának emberéről. A XIX. század közepén, egy minden szempontból tragikus léthelyzetben lévő ember világképét ábrázolja, s a megoldást az Istenéhez visszatérő Ádámban láttatja. E megoldásban Madách visszatér a reneszánsz előtti transzcendens megalapozottságú világképéhez, mely szerint egy Istenre alapozott emberi történelem lehet járható.³⁰⁶ A

³⁰² Sík Sándor: *Az Ember Tragédiájáról*. Budapesti Szemle, 1934. 234. köt. 681. sz. 229-243. o.

³⁰³ Sík Sándor, 1933/34, 8. o.

³⁰⁴ S. Varga Pál: *A történelem perspektívái Az ember tragédiájában*. Debreceni Szemle, 2002. szeptember 387-404. o.

³⁰⁵ Bókay Antal, 1992, 38. o.

³⁰⁶ Bókay Antal, 1992, 34-36. o.

modernitás embere – válságos helyzete után nem ezt az utat választotta a XX. században, hanem továbbra is inkább „támaszkodott Luciferre” – *Sík Sándor* idézve.³⁰⁷

Sík Sándor a műértelem második részkérdéseként az álomjelenetek értelmét taglalja, melynek alapkérdése: mi lesz a sorsa az Istenétől elszakadt és önerejére támaszkodó embernek. Vigasztalan sötét képek tragédiatorozata nyomán sokan feltették a kérdést: így látja *Madách* az emberiség történelmét? *Sík Sándor* vitatkozik *Arany János* – szándékában talán *Madách Imre* történelemlátását védelmező – véleményével, mivel *Arany* szerint a történelmi színek nem igazak, csak *Lucifer* szemfényvesztései, s célja velük az, hogy kétségbe ejtse és öngyilkosságba kergesse *Ádámot*, s hogy így elpusztuljon az emberiség. *Sík Sándor* érvelése a következő: a történelmi színekben nincs hazugság, nagyfokú sűrítettség és történelmi realizmus jellemzi ezeket. *Lucifer* ugyan nem hazudik, az ő „hideg, számító értelme”-nek szempontjából, illetve a *Luciferre* támaszkodó, Istenét elhagyó ember szempontjából ezek a történetek igazak. De mégis igazsága csak részigazság, hiszen „*Ádám maga is többet lát a történelmi színekben, mint Lucifer. Látja elsősorban az érzelmi elemet, melyet Éva képvisel, s amely kíváncsiságot tesz számára az eszmékért való harcra indulást. Érzé ezt maga Lucifer is, hogy van valami Ádámban, ami által mindig kiesik a keze közül. Lucifer nem ad mást, mint ami a pusztán, rideg ész számára hozzáférhető. Így tehát a képek igazak is, meg nem is. Amennyiben mérhetetlenül hazugok, hogy az igazság színében akarnak feltűnni, holott annak csak részei.*”³⁰⁸

Végül, az értelem harmadik részkérdéseként, a felvetett problémára (milyen a sorsa az Istenét elhagyó embernek) adott megoldást értelmezi *Sík Sándor*: a történelem vigasztalan Isten nélkül, az Istenét elhagyó *Ádám*, az ember és az emberiség nemes törekvéseiben sorra elbukik. Értelmezésében a *Tragédia* megoldása: *Ádám* visszatér Istenéhez; az ember sorsa: visszatérni Istenhez. *Sík Sándor* az 1933/34-es tanulmányában a teológia nyelvén értelmezi ezt a madáchi megoldást, és a későbbi, az 1961-ben a *Vigiliában* megjelenő írásában találjuk meg ennek sajátos olvasatát, amely a „küzdő” valamiért és „bizva bizál” valamibent konkretizálja és egy teológiai Isten-fogalmat feltételez az Úr alakjában. Kommentálás helyett hasznosabbnak vélem hosszasan idézni ezt a szövegrészt:

„A színek nem a történelmet adják, hanem csak azt, ami a történelemből *Lucifer* számára hozzáférhető. És hozzáférhetjük: nem is az emberiség valódi sorsát, hanem – *Madách* szavaiból láttuk – az Istentől elszakadt és magára maradt ember sorsát, akét mindig megbuktat saját gyöngesége. A történelmi színek jelentése tehát: az Istentől elszakadt esendő ember – emberiség – sorsa.

A XV. szin a megoldásé. Dacos elkeseredésében *Ádám* öngyilkossággal akarja elejét venni a szörnyű jövőnek, de *Évától* megtudja, hogy nincsenek már egyedül a világon. Tehát mégsem dacolhat Istennel. Ettől a perctől kezdve visszatért Istenhez. Megadja magát. (...) *Lucifer* e pillanatban végképp elvesztette a csatát. Megjelenik az Úr, visszafogadja kegyelmébe a megtérő *Ádámot*. *Ádám* elmondja kétségeit. Velejében kettőt kérdez: Halhatatlan-e az egyéni lélek? és: Tökéletesedik-e az emberiség? Az Úr nem ad határozott feleletet. Többen rámutattak már ezeknek a soroknak *kantianus* hangzására, és valószínűleg nem is alaptalanul. Bennünk, bibliai emberekben más visszhangot éreztetnek ezek a sorok. Az igazság látása nem az ember osztályrésze. Az ember csak sejt-

³⁰⁷ *Sík Sándor*, 1933/34, 8. o.

³⁰⁸ *Sík Sándor*, 1933/34, 9. o.

bet; földi osztályrésze az örök dolgokra nézve nem a tudás, hanem a hit. A jövő, tehát a halhatatlanság is, »kődön csillog át«. Madách szavai egyenesen Szent Pálra emlékeztetnek: »Most tükkörben látunk és rejtvénytyszerűleg, de el fog jönni az idő, midőn majd szemtől-szembe látunk.« Az Úr nem is hagyja erről bizonytalanságban Ádámot, a vallásra utal: »Ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd/ Szűnetlenül, mely visszaít s emel,/ Csak azt kövesd.« (...) Tehát a vallás meg az érzélem, ez az a kettő, ami az embert fölemeli, ezeken szenvedett hajótörést Lucifer. Az angyalok kara dicsőíti a szabad akaratot és hirdeti a nagy hivatást: a nemes célokért küzdő ember Isten helyett cselekszik, Isten munkatársa.

Éva és Ádám megérti a dalt. Csak a lesújtó véget nem tudja feledni Ádám. De ha mégis az elálatiasodás lesz az emberiség vége? Az Úr nagyszerű felelete: Mondottam, ember: küzdj és bízza bizsál! (...) Az Úr utolsó szavai tehát mindenekelőtt nekünk, hívő katolikusoknak körülbelül ezt jelentik: »Mondottam, ember, hogy kegyelmembe fogadlak. Ne félj hát semmitől: veled vagyok. Te tedd a magadét. A többit bízd rám. Küzdjél: az emberiséget én vezetem. Ne félj a jövőtől: sorsod az én kezemben van. Amit láttál, vigasztalan, de ott nem voltam veled. Az a jövő volt, de Luciferen keresztül. A te jövődet azonban én intézem, nem Lucifer. Veled vagyok, mondottam, azért bízsál. Bennem bízsál!« Vagyis a probléma megoldása ez: Az ember elszakad Istentől és saját erejéből kezd nemes harcokat. Megbuktatja gyöngesége, mert ellökte magától mindazt, ami győzelmes erő, mindazt, ami az életben isteni. Ez a gyengeség a teológia nyelvén: az eredendő bűn. De az ember ezt nem bírja soká, a hiú harctól való elirtózás és az emberben rejlő érzelmi erők visszaviszik az úrhoz (a teológia nyelvén: a hit), s az Úr mellé áll (a teológia nyelvén: a gondviselés). Az ember pedig a magába fogadott isteni erőtől újjászületve indul új harcra. Ez a harc azonban már nem az előtünk lepergett Ember Tragédiája, hanem, más, nagyszerű küzdelem, amely, még ha tragikus is, győzelemmel végződik.”³⁰⁹

Sík Sándor 1943-ban először megjelenő háromkötetes *Esztétikájának* újraolvasásakor magam is meglepődtem, hogy minden nagyobb gondolatmenetének pragmatikus, a műalkotásokra tekintő elemzésében ott találhatjuk a *Tragédiát* a *Zrínyi*, *Kölksey*, *Vörösmarty*, *Arany*-, *Ady*-, *Kosztolányi* és a *Babits*-művek (stb.) valamint a világirodalom klasszikusainak a szomszédságában. Sík *Esztétikáján* kívül nem született a két világháború között olyan teoretikus mű, amely – szinte tünetően – ilyen széles spektrumban vonultatja fel a magyar irodalom és művészet klasszikus alkotásait, pragmatikus alapjaként az elméleti fejtegetéseknek. Akár a formált tartalomról, a képi jelleg totalitásáról, a jellemzettség törvényéről, a befogadásról, az egyéni állandókról és ezek formaelveiről, a jelentés ábrázolás feletti túlsúlyáról, vagy az interpretáció részigazságairól értekezik, a példaanyagban mindig helyet kap a *Tragédia* elemző megközelítése is, más magyar műalkotások mellett.³¹⁰ A lábjegyzetanyagban a számtalan hivatkozásból 13-at tárgyaltam

³⁰⁹ Sík Sándor: *A százéves Ember tragédiája*. Vigilia, 1961. 6. szám 336-337. o.

³¹⁰ A teljesség igénye nélkül röviden összefoglalnám, milyen gondolatkörökben elemzi Sík Sándor a *Tragédiát* az *Esztétikában* (rövidítve: E.).

A befogadási folyamat újraalkotó jellegéről írva az esztétikai élményhez tartozó gondolati elem szükségességét emeli ki, s részben a *Tragédia* értelmező befogadásával bizonyítja ezt. (E. 21. o.)

Az esztétikai elméletek megközelítésmódját a műalkotás teljességéhez képest *Lucifer* nézőpontjával szemlélteti: „Úgy tetszik nekem, hogy a nagy, korszakos esztétikai rendszerek többé-kevésbé mind megtalálják valamit az esztétikum mivoltából. Mind igazak és helyesek, mert mindegyikben van igazság. Korlátja

valamennyinek csak az, ami Lucifer történetlátásáé. Az ember tragédiájában: nem adhatnak mást, mint mi lényegük; egy szempontból nézik a vizsgált jelenséget, egyetlen ismert, – másbonnan ismert – szempontból. Mint-hogy az esztétikum más, mint más jelenségek, egy ilyen másbonnan merített szempont csak a feléje fordult oldalát, a vele rokon részeit világíthatja meg, nem az egészet. Így aztán, bár mind igazat mondanak, valamennyien együtt sem adhatják a rávonatkozó egész igazságot, ez nemcsak több, de más is, mint az ő szempontjuk.” (E. 23. o.)

A műalkotás összetevőit elemezve az utánzás, a kifejezés, az ábrázolás, a játék és alakítás, az eszmehirdetés (itt utal *Madáchra*) elemein túl feltételez egy esztétikai apriorit, amelyet minden műalkotás hordoz. (E. 26. o.)

„Csak a formált tartalom esztétikai jellegű” tézismondatának bizonyításában szintén a *Tragédiára* utal: „Beszédes példa erre *Az ember tragédiája*. Abból a beláthatatlan tartalmi anyagból – Biblia, történelem, jelenkor, jövőbeli sejtelmek –, amelyet felölel: az alkotó munka tárgyává, tehát esztétikai természetűvé csak annyi vált, amennyi az eredeti formai vízióinak idomait kitölti. Nem egyszer feltették a kérdést, hogy miért nem szerepel a műben ez vagy az a történelmi kor, vagy hogy miért mutat be egy-egy korból csak ennyit, és éppen ezt. Az első forma-vízióban azonban adva volt már csirájában a mű szerkezete (lázdás, álom, megtérés) és dinamikája, (lelkesezés, összeütközés, kiábrándulás, új lelkesedés). Az anyagból csak azok a részek, az egyes részekből csak azok a mozzanatok léteztek a költő számára, amelyek az ő víziójában adott formákhoz kapcsolódtak. Perikles vagy Sokrates bizonyára van olyan érdekes és olyan görög, mint Miltiades, Szent Ágoston, vagy akár (a magyar költő szemében) Hunyadi János képviseli annyira a kereszténységet, mint Tankréd – mindezek azonban a *Tragédia* költője számára, művének alkotásakor, esztétikailag teljesen közömbösek; az ő víziójában nem voltak megformálva.” (E. 39.o.)

Az *Esztétika* középpontjában álló, a husserli intencionáltság alapján értelmezett esztétikum megtapasztalása intuitív megismerési móddal történhet. Így *Sík Sándor* szerint az esztétika nem vállalhatja az egzakt tudományosságot, de az esztétikum létrejöttének feltételei tudományosan mégis leírhatóak. *Sík Sándor* teóriájában az egyik feltétel, hogy az alany apriori módon képes a tárgy megragadására. Az esztétikai tárgynak azonban hordoznia kell az intuitív élmény létrejöttének tárgyi feltételeit. Evidens tény, hogy az esztétikai tárgy mindig tartalom és forma egysége, a tárgy egyszerre irreális és reális a valósághoz viszonyítva. De másodszor is irreálissá válhat a műalkotás mint realitás a befogadó nézőpontjából. Az esztétikai alany és tárgy korrelációját az alany részéről a tárgyi intencionáltsággal és az apriori jelleggel igazolja, míg a tárgy oldaláról a szemléletes, érzelmes, lényegkifejező és egységes mivolttal. Ezeket mint esztétikai törvényszerűségeket fogalmazza meg. A *Tragédiát* a lényegszerűségből folyó törvényeknél taglalja. *Sík Sándor* szerint a lényeg lehet egyéni, egyszeri, tipikus, örök emberi lényegekre, kozmikus, univerzális, emberen túli, de az emberben mégis meglévő formáira utaló. Mintha a *Tragédia* mindezeket a lényegeket összefogná. (E. 104-111. o.)

Az esztétikai tartalom három rétegét különíti el, az érzelmességet, a szemléletességet és a lényegszerűséget. Ezek egységét hangsúlyozva utal többször a *Tragédiára*, melyben ezen egység a „szemléletességi gyöngye” (E. 127. o.) ellenére is megvalósul. (E. 132-133. o.)

Az egyéni állandó fogalmán belül a világgép-típusokról írva *Madáchot* a bölcselő típusához sorolja, „akiknek a szemében az egész világtörténelem elvont eszmék színpada”. (E. 152. o.)

A művészet és irányzatosság fejezetből idézek: „A probléma a következő: Ellenkezik-e a mű esztétikai jellegével a tendencia: az ábrázolás illetve a kifejezés bűségén és a forma tökéletességén túlmenő szándékos mondanivaló. Persze nagyon könnyű megfelelni erre a kérdésre elméleti megfontolás nélkül is, hiszen a tagadó válasz a művészet legnagyobb alkotásai egész seregének elítélését jelentené. Ha az esztétikain túlmenő mondanivaló bűn, akkor rossz költő nemcsak Eötvös, és Claudel, hanem Vörösmarty és Madách, Dickens és Dosztojevszkij, Dante és Ibsen, rossz zenész Wagner és Beethoven, rossz festő Michelangelo és Rembrandt.” (E. 174. o.)

Az esztétikai anyag bravúros megoldozásaként említi a *Tragédiát*. (E.177.o.)

A tartalmi formaelveket tárgyalva az ábrázoláson belüli eszmei eszményítés példája többek között a *Tragédia*. (E. 193. o.)

részletesebben, itt azonban csak egyet emelnék ki, mégpedig a tragikumot és az e köré ívelt koncepciót.

Tehát a tragikus formaelveket részletezném a továbbiakban az *Esztétika* teóriája alapján és e nézőpontból elemezném *Ádám*, az ember tragédiáját. Koncepciójában a tragikus formaelvek, a tragikum elemei a következők: a tragikus sorshelyzet(1), a tragikus jellem(2), a tragikus sors(3), a küzdelem(4), a katasztrófa(5) és a kiengesztelő mozzanat(6). *Ádám* tragikumának alapja az 'Istennel való szembekerülés', *Sík Sándor* felfogása szerint. Azonban egy ebből következő másik tragikum-forrásra is felhívom előzetesen a figyelmet – *Madách Imre, a poeta philosophus* könyvemre utalva³¹¹. *Ádám* 'enisteni' mivoltával, azaz önmagával való szembekerülésére *Sík Sándor* egyáltalán nem tesz utalást. Koncepcióját továbbgondolva az a meglátásom, hogy az ádám-i tragikum éppen e kettősségen alapul: egyrészt a *Sík Sándor*-i megállapításon, azaz Istenével való szembekerülésen, másrészt ebből következően önmagával, 'enisteni' mivoltával való szembekerülésen.

(1 – tragikus sorshelyzet.) „Mikor kél fel az emberben a tragikus sorsérzés? Akkor, amikor szembe kerül az életnek egy olyan jelenségével, amely »sorshelyzetet« alkot. Olyan helyzet ez, amelyben egész »egzisztenciája« kérdésessé válik. A kérdés, amelyet ez a helyzet felad, olyan természetű, hogy csak egész lényével, egész törekvésével – mindazzal aki és ami ő – felelhet rá. Ilyen sorshelyzet elé állítja Orestest és Hamletet a fiúi bosszú kötelessége. Oedipust a tudtán kívül elkövetett bűntett, Bánkot és Wallensteint az uralkodóval, Rómeót az egyetlen nagy szerelemmel, Ádámot az Istennel való szembekerülés. Itt nincs lehetősége kitérésnek, kompromisszumnak, visszakozásnak: a vagy-vagy fel van vetve. Abogyan az ember ebben a helyzetben viselkedik, eldönti sorsát, egész életére. Ez a sorshelyzet azonban nemcsak egy ember sorsát veti fel, hanem általában az emberi sorsot.”³¹²

(2 – tragikus jellem.) A sorshelyzet meghatározza a tragikus jellem mivoltát is, s tragikussá az teszi, hogy sorsával, jelen esetben Istennel került szembe. Nem szükségképpen nagy és jó ember a tragikus jellem, „hanem azért nagy, mert tragikus”, vagy-vagy helyzete által kiemelkedik az átlagból, így mintegy szimbólummá nő.³¹³ *Ádám* tragikus jellege az Istenét elhagyó ember szimbóluma egyben, *Sík Sándor* felfogásában.

Ádám ugyanakkor önmagát teszi meg 'enistenévé', a magában érzett 'isteni szikra' jogán, sőt, az egyiptomi színben még úgy vélekedik, hogy „Erősebb lett az ember, mint az Isten.” Meglátásom szerint, az égiekkel rivalizáló *Ádám* jelleméből fakadóan egy újabb

A jelentés ábrázolás feletti túlsúlyát illusztrálja *Madách* művével. (E. 290. o.)

A művészi alkotófolyamat befejező mozzanatáról így értekezik „A mű befejezését a laikusok általában úgy képzelik, mint Az ember tragédiája kezdő sorai a világ teremtésének befejezését:

Be van fejezve a nagy mű, igen,

A gép forog, az alkotó pihen.

Amilyen költői *Madách*nak ez a gondolata, olyan primitív Isten-fogalomra vall. Az istenséget filozófia és teológia csak mint actus purust tudja elgondolni: a tiszta tevékenység számára nincs pihenés, és a teremtés sobasem kész abban az értelemben, hogy a gép foroghatna az alkotó tevékenysége nélkül. Ami áll az őssalkotóra, áll a teremtoi tevékenység halovány, de mégis csak mására, a művészi alkotásra is.” (E. 341. o.)

Ezenkívül még utalásokat találhatunk a *Tragédiára* a 46. 53. 232. 431. oldalakon.

³¹¹ Máté Zsuzsanna, 2002, 103-104. o.

³¹² *Sík Sándor*, 1990, 216. o.

³¹³ *Sík Sándor*, 1990, 217-218. o.

tragikus sorshelyzet jön létre, hiszen a történelmi színekben majd éppen ezzel a vélt ‘enisteni’ mivoltával – mint önmagával – szintén szembe kerül.³¹⁴

(3 – tragikus sors.) „*A Sors, mint a tragikai sorsviszony túlsó oldala egyszerűen azt az erőt, vagy azoknak az erőknek az összességét jelenti, amelyekkel a tragikus jellem egzisztenciálisan szembekerül, amellyel való szembekerülése a sorshelyzetet előidézi.*”³¹⁵ Alapvető formái: ember áll szemben emberrel valamely dologról alkotott eltérő nézetük alapján, második variációként a hős önmagával kerül szembe, végül harmadikként a hősnek valamely Istennel vagy a végzettel való szembekerülését különíti el. *Sík Sándor* ez utóbbira helyezi a hangsúlyt tragikumfelfogásában, míg ebből következően, és ezen keresztül *Ádám* egy másik fajta tragikus sorsviszonyba is belekerül, mivel önmaga valódi – de csak később felismert gyöngé és határolt (determinált) emberi – énje is szembekerül vélt ‘enisteni’ mivoltával, hiszen hite és nemes küzdelmei ellenére mindenütt az emberi gyengeség és végeesség valamint a természeti, történelmi determináció határaiba ütközik, eszméinek megvalósíthatatlanságába. Így az ember tragédiája: az ‘enisteni ember’ tragédiája is, mely ugyanakkor paradox módon egyben értékes eszméinek, küzdelmeinek is tragédiája. Ebben a sorshelyzetben tragikumának forrása: a fel nem ismert emberi gyöngeség, az el nem fogadott emberi határoeltság, a determináltság.

(4 – küzdelem.) A tragikus küzdelem a szembekerülés módját jelenti, „*hogy ez az ellentét, ez a feszülés csakugyan sorsszerűvé legyen, ahhoz mindenekelőtt kibékíthetetlennek kell lennie. Láttuk, hogy a tragikus jellem éppen azáltal lesz tragikussá, hogy a sorshelyzet egész lényét teszi problematikussá. (...) Nyilvánvaló, hogy az ilyen helyzetben a kibékülésnek, a kompromisszumnak, meghátrálásnak lebetőse is ki van zárva. Az ember nem mondhat le önmagáról, ha lemond, akkor már meg is szűnt igazából önmaga lenni.*”³¹⁶

Ádám öngyilkossági szándéka mutatja a kibékíthetelenség kettősségét, egyrészt Istennel, másrészt ‘enisteni’ önmagával szemben. *Ádám* ‘enisteni’ tragikus sorsviszonya egy állandó küzdelem tere. Ez a küzdelem az önmagát függetlennek és nagyráhivatottnak érző emberé, aki a saját sorsának ura, aki irányítani akarja történelmét, aki meg akar dicsőülni a tettben és az alkotó teremtetben, s tökéletessé válni a nagyszerű eszmék megvalósításában.

(5 – katasztrófa.) „*A tragikus küzdelem vége szükségszerűen a bukás, a katasztrófa.*” Nem feltétlenül a halált jelenti ez a bukás, az erkölcsi megsemmisülés is éppoly végzetes lehet, ezért *Sík Sándor* inkább „*esztétikai halálnak*” nevezi ezt: „*a tragikum természetében fekszik az, amit esztétikai halálnak mondhatnánk, vagyis olyan értelmű megsemmisülés, amely kétség és fenntartás nélkül megérezheti, hogy a hősnek sorsa betelt.*”³¹⁷ *Ádám* és *Éva* tragikus vétsége az isteni tiltás ellen való lázadás. *Ádám*, az Istennel szembenálló tragikus hős, aki a küzdelemben belefáradva öngyilkosságra készül, amely az ő szempontjából a megsemmisüléssel, a teljes bukással, az „*esztétikai halállal*” egyenlő: „*A katasztrófa végzetsszerű-*

³¹⁴ Máté Zsuzsanna, 2002, 101-104. o.

Hasonlóképpen értelmezi *S. Varga Pál* *Ádám* tragikumát, mint „*istenülési törekvéseinek kudarcait*”. V. ö.: *S. Varga Pál: A történelem perspektívái Az ember tragédiájában.* Debreceni Szemle, 2002. szeptember 390-391. o.

³¹⁵ *Sík Sándor*, 1990, 218. o.

³¹⁶ *Sík Sándor*, 1990, 220. o.

³¹⁷ *Sík Sándor*, 1990, 222. o.

sége két mozzanatot foglal magában. A sorsviszony mindkét tagja szempontjából szükségszerű. Szükségszerű a tragikus hős szempontjából, vagyis elkerülhetetlen. Más megoldás nem képzelhető el. A bukás a hős jelleméből folyik, jellemében már adva van. A katasztrófa tényleges bekövetkezése hozzá van kötve az adott körülményekhez, a szemben álló nagyobb erőkhez és a helyzet alakulásához, de ha ezek az erők másképp alakulnának is, ennek a hősnek, ebben a sorsviszonyban mégsem lehet más a vége.”³¹⁸ Az Istenét elhagyó ember, és egyben az ‘enisteni’ ember is bukásra van ítélve. Egy más sorsviszonyba kerülő, az Istenéhez visszataláló és saját emberi korlátait felismerő, nem-enisteni Ádámra már egy más sors vár.

(6.) Végül a kiengesztelő mozzanatról Sík Sándor szavaival: „Itt kapcsolódik hozzá a sors-érzés pesszimizmusához egy ellenkező érzéshullám: egy kiengesztelő mozzanatot. A tragikus bukás láttára nemcsak azt érezzük, hogy ennek így kellett lennie, hanem valamiképpen azt is, hogy így van rendben, hogy bizonyos értelemben: így jó. Már abban, hogy a sorsban a nagy egyetemes titokzatosság megmozdulását érezzük, van valami fölemelő. Ami lesújt, egyben fel is emel.”³¹⁹ Ádámot lesújtja kudarcainak sorozata, de meglátásom szerint, éppen ez az, aminek révén kilép az „Önmagam levék Enistenemmé” tragikus sorshelyzetéből is. A sorozatos kétségbeesések mélypontja után felemelkedik Istenhez, belátva azt, hogy az ember önmagában tökéletlen, hogy világa, az általa irányíthatónak vélt valóság befolyásolhatatlan. Így végérvényesen elérkezik ahhoz a felismeréshez, hogy a kiábrándító (álom)valósággal szemben nem ‘enisteni’ mivoltában, hanem a transzcendens hatalomban és önmaga morális lényében bízhat.

A következő Sík Sándor-i gondolatot idézném *Esztétikájából*, mintegy későbbi önreflexióként saját felfogását is tekintve: „Úgy tetszik nekem, hogy az esztétikai rendszerek mind megtaláltak valamit az esztétikum, a műalkotás mivoltából. Mind igazak és helyesek, mert mindegyikben van igazság. Korlátja valamennyinek az, ami Lucifer történetlétéséé. Az ember tragédiájában: nem adhatnak mást, mint mi lényegük; egy szempontból nézik a vizsgált jelenséget, egyetlen, ismert, máshonnan ismert szempontból. Minthogy pedig az esztétikum, a műalkotás más, mint más jelenségek, egy ilyen máshonnan merített szempont csak a feléje fordult oldalát, a vele rokon részeit világíthatja meg, nem az egészet. Így azután, bár mind igazat mondanak, valamennyien együtt sem adhatják a műre vonatkozó egész igazságot.”³²⁰

Összefoglalva: Sík Sándor tragikum-felfogása is egy részizgazságot állapít meg. Ádám tragikus sorshelyzete az Istennel való szembekerülésén alapul, s tragikus küzdelmének vége – az Úrral szemben – szükségszerűen a bukás, e tragikum feloldása így csak a transzcendenciától jöhet.

Úgy vélem, Ádám tragikumának ez csak az egyik, igaz, a legmeghatározóbb oldala. Mégis, emellett éppoly lényeges egy másik részizgazság is, egy másik fajta, ebből fakadó tragikum, mégpedig az önmaga ‘enisteni’, ‘az úrnak lenni mindenek felett’ mivoltával való szembekerülés is, és az ebből származó további tragikus sorshelyzet. Ugyanakkor a két fajta részizgazság, mint tragikum egymást feltételezi és egymásból következik, ahogy azt a Sík Sándor-i koncepciót kiegészítve fentebb részleteztem. ‘Enistenségével’,

³¹⁸ Sík Sándor, 1990, 223. o.

³¹⁹ U.o.

³²⁰ Sík Sándor, 1990, 23. o.

az ember nagyszerűségébe és teremtő erejébe, az eszmék megvalósíthatóságába vetett hitével való szembekerülés az alapja annak a tragikumnak, mely az emberi gyöngeség, a határoltság, bizonytalanság, a determináltság, a végesség fel nem ismerését és el nem fogadását jelenti. Miért? Mert *Ádám* hisz az ember autonóm nagyságában, létezésének és küzdésének értelmességében, az eszmék életintegrációjában, a megszerezhető abszolút tudásban. Az 'enisteni' *Ádám*, az 'enisteni' ember önmagát tekinti végső elvnek. Ez az immanens, önmagában való hit – egyfajta hübriszként – a folytonos és összetett tragikum fenntartója, ennek a realizálhatatlanságát és a megkérdőjelezését nem tudja elfogadni *Ádám*. Részben emiatt lett lázadóvá, ez lendíti tovább az újabb eszmék megvalósításának küzdelmei felé; ugyanakkor paradox módon ezen a hiten törik meg *Lucifer*, és ennek a hitnek a fel nem adása vezeti a szikla szélére is. Az önmagát isteninek elgondoló ember azonban bukásra ítéltetett. Ennek az immanens hitnek két további polarizált oldala van: egyrészt hit az önisteni mivoltban, másrészt a hit ennek eszközében – a jóra, nemesre irányuló – teremtő küzdésben és a szabad akaratban. Együttesen mindegyik megkérdőjeleződik az 'enistenség' kudarcával, azonban *Ádám* nem képes arra, hogy e két, elkülöníthető hitet elválassza egymástól. Hogyan lehet 'megmenteni' a jóért való küzdésben és a szabad emberi akaratban való hitet: *Lucifer* és az 'enisteni ember' ellenében? Úgy, hogy a szövegben a küzdés-hitet transzcendentálni kell vagy a transzcendenstől visszakaphatóvá kell tenni, és egyben fel kell oldani az eredendő bűn tragikumát, az istennel való szembenállást. Így mindkét fajta tragikum feloldódik a mű végén. Ugyanakkor mégis megmarad a szabad emberi akarat és a jóért való küzdés, immáron leválasztódva az 'enisteni' emberről.

A drámai költemény tragikus helyzetait kiváltó alapkonfliktust a függőség és az autonóm létforma ellentéte alkotja. Ahogy *Lucifer* vitája az *Úr* ellenében, a lázadása ezen alapul, úgy *Ádám* lázadása is. *Lucifer* függősége egy monista világrendet, autonomitása pedig egy dualistát feltételez. Lázadása így Isten ellen irányul. *Ádám* hasonlóan, autonomitása nevében lesz lázadóvá, kilépve a paradicsomi gondviselés függőségéből, de ő nem közvetlenül Isten ellen lázad, hanem csak közvetve, (az isteni) függőség ellen. Bár mindketten az autonomitás lázadói, mégis ellentétes irányultságúak. *Lucifer* fellázad a dualizmus nevében Isten ellen, mint a „tagadás Ősi szelleme”, hiszen kétségbe vonja Isten egyeduralmát, és azt, hogy a világot csak az *Úr* teremtette, valamint azt, hogy ez értelmes lenne. *Ádám* lázadása más, nem rombolóan tagadó és kétségbevonó, hanem építő. *Ádám* bűne (autonóm lázadása és isteniesülési szándéka) az erényes és pozitív törekvések formájában jelenik meg, ismét egy 'ellentétes együttlevőséget' teremtve. Ugyanakkor éppen ezért az értékvesztés révén (is) tragikussá válik, mivel az ember anyagi voltában és a környezet által is korlátozott és határolt lény: az ember nem válhat istenivé, bármilyen nemesek is szándékai; az idea, az értékes eszme így nem lehet valósággá. Az ádámí, a függőség és az autonomitás ellentétén alapuló konfliktus a következőképpen oldódik fel az utolsó dialógusban és az angyalok karának énekében: az ember 'szabadon választhat bűn és erény között', úgy, hogy tudja, 'felette pajzsul áll isten kegyelme'. A mű végén már nem az isteni tiltás ellenében szerezhető meg ez az autonómia, nem *Lucifertől* kapottan, hanem az *Úrtól* visszakapottan. Az emberi autonomitás, a szabad akarat és az Istentől való függőség, a (transzcendens) determináció kiegyenlítése ez.

Az első emberpár a paradicsomi színekben az Úr világában élt, de fellázadt a gondviselés ellen az autonóm létforma jogán; az istenét elhagyó ember a történelmet *Lucifer* szempontjából tapasztalja meg, de az emberi szabad akarat és autonómia érvénytelenségét, az ördögi igazságot, mint a determináció teljes hatalmát nem tudja elfogadni. Mindkét esetben az autonómia áll szemben a függőség léthelyzetével. Ádám kétszerezen is vesztes pozícióba kerül, sem az Úr boldog paradicsomi világában, sem a *Lucifer* által megláttatott boldogtalan (álom)történelemben nem kíván élni, e két szélsőséges pólus egyike sem bizonyul megélhetőnek számára. Az utolsó jelenetben az Úr újrendezi a világot, nemcsak *Lucifer* helyét és szerepét jelöli ki, hanem eközben az emberét is meghatározza: *Lucifer* ugyan ‘eltántorítja’ ‘egy percre az embert’, ‘de az mit se tesz’, hiszen ‘majd visszatér.’ Tehát e két, isteni és ördögi, jó és rossz közötti ‘ellentétes együttlevőségben’ – mely egy egészet alkot, ugyanakkor mégis egy monizmusba bújtatott dualizmus – élhet az ember, hiszen csak így biztosítható számára a szabad választás lehetősége, mégis tudva, hogy felette „*Pajzsul áll Isten kegyelme*”.³²¹

István király történelmi tragédiája

Szegeden *Sík Sándor* drámaíróként is csakhamar népszerű lett. A pesti színházak fájlalt közömbösségével szemben a helyi színház, 1930. október 22-én, *Németh Antal*³²² rendezésében mutatta be *István király* ³²³ című történelmi tragédiáját. A kiváló rendezésű helyi siker országosan publikus visszhangjának is köszönhető, hogy a budapesti *Nemzeti Színház* is felfigyelt az addig ‘csak’ kéziratban elküldött darab értékeire és 1933. december 5-én műsorra tűzte, *Siklós Pál* rendezésében. A bemutatót egybehangzóan pozitívan értékelte a korabeli színházkritika, a szerző részéről egyrészt a történeti téma felújítását valamint a történelmi tragédia dikciójának patetikus szépségét méltatta.³²⁴ Részben ennek is köszönhető, hogy 1938. december 5-én ismét bemutatta a Nemzeti Színház, *István király*hoz kapcsolódó ünnepségsorozat keretében. 1988-ban a Veszprémi Petőfi Színház újította fel a darabot, *Paál István és Tordi Géza* rendezésében, majd 1999-ben a marosvásárhelyi színházban adták elő. Végül az *István király* legutóbbi bemutatója, tudomásom szerint, Székesfehérváron volt. Az *Evangeliumi Színház* előadásában, a *Magyarok Világsszövetségének Fejér Megyei Szervezete* és a *Szent István Művelődési Ház* szervezésében 2000. május 26-án adták elő a darabot, a rendező *Udvaros Béla* volt, *István király* szerepében *Bitskey Tibor*t láthatták. Valamint 1998-ban készült el egy tévéjáték a tragédiáról, *Gálfi László* főszereplésével,

³²¹ V. ö.: *Máté Zsuzsanna*, 2002, 104-106. o.

³²² „*Dr. Németh Antal színháztudós, esztéta, rendező, a XX. századi magyar színház történetnek talán egyik legnagyobb egyénisége. (...) Fiatalon, 32 évesen lett a Nemzeti Színház, az ország első színházának igazgatója.*” Életútját, tevékenységét bemutatja: *Gyémánt Csilla: Németh Antal „összművészeti” törekvései Az ember tragédiája szolgálatában.* Kézirat, megjelenik a XIII. Madách Szimpózium kötetében.

³²³ *Sík Sándor: István király. Tragédia három felvonásban.* A Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1934. 84. o.

³²⁴ Többek között: *Schöpplin Aladár: Színházi bemutatók.* Nyugat, 1933. 24. szám 616-617. o., *Vajthó László: Színházi szemle.* Protestáns Szemle, 1934. 1. szám. 60-62. o.

így az eredeti darabhoz hű rendezés révén a média szélesebb közönsége is megismerhette ezt a maradandó történelmi drámát.

Először érdemes – hermeneutikai aspektusban – egy tágabb hagyomány-kontextusba helyezni a tragédiát: *István* király alakjához kapcsolódó ‘mítosz’ világába, mégpedig úgy, hogy a tragédia záróképét – melyben *István* felajánlja az országot *Szent Máriának* és annak védelmezését kéri – mint egy századokon átívelő mitológémát mutatnám be, majd e részfejezet végén annak sajátos *Sík Sándor*-i átértelmezését.³²⁵

Szent István ‘mítosza’ a három legenda történetétől³²⁶; a kultikus előzmények nélküli, 1083-ban történő szentté avatásától³²⁷; az 1092. évi szabolcsi zsinat előírásától³²⁸ (mely szerint szentkirályunk egyházi tiszteletét augusztus huszadikán ünnepeljük); a doxmatik regösének keresztlével, (amelyben maga a csodafiúszarvas kér kegyelmet az őt leölni akaró *Szent István* királytól, mivel ő is Isten teremtménye³²⁹); a néphagyomány regéit és mondáit is érintve; egészen mai kultuszáig. Századokon átívelő emlékeztető variálva őrzi a néphagyomány, éltetik azt az egyházi énekek és imák, a Szent Jobb-körmenet katolikus keresztény kultusza, a koronázási jelvények tisztelete, az augusztus huszadikái állami ünnep, a települések, épületek, intézmények nevei, a történelmi tudat, a műalkotások – s e felsorolást igencsak hiányosan hagyva s mintegy zárójelben megjegyezve –, még napjaink populáris kultúrájának musicalje is. A felsoroltaknak egy szegmentumát, az irodalmi műveket emelte ki *Bitskey István Irodalmunk Szent István-ábrázolásai* című tanulmányában, elemezve az *István*-kép különbözőségeit és az adott korhoz idomuló sajátos változás-történetét a három legendától kezdődően, a *Karthauzi Névtelen* írásán, *Heltai Gáspár Magyar Krónikáján*, a 17. századi katolikus nemzetkoncepción, jónéhány 18. és 19. századi költeményen keresztül egészen a XX. századi irodalomig, többek között *Sík Sándor* tragédiáig, egyben bemutatva az irodalom történetiségében kibontakozó értelmezés-variációknak a sokszínűségét, és egymáshoz valamint az adott korhoz való viszonylatát is.³³⁰

Szent István király ‘mítosza’ egy ezredéven átívelő, széles spektrumú értelmezés-sorozat, mivel a vallás, a néphagyomány, a történelmi tudat, a történelemtudomány, a művészet, az irodalom, a kultusz nyelvi és nyelven kívüli formában fogalmazza meg ugyanazt, mégis mindig másképpen. E ‘mítosz’ szubsztanciája abban a történetben van, amit elbeszél – az országalapítás cselekedetének történetében –, de ezt a lényegét mé-

³²⁵ V. ö.: *Máté Zsuzsanna: Sík Sándor tragédiája Szent István királyról*. Vigilia, 2002. augusztus 602-609. o.

³²⁶ A nagyobbik legenda 1077 körül, a kisebbik legenda 1109 utáni években, Hartvik püspök legendaszerkesztménye 1116 előtti években íródott. V.ö.: *Szent István-legendák*. In: *István király emlékezete*. Szerk.: Györffy György. Magyar Helikon, 1971.

³²⁷ I. (Szent) László király 1083. augusztus 20-án *István* királyt és fiát, *Imre* herceget valamint annak nevelőjét, *Gellért* püspököt Róma szentjeinek sorába emeltette, és VII. Gergely pápa szentté avatta őket.

³²⁸ *Kristó Gyula: Szent István király*. Budapest, Vince Kiadó, 2001. 133. o.

³²⁹ U.o.: 130. o.

³³⁰ *Bitskey István: Irodalmunk Szent István-ábrázolásai*. In: *Bitskey István: Eszmék, művek, hagyományok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996. 269-277. o.

gis elmondhatja többféle nézőpontból, szempontból, változatos műfajokban és igen különböző jelhordozókon keresztül. A néphagyomány 'Jászkunhalom mondája' ugyanarról az országteremtő uralkodóról szól egy másfajta nézőpontból, mégpedig a hit érdekében irgalmat nem ismerő, kegyetlen királyról: „*Szent István hús kun vitézt temetett el, mert nem akarták felvenni a keresztény vallást. (...) Betemettette őket, úgy ahogy voltak, lóháton. Elevenen betemette őket.*”³³¹ És ugyanarról, de immár a szent életű királyról szól a *Szent István*-legendák, akinek halálát éveken át csodák követték: „*szent testét az épület közepén fehér márványból faragott szarkofágba helyezték, ahol érdemeiért az Úr több éven át sok kórságban szenvedőnek, lázbetegnek, sanyargatását s nyomorúságát kiáltozóknak, törvény alatt görnyedőnek számtalan jótéteményét tanúsította.*”³³² Ahogy a mítosz általában, úgy *Szent István* 'mítosza' is múltbéli valós és fiktív eseményekhez kapcsolódik, minden korban és minden kulturális közegben egyszerre teremtve viszonyulást a múlthoz, a mindenkori adott jelenhez, és az áhított jövőhöz; így egyszerre – a strukturalista *Claude Lévi-Strauss* terminológiáját használva – történeti és történetietlen struktúra.³³³

Milyen értelemben beszélhetünk *Szent István* 'mítoszáról'? 1940 és 1943 között a szegedi egyetemen is oktató klasszika-filológus, *Kerényi Károly* meghatározására utalva: a mítosz egy olyan megélt, mégis „*átszellemült*” beszédmód, melyben „*ideális és reális, gondolt és megtörtént*” együtt jut kifejezésre. Ha az élet „*beleömlik az áthagyományozott anyagba, nagy szertartásos formák közt*”, ha a mítoszt megélik, az elsősorban a rituális tevékenységekben, a kultuszban és a legkülönbözőbb alkotásokban nyilvánul meg, igaz, ez fordított irányban is megtörténik.³³⁴ *Szent István* kultusza él, története és emlékezete szerves része a magyarság identitásának és kultúrájának, így indirekt módon, ebben a tágabb értelemben beszélhetünk a *Szent István* 'mítoszáról'. Egy szűkebb, összehasonlító mítoszelméleti terminológiai körben maradva azonban nem mint mítoszáról, hanem olyan nevezetes történetről, személyről és annak változatos ábrázolásmódjáról, hatástörténetéről és kultuszáról szólhatunk, amelyben több mitológéma kapcsolódik egybe és a legkülönbözőbb jelhordozók közvetítésével – a jelkép, a legenda, a liturgia, az ereklye, a néphagyomány, a képzőművészet, a zene, az irodalom, a tudomány közegén keresztül – ábrázolódik és értelmeződik egy ezredéven át.

Georges Dumézil francia összehasonlító mítoszkutató számos népcsoport mítoszvilágát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a történelmi és nemzeti múlt rekonstruálása során gyakorta mítoszi gyökerű elbeszélések, motívumok, illetve a valahai egységes mítosz alapegységei, szüzséi mint mitológémák épülnek be a történeti források, az eposzok, a legendák, mondák, geszták, krónikák szövegeibe, később a legkülönbözőbb műalkotásokba és a kultuszcselekményekbe. Hiszen a legrégebb időkről, az első fejedelmek és királyok cselekedeteiről csak töredékes adatok állnak rendelkezésre, így az egyéni feldolgozást adó krónikaírók, illetve művészek a legtöbb esetben a mítoszt, vagy annak ősképi alapegységeit, a mitológémákat hívják segítségül.³³⁵

³³¹ *Kristó Gyula*, 2001, 131. o.

³³² *Hartvik püspök legendaszerkesztménye*. In: *István király emlékezete*, 1971. 80. o.

³³³ *Claude Lévi-Strauss: A mítoszok struktúrája*. In: *Strukturalizmus*. Első kötet. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1971. 136-138. o.

³³⁴ *Kerényi Károly: Mi a mitológia?* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 15-20. o.

³³⁵ V.ö.: *Georges Dumézil: Mítosz és eposz*. Gondolat, Budapest, 1986.

E mítoszelméleti terminológia szűkebb értelmében így szentkirályunk történetéről és emlékezetéről, annak legkülönbözőbb szemiotikai megnyilvánulásairól mint több mitológéma összekapcsolódásáról beszélhetünk, feltételezve, hogy az ősi magyarság hiedelemvilágában és ősköltészetében létezett egy, a legközelebbi rokonnéphez, a gazdag vogul mítoszvilághoz hasonló mitikus történetegyüttes.³³⁶

Ilyen ősképi mitológémán alapuló jelképi alapegységnek vélem például a Szent Jobb ereklyéjét.³³⁷ Az archaikus mitologikus gondolkodás egyik alapvető ellentétpárjára utal a jobb kéz kitüntetettsége, mivel a legkülönbözőbb kultúrákban a jobb kéz a pozitív értelmű jelentések hordozója, míg a bal kéz a negatívaké. E kétpólusos szerkezet talán az emberiséggel egyidős „*univerzále*”, mivel – Claude Lévi-Strauss megfogalmazását idézve – „*a mítoszok konstitutív egységei kéttagú szembeállítások szerint szerveződnek*”.³³⁸ Emellett a jobb oldal férfias princípium, a bal pedig a női oldal, ennek emlékét őrzi a nomád jurták térbeli belső beosztásai és az Árpád-kori temetkezéseknél a fegyverek elhelyezése is.³³⁹ Az archaikus és az ősi nomád jelentésrétegek valamint a keresztény szimbolika felhőkből kinyúló, dicsfénnel övezett isteni jobb-kéz ábrázolása, feltételezhetően természetes módon olvadt egybe, szinkretizálódott a Szent Jobb királyi ereklyéjében. Az ereklye jelentéstartalmának változatos történetéből egy-két mozzanatot említenék meg. A XII. században 'jogi tényezőként' funkcionált, lándzsára szúrták és ennek jelenlétében a tanúk a bíróság előtt tették le az igazmondás esküjét. A tatárjárás után Raguza városába került, ahol a Szent Domonkos rend templomában őrizték, mint szent királyi ereklyét. A felvilágosodás nemzeti újjáéledésének idején Mária Terézia közvetítésével 1771-ben hozták vissza Magyarországra, Faludi Ferenc, Rájinis József,³⁴⁰ Verseghy Ferenc költeményei köszöntötték ezt az eseményt. 1862-ben gótikus 'ereklyeházat' kapott, 1938-ban 'aranyvonat' vitte végig a legjelentősebb magyar városokon. A felvilágosodás után az ereklye jelentéstartalma a magyarság számára történő, aktualizált 'útmutatással', egy politikai és ideológiai szempontból aktuális, nemzeti, történelmi választási helyzettel kapcsolatosan értelmeződött. Trianon után egy ilyen történelmi útmutatást fogalmazott meg például Sík Sándor is, 1929-ben, a londoni Szent György Székesegyházban elhangzott beszédében, Szent István tanítását, mint a Szent Jobb útmutatását vetítve rá az akkori magyar jelenre: „*Szent István áldott jobbja mutatja az utat. A nagy megoldás, amellyel megfelelt 900 évvel ezelőtt a történelem végzetes kérdésére, egyetlen megoldás számunkra ma is. (...) Ha visszanezünk az ősi századokba, találunk más feleleteket is. Ott látjuk a Koppányokat, Gyulákat, Ajtonyokat, akik nem értik meg a Nyugatot és nem értik meg a szent*

³³⁶ V.ö.: *Ősköltészet*. In: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 13-28. o.

³³⁷ V. ö.: Máté Zsuzsanna: *Egy Szent István-i mitológéma értelmezés-sorozata*. In: *Hatalom és kultúra*. II. kötet. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) Szerk: Jankovics József, Nyerges Judit. Kiadja a Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest, 2004. 805-814. o.

³³⁸ V.ö.: Claude Lévi-Strauss: *A mítoszok struktúrája*. In: *Strukturalizmus. I. kötet*. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971. 133-148. o.

³³⁹ V.ö.: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. Helikon Kiadó, 1997. 103. o.

³⁴⁰ Bitskey István, 1996, 271-272.

király óriási gondolatát, akik a pogány merenség tehetetlen dacával szegülnek az új idők, új gondolatok, a nagy kultúra élető lehetőségei ellen. (...) És ott látjuk az egész múltban, de itt látjuk magunk között is a Pétereket és a Salamonokat, akik a hatalmas Nyugatra szegezték koldus tekintetüket, onnan várták a segítséget, (...) . Ne akarjunk sem elzárkózni, sem megalázkodni. Szent Istvánra nézzünk, a Szent Jobb tanítását fogadjuk lelkünkbe. (...) Amit a Nyugattól tanulhatunk, csak akkor lehet számunkra érték, ha magyarságunk erősítésére fordítjuk. Fiatal nép vagyunk! A magyar néplelek mélységeiben olyan értékek szunnyadnak, amelyeket a népzénén, népdalon, népművészetben keresztül csak most kezdünk igazán megsejteni. (...) Minden, ami idegen, csak annyiban lehet értékes számunkra, amennyiben ezeket a nagy magyar értékeket segíti megtalálni, magunkba szívni, termékenyebbé tenni. Ezzel tartozunk magunknak, de tartozunk Európának is. Mi haszon nekünk az idegent utánozni? Ha még oly nagyszerűen is eltanuljuk a német kultúrát, az igazi német alkotások mellett csak halvány másolat lesz, az amit ebben a nemből produkálni tudunk. A magyar kultúra hűbéri lándzsája, ha még oly szívaranyból is lesz a hegye, csak szerény kis kuriózum lehet a német szellem óriási arzenáljában. Ha még olyan szépen is tudunk francia képet festeni, ha még oly csalódásig is tudjuk utánozni az angol politika intézményeit, ezzel sem Európa nem lesz gazdagabb, se mi nem leszünk értékesebbek. Nem a részleteket kell megtanulnunk a Nyugattól, nem a külsőségeket, hanem a lelket. Nem utánoznunk kell, hanem a lelkén kell megtermékenyülnünk. Azt kell meglátnunk a nagy nyugati népek kultúrájában, hogyan ismerték meg magukat, hogyan tudták kiépíteni önmagukat, hogyan tudtak alkotni önmagukból. Minekünk nem áll jól sem az indus turbán, sem a skót szoknya, sem a belga néptáncosok struccollas fejdísz. Nem állnak jól a szellemi struccollak sem. (...) Az emberiségnek, Európának csak akkor lehetünk hasznára, a Nyugat számára csak akkor leszünk eleven értékké, ha olyat adunk neki, amit kívülről más nem adhat: magyar értéket.”³⁴¹

Szűcs Jenő a magyar szellemtörténet historizált nemzet-konceptiójának elemzésekor alapvetőnek véli a nemzet lényegére adható feleletek összességét és azt, hogy „a válaszokat részben már magának a kérdésfeltevésnek a hogyanja determinálja. (...) Szükségszerűen előtérbe nyomult tehát a kérdés a legjobbaknál: mi az 'igazi' magyar kultúra e hamis kosztümös-parádés milleniumi díszlet mögött, mi az 'igazabban magyar', nemzetibb az irodalomban, zenében, jellegben? Bartók, Kodály, Ady és követőik szükségszerűen állították tehát központba a magyarság problematikát, s égetően, sürgetően, minden korábbinál bangosabb szóval tették fel a kérdést: mi a magyar?”³⁴² Tulajdonképpen erre a nemzeti önmegismerésre, sajátos magyar értékeink felfedezésére és alkotó gyarapítására szólít fel Sík Sándor is, amikor a hogyanra kérdez rá.

A továbbiakban egy hasonlóan ősi eredetű, és keresztényien átértelmezett, *Szent István* alakjához és történetéhez kapcsolódó mitológéma ábrázolás- és értelmezésvonulatát vázolom, mégpedig azt a cselekedetét, melynek során *Szent István* király országát és egyházát *Szűz Mária*, a magyarok Nagyboldogasszonya védelmébe ajánlja. Majd e védelmet kérő, felajánló mitológéma – tudomásom szerint – legutolsó irodalmi megjelenítését, *Sík Sándor István király* című történelmi tragédiájának egyéni mitológéma-értelmezését mutatom be.

³⁴¹ Sík Sándor: *Szent István tanítása*. In: Sík Sándor, 1996, 57-60. o.

³⁴² Szűcs Jenő: *A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához*. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat, Budapest, 1974. 294-295. o.

A magyar pogány ősvallás nőistensége a Boldogasszony, feltehetőleg a termékenység és a védelmező erő megtestesítője volt.³⁴³ A kereszténység felvételét követően *Szűz Máriával* azonosították alakját, a XII. században feltételezhetően szinkretizálódott a magyarság ősi hitvilágának anya-istenségével: „*Szűz Máriát az Magyarországhban Bódog-Asszonnak, avagy az világnak nagy asszonyának hívnák*”³⁴⁴ *Szent István* nagylegendája úgy ír *Szűz Máriáról* és szentkirályunk iránta megnyilvánuló tiszteletéről, mint Magyarország védelmezőjéről, a „*Patrona Hungariae*”-ről³⁴⁵: „*Ez a férfit hívő volt, minden cselekedetét teljesen Istennek szentelte, fogadalom s felajánlás útján szüntelen imáiban magát és királyságát az örökszűz istenanya, Mária gyámsága alá helyezte, kinek tisztelete s dicsősége a magyarok közt oly nevezetes, hogy nyelvükön még e szűz mennybemenetelének ünnepét is, tulajdonnévénél hozzáátétele nélkül, csak Királyné napjának emlegetik.*”³⁴⁶

Egy emberöltővel később, az 1116 előtti években keletkezett *Hartvik* püspök 'legendszerkesztményében' még erőteljesebbé válik a szentkirály *Szűz Mária* iránti tiszteletének ábrázolása, hiszen *Szent István* király halálának napját a Királyné mennybemenetelének „*jeles ünnepére*”, augusztus 15-ére³⁴⁷ teszi, oly módon, hogy maga a király akaratára teljesül így, valamint *István király* védelmező és felajánló cselekedetét a király 'végső könyörgéseként' ábrázolja. Másrészt e legendszöveg interpretációja válik alapjává a későbbi képzőművészeti megjelenítéseknek is: „*Ég királynője, e világ jeles újjászervezője, végső könyörgéseimben a szentegyházat a püspökökkel-papokkal, az országot a néppel s az urakkal a te oltalmadra bízom; nékik utolsó isten-borzádót mondra lelkemet a te kezébe ajánlom.*”³⁴⁸

A védelmet kérő, felajánló mitológéma első ikonografikus-ikonológiai ábrázolása a „*Porta Speciosa*”, melynek csupán néhány töredéke, illetve leírása maradt ránk, és egy, az elpusztult kaput és timpanonját ábrázoló, azt mintegy reprodukáló XVIII. századi festmény. Megjegyzem, a legendszöveg vizuális narrativitása itt kap először vizuális argumentációt, átértelmezett képi megjelenítést. Esztergomban 1001-ben, *Szent István* király érsekséget hozott létre, a hagyomány szerint keresztelődjének, *Szent Adalbertnek* a tiszteletére³⁴⁹, majd tíz évvel később székesegyházat építtetett a Vár-hegyen. Ez az első bazilika a XI. század végén leégett, 1118 után *Jób* érsek építtette újjá és e második épület nyugati homlokzatán állt a díszes főkapu, a „*Porta Speciosa*”, melynek timpanonja az első – részletekben fennmaradt – történeti ábrázolásunk: a trónon ülő *Mária* ölében a kisdéd, *Mária* tekintetét és mosolygó arcát a tőle balra álló *István* király felé fordítja, aki *Szűz Mária* védelmébe ajánlja országát. Az égi jelenetben, ahogy a szintén mosolygó arcú királyt, úgy a *Mária* jobb oldalán álló *Szent Adalbert* fejét is glória övezi.³⁵⁰

Több évszázados szünet után e felajánló-védelmező mitológéma megjelenítése az elmúlt négy évszázadban vált egyre gyakoribbá. *Bitskey István* irodalmi ábrázolásokra

³⁴³ *Szimbólumtár*, 1997, 78. o.

³⁴⁴ U. o.

³⁴⁵ *Kálmány Lajos: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya.* In: *Az ősi magyar hitvilág.* Szerk.: Diószegi Vilmos. Budapest, Gondolat, 1978. 319-338. o.

³⁴⁶ *Szent István-legendák. Nagyobbik legenda.* In: *István király emlékezete*, 1971, 46. o.

³⁴⁷ Augusztus 15-ét Nagyboldogasszony ünnepeként tartja nyilván a katolikus keresztény egyház.

³⁴⁸ *István király emlékezete*, 1971, 79-80. o.

³⁴⁹ V.ö.: *Kristó Gyula*, 2001, 33-36. o.; 89. o.

³⁵⁰ V.ö.: *István király emlékezete*, 1971.

vonatkozó kutatásai szerint a protestáns hagyomány elsősorban „*Attila fejedelem és Mátyás király alakjában vélte megtalálni az ideális uralkodó mintáját*”, majd „*ezzel a protestáns hagyománnyal szemben alakult ki a 17. századi katolikus nemzetképzés, amely főként Szent Istvánra s a vele kapcsolatos Patrona Hungariae-gondolatra épült. Eszerint Magyarország Regnum Marianum, amelynek boldogulása az Istenanyától függ, az ő segítségét pedig a buzgó katolikus vallásosság biztosíthatja. Prédikációk, iskoladramák és egyházi népénekek egész sora sugallta ezt a tételt, amely mindmáig hatva megalapozta a hiedelmet: válságban Szent István és »Boldogasszony Anyánk« segíteti a magyarságot, melynek jobb sorsa tőlük remélhető. Ebben a koncepcióban Szent István a barokk »athleta Christi« reprezentánsává lett, aki azonban nem csupán kegyes szent, hanem valószínű hős, s akit erényein kívül túlvilági erők is segítenek. Ezt a képet variálták a jezsuita iskolai színjátszás látványosságai a Kolozsvárott 1587-ben előadott tragédiától (Historia Sancti Stephani Regis) kezdve egészen a 18. század végén Nagyszombatban színre vitt, István királyt középpontba állító szcenákig. Szívesen propagálták ezt a beállítást a jezsuita templomok oltárképei is, amelyek az országfelajánlás jelenetét ábrázolták s ezzel sugallták a gondolatot: a magyarságnak szorongatott helyzetében a Mária által segített István király kultusza nyújthat támaszt és oltalmat.*”³⁵¹

Az utóbbi két-három évszázadban a katolikus templomokban igen nagy számban keletkeztek olyan ikonografikus-ikonológikus ábrázolások, freskók, festmények és oltárképek, melyeken a védelmező-felajánló jelenet – összekötve a földi és az égi szférát – szentkirályunkat többnyire térdeplő helyzetben ábrázolja, mellette a koronázási jelvényekkel, kezében a koronát a mennyekben trónoló *Szűz Mária* felé nyújtva (például a Szent István-bazilikában, a pannonhalmi Szent István-kápolnában, az esztergomi bazilikában és számos kisebb – a szentkirályt védőszentül választott – település templomában). *Sík Sándor István király* című tragédiájának befejező záróképe, szerzői instrukció formájában, erre a földi-égi szférát összekötő, a legendák szövegvilágától kezdődően az irodalmi és az ikonografikus-ikonológikus hagyományban, több évszázadon keresztül variáltan megőrzött mitológémára épít.³⁵² Előzetesen megjegyzem, hogy sajátosan többértelművé válik ez a mitológéma a tragédiában, erre a részfejezet végén térek vissza, másrészt fontos tény az is, hogy *Sík Sándor* visszatér az egyik eredeti forráshoz, *Hartvik* püspök 'legendszerkesztményéhez', hiszen a védelmező-felajánló gesztust a király halálának pillanatához köti.

Sík Sándor István király alakját nemcsak a tragédiában, hanem a magyar szent királyokról tartott rádióelőadásainak sorozatában is megörökítette, s mindkét helyen, tudatosan, a „*a történelmi adatok külsőségei*” mellett – illetve néhol helyett – a középkori

³⁵¹ Bitskey István, 1996, 271. o.

³⁵² Az ikonografikus-ikonológikus terminológia elkülönítését illetve jelen esetben együttes használatát *Varga Emőke: Földben a nap.* (In: Liget, 2001/4. szám 88-96. o.) című tanulmányának következtetéseire alapítom. A szerző azt vizsgálja, hogy az ikonografikus-ikonológikus szintek miképpen különíthetők el az irodalmi művek látványelemeinek vonatkozásában, analógikus vizsgálatokon keresztül. Az ikonografikus terminológiát elsősorban a műalkotáson belüli látványelemre, míg az ikonológikus kifejezést a műalkotás szövegvilágán kívüli, a hagyományban megjelenő látványelemhez köti. A tanulmányomban vizsgált védelmező-felajánló mitológéma mind ikonografikus, mind ikonológikus ebben az értelemben.

legendák „megszokott jellemvonásaiból és tipikus erényeiből”³⁵³, valamint a szabad alkotóképzelet és értelmezés erejével rajzolta meg jellemét.

Az *István király* tragédiában a legfeltűnőbb eltérés a történelmi tények világától az, hogy *István* király az utolsó napon is *Vazul* és *Péter* közötti utódválasztáson őrlődött. Emellett egy másik lényeges különbség, hogy a drámában nem *István* király vakíttatja meg *Vazult* illetve *Vászolyt*, hanem *Péter*, és a király még az életére törő összeesküvőknek is nagylelkűen megbocsát. Helyette a velencei *Orseolo Péter* büntet – indokolatlanul *Vazulnak* tulajdonítva a merénylet kitervelését –, mégpedig *István* „törvényének nevében”, de valójában a király tudta és beleegyezése nélkül vakíttatja meg *Vazult*. A tragédia világa e történeti különbözőségek révén közelebb kerül a legendák *István* királyának ábrázolásához és így a király középkori ‘eszményített’ ábrázolásához; de ugyanakkor mégsem a dicsőséges királyt láttatja meg a dráma, hanem a szenvedő, aggódó, szorongó, tragikus királyt. *Vazul* homályosan maradt szerepe, sőt – ki nem mondott, de a szövegből következtethető – vétlensége az összeesküvésben, szintén a legendák történet-elmondásával mutat párhuzamot, s nem a história tényeivel. Sőt a drámában *Vazul* alakja is tragikus ihletettséggé válik.

István király egyetlen felnőtt gyermeke, *Imre* herceg utód nélkül halt meg – 1031. szeptember 2-án, egy vadászaton, egy vadkan áldozataként. *Imre* halála a legnagyobb gond, a trónutódlás kérdése elé állította a királyi családot. Eddig a pontig a dráma és a történelem tényei megegyeznek. A tragédiában, az utolsó napon is, még mindig két jelöltje van *Istvámnak*, s minden jel arra mutat, hogy *Vazul* mellett dönt, azonban a körülmények által determinált, kényszerű választása, úgy tűnik, talán *Péterre* esik. A mai történettudomány álláspontja ettől eltérő, persze nem a végeredményt, *Péter* trónutódlását, hanem a folyamat mikéntjét tekintve: „Az Árpádok fiági öröklése nyomán a trónt *István* után nagybátyjának, *Mihálynak* a fia, *Vazul* örökölte volna, aki úgy látszik, hogy a nyitrai dukátust bírta, legalábbis a krónikában Nyitra az egyetlen helynév, amely *Vazullal* kapcsolatban felmerül. *István* azonban *Vazult* nem tartotta alkalmasnak a trónra; még a *Vazul-ág* krónikása szerint is ostoba és könnyelmű természetű volt, ami kétségesse tette a király előtt, hogy az újonnan életre hívott rendet fenn fogja-e tartani. (...) *István* király – fiát elvesztvén – szakított a fiági öröklés rendjével, és nővére fiát, *Orseolo Pétert* jelölte utódnak. Ez a (...) mellőzés indította *Vazult* egy merénylet kitervelésére, amiért a szeme világával fizetett. *Vazul* története a homályba vész, aminek fő oka a magyar elbeszélő források kendőző előadása volt. Az *István* halálát követő trónbarcok után, 1046-ban ugyanis *Vazul* utódai kerültek *István* király trónjára, és 255 éven át ők viselték a magyar koronát. De hogyan lehet egy dicső uralkodói ág történetét bűnnel és bűnhődéssel kezdeni? Az eseményekhez még közel lévő auctorok különféle módon próbálták ezt a szegényfoltot, ami még a szent királyra is árnyékot vet, áthidalni.

Szent István nagy legendájának írója 50 évvel az esemény után, amikor még számos kortárs életben volt, megkerülte a problémát azszal, hogy nem beszélt róla.

Kislegendájának írója viszont azszal hidalta át a kényes pontot, hogy név nélkül több bűnöst említve számolt be a betegen fekvő *István* elleni orgyilkos merényletről és a négy összeesküvő büntetéséről. (...) A közel egykorú *Altaichi Évkönyvek* segítségével ellenőrizve az egyoldalú hazai forrásbelyek hitelét a következő állítások fogadhatók el a *Vazul*-esetben igaznak: 1. Amikor *István* király *Vazul*

³⁵³ *Sík Sándor: Szent magyarság.* Budapest, Szent István-Társulat Kiadása, 1936. 14. o.

mellőzésével Pétert jelölte királynak, Vazul összeesküdött a király ellen. 2. A beteg király elleni merénylet után a király bírósága a bűnösöket elfogatta és megvakította, Vazul fiait pedig száműzette. Vazul forró ólommal történő megsejtesítése nem tekintendő történeti ténynek; az Altaichi Évkönyvek csak megvakításról írnak. 3. Gizella királyné Péter aktív támogatója volt, és Péter még István életében eskütt tett a királyné és javai védelmére. (...)

A nemzet közvéleményét az öröklés törvényének sorozatos megsértése döbbenetelte meg, hiszen (...) Péter trónöröklése azt példázta, hogy a jogos örököszt kiűzik, és egy idegent ültetnek be helyére. Az idoneitás keresztényi elvét gyakorlatba átültető István a régi törvény szerinti öröklési jogot kétszeresen sértette meg, amikor Árpád-házi fiágot (Vazult és gyermekeit) kizárta az utódlásból, és leányági bozsgátartozói közül is – a magyart (Aba Sámuelet) mellőzve! – egy »fecske módra ficsérélő« olaszt jelölt a magyarok királynak. Ennek volt következménye, hogy amikor (...) Péter elfoglalta a trónt, olyan viharos évtizedek szakadtak az országra, ami az egész Szent István-i művet összeomlással fenyegette.”³⁵⁴ 1038-ban Péter trónra került, a belső ellenzék hamarosan elűzte és Aba Sámuel tette meg királlyá 1041-ben. 1044-ben azonban már neki is belső lázadással kellett megküzdenie, amelyen kegyetlenül, félszáz nagyurat legyilkoltatva lett csak úrrá. Ezen felbátorodva Péter visszatért, majd a trónharcok során Aba Sámuel elesett, bár az is lehet, hogy orgyilkos ölte meg. Két évig újra Orseolo Péteré volt a trón, 1046-ban azonban ismét menekülnie kellett, majd I. András – Vászoly, Vazul fiainak egyike – elfogatta és megvakította. I. Andrásal kezdődően az Árpád-házi Vászoly (Vazul) leszármazottai uralkodtak Magyarország királyi trónján, negyed évezreden át, fenntartva és I. (Szent) László király dicsőséges uralkodásával fokozatosan megerősítve István király keresztény Magyarországot.³⁵⁵

Sík Sándor Magyarország első keresztény uralkodójának jellemét a magyar-keresztény azonosságtudat köré íveli, ahogy pár évvel később ugyanezt a magyar-keresztény azonosságtudatot emeli ki az Árpád-házi szentekről tartott rádióelőadásában is.³⁵⁶ Akár a rádióelőadásban, akár a tragédiában azt a királyt ábrázolja, aki egyik kezében keresztet tart, a másikban pedig a kardot, mellyel a hazát védi. Ez a Sík Sándor-i ábrázolásmozzanat a középkori szent- és lovagkultuszt követi, mivel „a nagyobbik legenda a szent, a kisebb a lovag eszményképét rajzolta s vetítette rá a király alakjára, ez a felfogás szolgált azután alapul – már csak a kettőt egyesítő Hartvik-legenda révén is – középkori István-ábrázolásainkhoz.”³⁵⁷ Emellett Sík Sándor István jellemének megformálásában felhasználja a történelmi királyról fennmaradt dokumentumokat is, így azt a királyt is ábrázolja, akiről a kortárs német Thietmár merseburgi püspök így ír: „A legyőzöttekhez senki sem volt kegyesebb, mint Ő”³⁵⁸; „aki a lovagiasságnak olyan jeleit adja, amelyek kiáltóan szokatlanok abban a korban”³⁵⁹. Aki a neve mellé a jámbort (Pius-t) írhatja korai okleveire; és az

³⁵⁴ Trónutódlás. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 832-834. o.

³⁵⁵ V.ö.: Magyarország története, 1987, 835-888. o.

³⁵⁶ V.ö.: Sík Sándor: Szent István: Szent magyarság. In: Sík Sándor, 1936. 14-26. o.

³⁵⁷ Bitskey István, 1996, 270. o.

³⁵⁸ V.ö.: István király egyénisége. In: Magyarország története, 1987, 753-754. o.

³⁵⁹ Sík Sándor, 1936, 16. o.

Intelmekben azt vallja, hogy „minden ember egyforma állapotban születik, és hogy semmi sem emel fel, csakis az alázat, és semmi sem taszít le, csakis a gőg és a gyűlölet”. S maga is gyakorolta az Intelmekben megkövetelt alázatosság, békeszeretet, türelem, igaz ítélkezés és a gyengék gyámolításának erényeit.³⁶⁰ *Szent István* király magyar és keresztény identitástudata nem egymást kizárva, hanem csakis együttesen értelmezhető *Sík Sándor* szerint: „*De a keresztény nem törte le benne a magyart. Amikor a keresztény német császár követe (II. Konrád követéről, Werner strassburgi püspökről van szó, aki zarándoknak álcázta magát – a szerző) át akar vonulni az országban, hogy Bizáncia utazzék, Szent István, mivel azt hiszi, hogy a két császár érintkezése az ő országa ellen szól, elzárja előtte az országhatárt, pedig a követ püspök volt és mint zarándok kért bebocsáttatást. De ugyanígy nem tartja vissza magyar lelke és a magyar vér iránti szeretete sem, mikor keresztény érdekről van szó: véres kézzel fojtja el a kereszténység elleni felkeléseket.*”³⁶¹ Az Árpád-házi szentekről szóló előadásával azonosan ezt a magyar-keresztény azonosságtudatot emeli ki a tragédia egésze is, illetve hangsúlyozottan már az első felvonása, amikor *István* király a hozzá legközelebb állókkal, *Gizellával* és *Imre* fiának özvegy feleségével, *Ilonával* beszélget:

Gizella: (...) Mert ... mert most meg akarja ölni benned a magyar a keresztényt! (sírva fakad).

Király: Lám, lám! Vaszul meg azt veti szememre, hogy a keresztény ölte meg bennem a magyart. Ti nem értitek, hogy ez a kettő nem kettő, hanem egy. Istenem, egyiksem érti! De hiszen nem is érthetitek: Tibennetek nem egy. Csak énbennem, magamban. De eggyé kell lennie, az én drága népem szívében is, mert meghalunk, ha eggyé nem lesz.

Sík Sándor így nyilatkozott a magyar-keresztény azonosságtudatról, mint a tragikum forrásáról: „*István királyomban megpróbáltam a szent király alakját, mint a magyar történelem legnagyobb problémájának megoldóját, egy óriási, emberi erőt fölülmúló feladatnak cselekvő és szenvedő egyetlen bősét nézni (...). Ebben a fölfogásban Szent István a szó legigazibb értelmében emberfeletti ember, aki nemcsak megérzi nemzetének legnagyobb, századokra kiható történeti problémáját, hanem messze megelőzve korát, az egyszersmindenkorra érvényes egyetlen feleletet is meglátja: a magyarságnak mindenestül kereszténnyé, azaz nyugatvá, művelté, lelkivé kell lennie, de ugyanakkor mindenestül magyarnak is maradnia. Ebből fakad helyzetének tragédiája.*”³⁶²

A *Zrínyi* tragédia több mint két évtizedet átfogó időintervallumával ellentétben itt *István* király egyetlen napját, életének utolsó délutánját és éjszakáját – 1038. augusztus 14-ről 15-re virradóan – dramatizálja a szerző. A helyszín mindvégig a székesfehérvári királyi palota. A dráma alaptémája annak a napnak a gyötrő kérdéseit jeleníti meg, amikor *István* úgy érzi, hogy közel a vég, s döntenie kell: ki lesz az utódja. Aggódva tekint a jövőbe: mi lesz élete művével, mi lesz a kereszténység és a magyarság egységével, nem fog-e minden széthullani halála után? Aggodalom, a balsorstól való félelem és bizonytalanság emésztí. Utódválasztási lehetőségei is magukban hordják a rejtett balvégetű jövőt: ha szívéhez közelebb álló *Vaszura* gondol, a „*tiszta magyarra*”, attól a

³⁶⁰ *Sík Sándor*, 1936, 16. o., V.ö.: *István király egyénisége*. In: *Magyarország története*, 1987, 754. o.

³⁶¹ *Sík Sándor*, 1936, 17.o.; V.ö.: II. Konrád támadása. In: *Magyarország története*, 1987, 817. o.

³⁶² *Sík Sándor nyilatkozik a Nemzeti Színházban színrekerülő darabjáról, a Szent István királyról. Iván Mihály. Nemzeti Újság*, 1932. november 26. 27. o.

kereszténységet félti; ha a „*velencés Pétert*” látja maga előtt, aki „*jó keresztény, de idegen*”, baljós látomását így mondja el az első felvonásban: „*Péter a pogánylázadás. Péter a testvérháború. Péter az összeomlás.*” A választás végzetesen sorsdöntő, ugyanakkor bármelyik igenben ott rejlik a tragikus jövő lehetősége, hiszen egyik trónörökös-jelölt sem ‘magyar-keresztény’. Jól tudja ezt *István*, mélyen átérzi választásának felelősségét, de ugyanakkor azt is, hogy bármilyen megfontolt utódválasztási döntést hoz emberként – netán a körülmények hatására –, az ember bölcsessége és jóakarata itt már kevés. Az ember-lét bizonytalanságának, az általa teremtet és irányíthatónak vélt valóság kaotikusságának keserű felismerését ellenpontozza életének utolsó perce, amikor az isteni bizonyosságra hagyatkozva, *Szűz Mária* védelmére bízva szeretett keresztény Magyarországát.

A világosan körvonalazott alaptémán, *István* király tragikus helyzetének megjelenítésével párhuzamosan, három felvonáson át, tárul elénk az akkori Magyarország pogány és keresztény ellentmondásoktól – és a még évszázadokon keresztül ívelő –, magyar-idegen kettősségektől terhelt helyzete. Igen alapos kortörténeti és művelődéstörténeti ismeretanyag felhasználása áll a tragédia fiktív világának ábrázolása mögött. Bár *Sík Sándor* egyetlen nap eseményeit jeleníti meg, mégis e rövid, konkrét időben évtizedek pogány-magyar múltjára, világszemléletére, szokásrendszerére és egy évtizednyi jövőre, *István* király halála utáni trónharcokra is képes utalni a dialógusok és a konfliktusok felvonultatásán keresztül.

Az első felvonás kezdő képe, *Budának*, az „*udvari ember*”-nek a „*kétfelé*” való imádkozását mutatja be és egyben e rövid expozíció dialógusa vázolja az alaptémát, a trón-utódlás lehetséges módjait:

Buda (a Glóriára ájtatosan meghajítja fejét a kápolna felé, mellén keresztbe tett karokkal, aztán felegyenesedik, félve körülnéz, a kebléből amulettet vesz elő, a homlokához érinti, miközben hadarva mondja):

Kedd Asszonya, Nagyasszony,

Kedved rajtam mulasson.

Aba Sámuel (jobbról belép, az ajtóban megáll és gúnyosan nézi Budát).

Buda: (zavartan elrejtí az amulettet): Isten hozott Sámuel úr! Még áll a vecsernye.

Aba: Lám, lám, Buda úr! Ki hitte volna? Hát még te is a kétfelé sántikáló báránycák közé tartozol? Egyszer az Istenanya zsoltosmáját fújod, mászor a titkos bábának bízelegsz? Vigyázz! Király úr nem kedveli a hitben gyengéket.

(...)

Buda (halkított hangon): Ej, Aba úr, tudjuk ám, hogy te sem vagy mindég ilyen buzgó konfesszor!

Aba (összerezzén): Mit? ...én...

Buda: Utolsó boldnapkor is ott voltál az áldozaton az aszói szentkútnál ... Ne félj, én el nem árulak. De hát mindenki előtt ismeretes, hogy te is csak akkor keresztelődöttél, mikor királykisasszonyt kaptál feleségül.

Aba: Én azt követem, amit az öreg vezérúrtól tanultam. Géza úr azt vallotta, elég gazdag hozzá, hogy két istennek áldozzon. Nem is bánta meg. Jó volt hozzá mind a kettő. Mink sem tudhatjuk, melyik isten lesz az erősebb, melyik ültet királyt István úr székébe.

Buda: Hát bizony, azt még maga az Öregisten se tudhassa. Még tán a királyúr se. Ámbár eleget fő a feje tőle. De hát mitől is főne mástól!

(...)

Aba: A püspök atyák nyíltan hirdetik, hogy más nem lehet a király, mint Péter herceg. (Némi gúnnnyal) : Ő a legközelebbi igaz keresztény rokon.

Buda: Az, ám! Mintha te itt sem volnál, Sámuel úr! Pedig úgy-e bizony, ha már másképp nem lehet, mint hogy lányágra jusson királyság, mégiscsak te vagy a magyar!

Aba: A német asszony biztosan Pétert akarja. Az idegen összetart.

Buda: A királyné? Ki tudhassa? Sváb meg talián nem igen érti egymást. Ámbár, ...amilyen szent asszony!

Buda: Az egyetlen Árpád-herceg meg pogány. És láncon ül Nyitrában (...) Hát majd csak lesz valahogy. (...) A király még imádkozik egy keveset. Mióta Imre úr meghalt, négyszerannyit imádkozik, mint azelőtt. (Kinéz.) Mi ez? Ki jön itt?

Aba: Egy kis lovascapat. Ha jól látok, a katonák élén a nyitrai várispán! És Sebös, a fiad.

(...)

Sebös: Hol a király?

Buda: Az egyházban. Gyengélkedik. Senkit sem fogad.

Sebös: Engem fogad. Hozom a herceget.

Aba (felkiált): Vazul urat?

Buda: A hercegúrfi?

Sebös: Sürgős parancs, hogy elhozzam. Mára ideérjek.

Az első felvonás dialógusai igen informatívak, apró párbeszéd-mozaikok sokaságát köti össze az alaptéma, a trónutódlás kérdése. Miközben István a döntésre készül a kistanács összehívásával, az udvarában felvonuló szereplők dikciója érzékelteti a bizonyult alaphelyzetet. A befogadó megismerheti a trónra is igényt tartó Orseolo Péter elvakult pogány- és magyarellenességét: „Hát tudd meg, te barbár vaddisznó, ebben az országban csak az ér valamit, ami idegen”. Folyamatosan lelepleződik Péter – István előtt is titkolt – kapcsolata a bambergi püspökkel („Péter herceg stafétát járát hozzá”) ; és az, hogy a püspök német csapataival már „ott áll a batáron a Lajtánál”, és már elindult Péter hívására, megsegítésére. Emellett Aba Sámuel és a közrendű katonák beszélgetéséből meg tudhatjuk, hogy a pogány katonák gondolkodás nélkül harcba szállnának az Árpád-házi uralkodó-jelöltek – Aba Sámuel vagy Vazul – oldalán Péter ellenében, ily módon a jövőbeni trónharcokat is sejtetni tudja a szerző. A pogány nagyurak, Szalók és Bonyha szívesebben készülnének a régi szokások szerinti „fejedelemáldozatra” – „Föl kell áldozni, hogy átköltözzék lelke a fiatalba. Hát volt ennél valaha bölcsőbb szokás? Mikor a hét fejedelem az öreg Almos lelkét átáldozta Árpád úr testébe, bezzeg áldotta a szent szokást az ország! De most már mindent elfelejtettünk, ami régi.” – mint hogy a kistanácsban az Orseolo Pétert támogató püspökökkel vitatkozzanak. De a pogány magyar urak nemcsak az idegen keresztényekkel, hanem a magyar keresztényekkel is szemben állnak: „Ezek már olyan magyarok, édes atyámfia, akiket a bölcsőben öntöttek tarkón a papok! Ispán urak! Maholnap ezek parancsolnak az országban!” Aba Sámuel sem tartják már középük illőnek, hiába Árpád-házi királylány a felesége. István türelmetlenül várja Gellért püspököt a kistanácsba, azonban csak egy levelet kap tőle. Csanád hozza a baljós előjelű híreket Gellértről, aki „Mikor a

királyi követ átadta neki a tanácsba hívó levelet, ő szó nélkül sarkon fordult, be a szentegyházba, elkészített üres sírbelyére, befödte a fejét, egész éjszaka keservesen sírt, imádkozott és nagy fennszóval kiáltózott: 'Jaj neked, szerencsétlen, vérről folyó ország!' Az egész város odagyűlt a templom köré, látta, hallotta mindenki." A nagyurak beszélgetését a „táltosivadék Öreg Regős” éneke szakítja félbe, énekével megerősítve a Gellért atya által látott baljóslatú jövőt:

Jaj, már hova néztek?

Csupa vér, csupa vér,

Akárhova nézek:

(Szalókra mutat.) Ennek keze nincsen,

(Péterre mutat.) Ennek szeme nincsen,

(Abára mutat.) Ennek feje nincsen.

Huj, huj teremtőm!

Egy bold földön

Száz kereszt búza,

Száz halom holtest.

Amott kerekedik

Fekete felbő,

Abban tollászkodik

Fekete holló,

Fekete holló, éhes holló,

Holtak szemit vájja,

Oda ne nézz rája!

Hej regő rejtem,

Azt is megadhatja

Az a nagy Úristen.

(...)

(Vazulra mutat.) Amott látok elől

Vezérúrfi-kardot,

Hej, nagy veres kardot!

Veres kardot, hüvely híján,

Véres szemet, fénye híján,

Fület látok, szava híján,

Huj, én teremtőm!

Haj regő rejtem,

Azt is megadhatja

Az a nagy Úristen!

A gyülekező keresztény és pogány magyar nagyurak; az idegenek, *Anasztáz* püspök és *Orseolo Péter* ellentéteket hordozó dialógusain keresztül *Sík Sándor* mesterien rajzolja meg az akkori Magyarország politikai és vallási széttagoltságát. A konfliktussorozaton keresztül – mely *Péter* és a vele szemben álló *Vazul* mögött felsorakozó urak nyílt összecsapásáig fajul, amikor is csak *István* király megjelenése szakítja meg a fegyveres összetűzést – érzékelteti azt a bonyolult alapszituációt, a trónutódlás problémakörét,

amelyet a királynak kellene megoldania. A tragédia felén átívelő első felvonás *István és Vazul* beszélgetésével ér véget. *Vazul* jellemzése eddig a pontig igen ellentmondásos, burkolt funkciója talán az olvasó, a néző várakozásának, kíváncsiságának a fokozása. A nyitrai várból *Sebős* kíséri *Vazut* a királyhoz, aki így beszél róla *Istvánnak*: „Ó, uram, milyen egy ember a herceg! Csupa erő és méltóság és emberség! Imrének igazra volt, hogy úgy szerette. Úgy elbeszélte velem egyszerű vitézzel, mintha nem is királyi vér lenne.” Ezzel szemben *Csanád* így mutatja be *Vazut*: „Hallottuk híré! Főleg a védtelen szolgák ellen. Meg az asszonyok ellen. Meg a borosvedrek ellen. Árpád-fi! Akinek több az ágyasa, mint a gulyája. Többet bever részegen a sátorfenéken, mint amennyit a kardot forgatja. A híres vitéz! Akit most is évszám kénytelen börtönben tartani a király! Lefogatni, mint egy fenevadat, hogy kárt ne tegyen. Világ csúfja lenne, ha ilyen ember lenne király keresztény országban.”

A királlyal vitázva beszélgető *Vazuk*ról kiderül, hogy a rá vonatkozó eddigi jellemzések mindegyike igaz. Jellemének megformálásában a szerző itt egyaránt eltért mind a história, mind a legendák *Vazul*-ábrázolásától. Valóban nemes, Árpád-házi vér, telve büszkeséggel, méltósággal, aki nem bírja az idegen „szolgafajzatot” és a keresztény „szolgahitet”. Vállalja botrányos tetteit, pogány-voltát, de a büntetését számonkéri:

Vazul: (...) Pogány vagyok, bélyeges. Hát ki ne inna ilyen szívvel? És ki ne ütne szét olykor a világban részeg fővel. Úgy történt a nyéki eset is. Hogy háromszáz szolga borult vérbe? Hogy a nyéki templomot felégettem? Hát felégettem! Úri mulatságból tettem. A magam birtokán történt. Fejedelem vagyok, ki ítélhet fölöttem? De te bilincsbe verettél. Mi jogon? Számonkérlek!

Király: Akaratom a jog!

Vazul: Igazad van. Erős vagy. Hatalmas vagy. Szeretem, hogy nem hivatkozol egyébre. Ez előtt a jog előtt meghajlok. Árpád-vér vagy! Mint az apád! Királyi ember vagy. Megillet a korona. De engem is megillet. Én is királyi ember vagyok.

Király: Azért hivattalak, hogy a fejedre tegyem.

Vazul: A koronát?

Király: A szent koronát. Holnap Nagyboldogasszony. Holnap a koronát utódom fejére teszem. Ha magad is akarod, holnap ilyenkor a magyarok királya vagy.

Csend.

Vazul: Nem gondoltam ilyen hirtelen. Szédülök. A börtön levegője teszi.

Király: Ül le, öcsém, beszéljünk nyugodtan.

Vazul: Királyi személyed előtt lábon illik állnom. Tebát ... holnap.

Király: Ha magad is úgy akarod.

Vazul: Hogy akarom-e? Mióta az eszemmel élek, mást sem hallok magam körül, minthogy királynak kellennem Magyarországon.

(...)

Ki akarhat mást? Egyetlen férfi vagyok Árpád ágyékából. Az ősi szokás nem enged más választást.

Király: Az ősi szokásnál van nagyobb erő is.

Vazul: Ugyan mi az a nagyobb?

Király: Ez az ország keresztény ország. A koronát a szent római atya küldötte. Pogány fejet nem illethet.

(...)

Atyja leszel keresztény alattvalóidnak!

Vazul: Atyja lesznek atyámfiainak. Minden magyar véremnek.

Király: Nem engeded, hogy bántsák a keresztényeket. Megvédelmezed a templomokat, a monostorokat, a papokat.

Vazul: Aki papot beeresztek a házam népe közé, magyarul papoljon. Akinek a magyar szó nem áll, nem emberem.

(...)

Király: (...) Fiaidat keresztvízre adod és barátok kezére bízod.

Vazul: Obó! ... Én komoly, szép Endrém, keményfejű Bélám, drága kis Leventém ... (Szünet.) Hát mit adsz nekik a szabadságukért? A pusztákért, meg az erdőkért? Faragnak belőlük a barátok királyokat? Szoktatják újra? Kapatják kardra? Ültetik paripára? Vagy csak kegyes zsolozsmára fogják, böjtöltetik, térdepeltetik?

Király: Holnap, a szent szertartás előtt, meggyónsz, magadhoz veszed Urunk szent testét és felveszed a bértálás szentségét.

Vazul: Hogy én odatérdepeljek egy sváb barát elé és a mellemet verjem?

Király: Az ország akarja. Keresztény ország, keresztény királyt.

Vazul: Az ország magyar királyt akar, férfi királyt, amilyen Árpád volt, amilyen te vagy.

Király: Az aszsonyoddal megesküszöl ünnepélyesen, a keresztény anyaszentegyháznak törvénye és szokása szerint.

Vazul: (Felkiált): Bátyám! (...)

(...)

Király: (feláll): Nem azért bocsátottalak ki a börtönből, hogy alkudozzam veled. Azért állsz itt, hogy halljad akaratomat és kimondd a megmásíthatatlan ítéletet magad fölött és az ország fölött. Az én akaratom egyetlen: Királyt, egész királyt a népemnek! Királynak való egy van az országban: te vagy az. Én nem akarok senkit, én nem szeretek senkit, én nem ismerek senkit, csak téged. Az én számomra csak te élsz egymagad. Az istennek úgy tetszett, hogy a mi kezünkbe tegye le ennek az országnak a sorsát, a mienkébe, Árpád-fiakéba. Mineküink többet adott az Isten, mint másoknak, látóbb szemet, tévőbb kart. Többet is kíván tőlünk, mint másoktól. Kezünkbe adta a pálcát, el nem hajlíthatjuk. Vállunkra tette a terhet, le nem rázhatjuk. Tenyerünkbe tette le az ország lelkét, mi felelünk róla Isten és ember előtt, ezen a földön és a másvilágon. Neked is felelned kell, nebéz, végzetes, megmásíthatatlan ígérel. Adok neked egy fél napot. Addig emberrel nem találkozol. Nézz bele a lelkedbe és kérdezd meg a te istenedet. Mire a Göncöl-szekere feljön az égre, magam elé állítalak és megkérdeszlek: megesküszöl-e az én kezembe, mindenre, ami szent előtted, az égi istenre, apád emlékére, a fiaid fejére, égi-földi üdvösségre, hogy király leszel ennek a népnek, keresztény király, alkuvás nélkül, tétovázás nélkül, az ami én voltam. Ha megesküszöl, akkor tied a korona és az ország, a tied és a fiaidé és az unokáidé, isteni és emberi jusson. (...) Ha pedig le nem teszed a kezembe az esküt, bizony hogy visszalöklek a börtön fenekére és esküszöm az élő istenre, hogy nem látod többet a napot. Mert felségárulás és országrontás és istenkáromlás akkor minden lélekzetvételed attól a perctől kezdve. És én megtorlom a felségárulást és elpusztítom az országrontást és kiirtom az istenkáromlást, ha a szíved szakad is veled.

A második felvonás Péter és Rothenburgi Gotthard lovag titkos beszélgetésével kezdődik, s a néző, az olvasó megtudhatja, amit István nem, hogy az – Orseolo Péter által segítségül hívott – a német, püspöki katonaság, „*kétszáz nebéz vértés*”, a várostól egy órányira van. A Pétemek nyújtott segítség feltétele Magyarország függetlenségének

feladása: ha a német sereg támogatásával ő lesz a magyar király, akkor el kell ismernie II. Konrád német császár hűbéri jogát Magyarország felett.

A következő jelenetekben színre lépnek a női szereplők, Gizella királyné, Ilona – Imre özvegye –, és a királyhoz készülődő, férjéért könnyörgő Gyöngy, Vazul „ágyasa”, gyermekeinek anyja. Gizella és Gyöngy párbeszéde felvillantja kettejük egymás iránti ellenszenvét, és végül egy igen hatásos jelenettel ér véget találkozásuk: Gizella átadja királynői koronáját Gyöngynek; mivel úgy véli, hogy Vazul lesz a király, persze csak akkor, ha hajlandó lesz elfogadni István feltételeit és igaz kereszténnyé lesz. Azonban Gyöngynek ilyen áron – férje pogányságának, ősi hitének, így önmagának megtagadása árán – nem kell a korona és kidobja az ablakon.

István király és Gyöngy beszélgetése az együtt töltött, boldog gyermekévek felidézésével kezdődik, jelezve erős érzelmi kötődésüket. Annál erőteljesebb a nem várt hatás az olvasóra, a nézőre, amikor kiderül, hogy István mindent tud Gyöngy és pogány társai valódi összeesküvő szándékáról, arról, hogy a vezérasszonyt kísérő háromszáz pogány-magyar vitéz mellett ezek lapulnak a berkekben, és már hozzák a Gyula-kardot, s a táltosokkal a fejedelmáldozatot tervezik. Gyöngy mindent bevall: „*Nem szabad sujtanod senkit rajtam kívül. Csak én, csak én magam vagyok a szerzője mindennek*”. A fejedelmáldozat tervére így válaszol István: „*Istenem! Milyen egyszerű volna! Ha egy nyomorult kis halállal segíteni lehetne rajtatok! Milyen gyermekek vagytok!*” A király bár mindent tud az összeesküvésről, mégis megbocsát. Az ő gondja most nem egy sikertelen fejedelmáldozat megbosszulása. Nem is tenné ezt, hiszen látja, hogy ez az összeesküvés valójában nem ellene, hanem az országért, annak jövődő uralkodójáért történne sajátos módon, a pogány-magyarok hite és szokása szerint. Az ő gondja azonban nagyobb ennél.

A második felvonás utolsó jelenete mind megformálásában, mind katartikus hatásmechanizmusában a tragédia legszebb része, annak érzelmi, hangulati és a leginkább feszültséggel telített, a legnagyobb ellentmondást hordozó csúcspontja. Itt Gyönggyel és a közben behívott Vazullal azt próbálja megértetni a király, hogy az ország fennmaradása – az egyre erősebben fenyegető német és bizánci császári nagyhatalmak közepette („*Hát nem halljátok, hogy köszörülnek a bárdot odaát, a Lajta-elvén, és odalent Bizáncban?*”) –, annak erős, egységes, keresztényi voltán múlik, és ez csak egy keresztény-magyar király uralkodásával biztosítható. Egy olyan királlyal, aki képes folytatni az ő művét. Aki szereti a magyarokat, de ha kell, „*véresen, kegyetlenül*” szereti őket, aki a „*mai nyomorúság magyarja ellen*” harcol, „*a holnapi nagyszerűség magyarjáért*”; mert a kereszténység jelenti az ország számára a fennmaradást, a haladást és a tudásban, a jólétben való megerősödést. István kereszténység melletti érveivel, mely a haladás útját rajzolja, szembenállnak Gyöngy és Vazul hagyomány- és magyarságféltő ellenérvei: „*Elernyed a barcos nép a templomok hűvösén*”; „*Közben elromlik a magyar! Elfelejtí magát! A régi énekeket már csak lopva halljuk itt-ott: tilos a bálványimádó gajd! A régi szokások lassan feledésbe mennek: a papok új szokást hoznak. Már fogy a sátor: falu, város épül. A fiatalság leszáll a lóról, német módjára fésüli a haját, a német lovakokat utánozva beszédében. Az unokáink talán már magyarul is elfelejteneik.*”

E szembenállás antinómiája Arany János Toldi estjét juttatja eszembe, ahol az öreg Toldi Miklós nemzetféltése és Lajos királynak az – idegen kultúrával történő – haladásba vetett hite és akarata kerül éles, feloldatlan ellentmondásba egymással. De tovább gondolva, a magyar állam létrejötte óta évszázadokon keresztül ívelnek a tragédia e párbe-

szédének nagy dilemmái. *Kölcsy Ferenc*, majd az értekező *Széchenyi* és a vele vitázó *Kossuth* folytonosan felteszik a magyar nemzet sorsát érintő, nemzetföltő kérdéseiket. Ugyanezeket a kérdéseket és a vele járó érzést – *Bitskey Istvánt* idézve – „a nemzetföltés szorongató aggodalmát fogalmazta meg *Sík Sándor István király* c. háromfelvonásos tragédiájában 1933-ban. Az »idegen tenger« közepén egyedül maradt magyarság s a népe sorsán tépelődő uralkodó alakja kelt életre művében, ahol államalapító királyunk tragikus hőssé vált, miként tragikus sorsú lett a Trianon utáni Magyarország is.”³⁶³

A *Sík Sándor*-i tragédia kérdésköre: a keresztény magyarság vagy a még pogány, de talán lassan megkeresztelődő magyarság a fejlődés útja? A külső hatás vajon mennyire rombolja belső értékeinket? Az idegenek ittléte, hatása mennyire torzítja el vagy semmisíti meg saját múltunkat, jellemünket? A fejlődésnek az erőszakosság, a megszakítotttság vagy a folytonosság a jellemzője? *Gyöngy* szavai sugalmazzák e kérdéseket, amikor már-már úgy tűnik, hogy *István* meggyőzi *Vasul* arról, hogy a kereszténység felvétele jelenti a magyarság fejlődésének egyetlen lehetséges útját, egyben a fennmaradást és a haladást:

Gyöngy: De hát miért ilyen gyorsan? Ilyen kegyetlenül? Hát nem lehetne megmenteni ezt a népet anélkül, hogy egyszerre szakítsuk ki a szívét?

Király: A Krisztus nem alkszik! Aki nincs vele, az ellene van! (...) Most van itt a döntő óra! Most válik el élet vagy halál! És az én népemnek élnie kell, élnie örökké, a Krisztusban, aki az örök élet! Érted-e? Ezért sürgős, égető az én dolgom! Minden perc halálos veszedelemet rejt. Én nem várhatok. Én nem alkudhatok. Én nem lehetek kíméletes. A Krisztus hívja a magyarságot, és én odaterelem a szívére, ha ostonnal, ha fegyverrel, ha akasztófával is, de odaterelem. Egynek sem szabad elvesznie azokból, akiket rábíztott az Isten. Hát sejtéd már, mit akarok tőled, *Vasul*, szentkirály utódom!

Az emberi értelem érveit és ellenérveit tovább már nem lehet fokozni, de a meggyőzés emocionális erejét igen: *István* király térdre esik és úgy könyörög *Vasul* kezét fogva:

Nézd, az aggastyán, az apostoli király könyörög hozzád. Könyörülj rajtam! Könyörülj az országon! *Vasul* (gyötrődve): Bátyám, ne gyötrődj. (Fölemeli.) Engedj engem elvonulni a váramba. Nem akarok király lenni.

Király: Nem bocsátlak el, *Vasul*. Én jobban ismerlek, mint magad ismered magadat és a tieidet! Te nem tudsz elvonulni! Egy bónapon belül itt volnátok megint, harcolnátok megint, velem vagy ellenem (...) Nincsen senkim rajtad kívül. Senkije ennek az országnak. Neked kell megváltanod. Vagy megváltója leszel, vagy árulója.

Vasul: Nem bírom, nem bírom.

Király: Kell, hogy bírd.

Vasul: És ha a barátaim, a rokonaim nem értenek meg? Ha ellenem támadnak?

Király: A felségárulókat láncra vereted.

Gyöngy: A fiaim!... A fiaim, ha megtagadnak bennünket!

Király: A lázadókat kivégezteted.

Vasul: A feleségem! Ha nem akar velem jönni, megalázkodni?

Király: A parázna személyt elkergeted.

³⁶³ *Bitskey István*, 1996, 274. o.

Gyöngy (felsikolt): Rettenetes vagy!

Vazul: És ha a szívem megszakad belé?

Király: Akkor kitéped a szívedet. Mint én kitéptem a magamét. A királynak ne legyen külön szíve. Az ország szíve dörömbölgön a mellében.

Vazul: És ha azt mondom: Nem!? Ha kardot fogok?

Király (csendesen): Akkor kimondtad fejedre az ítéletet és magad fosztod meg magad szemed látásától, füled hallásától.

A kemény, ellentmondást nem tűrő szavakat Pósa, Vazul hadnagya töri meg, aki a Gyula-kardot hozza Vazulnak. Péter vezetésével egy sereg német páncélos tör be a terembe, s lázadásra gyanakodva Vazuokra támadnak. A király szavára leteszik a fegyvereket, István a németeket lefegyverezteteti és megkötözteti, majd így szól: „Vazul herceg emberei megtartják fegyverüket.(...) A Gyulák kardja Vazul herceget illeti.” Teszi ezt István annak tudatában, hogy e kard a fejedelem-áldozat rituális eszköze.

Sík Sándor tragédiája a klasszicista dráma fegyelmezett szerkezetére épül: egy helyszínen történik, egy nap eseményeit mutatja be, egyetlen alaptéma – a trónutódlás – statikus folyamatosságában. A tragédia megoldásához, feloldásához való közelkerülés még az utolsó oldalakon illetve jelenetben is várat magára, a sorsdöntő dilemma eldöntését, István utódválasztását szinte nem is befolyásolják a majdhogynem epizódként felvonuló melléktörténetek, melyekről a királynak nincs is mindig tudomása. Ezek az epizódszerű történetek, ahogy az első felvonás konfliktus-jelző párbeszédei is, kettős módon nemcsak a néző várakozását, hanem István és az ország drámai helyzetének ábrázolását is képesek fokozni. A szétesés fenyegetettsége, a baljós végzetű jövőkép motivikusan vonul végig a darab egészén keresztül, István és Gellért püspök látomásától és az Öreg Regős énekétől kezdődően. A dráma dinamikáját, pergő képeit nem az események, az akciók sodrása adja; hanem a néző, az olvasó egyre feszültebb várakozásának a fokozása, melynek oka a dikciók nyelvi – ezen belül néhol lírai – erejével megjelenített, egyre kilátástalanabbá váló utódválasztási helyzet. Ugyanakkor a drámai feszültséget tovább fokozza az is, hogy a befogadó számára egyre nyilvánvalóbbá válik: István bármilyen döntést hoz, Péterre vagy Vazuokra eső választása, csak balvégzetű helyzetet teremthet az országban a jövőt tekintve.

Az utolsó felvonás történései gyorsan peregnék. Orseolo Péter további cselszövő praktikáira derül fény: csak „könnyű kötél” van a németek kezén és a palotaőrseget leváltatta. Ő hozza Istvámnak – nem kevés kárörömmel – a baljóslatú hírt Vazuokról, mely szerint a herceg elhagyta a palotát és Szalóknál hangos dáriddal, italozással ünneplik „Nagyboldogasszony vigíliáját”. A király Vazulért küldet.

A halálra készülő, virrasztó Krisztus magányának, utolsó éjszakájának evangéliumi képét idézi István monológja, és dialógusa feleségével:

*Király: (egyedül, maga elé): Iszák! Az Isten legyen irgalmas nekünk! (Az ablakhoz megy, kinéz.) Alusztok ... A király virraszt. Mint annyi éjtszaka ... Esztendő ilyenkor ki virraszt fölöttetek? ... Csak az Úristen ... A titokzatos Úristen.
(...)*

Király: Ez az utolsó éjszakám. Holnap, ha az Isten is úgy akarja, megszabadulok. (Kifelé figyel.) Nem hallasz lépéseket?

Gizella (ijedten): István!

Király: Ne ijedj meg, édes szívem. Most nem a halálra gondolok. Ámbár hiszen ... meghalni jó. Boldogan haltam volna meg, ha ... Dehát legyen meg Isten akarata.

Gizella (csendesesen sír)

Király: De most még nem. Majd ha Gellért atya megjön. Talán ... éppen azért nem jöbetett eddig, hogy ne a magam halálára gondoljak, hanem a kötelességemre. Holnap, így vagy amúgy, de el kell végeznie mindennek.

A részeg *Vazul* nem fogadja el *István* invitálását, a „*Mondd meg neki, hogy mink meg őt várjuk*” üzenete pedig a magyar keresztény királyi korona visszautasítását is jelenti. A bölcs király most *Pétert* hívhatja magához, a magyar koronáért azonban olyan esküt kér tőle, amely az Árpád-házi trónutódlás folytonosságát jelenti. Itt ismét a történelmi tényektől való eltérés, így a király idealizált eszményítése történik meg a szerző részéről, hiszen tudjuk, hogy *István* az idoneitás keresztényi elvét gyakorolta, és így a régi törvény szerinti öröklési jogot megsértette, amikor az Árpád-házi fiágot, *Vazult* és gyermekeit valamint *Aba Sámuek* kizárta az utódlásból, és *Pétert* jelölte ki utódjának:

Király: Péter öcsém, jól vigyázz a szavamra. Én téged, holnap királlyá koronáztalak.

Péter (rosszul fékezett vad örömmel): Hát mégis? Már azt hittem, bátyám ...

Király: Egy feltételem van. Egy súlyos feltételem. Esküdet kívánom.

Péter: Amit parancsolsz, uram.

Király: Esküdet kívánom, hogy Endrét, a Vazul fiát teszed utódoddá.

Péter: De uram ...

Király: Mind a három fiút elvétetem szüleitől és Szentmárton hegyére vitetem. Megesküszöl, hogy nem bántod őket. Megesküszöl, hogy kereszténynek neveled őket. Megesküszöl, hogy utánad övék a korona.

Péter: De uram, ha én ...

Király: (szárazon) Megesküszöl. Most. Azonnal. Ha nem tudod vállalni a feltételeket, Sámuel szívesen megesküszik.

Péter (hosszú küzdelem után): Esküszöm az élő Istenre és a Madonnára, hogy úgy lesz, amint kívánod.

Kettejük további dialógusában *Vazul* sorsáról esik szó, a királyi szándékkal – *Vazult* elfogatni a koronázás előtt, a fiait elvenni és ezután szabadon engedni Gyönggyel együtt – szemben baljóslatúan ellenpontosodik *Péter* válasza:

Péter: (...) Ha azt kívánod, hogy szabadon bocsássam, ám legyen, megteszem ... tiszteletet adok neki, mint atyádfiának ... egy újjal sem érek hozzá, mindaddig ...

Király: Mindaddig?

Péter: Mindaddig, amíg meg nem sérti a törvényt. De amelyik órában egy mozdulatot tesz, egy szót ejt törvény ellen, király ellen, abban az órában – te parancsoltad, uram! – kivégeztetem, fölégylettem, vagy megvakíttatom, aszerint, amint a bűnök különféle neveire az országok törvénye rendeli.”

István király saját törvénye ellen nem tud érvelni. Úgy tűnik, a trónutódlás ily módon eldöntetett, a velencei *Orseolo Péter*, „a keresztény, de idegen” uralkodóé lesz a magyar trón. István egyedül maradván, egyre erőteljesebben maga előtt látva az eddig csak sejtelmesen megérezett tragikus jövőt, így szól: „Minden összeomlik! Minden összeomlik.”

Egy epizódszerű lírai jelenet állítja meg a történesek sodrását: Ilonával, Imre herceg feleségével emlékezik István király elveszített, szent életű fiára. Beszélgetésüket Gyöngy szökésének híre szakítja félbe. A király egyedül maradván „elszenderedik”:

Csend.

Szalók megjelenik a jobboldali ajtóban.

Szalók (óvatosan nyit be, lábujjhegyen jár, nagy köpenybe burkolózva. Kezében a köpeny alatt a Gyula-kard. A királyhoz lopózik és fölemeli a kardot.)

Király (álmában, végtelen szomorúsággal): Jézus, Jézus!

Szalók (megtántorodik és elejti a kardot).

Király (a csendülésre kinyitja szemét, összerезzen, aztán mozdulatlanul ülve marad és némán nézi Szalókot).

Szalók mindent bevall. Gyöngy biztatására – aki „Fölkapta a szent kardot és elkiáltotta magát: Hát nem akad férfi ebben a gyülekezetben? Hová lesztek Vajk lelke nélkül, ti nyomorultak?” – indult Istvánhoz, hogy elvégezze a fejedelemáldozatot, a már részeg *Vazul* tudta nélkül. A király megkegyelmez *Szalóknak*, azonban már nem tud megbocsátani a többi összeesküvőnek és a vétlen *Vazul* megcsonkítását sem tudja megakadályozni. Törvényének szellemében a kegyetlen és elvakult velencei *Péter* ítélezett és büntetett:

Péter: (mély meghajlással): A király szava törvény (Budához). Bocsássátok el. Hanem a többi cinkostárs, uram (emelt hangon): a többi bűnös elvette büntetését.

Király (rettentő hangon): Péter!

Péter: Igen, uram! Én vagyok felelős szentséges személyedért Embereim résen állnak. Kezembe került az egész királygyilkos gyülekezet. Mind, Gyöngy is, a táltosok is. Vallottak. Mindent tudok. (...) A bűnösök meglakoltak.

Király: Mit tettél?

(...)

Péter: Végrehajtottam a törvényt a főbűnösön is!

Király: Péter! Az Istenért!

Péter: Cinkosai rávallottak! Kétség nincsen!

Király: De hiszen részeg volt!

Péter (rideg kegyetlenséggel): Az én emberem keze alatt hamar kijózanodott. Mindent bevallott. Ő küldte rád a gyilkost. Ő küldte volna rám is, ha futja az idejéből. Vállalt mindent.

Király: Vazul, öcsém! (A székebe roskad, alig halhatóan): Mit tettél vele?

Péter: Sem többet, sem kevesebbet, mint amennyi kötelességem volt. Megvakíttattam és a fülébe ólmost önttettem. Végrehajtottam István király törvényét.

Király (egészen magába roskad. Egy kis idő múlva alig észrevehetően int, hogy menjenek.)

Király (egyedül): Vége! (még erősebb görnyed.) Vége! Én öltem meg! Én öltem meg. (Fel akar állni, de visszarozkad a székebe.) Vége.

Sebők: (jobbrol lélekszakadva besiet): Uram, királyom. Itt csak te segíthetsz ... Sámuel úr! ... mikor meglátta Vazult ... amint átvezették az udvaron ... azon véresen ... rettenetes pogány módon elkáromkodta magát ... rohant a pártosokhoz. Levetette a bilincseket. Mind megesküdték ... a katonák is ... hogy Péter nem királyunk. Abát akarják királynak. Lóra ültek és elvágtattak az aszói tábor felé. Seregestül követik őket a parasztlurak, a Vazul hívei. Borzasztó! Lázadás! Testvérháború! Péter herceg meg Gottbard úr németjeit öltözteti fegyverbe. Testvérháború lesz! Szent király, segíts!

Király: (mozdulatlanul ül és maga elé mered).

Sebők: Hát én most mire vonjak kardot? Mi ... Krisztus magyarjai! Keresztényt vágunk Abával? Magyarát vágunk Péterrel? ... Szólj, uram!

Király (nem mozdul).

(...)

Sebös (kétségbeesetten): Krisztus legyen irgalmas ennek az országnak! (Kirohan).

Király (egyedül): Minden a visszájára fordul, minden. Uram, mit tettem én? Hol vétettem el? Te akartad, Uram! Te vetted el Imrét, te tetted Vazult Vazullá, Pétert Péterré, Abává Abát! Te ölted meg ezt a nemzetet, mielőtt megszületett. Te szűzta össze, amit építettem. Mit akarsz velünk, Uram! Mit akarsz velünk?

Ilona siet be, s megvallja titkát a királynak: Imre hercegnek nem a felesége, hanem a testvére volt. István ezt égi jelként, üzenetként értelmezi, addigi mozdulatlan fájdalma hirtelen tettekkészségbe csap át:

Király (némi erőlködéssel feláll. Nebezen beszél, de egyre nagyobb erővel): Hallgass rám, Buda udvarispán. A mai ünnepet olyan fénnel akarom megülni, amelyet még nem látott az ország. Menj és használd fel az órákat. Ne kímélj semmit, se pénzt, se fáradságot. A királyi kincstárt kiüríted. Minden a szegényeké legyen. A börtönöket kiüríted. Minden bűnös kegyelmet kapjon. A székesegyházban ezer gyertya égjen. Ország ünnepe van ma. István király végrendekezik. Odaadja a szentkoronát annak, akinek a magyar népet szánta.

A harmadik felvonás utolsó jelenete hajnalban játszódik. Harangok hívják a népet a koronázási ünnepségre, az udvar megtelik vitézekkel, püspökökkel, szerzetesekkel, a szerzői utasítás felvonultatja a dráma szereplőinek többségét. *István* paradox módon – önmaga életén, személyén felülemelkedve, szinte már túl az életen – ‘halott királyként’ szól a néphez. Királyi ruhát visel, s koldushoz hasonlítja magát. E meghökkenítő kép sokat sejtet *István* tragikus fájdalmáról és végső elkeseredésében megfogalmazódott koronázási szándékáról. Az a király, aki mindig elfogadta Istenének néhol kegyetlen akaratát, most szinte egyenrangúként alkut kínál a transzcendens hatalomnak:

Király (kiegyenesedve áll): Itt állok, Uram, életem romjain. Meztelenül, mint a koldus. Úttalanabbul, mint egy eltévedt gyermek az éjszakában. Mindennek vége. Az ember meghalt. A világ meghalt. István király meghalt. Most már nincs semmi más ... Csak az Isten ... Nincsen, aki szeresse őket! Nincsen, aki védje őket! Csak az Isten, csak az Isten! ... Hallgass rám, Isten! Én elrúgom magam alól a földet. Én arcába csapok az emberi bölcsességnek. Én a Te kezébe adom az országot. Ez az ország mától a Te országod. Meglátom, összetöröd-e azt, ami a tied. Teljes királyi díszben áll.

Király: Magyarok! Királyt koronázok. Nem mának, nem holnapnak. Az örökkévalóságnak. Aki a tettek mindörökre. És ti az övéi mindörökre. Ezentúl két országban uralkodik: Magyarországon és a Mennyszágon.

Leveszi fejéről a koronát és elindul a nyílt kápolnaajtó felé. A koronát két kézzel emelve feje fölé, lassú léptekkel a Mária-szobor elé lép. Lassan letérdel és a koronát az oltárra teszi, a szobor lábához. Aztán úgy marad, térdepelve, föhnyújtott két keze az oltáron nyugszik. Egy pillanatig halálos csend.

Gizella: A király meghalt!

Gellért (ünnepélyesen): A király él!

Mindnyájan térdreesnek. Harangszó.

Visszatérve a *Szűz Mária* védelmét kérő, felajánló mitológémára, annak egyéni *Sík Sándor*-i értelmezésére, látható, hogy a magyar-keresztény azonosságtudat tragikus folytathatatlanságán alapul, azon a tényen, hogy *István* király nem talál olyan utódot, aki az ő művét tovább építené. E tragikus utódlási dilemmában, a király életének és halálának, az ország pusztulásának vagy megmaradásának határhelyzetében a több évszázadon átívelő, az ország védelmezését kérő, az országot felajánló mitológéma egy többrétegűbb és egyben antinómikusabb értelmezést is kaphat a mai befogadó számára. Egyrésztől az ember és Isten, konkrétan a király és *Szűz Mária* közötti földi-égi szövetség nagyszerűen dicsőséges és felemelő pillanataként is értelmezhető, konkrétan az ország védelmező uralkodójának megkoronázásaként, ennek ünnepélyességét *Gellért* „*A király él!*” zárószava erősíti fel. Ugyanakkor a tragédia záróképében bennefoglaltatik egy másik, ezzel ellentétes jelentésréteg is: egy, a földi létben tehetetlenné váló, halálra készülődő király dacos, a koronát átadó gesztusaként is értelmezhetjük: odaadom az országom Istennek, mert másnak nem tudom, és ‘meglátom, összetöröd-e azt, ami a tied’. Valamint ez a zárókép egyben egy olyan kétségbeesett és tragikus cselekedetként is értelmezhető a tragédia kontextusában, amely az ember, a király esendőségének, korlátainak, a történelem irányíthatatlanságának a felismeréséből ered. Ebben az értelemben a transzcendensre irányuló felajánlás egyben az ember esszenciális lázadása az irányíthatatlanná váló történelem, a konkrét valóság ellen.

Advent oratóriuma

István király történelmi tragédiájának szegedi, 1930. októberi bemutatását az *Advent: oratórium emberi hangra* című biblikus hangú és témájú, de a jelennek is szóló darabja követte a Magyar Állami Operaházban, 1930. december 15-én. 1931. januárjában jelent meg a *Pásztorút* folyóiratban *Az én utam* című önéletrajzi írása, melyben így mutatta be darabját maga a szerző: „Egyébként legjobb poétai gondom az a nálunk egészen újszerű kísérlet, amelybe *Advent* c. emberi hangon írt oratóriumom megalkotásakor fogtam. Ezt a művet, amely a modern szavalókórus új lehetőségeit próbálja felhasználni egy lírai-dráma ünnepi játéka számára, legközelebb mutatja be a budapesti Operaházban egy 150 tagú szavalókar, a *Palesztrina*-kórusral és a szóló szerepekkkel a *Nemzeti Színház* művészeivel.”³⁶⁴ Újszerű műfajként jelent

³⁶⁴ *Sík Sándor: Az én utam: önéletrajzi vázlat arcképpel.* Pásztorút, 1931. január 11. szám 3-4. o.

meg az oratórium, kórust, zenekart, szólóénekeseket, szólószereplőket egyaránt igénylő lírai-drámai és elbeszélő műfajként, melyben a kórusnak egy fokozottabb drámai szerep jutott. A klasszikus oratóriumok többsége bibliai történetet vagy a szentek életéből vett eseményt elevenített fel. *Sík Sándor* darabja az előbbi, Jézus megszületésének eseménye köré íveli a három király vándorlásának fiktív történetét. S hogy az advent témája valóban „poétai gond” volt számára, mi sem bizonyítja jobban, mint a további változatok megszületése: az *Advent: oratórium szavalókórusra* és a *Mennyei dal* misztériuma. Az először részletekben megjelenő *Advent: oratórium szavalókórusra* szövegét teljes egészében a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* jelentette meg nyomtatásban, 1935-ben, *Buday György* fametszeteivel, mivel *Sík Sándor* katolikus kiadói nem vállalkoztak a darab kiadására, annak társadalomkritikai jellege miatt.³⁶⁵ Ennek misztériumváltozatát, *Mennyei dal* címen a kor egyik legnevesebb dramaturgja, *Hevesi Sándor* rendezésében nagy sikerrel adták elő a budapesti Magyar Színházban, 1937. március 21-én, nyomtatásban csupán egy része jelent meg.³⁶⁶ *Schöpsflin Aladár* Nyugatban közölt kritikája a bemutató „teljes sikerét a darab és a rendező közös eredményé”-nek vélte, valamint annak, hogy „a szövegnek mély lírája és erős lendülete van. Ha nem is dráma, de erős hatású poézis van benne. Nem elvont vallási áradozás, folytonos súrlódásban van a jelennel, a biblikus hang minduntalan a mai életre célzó jelentést rejt s az egész mű a katolikumot kínálja oda az élet mai zűrzavarának megvilágosítójául.”³⁶⁷

Az *Advent: oratórium szavalókórusra* története a három király *Gáspár*, *Menyhért* és *Boldizsár* vándorlását mutatja be a „reszkető csillagfény” nyomába. Komplex szimbólumrendszer épül e történet köré. Egyrészt a három király, a három vándor az *Emberiség* ‘vándorlását’ is jelképezi. A bűn és szenvedés fekete éjszakájából indulnak újtukra, onnan, ahol a megváltatlan tömeg, az *Emberiség* hallatja panaszát. *Gáspár*, az érzéstől, *Menyhért* az értelemről, *Boldizsár* az akarattól vezérelve indul el, hogy kiutat találjanak a jelen szörnyűségeiből, a zűrzavarból, a nihilizmusból. Ugyanakkor megszólaltatják az örök emberi nyomorúság panaszát is: *Gáspár* az egyén keserűségét, vívódását, *Menyhért* a gondolat csődjét, *Boldizsár* az emberbarmok szenvedését, a nemes lélek gyötrelmét. Panaszukba belevág a tömeg, az *Emberiség* siráma: a szenvedő, magányos, életunt vagy agyondolgoztatott emberek jajszava, akik nem találják életük értelmét. A vándorkirályok és az *Emberiség* útjuk során több alkalommal is úgy hiszik, hogy megtalálták a csillagot, amely végre kivezeti őket e reménytelenségből. Azonban a második részben kiderül, hogy a halvány reszkető csillagfény valójában *Bál*, a tömegisten szájából kiömlő fény. Három *Bál-pap* és „Bódult milliók” ünneplik *Bált*, a *Százneviűt* – a *Mammon*, *Vér*, *Arany*, *Kapitális*, *Selyem*, *Futball*, *Film*, *Kard*, *Masina*, *Villamosság*, *Párt*, *Állam*, *Tömeg*, *Császár* istenét, hiszen „minden nevének más bűbája van” –, az anyagi élvezetek, a múltó látszatértékek tömegistenének hatalmát, mely valójában csak a relativizmust, az üres kételyt, az agresszivitást, a hiábavalóságot, a Semmit kínálja. Az oratórium első felét, illetve a *Bál* uralta világ bemutatását átszövik a korára vonatkoztatható társadalomkri-

³⁶⁵ Baróti Dezső, 1988, 50-51. o.

³⁶⁶ *A mennyei dal: részlet Sík Sándor misztériumából* címmel a *Nagyasszonyunk* 1937. 8. számában.

³⁶⁷ *Schöpsflin Aladár: Bemutatók. Nyugat*, 1937. 4. szám 313-314. o.

tikai utalások. A harmadik rész elején az újból felbukkanó csillagfényről a vándorlók csalódására kiderül, hogy ezek csak a *Sybillák* mécssei, akik mégcsak sejtik az ismeretlen istent és annak közelségét, mécsesük a tudomány és a bölcsélet fényeit jelképezi. Majd később a *Próféták* fátylaít vélik a vezérlő csillagnak, igaz, ők már „a *Békesség fejedelmé*”-nek eljövételét hirdetik, és azt is elmondják, hogy a szenvedés istene lesz e világ reményhozója. Csak az utolsó, negyedik részben tűnik fel a vándorlóknak az igazi, betlehemi csillag. Két angyal mutatja meg a csillagot, majd harsonájukat ismét megfújva „a csillag helyén óriási kereszt tűnik fel”. A betlehemi csillag és metamorfózisa, a kereszt Jézushoz, a „*Békesség fejedelméhez*” vezette a három vándorlót és a hozzájuk csatlakozó tömeget. Boldogan várják Isten fiának megszületését, hiszen ő jelenti számukra a reménységet, a megbocsátást, a félelem nélküli és értelmesnek látott életet, az igazságot, a szilárd bizonyosságot és a szeretetet: „*Az embervolt egészét*”. A történet vége az Advent ünnepének messiásváró, boldog hangulatát jeleníti meg. Az oratóriumban a messiásvárás részben az Isten-fiának, Jézusnak a megszületésére vonatkozik, részben Jézus Krisztus második, világvégi eljövételére is utal, párhuzamosan az Advent katolikus keresztény ünnepkör eredeti értelmezésével.

Az oratórium első fele „nemcsak teológiai értelmezést engedett meg, társadalomkritikát is ki lehetett olvasni belőle, s ezt a lehetőséget csak fokozta a műfaj, a hatalom által gyanakvással nézett szavalókórus. Ez a 'baloldali' műfaj viszont már csak azért is közel állt a Szegedi Fiatalokhoz, mert egyidőben maguk is szervezték kórust a Szegedi Munkásotthonban (...).”³⁶⁸

A továbbiakban egy filozofikus jellegű részlettel szemléltetném, mit is jelent ez a – jelen esetben – eszmekritikai aktualitás. A darab elején olvasható szerzői utasítás szerint a három vándort az „*Emberiség*” veszi körbe – „*Köztük és mögöttük hullámzó embertömeg, férfiak, nők, gyermekek, mindenféle színű, sarkig érő ingben: az Emberiség.*” – A Kar többnyire valamelyik beszélő szavait ismételve nyomatékosít. A tömeg névtelen szólói foglalják össze a modern ember életérzésének jellemzőit: a bizonytalanságot, az abszolútum elvesztését, az egyén magára maradottságát, hitetlenségének és relativizmusának különböző módoszatait, mérhetetlen egoizmusát, birtoklásvágyát; mindazt, ami miatt „*Az embernek ember-volta fája.*” Menyhért kérdésére – „*Hol van, hol van az értelem?*” – a bölcsélet legkülönfélébb válaszvariációinak rövid, jelzésszerű kontúráját adja a szerző, így például a relativizmusnak, az ateizmusnak, a sztoicizmusnak, a szenzualizmusnak:

*Három férfihang:
Felhők esőznek untalan,
Patakok szaladnak nyugtalan,
Vizek a tengerbe nyomtalan,
Tenger dagálylik, tenger apálylik,
Okétalan,
Céltalan,
Szűntelen,*

³⁶⁸ Baróti Dezső, 1988, 50. o.

*Vége nincsen,
Eleje nincsen,
Veleje nincsen:
Végtelen, végtelen.
(...)*

*Egy férőhang:
Legjobb sohasem születni,
És a másik legjobb: a nem-lételbe
Mihamarabb visszasietni.*

*Második férőhang:
Semmi se rossz és semmi se jó.
Az élet álom, a semmi való.
Semmi se rút és semmi se szép.
Mint a szikla: tompa lég. (...)*

*Harmadik férőhang:
Egyet tudok, hogy semmit sem tudok.
De ez se biztos.*

*Negyedik férőhang:
Csak én vagyok, a dolgok nincsenek:
Csak én teszem, hogy legyenek.*

*Ötödik férőhang:
Isten és minden: én vagyok.*

*Hatodik férőhang:
Én álmodom csak, hogy vagyok.*

*Hetedik férőhang:
Isten álma, hogy vagyok.*

*Nyolcadik férőhang:
Az én álmom, hogy van Isten.*

*Kilencedik férőhang:
Nincsen Isten és lélek sincsen,
Csak sár van és vér és arany.
És mind a másé.*

*Tizedik férőhang:
El kell tőle venni!*

*Tizennegyedik férfibang:
Inkább ne legyen senkinek semmi.
Ha nem lehet minden az enyém!*

*Tizenkettedik férfibang:
Nincsen remény! Nincsen remény!*

Az *Advent* – a kaotikus, relatív, értelmetlen és kiüresedett mindenkori jelennel szemben – az abszolút bizonyosság, a transzcendencia újbóli megtalálásának oratóriumaként értelmezhető, ahogy ezt a darab himnikus és örömittas zárórésze is mutatja. Miközben a három király és az *Emberiség* útját követjük, jelképesen ez a vándorút nem térben, hanem időben történik, az emberiség eszméket kereső útjának állomásain keresztül, a sötétségtől a világosság felé, a mindenkori adott kaotikus jelenből a vágyott jobb világ felé:

*Akarni csak egyet: a jobbat, a szebbet,
Különb világot, emberebbet,
Istenesebbet.*

Az *Advent* oratóriumot és az *Istrán király* tragédiát nemcsak a szegedi vonatkozások – a színházi bemutató és könyvkiadás – köti össze. A drámai műalkotások közös jegye: az abszolút (isteni) bizonyosság újbóli megtalálásának kataritikus mozzanata. Annak az élethelyzetnek, attitűdnek a felismerése ez, amikor kiderül, hogy az ember – akár a negatív, önző és Isten-tagadó; akár pozitív, jószándékú törekvéseiben – önmagában oly kevés; hogy világa, az általa irányíthatónak vélt valóság olyannyira kaotikus és tökéletlen; amikor végérvényesen elérkezik ahhoz a felismeréshez, hogy a kaotikus világgal szemben Istenben, Isten segítségével, kegyelmében és jelenvalóságában bízhat.

Magányos virrasztó

Talán még a *próbászkei* küldetéstudat ihlette az 1933-ban megjelenő – majd a *Magányos virrasztó* kötetben helyet kapó – *Óda az egyházzól* című költeményét. A katolikus egyház mint ‘anyaszentegyház’ jelentéskört illetve e szót elemeire bontva és azt képek sorába foglalva építi fel *Sík Sándor* az ódát. Az elkülönülő képek mindegyike ellentétre épül, az otthonhoz, az anyához, a szentséghez ellentétesen viszonyuló emberek tömör és találó bemutatására. Először a ‘anyaszentegyház’ mint otthon képe bontakozik ki az olvasó előtt, itt a hívők ‘embernyi emberségét’ állítja szembe a hitetlenek törpeségével vagy ‘horgasságával’:

*Ó édes otthon!
Mindenkinek való!
Hány beteg árnyék oldalog körülted;
Minden fél-ember elkerülget,
De tárt karokkal lelkendez feléd*

Minden, ami életre való.
 A törpe-torz, a darabban maradt
 Holtig keresi benned a helyét;
 Aki épségnél borgasabbra nőtt,
 Gerendáidba veri a fejét.
 Ám aki épp embernem ember,
 Azt két arkangyal vezeti feléd:
 Emberösztön és emberértelem;
 S zörgetnie sem kell, mert a kegyelem
 Feltárja előtte az otthon küszöbét.
 Az otthonét,
 Amelyben gyerekeknek gyönyörűség lenni,
 Amelyért küzdeni férfinak érdemes,
 Amelynek kebelén édes elpihenni.

Az óda második része az egyházat 'emberfia bűneitől vérző anyaként' láttatja. Tört szúr a fel nem ismert édesanya szívébe a hitetlen, tört szúrnak az emberi szenvedések okozói és a tehetetlenség fájdalma is:

Amannak millió döfése:
 A minden ember minden szenvedése.
 A betegség, a nyomor, az éhség
 Elállítja nagy szíve pibegését.
 Mikor az ember emberre támad,
 Sikoltva szakad zuhogni vére
 Az egyetlen anyának.
 Mikor a milliók kenyeret kérnek,
 És nincs kenyér,
 Kataraktái lépik el a vérnek,
 S égre kiált az anyavér.

De a leggyöttrőbb sebeket mégis az 'édes fiak' bűnei okozzák. Éles kritikával illeti az anyaszentegyház vétkes szolgáit, többes szám első személyben fogalmazva, hiszen ő is hozzájuk tartozónak véli magát. Több verse tanúskodik arról, hogy egy folytonos önvád gyötörte segítőszándékának tehetetlensége miatt, hogy bár látja a szociális bajok, a nyomor gyökereit, látja a szenvedést, mégis alig-alig tud segíteni. Itt azokat az egyháziakat bírálja, akik erőtlene a hitben, akik csak 'írgalmaskodnak', akik csak a maguk dicsőségét keresik, akik szívében tisztátalanok, akiknek bálványa a pénz, a hatalom vagy önmaguk:

De leggyöttrőbb gyötrelmei,
 Kétélű kardok, fűrészfogú török
 (Darabokban szakad ki szíve tőlük!)
 Az édes fiak vétkei.

*Legbóhérai mi vagyunk:
 Feltűzött lámpák, akik alig pislogunk;
 Kik kenyér helyett, kérő véreinknek,
 Kövekkel irgalmaskodunk;
 Magunk előtt kiirtottat imádkozók,
 Mosdottkeszű, mosdatlanszívű áldozók,
 Mammont udvarló léviták,
 Cézár-lakája Áronok,
 Maguk-bálvány Mózesek:
 Ó fogyhatatlan szent sebek!
 Ó vérrel csorgó drága Test,
 Titokzatos és isteni,
 Mely végignyúl a téren és időn
 Világ végezetéig vérzeni!*

Végül az óda harmadik része egy patetikus hangban oldja fel a felsorakoztatott ellentéteket, himnikus hangon dicsóítva ‘Isten Országának Asszonyát’, a katolikus egyházat, mely Kelet és Nyugat öröksége, az ‘időtlen élet’ és az ‘új emberiség’ – ‘együgyűek és bölcsek’ – temploma és otthona, és ‘egyetlen anyja a jövődőségnek’.

Az emberi nyomorral, a történelem menetével szembeni tehetetlenség, a bizonytalanság fájdalma, a kétségbeesés, a kapitalizálódó barbár, lelketlen kor embertelensége ellenére vállalja fel *Sík Sándor* a „magányos virrasztó” szerepét. Háttérmozgalom nélkül, szilárd Isten-hítével vallja az alapvető humánus értékek megvalósíthatóságát: az egyetemes szeretet példáját. Mégis egyre gyakrabban kérdezi verseiben: miképpen egyeztethető össze Isten akaratával ez a kaotikus, értékvesztett, az európai kultúra humánus értékeit megtagadó, bűnös, rossz világ, a sok változatban ábrázolt „*falka táni*”. Mintha kettéhasadna e kötetek verseiben a költő és a pap, mintha a realitás valóságát meglátó és megláttató költő valamint a transzcendensre figyelő pap két szólamban beszélne: a tragikus nyugtalanság és az azt kiegyensúlyozni szándékozó, himnikus, transzcendensre irányulás kettőssége feszíti e versek legtöbbszörét. A költő – a kor és a társadalom életközeli pillanatairól szól, sokszor a múlt időről, a közelgő öregségről. A pap Isten-közelsége pedig leginkább természetverseiben és életfeladatának önvallomásos verseiben fogalmazódik meg: azokban a költeményekben, melyekben Isten közvetítése, a hirdetés, az emberekhez szóló küldetéselem és annak szilárdsága a hangsúlyos. E két szólam mégsem különül el, hanem át- és átjárja egymást ebben a kötetben is: „*Minthogy reális és transzcendens nem tud különválni benne, örök küzdelembe bocsátkozik: s e két fajta életérzés nyugtalan, kereső szintézise majdnem minden verse.*” – írja a Nyugat egykori kritikusa.³⁶⁹ A világban lakozó Istenről beszélni, Istent látni és megmutatni önmagában és a teremtményeiben, Isten jelenlétéről szólni: talán ekképpen írható le költői és egyben papi feladata, mely valamennyi kötetét egybefogja. A kötetnyitó versében, a *Virrasztó* címűben így ír erről, azonban már nem harsogva és patetikusan, hanem halkán, saját ki-csínységének tudatában mondván az áldás ígéit, ám mégis szüntelenül:

³⁶⁹ Jankovich Ferenc: *Sík Sándor: Magányos virrasztó*. Nyugat, 1937. 4. szám. 303-304. o.

Ha én elnémulok?

*Ki lesz, aki szól
Ajakatlan titkairól
A Végtelennek?
Ki érzi meg a csendet?
Ki hallja meg a rög alatt
A fűszál és a gondolat növést,
Pebhely-szürmon pibegő bogarat
És a szívetek zümmögését?
Mikor a szenvedély rikolt,
Karosan, mint a vércse,
Ki lesz helyettem, aki értse
És kihallja belőle a sikolyt?*

(...)

*Nem, – amit mondtam, ne higgyétek:
Kialtó száj rég nem vagyok én!
Már nem vagyok csak két szegény
Rémült kar, amely kiremeg felétek.*

*Két árva kar,
Amely tíz görcsös ujjal sírja: Jertek!
Mert ölelni akar,
Mert lesorvad, ha nem ölelhet.*

*Ha szó vagyok is, nem kiáltás,
Csak suttogás, csak pibegés.
Amit mondok is, oly kevés:
Egy csendes áldás.*

*És ha még így sem kellenék,
Ha reménykedő énekemre,
Odalebelt kis életemre
Még egy ámen sem tellenék.*

*Ha visszaűztök, ha megdobáltok,
Mint bosszúságig hű ebet,
Mely megrugdosva is követ:
Akkor is utánatok sántikálok.*

Verseinek szerzői kommentálásából tudjuk, hogy egyfajta Kierkegaard-hatásnak köszönhető *A magányosság toronyablakából* és a *Vízválasztó* versek vallásos élményháttere. Rónay László így értelmezi ezt: „Ő azonban nem az egzisztencializmus eszmévilágában kiteljesedő gondolatokat, a halálra való folytonos nyitottság és a magányosság, a végre való kiszemeltség kesé-

rű tudatát vonatkoztatta el olvasmányaiból, hanem arra nyert ösztönzést, hogy önmagában minél szívósabban teljesítse ki a jobb adottságokat, azokat az isteni csírákat, melyek minden ember sajátjai, s aszerint teljesednek ki, milyen mértékben részesülünk a kegyelemből. Sík Sándor jól ismerte a szentpáli levél talányos, és később az egyik legjelentősebb magyar regényben, az Iskola a határonban központi szerephez jutott szavait arról, hogy nem azé a kegyelem, aki fut és törekszik. Számára az lett a lényeg, hogy megfeleljék a szót, »amelyből megszületve – Új embert hozhatok éléd, – Aki én legyek és aki Te légy!«. Alázatosan, de új költői küldetését meg nem tagadva adta át magát »a végtelenbe sodró Akaratnak«, amely olyan súlyos megpróbáltatásokat tartogatott számára, hogy kiérdemelte azt, amire vágyott.»³⁷⁰

Az Isten fiatal

És valóban: az 1938-as zsidótörvényekkel kezdődik megpróbáltatásainak sorozata. E fejezet elején már idézett naplójában fájdalommal ír arról, hogy a keresztény katolikus Magyarország méltatlan a keresztény névre: „Ez az, ami nekem legjobban fáj: szégyenlem magamat a magyar katolicizmusért. És százszorosán fáj, ha ehhez Tóni és társa, Gyula segédkezett nyújtanak. És az Egyház hallgat. Egyetlen szó, szószéken vagy újságban el nem hangzik az üldözött zsidókeresztény testvérek felé. Mindenki gyáva. (...) Mindenki inkább magyar (ill. német) mint keresztény? Vagy csak inkább gyáva? (...) Ez a borzasztó: hogy olyan kicsiknek bizonyulnak az emberek. Nagy emberek is! nagy keresztények is!”³⁷¹

Pályatársa, Rónay György így látja ekkori élethelyzetét: „Eddig az úgynevezett ‘keresztény Magyarország’ mintegy a tenyerén hordozta, megbecsülte, úgy tartotta számon, mint a maga emberét, s most egyszerre, anélkül, hogy ő maga jótányit is változott volna, egyszerre gyanús, félig-meddig kegyvesztett, s legföljebb csak ‘mentesített’ lett ugyanabban a ‘keresztény Magyarországon’. Kiderült számára, hogy amiért teljes lelkesedéssel, teljes személyiségével dolgozott, végül is valahogyan végzetesen mássá lett, mint amilyennek ő akarta, és más, amiért ő dolgozott.”³⁷² Megrendült a hite a keresztény katolikus egyházban, annak képviselőiben az ‘elfordult szenteket látja’, csalódott fiataalkori tanári és papi példaképeiben, néhány papi rendtársában, egyes egyetemi hallgatóiban, akik egy ellene szóló tüntetés megszervezésével próbálkoztak.³⁷³

1939. decemberében vallomást tesz családfájáról, az ‘ősvadászó hallali’-ban számonként őseiről:

*A csőcselék e csúf korában,
Mikor az ember egymagában
Csak számnak kezd számítani,
S hogy mégis érőt érni bírjon,
Eget ver (bélyeges papíron)
Az ősvadászó hallali,
Műzám, jövel ma, vallani.*

³⁷⁰ Rónay László: Sík Sándor, a költő. In: Sík Sándor tanulmányok, 1989, 30. o.

³⁷¹ Naplójegyzetek In: A százgyökerű szív, 1993, 211-212. o.

³⁷² Rónay György: Sík Sándor. In: Sík Sándor, 1969, 23. o.

³⁷³ Kardos Klára: Sík Sándor belső fejlődése. Vigília, 1968. 9. szám 592. o.

*Mert minket sem a gólya költött:
Vagy egy-két-harminc emberöltőt
Megértünk mink is, legalább.
Jöjj, fessük meg közös erővel
(Szemétdombról az égre nő fel)
A pókbálós családi fát,
Oly tarka, mint a délibáb!*

*A gyökere egy vén csavargó:
Az ágostai hétmagyartól
Magzott nevetlen ivadék.
Sátor alól sátorra járva
Tengette kobozán az árva
Vitézek-csúfja életét,
Nótázva népe végzetét.*

*Nem fényesebb az asszonyág sem,
Nem kényesek az ósanyák sem:
Egy kis cseléd az ükanyám.
Nótázó ajka friss fuvalmát
- Abogy órlette kicsi malmát
Úr kenyérének úr-tanyán –
Püspökök lesték hajdanán.*

*Bizony a vér se szín turáni:
Kerülközött egy-egy Gvadányi,
Pázmány neméből németek,
Egy Zrínyi is, ki hősi horvát
Rögtön emelte daca tornyát,
Volt rác is, tót is, egy sereg,
Mint ama Petrovics-gyerek.*

*Volt közte hős, volt áruló is,
Akadt egy-két cigány zsidó is,
Börtönt is ült nem egy üköm.
Nyugtalan nép! Ki tehet róla!
Enyéim, s Isten a tudója:
E sokgöcsörtű dús tövön
Bútt napvilágra csepp gyököm.*

*S ha tudakolnád nagyapámat,
Ki megnyitotta szóra számat,
S ha kérdeznéd apámuram:
Ama Mibály, a nagy Merengő,*

*A sasok útját túlkerengő,
S az apám, János, színarany,
A pecsétyűrűm tőle van.*

*Ím a családom, ím a vérem.
Szavam elállja a szemérem,
Hogy így kiadtam mindenem,
De mindent rajtuk át öleltem,
Lelkükből lelkezett a lelkem,
És Istenük az Istenem.
Más őszömet nem ismerem.*

(Családja)

Lírája elmélyültebbé és elégikusabbá válik az 1940-ben megjelenő, *Az Isten fiatal* kötet költeményeiben, kerüli a vers díszzeit, hangja lágyabb tónusú, szavai egyszerűbbek. A témák alig változnak, hangja szelídebb és hitelesebb, a magyaros ritmus dallamai hibátlanok. A 20-as, 30-as évek tépelődéseinek és hirdetéseinek sodra, a felelősség és elkötelezettség *rörösmartyas* hangja elcsitul. A lélek mélyén meglévő csalódás a régi eszményekben, melyek nem bírták el az utóbbi évek történéseinek terhet, egy csendes rezignációba váltanak át, *Arany János* elégikus hangjára emlékeztetően. A kor bomlott állapotain érzett fájdalom hangja azonban mindig kiegyenlítődik Isten feltétlen szeretetében és az általa teremtetett természetben való megnyugvásban: „*Sík Sándor verseit olvasva az embernek az az első érzése, hogy a világ megzavart rendje helyreáll, a természet kicsiny dolgai megkapják az őket megillető helyet s a költő is megtalálja a költőköz legméltóbb hangot a modern mindenség zűrzavarában. Ezek a versek a Csend és a Sarlósboldogasszony egyenes folytatásai, Sík Sándor változatai között talán a legszebb hangot képviselik és látszólag halk, dalszerű strófáikban egy egész mindenség remegését éreztetik. A modern magyar líra legszebb verseihez tartozik némelyikük, a »Csak eltűnődöl csendesen«, a »Gyanta« vagy a »Csetete-akác lombon át«. És a régebbinél egy fokkal erősebben zeng bennük egy kedves, finom hang, amely Arany János érett, borongósan fájdalmas, elmélkedve töprengő remekeit juttatja az ember eszébe.*”³⁷⁴ – méltatja a kötetet a kortárs kritikus, Rónay György.

A természet szeretete, Isten mindenkori jelenvalóságának megmutatása a természetben, minden létezőben, ezáltal minden (bármely kicsiny) létező alázatos szeretete és így az embervolt szerénysége: talán ez is egy olyan mozzanatsor, amely korának katolikus költőitől, *Harsányi Lajostól* és *Mécs Lászlótól* elkülöníti. Rónay László így hasonlítja össze hármójukat: „*Sík Sándor, Harsányi Lajos és Mécs László úgy szerepel az irodalmi köztudatban, mint századunk katolikus költőtriász. Harsányi Lajos indulása volt a legígéretesebb, ám vidékre kerülve sosem talált igazi témájára. Mécs László páratlanul népszerű volt, csillaga a harmincas években egészen elhomályosította két társát, ami nyilván Sík Sándornak volt fájdalmas, hiszen Harsányi akkorra már meglehetősen kiesett az irodalmi köztudatból. Mégis, az kell mondanunk, az idő Síknek dolgozott: műveltsége, tudatos önépítése, szerénysége, nyitottsága*

³⁷⁴ Rónay György: *Sík Sándor új versei*. Élet, 1940. május 12. 407. o.

*mind olyan erényei, melyek maradandóvá teszik életművét, míg Mécs László olykor túlfokozott lírai dinamizmusa inkább korhoz és aktuálishoz kötött.”*³⁷⁵ *Sík Sándor Doromb* című költeményéhez egy ezzel kapcsolatos megjegyzést fűzött: „*Azt gondolom, ebben van valami abból, hogy elkülönítem magamat Mécs Lacitól.*”³⁷⁶

*Kavarják mások a szeleket szárnyon,
Búgó zenéjük csillagokig szálljon:
Én a susogó szénamezőt járom,
Pille a párom.*

*Hadd fújja más a csatahívó kürtöt,
Tartson a népek bünt vallani tükröt:
Én csak a ménták fejbúbját lássam.
Tücsök a társam.*

*Sírasd te látó, sarkcsillagok hulltát,
Zúgd el a földnek üstökös indultát:
Én a magam kis bibelőit dallom.
Isten a hallóm.*

*Isten a halló, s ő az, aki mondja,
Én csak az Isten fura kis dorombja.
Bong a kis ember öröme és búja,
S Ő aki fújja.*

*Hátha egy éjjel felkönyökölsz rája:
Versre, tücsökre, szellőmuzsikára!
Hátha kihallod, hátha meg is érted:
Ő üzen érted.*

Rónay György szerint ‘a modern magyar líra legszebb verseihez tartozókat’, melyek a kötet első ciklusában a *Cinege* címűben kaptak helyet, több helyütt a szemlélődés, a kontemplativitás hatja át, összekapcsolódva a csendes elmúlás tudatával, egyfajta létösszegző és életfilozófiai attitűddel:

*Tűzben a vonat, tűzben a mező,
Zengő zsarát hull.
Már nem is tudod, merre az elől,
Merre a hátul.*

³⁷⁵ Rónay László: *Sík Sándor, a költő – A szavak inflációjától a megtalált szóig*. Új írás, 1989. 10. szám, 102. o.

³⁷⁶ *Sík Sándor*, 1976, 954. o.

*Már nem is érzed: igent vagy nemet
Dobol a véred.
Már nem is érted: meddig a halál,
Meddig az élet.*

*Csak azt tudod, hogy már nem is tudod,
Azt, amit régen,
Csak eltűnődöl csendesen
A mindenségben.*

*Találgatod, hogy merre van
Eleje, vége.
Egy ismeretlen mozifilm
Kiszakadt töredéke.*

(Csak eltűnődöl csendesen)

*Se múlt, se jövő, se jelen,
Se harc, se végszet:
A csöppnyi részt sem ismerem,
Hát az egészet!
Már bírhat tőlem a titok,
Nem lobolok, nem kutatok,
Csak nézek.
Már elpíben a gondolat
Unalmas érverése.
Kék mámorával átitat
A Végtelen vad-ízze.
S úgy gyűlik bennem az áhítat,
Mint fenyőfa-háncs alatt
A gyanta méze.*

(Gyanta)

A kötet második ciklusának baljós jövőt látó ciklus-címadó versét – a *Virrasszatok!*-at – a *Szegedi Fiataloknak* ajánlotta. A vers a „teázgató magánszemináriumok” életképével indul, melyeken Radnóti-val, Baróti Dezső-vel, Tolnai Gáborral, Ortutay Gyulával és másokkal folytattak elmélyült beszélgetéseket filozófiáról, művészetről, irodalomról. A korról szóló látomása fájdalmasan igaznak bizonyult:

*(...)
Virrasszatok!
Ha barlang lesz is és ha katakombá*

*A fészkek, ahol megbújtok szorongva,
S a cirkusz-állatok
Bőgése rontja is ma semmivé
Szép álmokat.*

*Az álmokat,
Miket megélni boldog rendelestek
S miket – bár vétót mondjon rá a végezet,
És vért a szolgahad –
Akinek Isten megnyilatkozott,
Míg él, meg nem tagad.*

*Elmondanám
Hisz a féltéstől a szívem kacsordul:
Ne féljete a lélekbagyta kortul,
Amelynek piacán
A bölcsét túltrikoltja a vasas
Bárgyú pretórián.*

*Elmondanám,
Érzem a kort, melynek bírái lesztek,
Látom, látom az újszülött keresztet
Egy templom homlokán
Felfényleni az elzörömbölő
Szennyes vihar után.
Egy templomén,
Melyben ti lesztek a pillér, az oszlop,
Kik nem görnyedtek és nem ingadoztok
Bálványok küszöbén.
Már hallom a búcsúsok énekét! –
De még sem mondom én.
(...)*

A meglódult világ kavargásában, az embert hajszoló uszításban ekkori verseinek üzenete a belső lelkeség, a bizonyosság és a biztonság megszilárdítására irányul. Valamiféle csendes daccal állítja a külső világ megzavarodása ellenében a természet és a lélek összhangját, Istennek mindenütt, minden teremtményében való jelenvalóságát.

Pázmány, az ember és az író monográfiája

Mindmáig kiemelkedő a *Pázmány, az ember és az író* ³⁷⁷ című 1939-ben megjelenő monográfiája, amelyet csak olyan irodalomtudós írhatott – *Baróti Dezső* szavaival –, aki

³⁷⁷ *Sík Sándor: Pázmány, az ember és az író.* Budapest, Szent István Társulat, 1939.

jól tájékozott teológus, egyházi hitszónok, maga is alkotó művész és mindemellett az irodalomtörténet és az esztétika tudósa is: „Így, ha valaki, akkor épp ő valamennyi olyan és egy személyben egyesülve csak ritkán megtalálható erény birtokában volt, amit egy jó Pázmány-portré megírása mindenkitől megkívánna.”³⁷⁸

A téma és írójának e szerencsés találkozása nyomán valóban törlesztett a magyar irodalomtörténet-írás hagyománya, hiszen megszületett egy olyan mű, amely Pázmányt nemcsak politikusként, egyházszerzőként, teológusként, nemcsak a barokk ember ideáltípusából ragadja meg, nemcsak részleteiben láttatja, hanem műveinek szöveg- és stílselemzései nyomán bontakozik ki előttünk egyénisége, ‘beszélgető’ és vitatkozó stílusa, a sajátos irodalmi nyelvet, művészi stílust megteremtő író és egy karakteres, sokszínű individuum. Így az olvasó számára az életmű egésze körvonalazódik, *Sík Sándor* érthető és élvezetes stílusának közvetítésével.

Igen alapos előkészület, egyetemi kurzusok, előadások és a Pázmány-szakirodalom szinte teljesnek mutakozó feldolgozása áll a monográfia mögött, melyet híven dokumentál monográfiájában a *Jegyzetek* rész közel félszáz oldalának kommentált forrásanyaga.³⁷⁹ Pázmány alakjához, életművéhez, személyiségéhez többféle szaktudomány felől közelítettek, így az irodalomtörténet, a filológia, a nyelvészet, a történelemtudomány, a teológia, az egyháztörténet, a politikatudomány, a filozófia területéről és ezt nemcsak az akkori Pázmány-szakirodalom dokumentálja, hanem a mai Pázmány-kutatások tudományterületi sokfélesége is. *Sík Sándor* jól látja ezt a szerteágazóságot, így monográfiájának *Előszó*-ában világosan körvonalazza feladatát és szándékát. A teljes *Előszó*-t idézem, mivel felismerhetőek benne *Sík Sándor* irodalomtörténeti szemléletének legfontosabb vonásai. Azok, amelyeket már felfedezhettünk *Zrínyi*-monográfiájában, a *Gárdonyi, Ady, Prohászka* tanulmánykötetében, *Madách*-tanulmányaiban is. Így a szerző vizsgálatainak mű illetve szöveg-központúságot, ezek ma is jelentősnek bizonyuló analitikus valamint értelmező jellegét és élményszerű közvetítését az olvasó számára; ehhez képest a konkrét részletekbe menő, történeti anyag bizonyos mértékű háttérbeszorulását; ugyanakkor ennek ellensúlyozásaképpen a jellemrajz, a lélekrajz irányába hajló portré kivételes beleéléssel való megjelenítését. Irodalomtörténészként ismét úgy jelenik meg előttünk *Sík Sándor*, mint aki az ember, az író, és – kissé háttérben – a kor minél teljesebb megismerésére és megértésére törekedett, elsősorban az író művein, fennmaradt írásain keresztül és aki olvasóit a megismerésre, értésre, élvezésre és a szeretésre egyaránt ösztönzi könyvével. Az *Előszó* második felében elismeréssel és tisztelettel méltatja a magyar keresztények – a „nagylelületű” katolikusok és a „nagylendületű” protestánsok – elvhűségét, jellemzilárdságát, jelezve a katolikus piarista tudós elfogulatlanságra való törekvését is. Azt a fajta elfogulatlanságot, amely nem valamely hatalom által kisajátított irodalomtörténet-írás elvárásrendjének akar megfelelni, hanem magának az irodalom értékvilágának, ahogy *Madách*- és *Ady*-tanulmányaiban is.

„Ez a könyv a magyar irodalomtörténetírás egyik legnagyobb adósságának lerovásához szeretne hozzájárulni: megrajzolni az író Pázmány képét. Ehhez természetesen vizsgálnom kell az embert is,

³⁷⁸ Baróti Dezső, 1988, 122-123. o.

³⁷⁹ *Sík Sándor*, 1939, 404-449. o.

amely az íróban megnyilatkozik; a környezetet, amelyből az ember alakja kiemelkedik, a kort, mely az író formáit meghatározza. Nem szándékom életrajzot írni: a történeti anyag csak arra szolgál, hogy az ember fejlődését végigkísérhessem.

Az olvasónak fel fog tűnni az idézett Pázmány-szövegek nagy bősége. Elméleti meggyőződésem, hogy az irodalomtörténetíró tudományos és művészi szempontból egyaránt akkor tesz legbelsőbben, ha az írókat lehetőleg saját szavaival jellemzi. De Pázmánnyal szemben ez az eljárás kétszeresen is indokolt. Nála, főleg a mai olvasó számára, akitől mondanivalóinak jórésze távol esik, majdnem minden a hogyanon fordul. A magyarázat légtérben mozog, ha nem dokumentál gazdag, az árnyalatokat is megsejtető képanyaggal. És még egy gondolat ösztönzött a pazar idézésre. Pázmányt oly kevésbé ismerik! Úgy szerettem volna megírni ezt a könyvet, hogy aki elolvassa, egy kicsit meg is ismerje belőle. Aki megismeri, meg is szereti.

És még valamit előre kell bocsátanom, amint Pázmány szerette írni könyvei előtt: a keresztény olvasó számára. Pázmány a vallási harcok korának embere, egyházi és politikai küzdelmek vezére, írásainak tekintélyes része hitbéli vitatkozás. Meghamisítanám emberi és írói arcképét, ha megvilágító és bizonyító szöveganyagomból kihagynám a vitairatokat, köztük legnagyobb művét, a Kalauzt. De ha ezt nem teszem, óhatatlan, hogy olyan szövegek is bele ne kerüljenek az idézetekbe (és természetesen ellenkező értelemben is: a helyenként idézett protestáns szemelvényekbe is), amelyek érzékenységeket sérthetnének, ha egy mai író tollából származnának. De történelmet írok: kort, harcot, embert olyannak kell festenem, amilyenek voltak. Nincs jogom simának tüntetni fel azt, ami természetitől érdes. A XVI. és XVII. század hitbarcosai kemény magyarok és kemény keresztények. Erős hit, alkudni nem hajló meggyőződés, barcos küldetésstudat izmolt bennük. Nem szentimentálisok és nem pacifisták, nem is mindig pedagógusok és nagyon ritkák diplomaták. A hit ügye »bőrükben és lelkükben jár«, pennájuk éles, tintájuk forró. Nem igen kímélik sem magukat, sem ellenfeleiket. Szavuk dörgő, igen és csattanó nem. Semmi sincsen távolabb tőlük, mint a langyos beszéd és a szépítő édeskedés. De aki a lelkükbe néz, tiszteletet tanul és szeretetre gerjed. Sziklaemberek közt jár. Kemények és érdesek, imitt-amott kopárak is és szürkék, de a homlokuk ragyog: közelebből érte őket a nap, mint a síklakókat. Hogy kő a kővel összeütődve szikrát vet, természete a nemes anyagnak. Hogy a nagylendületű meggyőződés összecsapódik az ellenkező meggyőződés nagy lendületével, hogy össze akarja törni azt, amit rossznak, veszedelmesnek, lélek és ország rontójának érez, ezen csak az elfogultság, vagy a közöny ütközhetik meg. Az elfogultak és a közönyösek számára Pázmánynak nincs mondanivalója. Az ő műve felséges táplálék, de csak egészséges gyomornak való. És főképp: magyar gyomornak. Aki magyar szívvel – magyar érzéssel és magyar ízléssel – fogadja magába, az gyönyörködni fog csorgatott méz és tüzes aszúbor szavában, még akkor is, ha néha nem szereti azt, amit mond. Szívdobogva fogja felismerni benne otthonos és nagyszerű hangját annak a kettő egy léleknek, amelynél szebbet, nagyobb, nekünkvalóbbat nem ismerünk: az örök magyarnak és az örök kereszténynek.”³⁸⁰

A korabeli irodalomtörténeti kritikák és tanulmányok az „írói és emberi kép” új és szintetizáló megközelítése miatt tartották korának legjelentősebb író-monográfiái között számon, méltatták, hogy az így vagy úgy egyoldalú Pázmány-portrékat miképpen egészíti ki; hogy az író bemutatásában új és eredeti megállapításait milyen meggyőző

³⁸⁰ Sík Sándor, 1939, 5. o.

erővel bizonyítja. A könyvet egybehangzóan valamennyi kritikus pozitívan méltatta³⁸¹, a továbbiakban a lényegesebbeket emelem ki. Halász Gábor a *Protestáns Szemle*ben így írt: „most a feladatra tökéletesen felkészült, a munkákat aprólékosan ismerő, szellemüket megértő, izüket éreztetni tudó irodalomtörténész ajándékozott meg bennünket a teljes monográfiával. Műve tulajdonképpen nagyszabású esszé, a tárgyába szenvedélyes szeretettel elmélyedt kritikus kommentárja, az eredeti sokoldalúsághoz méltó gazdag elemzés. Fáradhatatlanul új és új látószögökből közelíti meg Pázmány bonyolult trói és emberi egyéniségét: könyvének legfőbb értéke ez a rétegről-rétegre haladó, finom boncoló munka. Nagyszerű pedagógiai értéke a megfigyelések tömegét világos rendbe kényszeríti: a hittudós, a misszionárius, a vitáiró, az érsek, a politikus, az ember, a szónok, a nyelvművész egymásután vonulnak fel jellegzetes lélektani és művészi tulajdonságaikkal, a sokféle arc mégis egységes benyomást kelt.”³⁸²

„Kerés szebb, izgalmasabb és idősebb könyvet olvastam” – kezdi ismertetését Boldizsár Iván, majd tanulságosságát, megírásának mélységét és szépségét dicséri. Szerinte a könyv egyik legtanulságosabb része a politikus Pázmányról szól: „Sík megtalálja a helyes utat a Pázmány-Erdély kérdés két eddigi ellentétes felfogása között. Az egyik, a liberális történetiszemlélet úgy állította be Pázmányt, mint »a Habsburgok hatalmi politikájának vak eszközét, akinek már csak vallásos elfogultságból sem lehetett értéke a protestáns erdélyi fejedelemség jelentőségének felfogására«. A másik felfogás az ellenkező véleletbe esett: patétikus és romantikus barátságot fedezett fel Pázmány és Rákóczi között. Sík bemutatja Pázmány és Bethlen közti különös, ellentmondásokkal és rokonszándékokkal, szenvedélyekkel és ráismerésekkel átszőtt különös viszonyt, méltó egy nagy magyar dráma tárgyának. Erdélyhez való viszonyát, a magyar aggódásnak, a feltűtő hazaszeretnek ezt a klasszikus példáját részletesen, mélységes átérzéssel vizsgálja Sík.”³⁸³ Szerb Antal recenziója a *Nyugat*ban jelent meg. Véleménye szerint a könyvön egyértelműen érezni lehet, „hogy aki írta, nemcsak tudós, hanem művész is”. Meggyőzően érvel Sík Sándor Pázmányképe szintetizáló jellegének újdonsága mellett, valamint a nyelvművész Pázmányról írottak eredetiségére és fontosságára hívja fel a figyelmet.³⁸⁴

Baróti Dezső Sík Sándorról szóló könyvében és negyven évi távlatból szemlélve a monográfia egyedüli hiányosságának azt tartja, hogy a történeti anyagra vonatkozóan a „legkevesebb újat” mondta, az ilyen fejezeteknek „nincs is sokkal több érdeme, mint a korábbi kutatások anyagának összefogása és világos elrendezése, ezen túl legfeljebb néhány kommentárja érdemel figyelmet. (...) De ne legyünk igazságtalanok, ez a könyv valóban nem a történetírás, hanem az irodalomtörténet adósságát akarta törleszteni, s mint már a címevel is ígérte, érdeklődése középpontjában ezért nem a politikus vagy egyházszervező, hanem az ember és az író állt. (...) Pázmány emberi egyéniségének legalábbis az egyik uralkodó vonását »a kavargó, a nyugtalanító gazdagságok hatalmas összefogásában, az egymásnak feszülő erőknél abban a minden pillanatban újra kiharcolt győzelmes egyensúlyában« látta meg, amit a »barokk erő« adott neki. Mégsem csábította el az a lehetőség, hogy Pázmány személyiségének az akkoriban divatos szellemi-történeti inspirációjú portrékhoz hasonlóan a barokk ember valamilyen megkonstruált ideáltípusából ragadja meg: Sík Sándort

³⁸¹ Sík Sándor: *Pázmány az ember és az író* könyvét 12 kritika méltatja, v. ö.: Takó Edit: *Sík Sándor munkássága*. Bibliográfia. Szeged, 1995. 172. o.

³⁸² Halász Gábor: *Sík Sándor: Pázmány*. *Protestáns Szemle*, 1939. évi 48. kötetének 12. száma, 582-583. o.

³⁸³ Boldizsár Iván: *Sík Sándor Pázmány-könyve*. Jelenkor, 1939. 1. szám 12. o.

³⁸⁴ Szerb Antal: *Pázmány Péter. Sík Sándor könyve*. *Nyugat*, 1939. XXXII. évf. 8. szám 114-115. o.

nem annyira az általános, az individuumon felüli, a barokk, mint inkább az individuálisabb vonások érdekelték. (...) Másrészt arról is rámutatott, hogy milyen »lelancolt démonok hánykódnak és rázkódnak olykor a nyugodtnak látszó pázmányi lélek örvényeiben«. (254.) »Uralkodó eleme – folytatja néhány oldallal odébb – mégis a nyugodt, józan, elszánt, öntudatos értelem... Mindaz, ami vad, irracionális, ösztönös erő forrong benne, ennek a szolgálatába kényszerül, ennek adja sodró, elemi erejét.« (259-260.) Másból »szenvedély«-nek nevezi ezt az erőt. Kár, hogy nem mélyedt el még jobban ebben a lélekrajzban, igaz, hogy ehhez már valamilyen »történelmi pszichoanalízis« lett volna szükséges, ennek azonban még a lehetősége is csak mostanában merült fel, módszerei pedig még ma sincsenek megnyugtatóan kidolgozva. Sík Sándor mégis némi büszkeséggel mondhatta el, hogy »aki felületesen foglalkozik Pázmánnyal, talán meg sem látja ezt a mély réteget.« (258.) Ő mindenesetre többet látott meg belőle, mint bárki más. Hogyisne láthatott volna, amikor saját életéből ismerhette meg a lélek irracionális erőinek a csábítását, amikor az ő személyiségének szintén az volt az összefogója, amiben Pázmány karakterének megfigyelmezőjét látta: »A lelki élet, a vallásos mélyvilág, az Istenbe kapcsolódó kegyelmi élmény.« (259.) Arról az irodalomtörténetírásban egyébként nem ismeretlen jelenségről van szó tehát, amely abban áll, hogy a kritikus saját lelki életének problémáit vetíti ki abba, akinek művét vizsgálja.»³⁸⁵

Rónay László *Sík Sándor irodalomszemlélete* című tanulmányában a monográfia és egyben a Zrínyi-könyv „történelmi aktualitásokra visszhangzó szándékát” emeli ki: „a háborúba forduló magyarság számára rendkívül finom analízisbe ágyazva a megmaradás képleteit, a megtartó személyiségtípusok vonásait rajzolja meg, hisz a kemény Zrínyi és a bölcsen, európai távlatossággal alkalmazkodni próbáló Pázmány – kinek arcképében helyel-közzel mintha a szívéhez oly közel álló Teleki Pálra ismerhetnénk – igazán hasznos példák lehetnek volna a megingathatatlan egyéniségekben és európai horizontú politikusokban is szükkölködő korabeli magyarság számára.”³⁸⁶

Baróti Dezső egyik következtetésének megkérdőjelezhetőségén, mely szerint a szerző a saját lelki problémáit is belevetíti a Pázmány-portréba, illetve Rónay László megfigyelésének kérdésességén, azaz saját korára való utalásokkal is bír a könyv; tehát e megállapítások vitathatóságán túlmenően véleményem szerint sokkal fontosabb annak szisztematikus feldolgozása, hogy *Sík Sándor Pázmány*-könyve milyen akkoriban új és ma is helytállóan bizonyuló tudományos eredményekkel gazdagította magát a Pázmány-kutatást. Ennek vizsgálata és megvitatása azonban napjaink Pázmány-kutatóira vár.

Jelen sorok írója most is szembekerült – *Sík Sándor* fél évszázadot átölelő életművét részben ismertette és közvetítve – azzal a kérdéssel, hogy vajon szakmai kompetenciája elegendő-e ennek a sokrétű és rendkívül gazdag életműnek a vizsgálatához. Bizony nem elegendő. Verseit, drámáit értelmezve, *Madách*-tanulmányait vizsgálva, *Gárdonyi, Ady, Prohászka* tanulmánykötetének fogadtatás-történetét bemutatva valamint a későbbi esztétikai, irodalomesztétikai fejezetek analízáló megközelítésekor ez a kérdés nem vetődött fel ilyen élesen bennem, de *Zrínyi- és Pázmány*-könyvének irodalomtörténeti jelentőségének bizonyítási kísérlete során, igen. Ezért is vállaltam a bevezetőm-

³⁸⁵ Baróti Dezső, 1988, 125-130. o. Majd kiemelte Pázmány-vallásosságának józan, gyakorlatias elemének meglátását, a Pázmány-portré intim vonásokkal való gazdagítását, azt, hogy *Sík Pázmány* írói munkásságának elemzésében elsősorban nem egyértelműen csak kizárólagosan a barokkhoz kapcsolja, hanem meg meri láttatni a forma, stílus „egyéni, maga képe” alkotott jellegét is. V. ö.: Baróti Dezső, 1988, 130-140. o.

³⁸⁶ Rónay László: *Sík Sándor irodalomszemlélete*. Tiszatáj, 1991/5. 52. o.

ben csupán azt a feladatot, hogy mindkét művet elsősorban a fogadtatás története felől közelítem meg. Így a további vázlatos bemutatásban – a már említett – *Szerb Antal*-nak a *Nyugatban* megjelenő kritikájának a megállapításából indulok ki, aki szerint a szónok és a nyelvművész *Pázmány*-ról írottak tartalmazzák a legeredetibb gondolatokat. A kilenc fejezetből egyetlen egyet – *A szónok* címűt – ismertető, alábbi vázlatos és leíró jellegű összefoglalásom egyben azt is kívánja demonstrálni, hogy *Sík Sándor* milyen sokrétű tudományos szempontrendszer felől vizsgálódott. Azonban a *Sík Sándor*-i következtetéseket tartalmazó összefoglalásom nem tudja megmutatni az irodalomtudós *Sík Sándor* másik nagy erényét, a jól megválasztott – *pázmányi* – idézetek tanulságosságát, élvezetességét és azok *Sík Sándor*-i elemzéseit, így következtetéseinek alaposágát, indokoltságát.

Sík Sándor könyvének 8. fejezete, *A szónok* című, *Pázmány* 1636-ban, életében utolsóként megjelent beszédgyűjteményét, a „*Prédikációk*”-at elemzi, melynek teljes címe: „*A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangeliomokról Predikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után Írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter Esztergomi Érsek. Pozsony, 1636.*” Először a terjedelmes, 1272 „*nagy oktáv-lapra terjedő könyv*” keletkezéstörténetét mutatja be az előszón keresztül; majd vázolja annak szerkezeti felépítését; végül a korabeli, lassan fejlődő katolikus egyházi szónoklás állapotát egyháztörténeti dokumentumok segítségével eleveníti fel. Majd a „*jezsuita szónoki iskolának*” elvi és eszményeinek „*általánosságokra, külsőségekre, másodlagos dolgokra*” való hatását állapítja meg, hangsúlyozva *Pázmány* szuverenitását, azt, ahogy ezt az örökséget a maga igényeihez, egyéniségéhez igazítja, így „*ami lényének idegen, ami ember- és stílus-ideáljával ellenkezik, azt egyszerűen mellőzi*”. Ezt a *pázmányi* eredetiséget analizálja a fejezet egészében *Sík Sándor*. Először a *Prédikációk* elé bocsátott bevezető részekből összeállítható „*szónoki elmélet-jél*”-t, mint az „*első magyar elméleti homiletiká*”-t mutatja be, *Pázmány* „*szónoki egyéniségének elméleti képé*”-t. Ennek egyik erényének véli, hogy mély átélésből fakad, és a szónok egyéniségét, személyiségét állítja a középpontba. *Pázmány* mestereinek hatásvizsgálata után tér rá az eredetiség problematikájára. Ennek legfontosabb vonásait a következőkben látja: valamennyi beszéd lényeges tartalma az erkölcsi tanítás. *Pázmány* „*gyakorlati erkölcsaná*”-nak széles perspektívája egyaránt felöleli a gyermekneveléshez, a családi élethez, a mindennapi élethez, a kisebb-nagyobb közösségekhez, a világi hatalmasságokhoz és legfőképp ezeken keresztül, az Istenhez való helyes, erényes viszonyulás mikéntjét, *Pázmány* idézett szavaival: „*hogy minden cselekedetiünket Isten tisztességére kell igazítanunk*”. *Sík Sándor* kiemeli *Pázmány* „*imponáló*” ember- és életismeretét, kiváló pedagógiai érzékét, majd *Pázmány* beszédeinek lényegét abban véli fellelni, hogy *Pázmány* az „*észhez szól, de csak azért, hogy rajta át az akarathoz férkőzzék*”, józanon és egyszerűen, „*a lelki haszonért*”, „*a lelki kár*” ellenében. Így beszédeiből mellőzi a misztikus, az érzelmi elemeket, és kortársaihoz képest kisebb arányban használja a teológiai elemeket is. Ennek a tartalomnak a formája egy minden beszédét jellemző „*bizonyító és magyarázó*” eljárás, egy logikus jelleg, a „*logikai mozzanatok egymásba kapaszkodó fonadéka*”. Egyik „*logikai gócpont*”-nak és egyben a *Pázmány*-beszéd fő erejének a „*bevezetés művészeté*”-t véli, mivel a „*bevezetés mindig a beszéd logikai vázának csomópontjába torkollik: a tétel kitérítésébe*”. A másik „*logikai gócpont*” a „*szerabatos meghatározások*”, „*melyekkel a beszédek egyes részei indulnak*” és az ezt követő „*szenvedélyes*” részletezések, *Pázmány*

„egyik legkedvesebb szónoki fogása”-i, melyek Sík Sándor szerint „a teljességre-törekvő barokk ösztönével” függnek össze. A Pázmány-beszédek „akaratindításra célzó értelmi tartalma” mellett egyenrangúnak véli a bibliai elemet, szerinte „Pázmány nem egyszerűen idézi a bibliát, hanem éli: ő a biblia nyelvén gondolkodik és érez. Bámulatosan ismeri.” A Pázmány-beszédek hatását ezeken túlmenően elsősorban a „vonzó megjelenítésekben” látja, így például abban, hogy „erős valóságokkal akar hatni”; hogy legtöbbször az „egész prédikáció magán viseli a bizalmasság, a közvetlen élet-meleg bélyegét”, az „élet-közelség”-et; hogy „Nem szónokol, hanem beszélget”. Ez a párbeszédes forma, „a meglevenítésnek ez a közvetlen, élénk és érdekes eszköze” igen gyakori beszédeiben. „A vonzó megjelenítés” egy további eszköze „az elvont igazságok hasonlattal való szemléltetése”, melyek a világos magyarázatot szolgálják. Ugyanakkor a hasonlatok nyomán kibontakozó képek „élettől duzzadó”-ak, szemléletesek és rendkívül láttatóak lesznek. „A beleélés ereje sokszor oly nagy, hogy a stílus költőivé válik”, és Sík Sándor megláttatja az olvasóval a tanító és a meggyőző (sőt néha humoros) Pázmány-beszédek lírai „búvó-patakját” is, a nagy érzelmeket, „melyek ott hullámoznak” „egyenien, burkoltan, aszketikus átszellemültségben”. Végül a fejezetet a Pázmány-beszéd népiességének általa helyesnek vélt meghatározásával zárja: „népies, ha népiesen azt a művészetet értjük, amely meg tudja értetni magát az egyszerű emberrel is, amely megtalálja azt a tárgyat és annak fejtegetés-módját, amely mindenkit, a műveletlent is, érdekel. Népies, ha népiesnek mondjuk az olyan szónokot, aki – tudatosan vagy ösztönösen – otthon van a nép lélektanában: le tudja kötni a kisember figyelmét, játszani tud annak képzeletével, megragadja érzelmeit. Egy szóval: amit mond és ahogyan mondja, egészében hozzáférhető és élvezhető a »nép« számára. Ebben az értelemben Pázmány a nagy népiesek közé tartozik. Ám ugyanakkor mind tartalom, mind forma tekintetében eleget tesz a legszigorúbb logikai, teológiai és retorikai követelményeknek, megfelel kora legfelsőbbrendű ízlés- és stílusigényeinek is.”³⁸⁷

Hasonló alaposság és világos következtetések jellemzik az utolsó, *A nyelvművész* című fejezetet is, amelyben Pázmány stílusának egyéni arculatát és stílusrétegeit kiváló szakértelemmel analizálja: így annak élőbeszéd-jellegét; skolasztikus fegyelmezettségét; a barokk szellem hatását; a dekorativitást és a nyers realizmus együttlevőségét; bibliai stílusát; képeinek erőteljességét; a „személyes jelenlét” érezhetőségét; hangulatosságát, változatosságát, stílusának „akusztikai tökéletességét”; körmondatainak „belső mozgalmasságát”, szerkezeti tudatosságát, „ritmikus hullámozását”. Sík Sándor számos új és eredeti megállapításának végső következtetése megalapozott: Pázmány „igazi nagysága és újsága a szó esztétikai értelmében vett stílusban rejlik”; „ő a magyar irodalomban az első tudatos nyelvművész.”³⁸⁸

Sík Sándor új következtetéseinek fentebbi, éppencsak jelzésszerű kontúrja természetesen nem pótolhatja, nem is szándékozza és nem is tudja pótolni annak az irodalomtörténeti összehasonlító kutatásnak az alapos tárgyalását, amely egészében és részleteiben vizsgálná e monográfia irodalomtörténeti, kortörténeti jelentőségét. Napjaink Pázmány-kutatói közül leginkább Bitskey István³⁸⁹ méltatja érdemében a Sík-

³⁸⁷ Sík Sándor, 1939, 272-333. o.

³⁸⁸ Sík Sándor, 1939, 333-394. o.

³⁸⁹ V. ö.: Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

monográfiát, elfogadva, továbbgondolva megállapításait, vagy éppen cáfolva azokat, de mindenképpen éltetve e mű szellemiségét. Sajnos az irodalomszerető olvasóközönség számára a könyv szinte elérhetetlen, pedig *Sík Sándor Pázmány-monográfiájánál* – Rónay László értékelő szavait idézve – „jobb máig sem született, de a Zrínyi stíluslemzése is maradandóak”.³⁹⁰ Éppen hozzáférhetőségük akadálya az, ami elfeledettségre ítéli ezeket a máig értékes és használhatónak tűnő irodalomtörténeti műveket, *Sík Sándor Zrínyi Miklós és Pázmány-monográfiáját*. *Sík Sándor* valahai kiadója, a Szent István Társulat Kiadó – tudomásom szerint – az életmű legfontosabb műveinek megjelenítését tervezi. Az irodalom történetéhez közelálló olvasók számára intellektuális élményt jelenthetne ez a két monográfia, ma is. Természetesen a monográfiák megjelenése óta eltelt hatvanöt év *Pázmány*- és *Zrínyi*-kutatásai jónéhány vonatkozásban túlléptek *Sík*-könyvein, ezért is lenne praktikus és tanulságos egy korrekciós jellegű utószóval bővíteni az újabb kiadásokat, amely a mai irodalomtörténeti kutatások újabb és legfontosabb eredményeit gyűjtené egybe.

Új versek

Az 1941-ben megjelent kötet verseit az idegenség, az otthontalanság jellemzi. „Tapasztalnia kellett, hogy sokan cserben hagyták, mégis annál erősebben kapaszkodott Isten erő kezébe, néha alázatosan, a keserű próbákba belenyugodva, máskor a zsoltárossal kiáltva (Ne aludj, Uram!).”³⁹¹ – írja Rónay László. „Felzaklatott lelkiállapotáról, tépett kedélyvilágáról közvetetten vallomást tett verseiben, például az *‘Ó milyen szabaddá’* címűben. (...) *Sík Sándor* egyik legkeményebb költeménye ez a néhol zsoltárt idéző, bibliai utalásokkal átszőtt, Istenben elnyugvó önvallomás. Aktuális célzásai (a megbélyezetttség, az arcát elfedő főpap, az elfordult szentek, a kezét mosó, talpig fehérebe öltözött Római) a kor történéseivel könnyen megfigyelhetők, s pontosan jelzik, milyen küzdelmek árán őrizte meg alázatát, milyen nehéz lebetett engedelmesnek maradnia. Ekkori verseinek egyik uralkodó szólama az emberekből való kiábrándulása; csak a fiatalokban, volt tanítványaiban reménykedett, bár azok is csak azért fordultak hozzá, hogy segítségét kérjék különböző ügyekben.”³⁹²

Ó milyen szabaddá

*Ó milyen szabaddá oldottál engemet, Isten,
Ebben az esztendőben,
Mehet átadtál a sötétség hatalmainak,
Hogy az ő órájuk is üssön
És próbára vessék az igazakat.*

Bitskey István: *Pázmány Péter Felső-magyarországi misszója*. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk.: Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. 71-81. o.

³⁹⁰ Rónay László: *Sík Sándor irodalomszemlélete*. Tiszatáj, 1991/5. 52. o.

³⁹¹ Rónay László, 2000, 116. o.

³⁹² Rónay László, 2000, 111-112. o.

Már elég is, Uram!
 Már meg se mutasd a lángokádó légiókat
 S a tornyosuló tetemeiket,
 Bélyeget már ne süttess homlokomra,
 Ne kényszeríts
 Ében aszúlni látnom enyéimet! –
 Nagyobbat éltem én már:

Éjfélben a főpap tornáca előtt
 A kakas egyet vijjogott.
 De másodikat már nem kiált:
 Köröskörül sziszeg, hubog
 Ádáz szitok:
 Min mind az egyetlen Péteren kívül
 Rémulten tagadozzák
 Az ember Fiát.

Ó szörnyű hallani ezt!
 De iszonyúbb, amit látni értem,
 Elfordult szentek színe fonákját;
 A Főpap elfedi képét
 S a Római bronz arccal mossa kezét,
 Talpig fehéren.
 Én mindezt láttam és megéltem:
 Élek, élek, de már nem én,
 Nem az az én, aki voltam.
 Belül, belül,
 Valamik elszakadtak észrevétlenül,
 Amikről nem is tudtam.
 Libegő ajkamon felsuklik a zsoldár:
 Hála, hála,
 Hogy ettől a beste világtól,
 Parázna pompájától,
 Haramja-ígéreteitől
 Megszabadítottál!

Gyónás nélkül című költeményében a kétségbeesés mélypontján kérdezi bűnét – „Ki azt sem tudom, hogy mi is a bűnöm?” –, s válaszában paradox módon, emberszeretetét jelöli meg. Nemcsak a kérdésfeltevés emlékeztet a kései József Attilára, hanem az eddig soha nem tapasztalt idegenség-érzet is az emberek világában:

Azt akarom, mondani, emberek,
 Hogy mostanig nagyon szerettelek,
 S most, – mint a hal melyet szárazra löktek,

*Mint ki tengerentúlról hazatér,
S borá repesve szállt: övéinél
Rekedt szavú idegenekre hőkken.*

*(...)
Jobb lesz, ha csak Istennek sígom el,
Mint aki áldozásra térdepel,
Mert nem akadt pap, ki megértse nyelvét,
És földet, embert, mindent elfeled,
Úgy veri mellét s minden kötelet,
Mely bűneihez bilincselte, eltép.*

*Így igazul meg az igaz: – De én,
En hogy tágítsak vétkem kötelén,
Ki azt sem tudom, hogy mi is a bűnöm?
A szeretetből válhatik-e bűn?
Vagy az a vétek, hogyha keserűn
S inaszkodtan szeretni se szűnöm?*

Ehhez az idegenség-érzethez kapcsolódik egy önironikus hang, Arany János ‘őszikéinek’ jellegzetes önszemléletét juttatva eszünkbe, például a *Maros vize* vagy az alább idézett *Júniusi körte* verseiben:

*Mint a koraéő júniusi körte:
Inceleg a lomb közt ígéretes zöldje,
De ha leszakítod, savanyú is, fás is,
Képmutató zamatába ínyed belevásik:*

*Látod, Uram, látod, ilyen vagyok én is.
Abhoz, ami lennék, fiatal is, vén is.
Fiatal is: hamar-lángú, hamarosan hűlő,
Vénecske is: sápítózó, suton ülő.
(...)*

*Akiért annyi verítéket ontál,
Csak ilyen, Uram, ez a felszeg kontár,
Igéd ellen kéreg a bőre.
Jótét helyébe jót ne várj tőle.*

*Jóakarát, hiszen volna elég benne,
Csak az akarattól akarás is telne!
Egy akarás sarkába szegődne a másik,
Futná a vetéstől egész aratásig.*

*Ilyen ütődött, Uram, szegény szolgád!
Maga módján hiszen tevegeti dolgát,
Kantározni, nekimenni nem is akad párja,
Csak a dolog derekát már a jó égtől várja:
(...)*

Az *Újévi reménykedés*ben, a kötetnyitó versben a második világháború kitörésének borzalmas tényét a – mégis reményt-keltő – Istenhez fohászkodás egyenlíti ki, mely paradox módon hangot ad a ‘népek gyilkosainak’ lelke-mélyéről fakadó könyörgésnek is:

*(...)
Nektek is, népek gyilkosai, balgák,
Kérzi az Isten szívetek hangját.
Amit kimondani magatok se mertek,
A szegény, nyomorult, vacogó lelket.*

*Bélpoklos hazugság üvöltésén által
A póre szív az, amit az Isten áthall:
„Ments meg, ó ments meg magunktól minket,
S átkozott magunktól szegény mieinket!”*

*Ó hallom, hallom az emberek hangját,
Élők és hullák sírják, sikongják:
„Kit ember-okosság beteg ördöggé tett,
Mentsd meg önmagától az emberiséget!”*

*Fekete földön újévi fehérség:
Zsibbadt szívünkben csecsemő reménység.
Isten, éveket, szíveket teremtő,
Teremtsen újjá ez az esztendő!*

„Változott, mélyült istenes verseinek hangneme is. Korábban arra törekedett, hogy Isten küldötteként mutassa meg a világnak. Mostantól intimebb, bensőséges viszonyba került vele, nagyon jellemzőek imádságos hangú, alázatos hangnemű verszárlatai (Gyónás nélkül, Ne aludj, Uram!, Hadd essen az árnyék!, Nem én, Uram!). Az Isten felé fordulásnak ez a módja mélyen megszenvedett és keresztyéni. »Boldogok a lelki szegények.« Az egyszerűség és lelki nyitottság kötetlen boldogságát sugallja az a mód, ahogy Sík ekkori költeményeiben az Urat szólólgatja, s leíró, önjellemző költeményeinek zárlatában hozzájárul vissza.»³⁹³ – méltatja a kötet istenes verseit Rónay László.

³⁹³ Rónay László, 2000, 117-118. o.

Győződ-e még?

Az 1945-ben megjelent kötet címadó versében, a háború sötét napjaiban, a lélek mélyéről fakadó kérdéseit fogalmazza meg. Szorongását egy elkomorult természeti képpel érzékelteti – majd tőle szokatlanul – a kétkedésnek, a pesszimizmusnak, az Istennel viaskodó egyfajta ‘megkísértett hitnek’ ad hangot:

*Cudar felbők gomolyognak,
Elkormoazzák az eget.
Jeges eső fenyeget.
Esztendeim komolyodnak.*

*Komolyodnak, feketednek,
Fogy a piros, fogy a kék,
Öreg legény, van-e még
Olajod a kerekeknek?*

*Győződ-e még ezt a beste,
Ördöghasból kivágott
Haramia világot
Megáldani minden este!*

*Meddig győződ egymagadban:
Emberesre mosdani
Képedet a mostani
Szennyektől a csepp patakban.*

*Az imádság patakjában!
Azt sem a szép régi már:
Zavaros is, el-eláll,
(Dögöt görget mostanában).*

*Meddig győződ türelemmel
Azt Uristen türelmét?
Futja-e még kis elméd,
Hogy azt ember mégis ember!*

*Hinnél-e a Hibetőnek?
Avagy állod: azt a jó,
Amit azt Isten kiro
Akkordmunkát az időnek?*

*Érted-e még, hogy nem érted
Ami nem is értelem, –*

*De ami van ideleenn,
Még sincs másért, csak teérted!*

(Győződ-e még?)

A költemény utolsó versszakának önmegszólító kérdése – érted-e, hogy a háború, ami értelemmel fel sem fogható, az emberért, azaz teérted van? – az első világháború alatt íródott elbeszélésének, *A nagy és magas hegy*-nek az alapkérdését, a ‘mit akarsz a háborúval?’ és annak krisztusi válaszát idézheti fel: ‘Téged’. A háború ténye paradox: egyaránt lehet a hit megrendülésének oka, de ugyanúgy visszavezetheti az embert Istenéhez. Bármilyen háború egy olyan metafizikus tapasztalat lehet, melyben az ember felismeri az értelem kudarcát, a tehetetlenséget, a kiszolgáltatottságot és a kétségbeesés e mélypontjáról indulva találhatja meg újra Istenét. Az önvalomásos versek közé tartozik a *Mindazonáltal*, melyben ellentétek sorozatán keresztül szembesíti Istent tetteivel, és egy hosszú könyörgésbe bújtatottan ismételtten megjelenik a kérdés: vajon Isten miért bünteti az embert, miért engedi hogy a ‘vérbűzös ordas törvényt üljön a bárány felett’? Isten szándékát ugyan nem érti, de mégis megnyugszik az isteni akarat kiismerhetetlenségében és bekövetkezésében: „*Hogy legyen meg a te akaratom / Mindazonáltal.*” Az isteni akaratba való belenyugvás liturgikus fordulataival ér véget számos, a háború alatt született verse, így például a *Beszélgetés*, *A csíki székházban*, a *Felhők háromfelől*, a *Kiáltás a pusztába*, az *Egy fenyőfa tetején himbálózó rigóhoz* és a már idézett *Győződ-e még?* címűek.³⁹⁴ Nemcsak a *Mindazonáltal* költeményében, de a kötet más verseiben is gyakori kompozíciós megoldás a – *Vörösmartyra* emlékeztető – romantikusan kozmikus méretekre növesztett ellentétek felsorolása, az ég és a föld egyetlen tekintettel való átfogása, az érzések rapszodikus hullámmása és ennek kiegyenlítése az isteni tervbe való belenyugvással vagy a jobb jövő reményével.

Önmegszólító versében, az *Embertelenül emberben* emberi mivoltának lényegére kérdez rá e háborús korban:

*Most hát tudod.
Most hát felelj: ki vagy te?
Ki földet eszel és felhőt iszol,
Állat már nem lehetsz, angyalnak nem születted,
És ember, ember, ember hogy lehess,
Te, ki a vérnek égre bűzhődő
Holttengerében még most sem tudod
Kit sajnálj jobban: Ábelt a halottat,
Vagy a gyilkost, a bélyegest!
Ne szólj!
A bíró egykor majd a fejedre is
Szentenciát mond. Addig: légy magad,
Úgysem lehetsz más: költő és keresztény,
Embertelenül ember. Úgy legyen!*

³⁹⁴ Rónay László, 2000, 130. o.

Többszörösen groteszk, ellentétes vonatkozásokat egymásba ötvöző különös költeménye a *Groteszk* című, melynek utolsó versszaka a háború alatti saját költői voltának ellentmondásosságát villantja fel.

*Megkukult a szabadság,
Leesett a fárul.
Sógoréknál disznót ölnek,
Kéredzkezdj be náluk.
Kilenc majom röhög rajtam,
Mikor verset írok,
Házibolond vagyok náluk,
Találd ki, most mit csinálok,
Nevetek vagy sírok?*

Az önvalomásos versek mellett a kötet másik verscsoportjához az úgynevezett antifasiszta témájú költemények tartoznak, melyekről – ahogy a költő fogalmaz vers-kommentárjában – „egyszerűen azt lehetne mondani, hogy a történelem tükrözései”³⁹⁵. A kötet első tizenhat költeménye sorolható ide. Az isteni tervbe, akaratba való belenyugvás valamint egy jobb jövő halvány reményének motívuma köti össze ezeket a költeményeket. A háború jelenvalóságát bibliai képekkel ábrázolja: a *Fázó csillagban* apokaliptikus víziónak („De bétszer zörgött már ajtómon az Angyal”), a *Vízözön előttben* vízözönnek („Uram, ha tán / A vízözön után / Fölemelhetné fejét az Ararát!”), más versekben ‘ördögi agynak’, ‘világbíró ördögnek’, „ördöghasból kivágott / Haramia világ”-nak jelenítve meg.

Természetlírájának néhány darabja illetve a háborúra utaló verseinek természetábrázoló képei elkomorulnak, növekvő szorongását megjelenítő ‘belső tájja’, lelkiállapotának kivetítődéseivé válnak, a versképek élesebbé, keményebbé lesznek (*Felbők három felől, Ázott kövön, Győződ-e még?*). Ugyanakkor a kötet jó néhány más természetversében, mintegy a háború borzalmainak kiegyenlítéseképpen mégis ott van egy halk bizakodás, a ‘lesz még egyszer ünnep a világon’ vörösmartyas reménységével (*Egy fenyőfa tetején hintá-
zó rigóhoz, Fecs két látok, A Hargitán, Lelki beszélgetés a fenyőfűkkel, Csonka fűszálak, Katina-
bogár, Bölcsődal a bükkfa alatt, A hegy derekán, A kék forrás*).

A kötetben ritkábbak az ódák és az elégiák, több a személyes énre orientált életkép, melyekben akkori életérzésének minél hitelesebb megszólaltatása áll a középpontba. Az *Éjszaka 1943-ban* legkedvesebb verseinek egyike³⁹⁶, melyben a hiábavalóság, a tanácstalanság vigasztalan érzése fogalmazódik meg, hiszen költő-pap-volta lényegéhez tartozik a közvetítés, a hirdetés, az emberekhez szóló küldetéselem is:

*De mit tegyen a férfiú,
Kinek törvénye: tenni,
Ki prófétálni küldetett,
És nem hallgatja senki,*

³⁹⁵ Sík Sándor, 1976, 957. o.

³⁹⁶ Sík Sándor, 1976, 957. o.

*És két balál feni rá fogát,
A kinti és a benti!*

*Kívül az ordas légiók,
Az emberhús-vesztők.
Benn a megőrült háza-nép,
A Krisztust újrafeszítők.
Cseppenkint vérezgeti el
A százugyökerű szív őt.*

*Mit tegyek? Némán kavarom
Az elszúrt hársfalombot.
Kéken illannak ég felé
A gőzök és a gondok.
Kik végig-forrón fogynak el,
Bölcsék-e vagy bolondok?*

Az 1945 októberében írt – felező nyolcas ritmusú – *Erdő szélén estvéledtem* című verse a létösszegző költemények sorába tartozik, ahogy *A magam módján* költeménye is. A kései *Arany János* hangjára emlékeztető kötetzáró versben az életútjára visszatekintő költő szólal meg. A könnyed és hibátlan ritmus, a játékos rímek sajátosan keverednek az életút szép és szomorú tapasztalatainak felvillantásával, egyfajta feszültséget teremtve. Hasonló feszültség van a megélt élet eseményei és a rájuk distanciával tekintő, azt néhol ironikusan, önironikusan értékelő lírai alany között; valamint a negyedik és ötödik versszakban a halálra mint alvásra való készülődés eufemisztikus megjelenítésében. Az utolsó versszak rezignációja is ezt a feszültséget hordozza, egyrészt a jövő relativisztikus megjelenítésében, másrészt pedig a küldeteses papi-költői életfeladat eredményességét illetően is.

*Erdő szélén estvéledtem,
Porlepetten, gondlepetten.
Ordas nagy út sír megettem.
Kenyérem javát megettem.*

*Kenyér javát, ember rosszát,
Bor mézét és zavarosságát,
Soknál több volt, úgy rámboszták
Nevezetlen égi posták.*

*Isten sípjá rítt a számon.
Kinek kell a tudományom?
Tenger tükrén gyermek-lábnyom!
Mondjam-e, hogy szánom-bánom?*

*Én aludni telepedtem,
Subám fejem alá tettem.
Édes Gazdám, ott felettem,
Majd ellesszünk immár ketten.*

*Összeteszem két kezemet,
Angyalaid hadd jöjjenek.
Hadd fogják be két szememet:
Csak Teveled töltözzenek.*

*Reggelt úgyis ha megérnek,
Csak-csak visszanezégélnek,
Kezdődik a régi ének,
Szíveknek-e vagy a szélnek?*

Amíg győzöm, addig éljek.

VI. FEJEZET

ESZTÉTIKA (1943)

„mint életmű: melléktermék”

Az 1930-as évek elején, az esténként sétálgató szegedi polgárnak – bár filológusaink nem írtak erről³⁹⁷ – lehetséges, hogy feltűnt egy különös kis csoport: egy magas, fekete reverendás pap és körülötte négy, sovány, kissé borzas kinézetű, de annál lelke-sebb hallgatóság. Sétájuk a Tisza-parton a múzeumig tartott, majd onnan vissza. A régi idők ráérő szegedi polgára talán láthatta, hogy a kis társaság végül a piarista rendház felé veszi útját. S netán azt is megfigyelhette, hogy megérkezésük után az első emeleten kigyullad a fény, az ablak előtt lévő íróasztalhoz ül a pap, a fiatalok a szoba közepén álló kerek asztalnál foglalnak helyet. Teázgatnak, miközben valamelyikük hevesen gesztikulálni kezd, s a többiek jegyzeteléshez fognak. Ha kíváncsiskodónk hallgatózott is netán az ablak alatt, többször felfigyelhetett a különös hangzású nevekre: *van Tieghem, Fritz Strich, Odebrecht, Schleiermacher, Dilthey, Spranger, Cysarz, Benedetto Croce, Maritain, stb.* S ha képzeletem polgára netán a portáig is elmerészkedett, ott megtudhatta, hogy *Sík Sándor* professzor úr éppen ‘privatissimumot’ tart a szerzetesi szobában, négy egyetemi hallgatónak, *Ortutay Gyulának, Baróti Dezsőnek, Tolnai Gábornak és Radnóti Miklósnak.*

Részben ezeken a családi hangulatú, teázgató magánszemináriumokon formálódtak azok a problémakörök és válaszlehetőségek, melyeket a tudós-esztéta *Sík Sándor* terjedelmes műve, a háromkötetes *Esztétikája* tartalmaz. Később is folytatódtak a beszélgetések, amikor a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának* egy csoportja már Budapesten élt. *Tolnai Gábor* visszaemlékezése szerint *Sík Sándor* tudatosan felvetett egy-egy problémát, kíváncsian várva a dialógust, a hozzászólásokat, leginkább természetesen *Radnótiét*.³⁹⁸

A szegedi évek sokszínűségét látványosan átfogja a közel másfél évtizednyi esztétai és irodalomtudósi oktatómunka és elmélkedés, a hallgatókkal történő folyamatos szellemi eszmecsere, és a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának* pezsgő élete. S e tizenöt év nagy munkája és eredménye az 1943-ban – majd másodszor 1946-ban, harmadszor pedig 1990-ben³⁹⁹ is – megjelenő *Esztétika*. Akkoriban ez volt az egyik legjelentősebb, rendszerező igényű összefoglalása e diszciplínának. Nemcsak a magyar

³⁹⁷ *Tolnai Gábor: Sík Sándor* (In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 159-175. o.) című személyes hangú visszaemlékezését alapul véve képzeltem el egy esténként sétálgató szegedi polgárt és annak kíváncsiskodását.

³⁹⁸ *Tolnai Gábor: Sík Sándor*. In: *Sík Sándor emlékezete*, 1989, 159-175. o.

³⁹⁹ *Sík Sándor: Esztétika*. Universum Kiadó, Szeged, 1990.

művészetfilozófia szintézisét adta, hanem átfogó képet nyújtott a huszadik század első felének európai esztétikai gondolkodásáról is.

Összefoglaló jellegű ez a háromkötetes munka, a tudós életművében is. Az elszórtan meglévő, irodalomtörténeti tanulmányokban és monográfiákban felbukkanó teóriák rendszerré alakítása, alkotóművészként és tudós-professzorként felhalmozott „mesterségbeli” tudásának rögzítése. Ahogy ő fogalmaz *Előszavában*: „*Ez a könyv több mint tízéves közvetlen munkának, több mint húszéves elmélkedésnek, több mint harmincéves anyaggyűtésnek, igazában egy életreszóló szenvedélynek gyümölcse. Meg kell azonban vallanom, mint életmű: melléktermék. Az az emberélet, mely egzisztenciális szükségyszerűséggel megteremtette: papi, írói, utóbb is legfőljebb irodalomtörténeti élet, nem a mesterségbeli bölcselő esztétikusé. Ha azt kérdezi tőlem valaki, hogy mer megszólalni az amatőr a professzionisták között, azt felelem: Csak úgy, mint többé-kevésbé minden tudatos művészember megteszi, ha írásban nem, előszóban, ha szóval nem, legalább is 'belső monológ' formájában. A jó mesterember szereti mesterségét, (...). Így aztán, persze hogy keles egy és más mesterségbeli titkot, ezt aztán nincs szíve magában tartani.*”⁴⁰⁰ Sík Sándor, a tőle megszokott szerénységgel mellékterméknek nevezi több mint ezer oldalas munkáját. Paradox ez a szerzői minősítés, ahogy paradox az a tény is, hogy az *Esztétikáról* a hivatalos, akadémikus ‘céh’ nemigen vett tudomást az elmúlt fél évszázadban, mégis műve a „*könyvtárak, antikváriumok ma is keresett, ritka könyvé*”-vé⁴⁰¹ vált. Mellékterméknek nevezi ugyan munkáját, ám könyvének viszonylagos visszhangtalansága miatt érzett rezignált keserűség szólal meg – a korábbi fejezetben már idézett – *Erdő szélén estvéledtem* című, 1945. októberében írt költeményében:

Isten sípja rítt a számon.
Kinek kell a tudományom?
Tenger tükrén gyermek-lábnym!
Mondjam-e, hogy szánom-bánom?

„az esztétikai Abszolútum”

Az abszolútum, az abszolút bizonyosság problémaköréről szólva – Sík Sándor *Esztétikáját* illetően – a modernitás karakterisztikájának irodalomtudományi értelmezésére támaszkodom.⁴⁰² A modernitás három évszázadát egyaránt jellemzi, hogy az értelemteremtő Isten, az élet transzcendens „*narratívája*” helyébe az immanens valóság „*narratívája*” lépett, megjegyzem, itt Lyotard népszerűvé vált fogalmát használom. A modernitáson belül több váltás is tapasztalható, ezek egyike a XIX. század végétől fokozatosan uralkodóvá váló relativizmus, mely megkérdőjelezi a felvilágosodás diadalmas ész-emberének univerzális, az egész létet átfogó, leíró, mindent megmagyarázni szándékozó és mindent tudó szemléletét, a cél-racionalitást, a stabil értékrendeket, a

⁴⁰⁰ Sík Sándor, 1990, 1. o.

⁴⁰¹ Sík Sándor, 1990, 6. o.

⁴⁰² V.ö.: Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 54-69. o., 123-156. o.

közösségi, a történelmi haladásban való hitet, megkérdőjelezi az emberi megismerés igaz voltát, az objektivitásra törekvő tudományosságot. Magyarországon a XX. század elején a kultúrobjektívációk – hasonlóan Európa más térségeihez – az individuum magára maradottságát reflektálják, egy kétségbeesett pesszimizmussal, nihilizmussal és dekadenciával vegyítve. Hirtelen minden bizonytalan, megfoghatatlan, szubjektív és relatív lesz; az értékrendek összekuszálódnak, a világkép pluralizálódik, a tudományosság egzakt volta, sőt a nyelv referenciája is megkérdőjeleződik. A fő kérdések századunk elején így fogalmazódnak meg: van-e a dolgoknak objektív lényege, megismerhető-e, létezik-e az abszolút bizonyos; vagy csak az irracionális, a szubjektív, az intuitív, a relatív van? Magyarországon, a XX. század első felében, az abszolút bizonyossághoz való viszony minősíti a gondolatrendszerket, így a művészetfilozófiai, esztétikai gondolkodást is.

Az abszolút bizonyossághoz való viszony elemzése és összehasonlítása az abszolútum-állító és az abszolútum-kereső esztétikai modelleket mutatja; korunk többnyire abszolútum-tagadó művészetfelfogásának nézőpontjából. Abból a nézőpontból, amely az esztétikumot annak immanens sajátosságaiból próbálja megérteni, felismerve azt, hogy ahogy a létezés értelmezésének különböző módjai, így a művészet is állandó mozgásban, változásban van, úgy az esztétikai, művészetfilozófiai ismereteink is ezt a mozgást követhetik, mint folyamatot. Napjainkban az univerzális és objektív igényű művészetfilozófia helyett a szubjektív szintézisen alapuló szemlélet a meghatározó, akár a hermeneutikára, a dekonstruktivizmusra vagy a recepció-esztétikára gondolunk. Az abszolútum-állító és -kereső – egyszóval abszolutizáló esztétikák – gondolatrendszerének struktúrája leírható, modellezhető. Az abszolútum-állító művészetfilozófusok – mint például a két világháború közötti magyar esztétikatörténeten belül *Pitroff Pál*, *Brandenstein Béla*, *Schütz Antal*, *Pauler Ákos* – spekulatív, deduktív módon a művészet pragmatikus kötöttsége nélkül, a neotomista filozófián belül maradvá építették fel teóriájukat. A felvetődött ellentmondásokat, paradox tényeket kívülről, a keresztény Istenben mint abszolútumban oldották fel, objektív szintézisre törekedve. Az esztétika önállóságát tételező *Sík Sándor* vagy például a fiatal *Fülep Lajos* és a fiatal *Lukács György* abszolútum-keresése egy olyan gondolati konstrukciós modellt hozott létre, amelyben egyaránt benne van az abszolútum-állítás és -tagadás mozzanata is.⁴⁰³

Sík Sándor élmény-központú esztétikájában a művészetfilozófián belül maradvá több lényeges esztétikai problémát a szubjektum, az esztétikai alany nézőpontjából vet fel és old meg, többfajta relativumot is megtartva, ez kétségkívül abszolútum-tagadó mozzanat e diszciplínán belül. Azonban más problémák esetében, a szubjektum- és az élmény-központúságból adódó esztétikai dualításokat, meg- és feloldhatatlannak tűnő bizonytalanságokat univerzalizásra törekvő gondolkodásmódja képtelen elfogadni. Így esztétikáját hirtelen lezárja egy alapvetően neotomista filozófiával és teológiával, az abszolútum (Isten) minden ellentmondást és emberi relativumot feloldó létét állítva. Ezért nevezhető ez a koncepció alapvetően abszolútum-keresőnek, hiszen az esztétikai rendszer egyaránt önmagában hordozza az abszolútum-tagadást, ugyanakkor vég-

⁴⁰³ E kijelentéseim más esztétikatörténeti írásaimban részletesen bizonyítom. Többek között két esztétikatörténeti könyvemben: *Máté Zsuzsanna*, 1994, *Máté Zsuzsanna*, 1995.

ső, már esztétikán kívüli, filozófiai és teológiai következtetésében mégis neotomista, abszolútum-állító.⁴⁰⁴ Az Abszolútum, amely maga a keresztény Isten és az Istentől származó Tökéletesség, az abszolút Szépség, az ‘Összépség’ – *Sík Sándor* gondolatmenetében végső okként fogalmazódik meg, az önmagukban helyesen meglátott és elemzett esztétikai problémák ellentmondásainak feloldásaként. Koncepciójában az esztétikai alany (befogadó, alkotó); az esztétikum; az esztétikai jelenségek iránti sehonnan sem származtatható – sui generis jellegű – emberi fogékonyság; az esztétikai apriori potenciális jellege, az alkotás jelensége, az alkotói és befogadói formálás alapvetően szellemi mikéntje; az újraalkotó befogadás hatásmechanizmusa; az esztétikai érték: tehát valamennyi jelentősebb esztétikai tényező végső kauzalitásában és redukciójában ‘Abszolútumot feltételez’. Könyvének utolsó fejezetében, *Az esztétika végső kérdései* címszó alatt foglalkozik ezzel, addigi nyitott esztétikai rendszerét mintegy kívülről lezárva.

Konkrét és szemléltető példaként teóriájának első alapelvét, ‘alappilléret’, az esztétikai apriorit emelném ki. Az esztétikai apriori „minden esztétikai jelenségben megtalálható”,⁴⁰⁵ így egyaránt benne van a művészi alkotásban, a befogadói újraalkotásban és a minden esztétikai jelenségre jellemző tudatfolyamatban (ábrázolás, kifejezés, eszmehirdetés, alakítás, stb.), tehát mindazon tevékenységekben, melyet a művészi illetve művészet terminussal illetünk: „Apriori az esztétikára vonatkoztatva azt jelenti, hogy mikor egy jelenséget esztétikainak mondunk vagy érzünk, mikor valakire azt mondjuk, hogy művész, mikor azt mondjuk, hogy egy képet, szobrot, drámát, zeneművet élvezünk, mikor egy templomra azt mondjuk, hogy művészi, egy tevékenység-faját művészetnek minősítünk: valami határozottat gondolunk, minden mástól különbözőt, valóságosat és értékeset. Az illető jelenségeket besoroljuk egy kategóriába, melyet meghatározni talán nem tudnánk, rávonatkozó ismereteink talán nem szabatosak, talán hiányosak, talán teljesen tévesek, de magát a dolgot mégis valamiképpen ismerjük. Mikor a művész, művészi, esztétikai stb. szót kimondjuk, akkor – legalább míg számot nem kell róla adni, – tudjuk, hogy mit gondolunk. Ez az esztétikai valami, melyet gondolunk anélkül, hogy meg tudnók mondani, mi az, ez a tudás vagy érzés (helyesebben: élmény), amely megelőz minden rávonatkozó ismeretet, mert hiszen minden ilyen ismeretről előbb fel kell ismernünk, hogy arra vonatkozik: ez az esztétikai apriori. Ismerjük, mielőtt még ismernők. (...) Rá kell mutatni arra is, hogy apriori nem feltétlenül jelent minden emberben meglevőt. Csak annyit jelent okvetlenül, hogy minden emberben meglehet. Bizonyos, hogy az esztétikumnak az a megjelenési formája, amelyet alkotásnak nevezünk, viszonylag kevesek osztályrészre. Ellenben az újraalkotás esztétikai jelensége, a művészi befogadás apriorija, (...) úgy látszik, – legalább valamilyen kezdetleges fokon, – minden normális emberben megvan.”⁴⁰⁶

Az esztétikai apriori végső magyarázatáról, az Abszolútum általi léteztetéséről az utolsó fejezetben olvashatunk:

„Az alapvető esztétikai tények közül legegyszerűbben és leghatározottabban az esztétikai apriori tény mutat az Abszolútum felé. Honnan az esztétikai apriori? Hogyan lehetséges, hogy esztétikai apriori egyáltalán van? Ember ki nem találta, mert megvan benne akkor is – primitív emberben, gyermek-

⁴⁰⁴ V.ö.: Máté Zsuzsanna: *Az abszolút érvényességet állító és tagadó mozzanatok Sík Sándor Esztétikájában*. In: *Filozófia és teológia a magyar esztétörténetben*. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VII. Szerk.: Fehér M. István és Veres Ildikó. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 241-255. o.

⁴⁰⁵ *Sík Sándor*, 1990, 27. o.

⁴⁰⁶ *Sík Sándor*, 1990, 28. o.

ben –, ha nem tud róla. Ember nem hozta létre; adva van az ember-mivolttal. De honnan van az ember-mivolt? Itt az esztétika az ontológiába és a teológiába torkollik; ez már nem az ő területe, de erről a területről táplálkozik. Az esztétikai apriori 'őstény', de emberi őstény, tehát relativum: feltételez egy abszolút őstényt, esztétikai oldalról tekintve Összépiséget, mely már nem emberi, hanem az emberinek feltétele, tartója, őselve.”⁴⁰⁷

Az esztétikai apriori hordozója az esztétikai alany, az ember, aki maga is teremtett lény, hiszen létesítő oka Isten. Így az ember Istennek, mint „művészek” az alkotása, mint egy isteni, teremtett „mű áll előttünk esztétikumként”.⁴⁰⁸ Isten jelenti az Ősesztétikumot, esztétikai Abszolútumként egyesíti magában az Ősalkotót és az Összépiséget, az abszolút igazság és jószág mellett. Teremtménye, az ember relatív formában hordozza magában az Összépiséget, de nemcsak az ember, hanem az egész világ, mely így az ember számára, önmagán kívül a rejtett és relatív, tökéletlen, de mégis a tökéletességet feltételező, isteni esztétikum hordozója is egyben.⁴⁰⁹ A művész, ha nem is tud róla, Isten kiválasztottja, aki képességei által észreveszi, megmutatja és befogadhatóvá teszi a való világban és az emberben megmutatkozó esztétikumot, azaz a világban és az emberben rejtőző isteni lényegeket. Több ezer éves filozófiai és esztétikai duális fogalom párok – objektum-szobjektum, alany-tárgy – ellentétei oldódnak fel az isteni Abszolútum feltételezésével és elfogadásával. Az ember szobjektuma, mint esztétikum-jellegű, ugyanakkor mint Isten által teremtett objektum nem áll, nem állhat szemben a rajta kívül eső valósággal, hiszen ontológiai szempontból forrásuk és jellegük ugyanaz. Az ember, egyrészt az isteni, esztétikus teremtés tárgya, másrészt emberi alkotótevékenységében és befogadói mivoltában alanyként viselkedik: így az ember maga is esztétikai alany és tárgy egysege.

Mindezt összefoglalva, Sík Sándor teóriájának számos lényeges esztétikai kategóriáját az Abszolútumra, a keresztény Istenre tartja visszavezethetőnek. A neotomista filozófia és teológia elveihez fordul, amikor az alkotásban, befogadásban, az esztétikai értékben, a mű létében meghatározhatatlan, tovább már nem elemezhető mozzanatok az Abszolútumból való részesedéssel magyarázza. S mivel e részesedés különböző fokozatú, tehát relatív, hiszen a művészet emberi képződmény, így a művészetfilozófiában felfedett paradoxonok, relativumok léte szükségszerű. Ezen látszólagos esztétikai antinómiák (mint relativumok és paradoxonok) az Abszolútum létét, a keresztény Isten evidenciáját bizonyítják.⁴¹⁰ Azonban – Szerdabehly István véleményével egyetértve⁴¹¹ nyilvánvaló az is, hogy az Abszolútumhoz vezető, már nem esztétikai végkövetkeztetések nem érvényteleníthetők, nem érvényteleníthetik magát az egész esztétikai koncepciót. Igaz, az elmúlt fél évszázadban – többek között – éppen e neotomista lezárásra hivatkozva vetették el magát az egész Esztétikát⁴¹², úgy vélem, érdemtelenül.

⁴⁰⁷ Sík Sándor, 1990, 447. o.

⁴⁰⁸ Sík Sándor, 1990, 448. o.

⁴⁰⁹ Sík Sándor, 1990, 449-450. o.

⁴¹⁰ Sík Sándor, 1990, 455-456. o.

⁴¹¹ Szerdabehly István: *A magyar esztétika története. 1945-1975*. Kossuth, Budapest, 1976. 23-24. o.

⁴¹² V.ö.: Forgács László: *Az esztétika-történetírás módszertani kérdéseiből*. Kritika, 1966. 5. szám 20. o.

„féltudós-félművész”

Az esztétikában, sőt a különböző művészetelméleti vagy irodalomelméleti szempontú műinterpretációknál az egyik állandósult probléma az, hogyan egyeztethető össze a műalkotásról nyert teoretikus ismeret, az elméleti tudás magával a műalkotás-élménnyel és az ezen alapuló esztétikummal. Többen úgy vélik, így például *Hauser Arnold* is⁴¹³, hogy a művészet bármely tudományos vizsgálata a művészet-élmény elvesztésével fizet az általa nyert ismeretért, és az interpretálás csupán kényelmesebbé teszi, megszelídíti a művet, sőt a magyarázat elveszi a mű minden titokzatosságát. A kérdés, röviden így tehető fel: műismeret és/vagy műélmény? A műélmény a művészet tapasztalati világához kötött; a műismeret pedig többnyire a ‘céhbeli’ – valamely filozófiai rendszeren alapuló – esztétikai, művészetfilozófiai, művészetelméleti irányzat teoretikus, tudományos igényű megállapítása. Némiképp vulgarizálva: a műélmény a művészet világához, a műismeret pedig a filozófia világához köthető.

S hogyan viszonyult ez a két megismerési mód egymáshoz a hagyomány folyamatában? Csak egy-két jellegzetes fordulópontot emelnék ki a továbbiakban: „*A filozófia és a költészet régóta ellenséges viszonyban vannak egymással*” – írja *Platón Az Állam* X. könyvében⁴¹⁴ és ez az elutasító vagy csak szelektáltan elfogadó magatartás egészen a XVIII. századig, *A.G. Baumgartenig*. Kant közvetlen előfutáráig tartotta magát, azaz a filozófusok többsége egyszerűen nem foglalkozott a művészettel, a létértelmezés ‘vetélytársaként’ inkább negligálta azt. *Baumgarten* után már minden rendszert alkotó, ‘metanarratív’ filozófus külön fejezetet szentelt az esztétikának és a művészetfilozófiának, melynek szükségességét a művészet szférájának elkülönültsége, a megértési válság és az ezzel együttjáró problémakörök – a műalkotások ízlés- és élményszerűségei, ontológiai és axiológiai kérdései – hívták elő. Azonban érdemes megjegyezni, hogy napjaink művészetfilozófusa, a szkeptikus *Arthur C. Danto* szerint e XVIII. századi ‘áttörés’ után sem vélekednek alapvetően másképp a filozófusok (*I. Kant, G.W.F. Hegel, Benedetto Croce, Lukács György, Theodor Adorno, Martin Heidegger*), mint a platóni teóriában. Azaz a filozófián belüli esztétikák „*végő soron büntetőintézmények, amelyek leginkább egy szörny (a művészetet érti alatta) fékentartását szolgáló – azaz valamiféle súlyos metafizikai veszélyt elhárítani igyekvő – labirintusra emlékeztetnek*”. *A. C. Danto*-t értelmezve az elmúlt két évszázadban tehát arra találták ki a filozófusok az esztétikát és ezen belül a művészetfilozófiát, hogy teóriáikkal megmagyarázzák a művészetet, de egyben ezzel el is lényegtelenítsék, semlegesítsék, élettelené, hatástalanná is tegyék. Tehát még mindig az ősi platóni rivalizálás és egy bűjtött degradálás van a filozófusok esztétikai magyarázatai mögött.⁴¹⁵ Úgy tűnik, hogy a műalkotásról szereshető tudományos igényű ismeret és a mű-élmény kizárják egymást a fentiek szerint, vagy legalábbis oppozícióban állnak.⁴¹⁶

⁴¹³ V.ö.: *Hauser Arnold: A művészet-történet filozófiája*. Gondolat, Budapest, 1978. 15-34. o.

⁴¹⁴ *Platón: Állam, Tizedik könyv, 607b rész*. In: *Platón összes művei*. II. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 683. o.

⁴¹⁵ V.ö.: *Arthur C. Danto: Hogyan semmiszte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz, Budapest, 1997. 26. o.

⁴¹⁶ Művészet illetve irodalom és/vagy filozófia relációját bővebben tárgyalom *Madách-könyvemben*. V.ö.: *Máté Zsuzsanna*, 2002, 47-72. o.

Más választ kínál a perszonalizmus. A perszonalizmus, mint filozófiai irányzat szemlélete nem az objektum és a szubjektum kettősségére épít a világ és az ember közötti megismerési viszonyban. Perszonalistának azt a gondolkodásmódot, látásmódot és megismerési viszonyt nevezzük, mely alapvetően a személyes valóságból indul ki és azt tekinti minden további reflexió alapjának.⁴¹⁷ A perszonálfilozófián belül először *Martin Buber* fogalmazza meg a legradikálisabban a dialógus-elv lényegét, mint az *Én-Te* viszony alap gondolatát, az 1923-ban megjelenő *Én és Te* esszéjében, mely a folyamatosan kibontakozó perszonálfilozófia alapművévé vált. Szerinte a lényegi megismerést nem szubjektum és objektum kettéhasadottságában kell elgondolnunk, hanem az *Én* és a *Te* közötti alapviszonyban. „Minden valódi élet találkozás.”⁴¹⁸ – az *Én*nek a *Te*-vel való találkozása, mely feltételezi az *Én*nek e találkozásban való nyitottá válását minden és mindenki számára. A *Te* egyaránt lehet a másik ember, vagy bármely élőlény, tárgy, dolog, szellemi létező, hozzátenném, hogy így akár a műalkotás is: „*Az ember a Te által lesz Én-né*”. Minden, ami e lényegi találkozásból kizárattatódik, az *Én*nel szemben mint *Az* jelenik meg. Az *Én-Te* viszonyban a *Te* „*már nem dolog a dolgok között*”, mert a „*Te több, mint az Az tud.*”, ezért „*itt ring a való élet bölcsője*”, az *Én-Te* viszonyban. Az *Én* és a *Te* közötti viszonytal tehát szembehelyeződik az *Én* és az *Az* közöttiség. Ebből következően, ahogy a világ is *Az*-ra és *Te*-re hasad szét, úgy „*az ember Én-je is kétarcú. Hiszen az Én-Te alapszó Én-je más, mint az Én-Az alapszó Én-je. (...) Az Én-Te alapszót csak egész lényével mondhatja az ember. Az Én-Az alapszót sohasem mondhatja egész lényével az ember.*”⁴¹⁹ Az *Én-Te* viszonyban a *Te* nem „*határos*”, nem járható körbe tárgyként. A *Te*-t nem úgy tapasztalom, mint az *Az*-t. Az *Én-Te* viszonyt nem hasítja ketté az emlékezet, a cél, a vágy, a tudás. A *Te*-ről „*nem tudok rész szerint valót*”,⁴²⁰ míg az *Az*-ról igen. A *Te*-t egészében tudom, „*mindent*” tudok róla. Az *Én-Te* viszonyának lényege a kölcsönösség, csak a *Te* által leszek *Én-né*. E viszony „*közvetlenségének színe előtt minden, ami közvetett, lényegtelen*”, az is lényegtelen, hogy aki számomra *Te*, az a Másik számára *Az*, tehát az általános tapasztalás tárgya. Az *Az* múltjával, jelenlét-nélküliségével szemben a *Te* a valódi „*jelenlét*”.⁴²¹ Az *Én* és *Te* viszony kölcsönös hatás is egyben, a „*Te hat rám, ahogy Én is hatok rá.*”⁴²²

Ez a viszony egyaránt érvényesülhet bármilyen megismerési relációban: abban is, ahogy egy művész tekint a valóságra, és abban is, ahogy bárki tekint megismerési szándékkal a világ dolgaira, vagy éppen – ezen belül – a műalkotásra. A *buberi* perszonálfilozófia megismerő szemléletében állva és azt az *Én-Te* / *Én-Az* viszony analógiájában továbbgondolva, a műalkotást tételezhetjük *Az*-ként is, illetve *Te*-ként is, akár a befogadás, akár az alkotás oldaláról. Ha mindkét esztétikai alany a *Te* egyik megjelenési formájaként viszonyul a műalkotáshoz, így az jelenvalóvá lesz, s a befogadó vagy alkotó nem ‘rész-szerint valót’, hanem mindent tud róla. *Martin Buber* szerint

⁴¹⁷ Nyíri Tamás: *Filozófiatörténet*. 1983. 544-546. o.

⁴¹⁸ *Martin Buber: Én és te*. Európa Kiadó, 1994. 5-16. o.

⁴¹⁹ *Martin Buber*, 1994, 13. o.

⁴²⁰ *Martin Buber*, 1994, 14. o.

⁴²¹ *Martin Buber*, 1994, 16. o.

⁴²² *Martin Buber*, 1994, 20. o.

elsősorban az alkotói folyamat hordozza az *Én-Te* viszonyt, és ennek befejezettségére a mű *Az*-ká válik. Ha azonban következetesen továbbgondoljuk e korai buberi alapkoncepciót, azt a következtetést tehetjük, hogy a műalkotás befogadásának a folyamata, vagy az alkotás folyamata ugyanazzal az *Én-Te* viszonytalal írható le: a *Te*-nek az *Én*-nel való lényegi találkozásaként, mely mindig kölcsönös, és egyben dialogikus: „*bat rám, ahogy én is batok őreá*”.

A kölcsönösség és dialogicitás fogalmát, az abszolút objektív tudás elutasítását, a hagyományos objektum-szubjektum egymást feltételező ellentétében való gondolkodás megkérdőjelezését nemcsak a buberi koncepcióban fedezhetjük fel, hanem az 1920-30-as években kialakuló dialógus-filozófiákban (*H. Cohen, F. Ebner, Karl Barth, E. Brunner, Gabriel Marcel, Karl Löwith*) és természetesen a perszonalizmus más képviselőinél is (*Franz Rosenzweig, E. Mounier, E. Lévinas, J. Lacroix*). *Hans-Georg Gadamer* hermeneutikája éppen a dialogicitás fogalmában kerül közel e koncepciókhoz vagy tán merít ebből,⁴²³ valamint abban, hogy a megértésre irányuló dialogikus viszony az interpretált és az interpretáló közötti térben, közöttségben – ‘horizontösszeolvadásban’ – van, így magára az ismeretszerzés folyamatára a dialogikusságon és kölcsönösségen túl jellemző a közöttség tere és ideje, valamint a dialógus állandóan módosuló, temporális folyamata, és az oda-vissza hatás az alkotó és a mű illetve a befogadó és a mű között.

Martin Buber alapgondolatára és terminológiájára, mint egy másfajta megismerő viszony koncepciójára építve, úgy gondolom, hogy a műalkotás is hasonlóan kétarcú: megjelenhet *Az*-ként is, és *Te*-ként is. Amíg az alkotás folyamatában *Te*-ként van jelen folyamatosan, és befejezettségében többnyire *Az*-ként rögzül, addig a befogadó hozzáállásában is ez a kétarcúság érvényesül. A *buberi* gondolatmenetre visszautalva, ez az alapvetően másfajta viszonyulás egyben segíthetne annak az ellentétnek a magyarázatában és megértésében is, melyet a műről való tudás és a műélmény szembenállása jelez. Az irodalomelméleti szempontú műelemzéseknél szinte állandósult probléma ez, ahogy azt korábban is jeleztem: hogyan egyeztethető össze a műalkotásról nyert ismeret, az elméleti tudás magával a műalkotás-élménnyel és az ezen alapuló esztétikummal. Mint láttuk, többen úgy vélik, hogy a művészet bármely tudományos vizsgálata, a művészet-élmény elvesztésével fizet az általa nyert ismeretért. Emellett az interpretálás mintegy kényelmesebbé teszi, megszelídíti a művet. E vélemények szerint tehát úgy tűnik, hogy a műalkotásról szerezhető – tudományos vagy teoretikus igényű – ismeret és a mű-élmény kizárják egymást, vagy legalábbis oppozícióban állnak. A *buberi* gondolatmenet azonban másfajta magyarázatot ad e szembenállásra, hiszen itt arról van szó, hogy a befogadó viszonyulhat a műalkotáshoz *Az*-ként és ekkor tud róla, részismeretei vannak róla, tapasztalhatja, mint dolgot, mint műalkotás-tárgyat, objektumot. De viszonyulhat hozzá egészen másképpen, kilépve az *Én-Az* viszony szubjektum-objektum megismerési alaphelyzetéből. Azaz a mű és a befogadó kapcsolata, mint *Én-Te* viszony is állítható. Ekkor a mű és az *Én* közötti kölcsönös viszony, e viszonyban

⁴²³ V.ö.: *Hans-Georg Gadamer: Korai romantika, hermeneutika, dekonstruktivizmus*. Athenaeum, 1991. I. kötet. I. füzet. 58. o.

Hans-Georg Gadamer, 1984, 390-391. o.

való bennelet, benneállás a lényeg. E kölcsönös viszony „megnyilvánul, nyelv nélkül, de nyelvet létrehozóan”, hiszen „lényünkkel mondjuk az alapszót, anélkül, hogy szánkkal kimondanánk”, mivel a *Te* (a mű) által leszek *Én*-né, ahogy a *Te*, a mű is általam lesz azzá, ami, élő és ható műalkotássá.⁴²⁴ Az *Én-Az* viszonyban a műalkotás egy megismerő tevékenység tárgya: tapasztalásom által tudok róla, elemezhetem formáját, felépítését, körbejárhatom dologként, leírható részismereteket szerezhetek róla, sőt kísérlet tárgyává is tehetem, összegyűjthetem az értelmezési reflexiókat, szembesíthetem a saját interpretációmmal, melyre visszahatva azt gazdagíthatom vagy éppen rávetíthetem e műalkotásra saját világlátásom, de mindezzel mégis dologgá válik a dolgok között. Az *Én-Az* viszonyban csak mint a magyarázó és a megismerni akaró nyilvánulhatok meg. Az *Én-Te* viszonyban álló műalkotásról szerezhető ismeret „valódi” ismeret, e viszonyban kilépek *Én*-emből, hiszen e viszony valóságában abban rejlik, hogy az „*Én önmagában nincs*”, mivel ha e viszonyba belép, akkor csak „*egész lényével*” mondhatja az ember az *Én-Te* viszonyt.⁴²⁵ E kölcsönösen egymásra ható viszonyban a mű hat a befogadóra és a befogadó is hat a műre. Egyik a másikat teszi azzá, ami: a műalkotást a vele viszonyba lépő befogadó teszi élő és már nemcsak potenciálisan létező művé; a mű pedig mint *Te* visszahat az *Én*-re, mintegy megerősítve azt 'lényegi' *Én*-voltában, hiszen – Buber szavait ismételve – „*a Te által leszek Én-né*”.⁴²⁶ Egyéb által így kölcsönösen „jelenvalóvá” lesznek egymás számára. A buberi *Én-Te* / *Én-Az* viszony dialektikus, így ami nekem *Te*-ként jelenik meg, az mások számára *Az*-ként is létezhet, illetve az *Én-Te* viszony meg is szűnhet és a *Te* mögött létező bármely jelenség (így a műalkotás is) e viszony elmúlásával ismét kivonul az *Az* világába a dolgok közé.⁴²⁷ E koncepció alapján a műalkotásról szerezhető ismeret és a műélmény nem kizáró, hanem a buberi dialektikus folyamat magyarázatában szükségszerűen egymást feltételező, szembenálló voltukban is együttesen léteznek.

A XX. század első harmadának filozófiai, teológiai gondolkodásában ez a perszonalizmus mintegy benne volt. Pomogáts Béla szerint Magyarországon az 1935-ben induló *Vigília* és köré csoportosuló „katolikus reformnemzedék” bölcseleti szemléletének kialakításában kapott szerepet – Sík Sándornak is köszönhetően.⁴²⁸

Sík Sándor költészetében ez a perszonalista jelleg igen szembevető. Egy perszonalista jellegű hit és Isten-kép követhető nyomon: a személyes Istenbe vetett hit, tehát Isten személyes mivolta, annak öntudatos, értékeket ismerő és megvalósító Isten-képe. Aki Istent megszólítja, mint az „*Abszolút Te*”-t, az személyes kapcsolatra lép vele – ez az Isten-ember kapcsolat szinte minden vallásos versében érvényesül. Így Isten nemcsak mint személy tételeződik, hanem az emberben mint személyes valóság is, élővé válik, az *Én-Te*, mint az ember-Isten kapcsolat átélésében. A perszonalizmus szemléletéhez kapcsolja Sík Sándort a Másik, a *Te*, az embertárs, a testvér iránt érzett mérhetetlen felelősségérzet is, mely lelkipásztori hivatásának mély átéléséből fakadt, valamint

⁴²⁴ Martin Buber, 1994, 9. o.

⁴²⁵ Martin Buber, 1994, 6. o.

⁴²⁶ Martin Buber, 1994, 15. o.

⁴²⁷ Martin Buber, 1994, 16. o.

⁴²⁸ Pomogáts Béla: *Megújulásra váró hagyomány. Kereszténység, közelet, irodalom.* C E T Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2002. 103-105. o.

az ‘ember-volt,’ az ‘ember-méltóság’ megőrzése, egyben meglátása a másik emberben és megláttatása is. Nemcsak lírájának etikai aspektusa mutatja számunkra a Másiknak, a *Te*-nek adományozott szuverenitást, a Másik szabadságának a tiszteletét, hanem tanárként, professzorként is a legnagyobb erenye az volt hajdani, emlékező diákjai szerint, hogy tanítványait ‘hagyta gondolkodni’, és ezeket a gondolkodó diákokat tisztelte, hiszen ‘nem követelhetünk attól nagyot, akit nem tisztelünk.’ Közbevetőleg megjegyzem, hogy *Kenyeres Zoltán* hívja fel a figyelmet az esztétikum etikai aspektusát tárgyalva, hogy a *Nyugat* korában feltűnő perszonalizmus *Én-Az* és *Én-Te* dimenzióinak vizsgálata milyen lényeges következtetésekkel bírna, hiszen a *schilleri* megalapozottságú szabadságesztétika mellett – mely a szabadságra az *Én*, az individuum felől kérdez rá – egy alapvetően más irányultságot mutat, azt, hogy „a szabadság nem az *Én* kivívott szabadságszeleete, hanem a másik szuverenitása. (...) a másoknak adományozott szuverenitás”.⁴²⁹

A perszonalizmus szemléletmódja érvényesül *Esztétikájában* is, így például a befogadás kölcsönösségen alapuló *Én-Te*-élményében, mely egyaránt visszahat a műre, és egyaránt megerősíti az *Én*-t *Én*-ségében, és egész-jellegű. Így ír erről az *Esztétika* befogadásfejezetében: „Az érzéki benyomás tudatosult és értelmet nyert, a csíraszerű megértés világossá, határozottá lett, elmélyült, báteret, horizontot, egész-vonatkozást kapott. Az átérzés alanyilag elmélyült: érzésem erősödött, gazdagodott, ‘előkelőbbé’ lett; tárgyilag: értem az írók, és látom, hogy mindketten ugyanazt érezzük: valamiképpen az életet, a Sorsot, a Mindent. Végelemzésben több, különb, embe-rebb lettem, de ugyanakkor szerényebb és alázatosabb is, mert a művel és a műben megnyilatkozó Titokkal szemben átérzem kicsinységemet. Most már újraalkottam a művet: a tőlem független művésznek tőlem független alkotását, – de egyszersmind meg is szüntettem mindkettőnek ezt a tőlem való függetlenségét, amikor a mű alázatos befogadása megszüntette az én vele szemben való függetlenségemet is. Ez a mű most már nem egészen ugyanaz, ami volt: most már az én művem is. Nem úgy az enyém, hogy megszűnt volna a maga alkotójának műve maradni: nem a művet alakítottam magamhoz, hanem magamat a műhöz. És ez az új alkotás az esztétikai értékélmény teljessége.”⁴³⁰

A perszonalizmus a megismerést – a mű megismerését is – tehát nem az objektum – szubjektum kettősségében láttatja, hanem az *Én-Te* viszony folytonosan alakuló és változó kapcsolatában, ahogy *Sík Sándor* is. Az *Én-Az* viszony alaphelyzete a művekről szerezhető és közvetíthető (rész)ismereteket jelenti, az *Én-Te* megismerési viszonya pedig a befogadó és a műalkotás közvetlen és kölcsönös, teljes és mégis egyedi élmény-átélésében jön létre. Az *Én-Te* viszonyt mindenki csak a saját maga átélt élménye révén teremtheti meg, az *Én* és a *Te* közöttiségében és dialogikus kölcsönösségében. Egyetértve *Pomogáts Béla* megállapításával: *Sík Sándor Esztétikája* több vonatkozásban is „párhuzamosan halad azokkal a gondolatokkal, amelyeket a német, majd a francia perszonalista iskola kidolgozott.”⁴³¹ Azonban nemcsak a művészet transzcendens értelmének és értékességének kifejtésében, ahogy *Pomogáts Béla* látja.

⁴²⁹ *Kenyeres Zoltán: Nyugat-legendák és az etikai esztétizmus.* In: *Kenyeres Zoltán: Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról.* Anonymus Kiadó, Budapest, 2001. 153-154. o.

⁴³⁰ *Sík Sándor*, 1990, 354-355. o.

⁴³¹ *Pomogáts Béla*, 2002, 103. o.

Sík Sándor Esztétikája nemcsak műismeret és műélmény egységét állítja, párhuzamosan a perszonalizmus szemléletével, hanem koncepciójának egésze a művészet, a filozófia, a vallás és az esztétika homogenitását is magában hordja. A huszadik század magyar kultúrájában szokatlan homogenitás az övé, hiszen egyszerre volt a hit és a tudás közvetítője – lelkipásztorként és irodalom-professzorként – s emellett költőnek vallotta magát, aki ugyanakkor esztétaként, irodalmárként, tudósként viszonyult a művészethez. *Sík Sándor* személyében találkozott az alkotó, az érzékeny befogadó és a mindezeken elmélkedő, gondolkodó; mint az összes lehetséges esztétikai viszonyt egybefogó, esztétikai magatartást megélő ember. Egy olyan esztétikai elmélet az övé, melyet a művészet, az esztétikum pragmatikus világához való, többszintű kötöttség hitelesít, egy homogenizáló, komplex esztétai magatartásforma: az alkotó – befogadó – gondolkodó attitűd. Először *Szerb Antal* látta meg e homogenitás és komplexitás pozitív következményeit. Amikor egy író vagy bölcsészkedő olvasó a kezébe vesz egy német esztétikai „Grundlungot”, akkor „a megdöbben meg nem értésen túl valami dacos ellen-szenv vesz erőt rajta: nem tud megszabadulni attól az érzéstől, hogy itt olyan valaki szól hozzá a művészethez, akinek egyáltalán fogalma sincs róla, miről van szó. (...) *Sík Sándor Esztétikája* öröndetes kivétel. (...) Egy esztétika, amit el lehet olvasni, sőt jóleső és nem is nehéz olvasmány. Olyan érdekesítő, mintha az olvasó beszélgetne valakivel, aki sokat és bölcsen gondolkozott a művészettel összefüggő dolgokról. (...) Ezt a könyvet nemcsak szakember írta, hanem költő, irodalomtár, kritikus. (...) Olyan ember, aki tudja miről van szó.” – írja 1943-ban, a *Magyar Csillag* hasábjain. A továbbiakban kiemeli a teória pragmatikus, a művészet világához való kötöttségéből származó előnyeit.⁴³²

A homogenitás esztétikai vetülete, a műalkotás ‘tudásának’ és az élményének összetartozása, összhangja az esztétika hajtóereje – *Sík Sándor* szerint. Többször is megfogalmazza célját: úgy kellene nyernünk művészetfilozófiai, esztétikai ismeretet a műalkotásról, hogy közben ne veszítsük el a mű-élményt. Ez az esztétika életszerű, mivel az esztétikai élményen alapuló, valamint a műalkotással dialogikusságra törekvő teória. Több más vonatkozás mellett ez az életszerűség és élményközpontúság, a műalkotás és a befogadó közötti dialóguson alapultság teszi ma is érvényessé, valamint a mai hermeneutika előfutárává ezt az elfeledett teóriát.

A *Sík Sándorra* jellemző komplex esztétai magatartásforma, az alkotó – befogadó – teoretikus attitűd további két lényegi jellemzőjét indukálja az *Esztétikának*: az egyik a módszer, a metodológia kérdése; a másik az esztétika tudományosságának a problémaköre. Mindkét területen új utakon járt, a kortársaktól eltérő, eredeti nézőpontot fogalmazott meg, s mindkét újdonságra szinte fél évszázadig idegenkedve tekintett az utókor. Ugyanakkor napjaink befogadó-központú művészetfilozófiai, esztétikai irányzatai több vonatkozásban mégis őt igazolják. Úgy vélem – és ezt a továbbiakban szeretném kellőképpen bizonyítani is –, hogy *Sík Sándor* koncepciójában a mai hermeneutikai szemlélet egyik hazai előfutárát, a mű-élmény- és befogadás-központú koncepció első jelentős megfogalmazóját ismerhetjük fel.

⁴³² *Szerb Antal: Sík Sándor Esztétikája*. Magyar Csillag, 1943. 9. szám. 563-564. o.

„egy új esztétikai elgondolás kísérlete”

Ebben a fejezetben az eddigi nyelvezettől eltérően egy, az első olvasatra tán bonyolultabbnak tűnő művészetfilozófiai, esztétikai terminológiát használok, így a nem-szakmabeli olvasóim számára ez a fejezet nehézkesnek tűnhet, amelynek feloldására csupán egyetlen javaslatom lenne: vegyék elő a primer művet, *Sík Sándor Esztétikáját* és olvassák el! Analizáló, néhol összehasonlító, esztétikatörténeti vizsgálattal azt a következtetésem kívánom bizonyítani, hogy *Sík Sándor Esztétikája* jelentős, értékes és eredeti műve a magyar esztétikatörténetnek. Hazai kortársaihoz viszonyítva eredeti és egyéni nézőpontból tekintett a művészet világára és egy új gondolati összefüggésrendszert képez esztétikai koncepciója. Érvelésemben több helyütt támaszkodom a XX. század első felének magyar művészetfilozófiai gondolkodását, annak abszolutizáló vonulatát elemző könyvemre.⁴³³ Ugyanakkor sajnálattal állapítom meg, hogy *Sík Sándor Esztétikája* a XX. század második felének esztétikatörténeti folyamatából érdemtelenül kimaradt, jelentős publicitást nem kapott, nem volt képes iskolát teremteni. Többek között e tényezők miatt is, sem a ‘szakma’, sem az utókor nem tartja e művet jelentősnek. Így koncepciójának jelentősége és értékessége melletti érvelésem alapvetően szembenáll a közelmúlt szemléletével. Eredetiségét, újdonságát nemcsak a kortárs magyar esztétikai koncepciókhoz képest bizonyítom, hanem koncepciójának progresszivitásával is, hiszen számtalan megállapítása, gondolatrendszerének élmény- és befogadás-középpontúsága analógiát mutat a mai hermeneutikai szemlélettel való összevetésben.

Bármely olvasó megbizonyosodhat arról, hogy az *Esztétika* nemcsak szintézisét adja a XX. század közepéig ívelő klasszikus elméleteknek, nemcsak egy rendszerépítő logikával bír (mintegy szemléltetve az esztétikai ‘metanarratíva’ akkor még leírhatónak vélt rendszerét), nemcsak hatalmas tudásanyagot és egy eredeti koncepciót mutat, hanem észrevétlenül – a költő és a tudós esztéta lendületes stílusával és a megírás elevenségével – a műalkotás élményszerű befogadására és értelmezésére is inspirál. Úgy gyarapítja ismereteinket a műalkotások világáról, hogy minden elméleti megállapításának szemléltetéséhez számtalan konkrét műalkotás elemző példatárát vonultatja fel. Ha valaki elolvassa ezt a munkát, nemcsak a klasszikus művészet – a zene, az építészet, az irodalom, a képzőművészet – megannyi alkotása kerülhet hozzá közelebb, hanem maguk a művészek is, hiszen a művészi alkotófolyamat megannyi titka tárul fel az alkotók ars poetica-szerű vallomásainak analizálása során. Egy-egy nagyobb és összefüggő esztétikai problémakört tárgyaló gondolatmenetében mindig sorra veszi az adott kérdés tudománytörténeti és esztétikatörténeti hátterét, s ezekhez viszonyítva halad tovább a kérdésfeltevésekben és egyéni válaszainak megfogalmazásában. Az előző részfejezetben idézett *Szerb Antal*-kritika soraival érvelnék tovább az olvasás hasznossága mellett: „Olyan érdekesítő, mintha az olvasó beszélgetne valakivel, aki sokat és bölcsen gondolkodott a művészettel összefüggő dolgokról, azokról a kérdésekről, amelyek az emberben alkotás vagy az alkotások átélése közben

⁴³³ V. ö.: Máté Zsuzsanna, 1994.

felmerülnek. És a felelet, amelyet Sík Sándor e kérdésekre ad, valahogy mindig megnyugtató, mindig a legjózanabb és a leginkább elfogadható. Az ilyen tárgyú társalgás igazi ízét a szép idézetek, a színes, sokfelől hozott példák, a lelki szemünk előtt felszálló szépséges és a tárlatokba vesző kulturális tájék, általában a művészetek csodálatos gazdagságának az érzése adják meg – ez teszi oly különösen kellemessé Sík Sándor könyvét is. Azt hisszük, hogy ebben a tulajdonságában meglehetősen magában álló, talán csak Croce Esztétikájával osztozkodik.”⁴³⁴

A fentebbi részfejezetben láthattuk, hogy a mű teoretikus ismerete és a műalkotás élménye milyen kizáró felfogásokat eredményezhet. Az esztétika történetében hasonló, ellentétes polaritású irányzat-tendenciákat tapasztalhatunk. Azaz teória, műismeret és a tapasztalati gyakorlat, a műélmény kettőssége osztja meg alapvetően az esztétikai irányzatokat: a teória, az eszme felől közelítőkre illetve a mű, a gyakorlati megvalósultság felől közelítőkre. Sík Sándor az esztétika történetén belül megfigyelhető irányzati sokféleséget e két meghatározó „elgondolásra” vezeti vissza. Adolf Hildebrandot idézve e tendencia mögött „kétfajta lélektípusú” esztétát lát. Mégpedig a tudós művészetbölcseletét, amely mindig egyedi ízlésű befogadást és „receptív” szempontból való szemlélődést takar. Másrészt az alkotó művészek művészetbölcseletét, „akik elméletileg is szakemberek, de ugyanakkor alkotó művészek is.” A költő, drámaíró Sík Sándor prioritása ez utóbbiak közé tartozik: „Az esztétika történetének legnagyobbjai közt egész sereg művészt, főleg költőt találunk, Platónról – aki legalább annyira költő, mint filozófus – Goethén, Schilleren, a német romantikusokon, Kölcseyen, Keményen, Arany Jánoson át egészen Hildebranding és Valéryig, Babits Mihályig és Kosztolányiig. Logikát és filozófiát a nagy gondolkodók, a filozófusok tudnak igazán, akiknek egész életük maga is bölcselet; a teológiában a nagy istenlátók, a próféták, apostolok, misztikusok, szentek, az etikában az erkölcs és a szeretet nagy hősei mondták a legnagyobbat és legmélyebbet: az esztétika sem várhatja másoktól a maga lényegének megvilágítását, mint azoktól, akiknek egész élete nem más, mint ennek a lényegnek állandó megtapasztalása.”⁴³⁵ Töb-bek közt ezért is nevezi koncepcióját egy „új esztétikai elgondolás kísérleté”-nek: „Ha vakmerőség volna is azt hinni, hogy ez a könyv többet, jobbat adhat az előttünk járt nagyok eredményeinél, egy jó oldala mindenesetre van: a mögötte álló esztétikai élmények viszonylagos gazdagsága.”⁴³⁶

Ma érvényes fogalmainkkal: ez az esztétika a deduktív, spekulatív, a teóriából közelítő vagy az induktív, kísérleti, lélektani esztétikai irányzatok csoportjának egyikébe sem sorolható. A XIX. század végén megjelenő „esztétika alulról” (Ästhetik von unten) irányzatának pozitívumai – a hatáslélektani, alkotás-lélektani, személyiségközpontú vizsgálódások elterjedése – ellensúlyozták a túlzott spekulativitást. A spekulatív esztéták meglátásaira azonban éppúgy támaszkodott Sík Sándor. Értelmetlennek véli az „alulról fölfelé” és a „felülről lefelé” induktív-deduktív vitát, mivel véleménye szerint: „a kutatás mindkét irányban kénytelen elindulni: fölfelé a tényektől az elvekhez, de lefelé is: a tényekben felismert elvtől vissza a tényekhez. (...) a jelenség-konstatálástól a lényegszemléletig, a tényvizsgálattól a bölcséleti értelmezésig, a viszonylagostól az abszolútumig – aztán újra vissza, immár felszereltebb szemmel, újra a tapasztalati jelenségekhez, alaposabb megértésre.”⁴³⁷

⁴³⁴ Szerb Antal: Sík Sándor Esztétikája. Magyar Csillag, 1943. 9. szám. 563-564. o.

⁴³⁵ Sík Sándor, 1990, 4. o.

⁴³⁶ U.o.

⁴³⁷ Sík Sándor, 1990, 12. o.

Az induktív – deduktív – induktív spirális szerkezetű esztétika praktikus alapja nem devalválja a teoretikus megállapításokat, sőt inkább érthetővé, egyértelműbbé teszi az egész koncepciót; stílusában pedig könnyeddé és élvezetesen olvashatóvá. Az *Esztétika* inkább egy műalkotás-használati és megértési modellt közvetít, mintsem egy deduktív, csak teoretikus gondolati képződményt. Szerb Antal mellett a viszonylag kevés számú kortársi kritika ezt a metodikából fakadó pozitívumot – szinte egyhangúan – örömmel üdvözli. A nyolcvanas évekig a marxista utókor azonban ideológiai szempontból más-képp vélekedett, tudománytalannak minősítették, kétszeres induktivitása, műélmény- és befogadó-középpontúsága miatt teóriaszegénynek vélték.⁴³⁸ A mai befogadás- és élmény-központú esztétikai elméletek szempontjából tekintve e koncepcióra, éppen hogy ez a műélmény- és befogadó-középpontúság hordozza progresszivitását, és a hazai kortárművek viszonylatában egyedi jellegét.⁴³⁹

Ha megkísérlek arra a kérdésre válaszolni, hogy miért tartotta magát a nyolcvanas évekig a ‘tudománytalan’ minősítés, akkor szükségesnek látszik egy – vázlatos – esztétikatörténeti kitekintés. Így párhuzamosan az eddig bemutatott Sík Sándor-i metodológia mellett felmerül a másik alapvető problémakör is, az esztétika tudományosságának a kérdése. Az akkori kortárs magyar esztéták a német hagyományokra építve deduktív-spekulatív módon valamely filozófiai rendszerbe építették művészetbölcseletüket, felülről közelítették a művészet, a műalkotások valóságához. A neotomista művészet-filozófusok hasonlóan ezt tették Sík Sándorral ellentétben. Így Brandenstein Béla nézeteire az arisztotelianus, neotomista, immanens objektivizmus jellemző. Metodikában azonosan, de igényesebben, megalapozottabban deduktív, metafizikus, neotomista filozófiai alapú esztétikában gondolkodott Schütz Antal, Pütröf Pál. Pauler Ákosnál dominánsan értékelméleti esztétikai megközelítéssel találkozunk, de a filozófiai, ontológiai alap itt is metafizikus, abszolutizáló teória. Sík Sándorral ellentétben művészeteteóriát akartak kidolgozni arról, ami érzéki valóság nélkül nem létezik. Legfőbb tévedésük, hogy a teóriát úgy értelmezték, az érzéki, konkrét létezőt (a műalkotást) olyan elvont fogalmakkal írták le, mely szerintük abszolút és egzakt érvényességű.⁴⁴⁰ Pedig a művészi alkotás léte és hatása éppen abban rejlik, hogy mindig egyéni (alkotásban, befogadásban egyaránt) és így mindig utánozhatatlan, megismételhetetlen marad. Sík Sándor ezt felismerve többször is hangsúlyozza: a műalkotásokról ismereteink többsége csak egyéni módon állítható, de nem bizonyítható. A bizonyosság, a bizonyítható ismeret, az objektív igazolhatóság nem az esztétikai ismeret, hanem a tudományos ismeret kritériuma a XX. század első évtizedeiben. Szerinte az esztétikai ismeret a műalkotás intuitív átélése, dekomponálási folyamatában szerzett egyéni és relatív élmény, melynek egyedüli objektívnek tekinthető mércéje maga a mű.

⁴³⁸ Mátrai László: *A két világháború közötti korszak esztétikájáról*. Művészettörténeti Értesítő, 1973. 2. szám

⁴³⁹ V.ö.: Máté Zsuzsanna: „Művészi az egész élet” – A brandensteini művészetfilozófia határtalanságáról. In: Brandenstein Béla emlékkönyv. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár IV. Szerk.: Veres Ildikó. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2002. 74-85. o.

V.ö.: Máté Zsuzsanna: *Analógiák Halasy-Nagy József és Sík Sándor művészetfelfogásában*. In: *Tanulmányok Halasy-Nagy József filozófiájáról*. Scientia Potestas, Lectum Kiadó, Szeged, 2004. 125-135. o.

⁴⁴⁰ V.ö.: Máté Zsuzsanna, 1994, 50-107. o.

Ma egyetértünk az akkori esztétikai felfogással szembenálló *Sík Sándor*-i gondolattal. Esztétikai ismereteink igazságtartalmai többnyire relatívak, hiszen ahogy a lét; a létezés megismerésének különböző módjai; így a művészet is állandó mozgásban, változásban van; hasonlóképpen a művészet különböző elméleteinek relatív 'igazságai' is ezt a mozgást követhetik, rögzíthetik, mint folyamatot. (Gondolhatunk itt arra a tényre, hogy milyen gyors váltakozás tapasztalható például az irodalom elméletének százötven éves történetében, a pozitívizmus, a szellemtörténet, a különböző formalista és strukturalista iskolák valamint korunk hermeneutikai, recepció-esztétikai és dekonstruktivista irányzatait illetően.) A művészet mint folyamat követéséhez alkalmas módszernek tűnik az induktív – deduktív – induktív spirál. A folyamat itt és most pontjainak rögzítéséhez pedig szintén alkalmasnak tűnik *Sík Sándor* komplex esztétikai, esztétai magatartásformája. Véleményem szerint, ennyiben feltétlenül figyelemreméltó és követendő a *Sík-féle* komplex esztétai attitűd és módszer.⁴⁴¹ E módszer kétszeres induktivitásának szükségessége más oldalról is bizonyítható. Az esztétikának tárgya a művészet, a műalkotások tárgyszerű, objektivizált valóságossága. Azonban a műalkotások még fiktitivásukban is valóságalapúak, hiszen tárgyük az emberek világ- és létérzése. E megkétszereződött valóságtárgy inkább gyakorlati, empirikus, tapasztalati kiindulást és visszatérést kíván, mint fordítva. Így induktív – deduktív – induktív módszere tárgyának, a művészetnek a természetéhez igazodva közelít a teória felé, a részletekből pillantja meg az egészet, a művészet folyamatát, és kétszeresen valóságalapú.

Sík Sándor esztétikájának kedvezőtlen megítélése, tudomásul nem vétele az elmúlt ötven évben feltehetően összefügg azzal is, hogy *Lukács György* is az „esztétika felülről” elvét érvényesítette. Másrészt a magyar esztétikai hagyomány – mint már említettem – *Kant*, *Schelling*, *Hegel* módszerét követve az általánosból, az egyetemes tendenciákból következtetett az egyszerűre, a műre. *Lukács György* is többször elkövette azt a hibát, hogy az általánost, a teoretikust rákényszerítette az egyesre, a műre. Sokszor elméleti megállapításaihoz keresett műveket; vagy fordítva, ha a művek nem illeszkedtek a teóriába, úgy száműzte őket az esztétikum birodalmából. Elfoglalt volt egyes irodalmi művek, irányzatok megítélésében; ami először a tragikum, majd később a realizmus-felfogásával, a nembeliség koncepciójával függött össze. Úgy tűnik, jobban érdekelte elméletének koherenciája, mint a művészet sokszínű világa. Az inkább deduktív jellegű magyar esztétikai gondolkodáson az első nagyobb törést a hetvenes években a strukturalizmus műközpontúsága hozta létre.

„Az esztétika tárgya, legfelsőbb minolta szerint, az 'igazság világával' szemben más, külön világ, következésképpen az elméleti tudomány számára csak részben és csak közvetve hozzáférhető.”⁴⁴² Ma már egyetérthetünk e *Sík Sándor*-i megállapítással, (szemben az 1960-70-80-as évek felfogásával), hiszen az esztétikának csak tudományként való felfogása valóban több vonatkozásban megkérdőjelezhető és megkérdőjelezett. Az esztétika tárgya, a művészet az alkotó – mű – befogadó triádjában szubjektív jelenség. Az esztétika

⁴⁴¹ Ezt a módszert és szemléletet igen veszélyesnek véli az egyik kortársi kritikus, *Baránszky-Jób László*. Az esztétikai igazság- és értéktartalmak relativitását „nivellálódásként”, az „értékstruktúrák megváltozásaként”, sőt „értékközömbösségre nevelésként” értelmezi. V.ö.: *Baránszky-Jób László: Sík Sándor: Esztétika*. Athenaeum, 1943. február XXIX. kötet. I. füzet 90-93. o.

⁴⁴² *Sík Sándor*, 1990, 9-10. o.

szubjektív folyamatokat (alkotás, befogadás), szubjektív megvalósultságokat (műalkotásokat), szubjektív esztétikai magatartásformákat, viszonyokat, élményeket és értékítéleteket vizsgál. A szubjektumot ezen folyamatokból kizárni, vagy objektivizálni, tudományosan dezantropomorfizálni lehetetlen. Így valóban marad a csak tudományosság megkérdőjelezése, *Sík Sándor*al egyetértve.

„Az esztétika (...) egyszerre feltételez két ritka adományt: a filozófiai elmélyedésre és a művészi odaadásra való hajlamot.”⁴⁴³ – írja *Sík Sándor* Bevezetőjében. Amit a szerző ilyen egyszerű természetességgel egybetartozónak vél az esztéta személyében, a tudós – filozófus – művész mivoltot, azt az esztétika történetében – egészen a XVIII. századig tartó – ellenségeskedésként ismerhetjük fel, ahogy erre bővebben utaltam az előző részfejezetben. A viszály, a művész – filozófus ellenségeskedés oka *lukácsi* fogalommal: a művészet antropomorf és a tudomány dezantropomorf jellege. A filozófia és az esztétika helyzete még inkább bonyolítja ezt az egyszerűnek tűnő szembenállást. Tudniillik a filozófia mintegy köztes helyzetben próbálkozik a tudományos igénnyel, de tárgya antropomorf: az ember léte, ember és valóság viszonya. A filozófia történetében természetesen egyes bölcselek tudatosan vállalták ezt az antropomorf és egyben ‘tudománytalan’ jelleget, mint például az életfilozófusok, az egzisztencialisták. Mint ismeretes, más, a tiszta tudományosságra törekvő filozófiai irányzatok, így a neopozitivisták az emberi problémákat mint álproblémákat, mint nem verifikálható, metafizikai, értelmetlen kijelentéseket elutasították. Ennek nyomán megfigyelhető a filozófia történetében, hogy az antropomorf jellegű filozófiai irányzatoknak általában van esztétikájuk, foglalkoznak a műalkotás, a művészet, az esztétikum mibenlétével. Míg a dezantropomorf jellegű filozófiai rendszerekben hiányoznak az esztétikai kérdésfeltevések, mivel tudományosan nem igazolható terrén a művészet világa. A kérdés: lehet-e művészetről, műalkotásról – kizárólagosan – a filozófia ‘tudományának’ nyelvével szólni? Itt az esztétika kövületként kanonizált definíciójának⁴⁴⁴ az egyoldalúságát kérdőjelezzük meg, éppen *Sík Sándor* egyszerűnek tűnő kijelentése nyomán. Azaz létezik-e olyan esztétika, mely a műalkotások, az esztétikum, az esztétikai elsajátítás, az esztétikai tevékenységek, az esztétikai értékek és minőségek, a művészet törvényszerűségeivel foglalkozó filozófiai tudomány? Hangsúlyozom: pusztán ‘tudomány’ lenne az esztétika?

Sík Sándor több ízben érzékelteti ezt a problémát. Az esztétikum különböző megjelenési formáit, az esztétikai elsajátítást tárgyaló fejezetek többsége megáll egy pontnál, amikor a tudós-esztéta leírása, elemzése, becslétes, alázatos munkája véget ér, mivel az esztétika olyan területéhez érkezett, amely csak átélhetőséggel, intuitív lényegmeglátással, de bizonyíthatatlansággal párosítva, szubjektíven közelíthető meg, vagy éppen megmagyarázhatatlan marad: amikor a fogalmi gondolkodást nélkülözve egy ‘nem-diszkurzív’, ‘nem-elvonó megismerő aktussal’, hanem az esztétikai intuíción ‘nem-fogalmi megismerő módjával’ közelít. Konceptiójának egyik alapvonása az, hogy az

⁴⁴³ *Sík Sándor*, 1990, 17. o.

⁴⁴⁴ „Az esztétika az esztétikum törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány.” *Esztétikai kislexikon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 177. o. vagy V. ö.: *Bárdos László – Szabó B. István – Vasy Géza: Irodalmi fogalmak kislexikona. Tanlexikon*. Korona Kiadó, Budapest, 1996. 140. o.

esztétikát ugyan filozófiai tudományként fogja fel, mégis olyan diszciplínának, amely nem csak a fogalmi megismerésre, hanem „a tudományos igazsághelvónas legteljesebb ellentétére”, „az intuícións lényegszemléletre” is alapoz, sőt alapoznia kell: „akár Croce kissé hirtelen és ellentmondást nem tűrő kijelentésein át, akár Husserl fenomenológiai, vagy Bergson metafizikai gondolatmenetén át fogjuk fel, annyi bizonyos, hogy ilyen nem-fogalmi megismerési mód van, és az esztétikai tárgy megismerésének ez a tulajdonképpeni módja. (...) Ez az intuícións lényegszemlélet a felületes ismerő számára nagyon is egyszerűnek, a másirányú gondolkodáshoz szokott tudós előtt talán túlságosan könnyűnek és felelőtlennek látszik. Vagy tudok intuitíven szemlélni – vagy nem; de ha tudok, akkor nem kell hozzá semmi tudományos felszerelés: csak neki kell állni szemlélni. Már most ki biztosít róla, hogy intuícións helyes? Hogy csakugyan azt látom, amit látni kell? Ez a módszer tág teret látszik nyitni az egyéni önkénynek, a tudományos lelkiismeretességgel szemben trónra látszik ültetni a szubjektívizmust. – A valóságban fordítva áll a dolog. A tökéletes esztétikai lényegszemlélet egyáltalán nem könnyű dolog. Már csak azért sem, mert ha biztos és termékeny akar lenni, akkor igen sokoldalú felszereltséget kíván: esztétikai fogékonyságot, a nagy alkotásokon kifinomodott ízlést, az élő művészettel való kapcsolatot, a roppant kiterjedésű esztétikai kozmoszban (művészetben és elméletben) való otthonosságot, végül a szellemi jelenséggel szemben való önátadás és elmélyedés akkora lendületét, amelyre igen kevés ember képes. Megsejteteti ezt a már legtöbb embernek (elméleti esztétikusokat is csak módjával véve ki) származó dadogása, mikor egy-egy konkrét műalkotás rájuk tett hatásáról akarnak – akár csak önmaguknak is – számot adni. Aztán meg: ez az intuitív megragadás természetesen csak az első, bár nélkülözhetetlen lépés az esztétikai tárgyak vizsgálatánál; bátran és törvényesen követhetik a tudományos gondolkodás legelvontabb fogalmi műveletei is, – kell is követniük, hiszen az esztétika tudományos rendszert akar felállítani. Az intuíciónak eredményeit igazolni kell: vagy elméleti úton, vagy használatosságuk megmutatásával. Ám e nélkül a lényegszemlélet nélkül fogni munkához, annyit jelentene, mint vértelen árnyakról készíteni fényképet.”⁴⁴⁵

Az esztétika mint tudomány és művészet egységeként felfogott diszciplína egy máig érvényes másik sajátosságát emelném ki. Sík Sándor mindig szem előtt tartja, hogy a műalkotásról szólva sosem mondható ki az ‘egy igazság’, mindig csak az éppen aktuális nézőpontból látott oldalát mutatja meg az adott műalkotás. Hogy ez mennyire érvényes meglátás, bizonyítható azzal is, hogy az elmúlt másfél évszázadban esztétikai és irodalomelméleti – művészetelméleti – irányzatok sokasága követte egymást és tudjuk, hogy egyik sem tartalmazza az ‘egy igazságot’, az egyedüli üdvözítő megismerési módszert a műalkotásra vonatkozóan, de ugyanakkor egyik sem hamis a maga rendszerén belül. Sorait idézve e gondolathoz „Az esztétikai elméletek tanulsága” című részből: „Úgy tetszik nekem, hogy a nagy, korszakos esztétikai rendszerek többé-kevésbé mind megtaláltak valamit az esztétikum mivoltából. Mind igazak és helyesek, mert mindegyikben van igazság. Korlátja valamennyinek csak az, ami Lucifer történetlátásáé Az ember tragédiájában: nem adhatnak mást, mint mi lényegük; egy szempontból nézik a vizsgált jelenséget, egyetlen ismert – másbonnan ismert – szempontból. Mint hogy pedig az esztétikum más, mint más jelenségek, egy ilyen másbonnan merített szempont csak a felje fordult oldalát, a vele rokon részeit világíthatja meg, nem

⁴⁴⁵ Sík Sándor, 1990, 16. o.

az egészet. Így aztán, bár mind igazat mondanak, valamennyien együtt sem adhatják a műre vonatkozó egész igazságot, mert ez nemcsak több, de más is, mint az ő szempontjuk.”⁴⁴⁶

Az esztétika – tudomány és művészet egységként való felfogása nem talált visszhangra az 1940-es években, sem az azt követő évtizedekben. Napjainkban a hermeneutika és az ezt követő recepció-esztétika jutott el a *Sík Sándort* igazoló felismerésig: művészetről, műalkotásokról, irodalmi művekről csak tudomány és művészet, mű-ismeret és mű-élmény, műismereti, ön- és létismereti élmény egységében lehet véleményt alkotni,⁴⁴⁷ és nem tehetünk mást, mint vállaljuk objektivitásra törekvő szubjektivizmusunkat, dezantropomorfizáló szándékú antropomorfizmusunkat.

Az esztétika napjainkban több vonatkozásban is idegennek érzi a karteziánus tudomány-eszményre építő esztétikai, művészetfilozófiai (irodalomelméleti) gondolkodást, melytől több vonatkozásban is negatívan tér el. Így például, nincs jól körülhatárolható tárgyterülete. Az, hogy mi a művészet, a műalkotás, vagy másképpen: hogy mi az esztétika jól körülhatárolható tárgyterülete, ennek eldöntését meglehetősen bonyolulttá tette a XX. század művészetének klasszikus, avantgarde illetve populáris kultúrájának az együttessége, ugyanakkor kavalkádja is. A rendszerépítő (metanarratív) esztétika megírásának lehetősége éppen emiatt, a XX. század első harmadától fokozatosan megkérdőjeleződött. Hazánkban két esztétát ismerünk, aki megkísérelte a ‘nagy esztétikai elbeszélés’ megírását: *Sík Sándort* és az 1950-es, ‘60-as években *Az esztétikum sajátosságát* megíró *Lukács Györgyöt*. (Megjegyzem, *Fülep Lajos* hosszú évtizedekig kísérletet tett egy átfogó művészetfilozófia megírására, és egy sokszorosan újrazdelt, javított 6000 oldalnyi kéziratot eredményezett e szándék.) Ha ma valamely esztétánk egy nagy ‘metanarratív’ esztétikát szándékozna megírni, akkor valószínűsíthetően olyan ‘anti-esztétikát’ írhatna, mint amelyet az egyik *Lukács*-tanítvány, *Almási Miklós* is, az 1980-es évek végén. *Almási Miklós az Anti-esztétika* című könyvében éppen a műalkotás definiálhatatlanságával indokolja azt, hogy nem lehet megírni a ‘nagy esztétikát’.⁴⁴⁸ Mivel, egyrészt pontosan nem tudjuk, mi az esztétika tárgya (mi a műalkotás), másrészt az újkor tudományoszményében megkívánt egységes terminológiának és módszertannak sem tesznek eleget napjaink művészetelméleti irányzatai, sőt olyannyira elkülönültek és áthidalhatatlannokká váltak ezek a ‘tudományos igényt’ erőltetetten fenntartó terminológiák, hogy még a ‘szakmán belüli’ olvasónak is „*madárnyelvről*” tűnnek – itt *Almási Miklós* metaforáját használom – és sokkal inkább önmaguk teoretikus legitimációjáról szólnak s nem a tárgyukról, a művészetről, a műalkotásról.

Sík Sándor, amikor úgy fogalmaz, hogy az esztétika tudomány és művészet egysége, ő a tudomány alatt valószínűsíthetően az újkori tudományoszményt érthette, és ebből a szempontból haladó ez a gondolata, hiszen már a század közepén felveti azt, amely következtetésre napjainkban eljuthattunk. Napjainkban a befogadás-centrikus irányzatok, így a hermeneutika, és a recepció-esztétika egyöntetűen vallják, hogy a mű és a befogadó közötti dialogikusságra építő diszciplína teoretikus megállapításai elvileg

⁴⁴⁶ *Sík Sándor*, 1990, 23. o.

⁴⁴⁷ *A hermeneutika elmélete*, 1987, 9. o.

⁴⁴⁸ *Almási Miklós: Anti-esztétika*. T-Twins Kiadó, 1992. 27-36. o.

műértés alapúak, így többnyire abból lesz elméleti probléma, ami megértési, értelmezési problémaként is felmerül.

Összehasonlításaimmal egyáltalán nem azt állítom, hogy *Sík Sándor* a klasszikus esztétika nagy problémáit rendre megoldotta volna; szó sincs erről, csupán felfogásának a mai elméletekhez, leginkább a hermeneutikához közelítő kapcsolódási pontjait szándékozom jelezni. Kétségtelen tény, hogy túllépve – a művészet és tudomány egységeként felfogott – esztétikán, az esztétikai viszonyrendszer hierarchizált csúcspontján az abszolút teljességet, Istent látta. Tény, hogy a művészet funkciója e rendszerben a valamely tökéletesség felé való lehetséges irányultság; az, hogy az embert rávezet(het)i egy olyan szellemi tapasztalatra, amely az abszolút tökéletes utáni vágyódásunk kezdőpontja lehet. Azonban *Sík Sándor* ezt nem teszi meg a művészet normatív követelményévé, mivel mindezt az esztétikán túllépve a neotomista filozófia és teológia alapján fejt ki.

Hogy az esztétikát a tudomány és művészet egymásbafonódásának fogja fel, az nem lemondás a tudományról, hanem igazodás az esztétikai tárgy, a művészet, az esztétikum természetéhez, melynek vannak olyan területei, melyek merőben fogalmi úton hozzáférhetetlenek. A *Sík Sándor*-i koncepció szerint az esztétikai tárgy minden tudományos vizsgálódás empirikus alapja, ahogy azt fentebb részleteztem, több esetben ‘nem fogalmi megismerő móddal’ közelíthető meg, ‘esztétikai intuícióval’. A kutatás kezdete induktív módon, esztétikai intuitív lényegmeglátással az esztétikai „*jelenségcsoporthoz*” felé irányul. Ilyenek a „*tudatfolyamatok*”: az esztétikai alkotás és befogadás jelenségei; a „*cselekvések: éneklés, zenélés, táncolás, festés, mintázás, faragás, építés, szónoklás, színjátszás stb.*”; és a „*tárgyak: művek, állatok, növények, élettelen tárgyak vagy erők csoportjai, természeti jelenségek, stb.*”. Csak ezek fenomenológiai analizálása után térhetünk rá az elvont, esztétikai viszonyokat és törvényszerűségeket feltáró, értelmező fogalmak ‘tudományos igényű’ vizsgálatára. A tudományos vizsgálódás deduktív módja szintén komplex jellegű, segítségül hívja a pszichológia, szociológia, művészettörténet, művészettechnika és legfontosabbként a filozófia döntő „*szolgálatát*”.⁴⁴⁹

„az esztétika nem boldogulhat filozófia nélkül”

Ha *Sík Sándor Esztétikájának* filozófiai, teoretikus adaptációját áttekintjük, akkor nemcsak a bőséget, hanem a sokszínűséget is észrevehetjük.

Az *Esztétika* abszolutizáló jellegét bemutatva utaltam már ennek a gondolatrendszernek neotomista filozófiai és teológiai végkövetkeztetésére. Viszont magának az esztétikai rendszernek a filozófiai bázisát vizsgálva – a többfajta elméleti hatás mellett – alapvetően a fenomenológiai szemlélet érvényesülését láthatjuk. Az intuitív lényegmeglátás, a redukció, az intencionáltság, az ember esztétikai tevékenységének vizsgálata, az esztétikai magatartások újszerű megközelítése: valamennyi fontosabb gondolatkör a fenomenológia erős hatását jelzi. A *Sík*-féle esztétika megállapításaira napjaink hermeneutikája így több esetben – mintegy – ‘rárimel’, ennek egyik nyilvánvaló oka a

⁴⁴⁹ *Sík Sándor*, 1990, 12-17. o.

közös fenomenológiai hagyomány. Erre *Az Esztétika hermeneutikai párhuzamai* című részfejezetben térek vissza.

Áttekintésemet, látszólag paradox módon, a lezáró, neotomista irányzattal kezdeném, mivel ez a filozófiai irányultság már kívül esik magán az esztétikai koncepción. Az esztétikának, mint egy olyan szellemi és érzéki tapasztalatnak a felfogása, mely Isten utáni vágyódásunk kezdőpontja; továbbá a művészi jelenségekről való elmélkedés, mely a maga természetéből adódóan az Abszolútum megközelítésének egyik módja: e skolasztikus végkövetkeztetések forrása Jacques Maritain, a XX. századi neotomizmus egyik legnagyobb alakja. Maritain hatását lehet felfedezni az alkotó – befogadó – teoretikus attitűd hangsúlyozásában is; a művészet alapvetően pragmatikus tételezésében. Igaz, lényeges eltérést is láthatunk kettőjük felfogása között, hiszen Maritainnál a művészet kizárólagosan a gyakorlati rendbe tartozik és nem a spekulatívba, míg Sík Sándor a kettő egységében gondolkodik. Maritainnál a gyakorlati rend két területre oszlik: az „*agir*”-re („*agibile*”), mint praktikus cselekedetre, ahol a tökéletes cél a morális cselekedet – és a „*faire*”-re („*facibile*”) mint az alkotó, teremő cselekedetre –, melynek tökéletességi mércéje maga a mű, mivel csak egy törvény van: a mű követelményei. Így az esztétika nem lehet spekulatív, csak gyakorlati, hiszen tárgya, a mű ellenáll a „tudományos igazságelvonásnak.”⁴⁵⁰ A XX. századi neotomisták közül Maritain mellett M. de Wulf és Mercier adaptációja látható, emellett a világhírű magyar dominikánus, Horváth Sándor műveit is sokszor idézi.

Tordai Zádor a neotomizmus három irányzatát véli elkülöníthetőnek, attól függően, hogy milyen történeti hagyományra támaszkodnak: „*egy arisztotelészi, egy tamási és egy újat, amely lényegében a mai neotomisták interpretációit foglalja magába.*”⁴⁵¹ A magyar XX. századi neotomista filozófusok és teológusok esetében, akik rendszerépítő koncepciójukban az esztétikával is foglalkoztak, részben hasonló irányzati sokféleség tapasztalható. Schütz Antal esztétikai gondolatai egyneműen tamási meghatározottságúak, Brandenstein Bélánál keveredik az ágostoni és tomista hagyomány, Pitroff Pálnál szintén. Pauler Ákos a platonizmus és tomizmus szintézisére épít. Sík Sándor koncepciója, ahogy ő fogalmaz, alapvetően „*aristotelési-szenttamási elveken nyugszik.*”⁴⁵² Ez a tomista hagyomány válik nyilvánvalóvá az *Esztétika* utolsó fejezetében. A végső következtetések közös, e hagyományon alapuló axiómája: Isten létéről a szellemi – ezen belül esztétikai – tapasztalat útján (is) meggyőződhetünk. A szépségnek – mint a létezők transzcendentális tulajdonságának, az igazság és a jóság mellett – ősforrása és ősmintája Isten. A tomista hagyományban a „*szép fogalma felcserélhető a 'lét' fogalmával, mivel a szépség alapja a 'létező' megvalósultsága, illetve formája, így másodlagos vagy származékos értelemben minden létező szépségnek nevezhető. (...) A létezők nem abszolút módon szépek. Az ember azonban – valamiféle bomályos sejtés formájában – 'tud' a feltétlen szépségről is.*”⁴⁵³ A véges létezők (ide tartoznak az ember alkotta műalkotások is) és a feltétlen Lét kapcsolatának módját „*filozófiailag a részesülés,*

⁴⁵⁰ Jacques Maritain: *Art et Scolastique*. Paris, 1935. 34-40. o.

⁴⁵¹ Márkus György – Tordai Zádor: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Gondolat, Budapest, 1972. 153. o.

⁴⁵² Sík Sándor, 1990, 5. o.

⁴⁵³ Turay Alfréd: *Lételemélet*. Debrecen, 1984. 128-131. o.

az immanencia és a transzcendencia, valamint az analógia fogalmának tükrében” értelmezik. A skolasztikus filozófia megfogalmazásában Isten a létezők alapja, s egyszersmind a létet felülmúló, transzcendens, tökéletes valóság is. A véges létezők, az emberi teremtmények Istentől kapott transzcendentális tulajdonságai: az igazság, a jóság és a szépség. Mindhárom említett érték ősforrása és ősmintája, az Abszolút Igazság, Jóság, Szépség: maga Isten, a feltétlen lét. Bár a létezők világa csak tökéletlen formában, hiányosan megvalósítva, relatívan hordozza magában az Igazat, a Jót és a Szépet, mégis az ember viszonyító mértékként, sejtés formájában tud ezek Abszolút, tiszta megnyilvánulásáról (Istenről), skolasztikus fogalommal: ezen értékek létesítő – etiológiai – okáról.⁴⁵⁴ *Sík Sándor* e tomista hagyományt követve az esztétikai alanyok apriori jellegét; az alkotás és a befogadás folyamatának bizonyos mozzanatait; az esztétikai tetszést és az ítélkezést; a szép, a harmonikus iránti emberi, megmagyarázhatatlan vonzódást egy esztétikán kívüli ontológiai alapra, Istenre, mint létesítő okra vezeti vissza.

Az ideológiai szempontú kritikák a neotomista esztétikai irányzathoz vélik besorolhatónak *Sík Sándor* koncepcióját.⁴⁵⁵ A hazai esztétikatörténetben a neotomizmus esztétikai irányzatáról az 1880-90-es évektől beszélhetünk. S bár mellékágnak vélhetnénk, de abban az időben képviselőik mégis igen nagy hatással bírtak, mivel az egyházi és a nem egyházi felsőoktatásban a filozófia tanárai voltak, egyetemi és akadémiai szinten a hivatalosan támasztott igényeknek megfelelően bölcselekdedek a művészetről, így ezek a tényezők megnövelték hatókörüket. A századvégen *Martin Péter* és *Piszter Imre* neotomista esztétikája említhető meg,⁴⁵⁶ a XX. század első felében pedig *Brandenstein Béla*, *Pitroff Pál* és *Schütz Antal* teóriája emelhető ki.

Sík Sándor munkája azonban nem tekinthető csak és kizárólagosan neotomista esztétikának. Önismétlés árán ugyan, de ismét megállapítom: kétségtelen, hogy jelen van a neotomista filozófia hatása, de nem az esztétikán belül, hanem gondolatmenetében végső, létesítő okként tételeződik az isteni Abszolútum. Nem véletlen, hogy művén belül ezt szerkezeti elkülönítéssel is jelzi, mivel könyvének utolsó XI. fejezetében (*Az esztétika végső kérdései*), annak harmadik alfejezetében (*Az esztétikai abszolútum*) jut el ezekre a filozófiai és teológiai következtetésekre.

Az esztétika szűkebb területén tényszerűen nem jelenik meg sem a neotomizmus, sem a kereszténység szellemisége. Esztétikai kérdésfeltevéseit és válaszait azonban mégis egy abszolutizáló szemlélet, az abszolútum keresése, és a reduktív gondolkodás jellemzi. Fentebbi állításom nemcsak magával a koncepció jellegzetességeivel bizonyítható, hanem azzal is, hogy mennyiben tér el ez a felfogás a kortárs neotomista esztétikától, így *Pitroff Pál*, *Schütz Antal* és *Brandenstein Béla* teóriájától. Egy-két különbözőséget vázolnék a továbbiakban. A neotomistáknál a művészet direkt módon Isten létét bizonyítja, feladata, hogy elvezesse a befogadót az isteni jelenvalóság szellemi megtapasztalásához, így az esztétikum nem más, mint Istenhez vezető út. *Sík Sándor* szerint a művészet, egyetemessége révén, elvezethet ugyan az isteni szellemiség tapasztalatához, de

⁴⁵⁴ U.o.

⁴⁵⁵ V.ö.: *Mátrai László: A kultúra történetisége*. Gondolat, Budapest, 1977. 321-329. o.; *Lackó Miklós: Szellemi irányzatok és társadalomtudományok a két világháború között*. Valóság, 1975. 3. szám, 3-5. o.

⁴⁵⁶ *Nagy Endre: A magyar esztétika történetéből. 1849-1919*. Kossuth, Budapest, 1987. 256-268. o.

mégsem gondolja ezt a művészet vagy a művészi hatás feladatának, nem tartja egy esztétikán belüli követelménynek. A neotomisták erős spekulativitásával szemben nála a műalkotások induktív-deduktív, majd ismételten induktív jellegű megközelítése érvényesül, tehát ez az elmélet kétszeresen is a művészet tényleges gyakorlatához kötődik. Nemcsak módszerében, hanem esztétai beállítottságában sem nevezhető spekulatívnak, mivel egy sajátos és összetett kutatói attitűd jellemzi, az alkotói, befogadói, és a mindezekben elmélkedő, gondolkodói magatartás. A neotomista elméletek a művészet ontológiai aspektusa felől kérdeznak: miért szükségszerű a művészet létezése; fejlődik-e, ha igen, merre tart; milyen a művészet és a valóság, valamint a valóságfelettség kapcsolata. *Sík Sándor* esztétikai koncepciója ezen alapvető ontológiai irányultsággal szemben fenomenológiai szemléletű – ahogy ezt az alábbiakban bizonyítani is szeretném –, tehát elsősorban az esztétikum és az esztétikai minőség megismerési folyamatát elemzi, akár az esztétikai alanyok (alkotó, befogadó), akár az esztétikai tárgy, a műalkotás oldaláról. Az esztétikai alany és a tárgy között létrejött megismerő folyamaton belül vetődik csak fel az ontológiai aspektus. De egészen más összefüggésben, mint neotomista kortársainál: az esztétikai élmény az, amely minden esztétikai, a műre irányuló megismerő folyamatnak az ontológiai, a létesítő és a létben megtartó tényezője, akár az alkotó, akár a befogadó nézőpontjából. Így az alkotás vagy a befogadás szempontjából a műalkotás, mint műismereti, önismereti és létismereti élmény határozható meg. Látható, hogy az ontológiai aspektus kizárólag a műalkotás létezési módjával, élményen alapuló jellegével függ össze, s nem teológiai irányultságú.

Összegezve: *Sík Sándor* élmény-esztétikájában a keresztény szellemiség és a neotomizmus csak az esztétikán kívül jelenik meg, a felvetett esztétikai problémák nyitottságát az utolsó fejezetben zárja le, így egyben áttér a neotomista filozófia és teológia, valamint a keresztény hit területére. A műalkotások konkrét, empirikus vizsgálatának végső következtetéseit egyetlen neotomista elvhez kapcsolja – eltérően a többi kortárs neotomista gondolkodótól –; mégpedig Istenhez, mint létesítő (etíológiai) okhoz, aki minden felfedett esztétikai dichotómia, ellentmondás és bizonyíthatatlanság feloldása és megoldása is egyben. A dichotómikus esztétikai problémáknál több esetben megfigyelhetjük, hogy vázol egy ok-okozati gondolatsort, melynek végső lépcsőfoka – az Abszolútumra, az Istenre utalás – előtt hirtelen megáll, nyitottan hagyja a problémakört és csupán utal az emberi relativizmusra, a titokzatosra, a megfeythetetlenre, a megmagyarázhatatlanra. Ilyen szándékos le nem zártságot, tehát esztétikán belüli dichotómikus nyitottságot tapasztalhatunk az esztétikai alany apriori jellegéről szóló gondolatmenetében, a valóság önmagában-való esztétikai jellegének bemutatásában, az esztétikai forma mint szellemi reláció értelmezésében, az alkotás és a befogadás végső fokon titokzatos folyamatának értelmezésében vagy az esztétikai ízlésről és értékekről szóló gondolatmenetében. *Az esztétikai abszolútum* részben az esztétikai apriori kategóriájával szemléltettem e neotomista lezártaságot, most nézzünk más konkrét példát! *Sík Sándor* a műalkotás létezésének alapvető paradoxonát – a műalkotás van, de esztétikai létezése mégiscsak az esztétikai alany és tárgy egymásba-válásakor jön létre – az Abszolútumban véli feloldhatónak. A műalkotás paradox létezése annyit jelent, hogy például egy vers, ha senki sem olvassa, tárgyi mivoltában, szöveggként létezik ugyan, azonban ez a létezés csupán potenciális, lehetséges lét, hiszen valójában csak akkor él,

létezik ez a műalkotás, ha van olyan befogadó, aki olvassa, értelmezi, tehát aki élteti és értékeli, és ez a létezés annyifajta, ahány befogadója van. Így a valóságban a műalkotás relatív létezéséről és relatív értékéről beszélhetünk. Az abszolút létezésben és abszolút érvényességben „*érték és valóság egy*”⁴⁵⁷, a műalkotás relatív léte és értéke nem valósíthatja meg, de feltételezi az Abszolútumot; mintegy vég nélkül közeledik hozzá. Neotomista konvenciókat alkalmaz, amikor az alkotásban, a befogadásban, az esztétikai értékben, a mű létében a meghatározhatatlan, tovább már nem elemezhető mozzanatok az Abszolútumból való relatív részesedéssel magyarázza. S mivel e részesedés különböző fokozatú relativum, így az esztétikában felfedezett paradoxonok léte is szükségszerű. Tehát ezek – a teológia nézőpontjából látszólagosnak tűnő – esztétikai antinómiák tulajdonképpen Isten létezésének és teremtésének evidenciáját bizonyítják. Az esztétikai alanyok magatartása, mivolta Abszolútumot feltételez; az alkotás tevékenységének megmagyarázhatatlan jelensége Isten létét bizonyítja; az esztétikum apriori isteni létesítőre utal. Hasonlóan a műalkotás formája, mint szellemi valóság is az Abszolút létesítőre utal. A forma ontológiájáról írva a következőképpen jut el a végső okhoz: „*Ha tehát valahonnan létrejöttek, de sem a 'világban', sem az alkotó művész egyéniségében nincsen meg létrejöttük magyarázata, szükségképpen egy harmadik forrást kell felvenniük, amely a tudattól is, a 'világtól' is különbözik, amelyből mindkettő veszi a saját formáit: az esztétikumnak bizonyult, tehát formált világ is, az esztétikumnak bizonyult és esztétikailag alkotó (tehát formált és formáló) ember is. Mivel pedig a formák nem konkrét valóságok, hanem elvont viszonyok, tehát szellemi valók, ez a forrás is csak szellem lehet. Ez a szellem pedig végelemzésben nem lehet más, csak az Abszolútum. A formák ugyanis egész mivoltukban és hatékonyságukban paradox jellegűek. Egyfelől annyira viszonylagosnak mutatkoztak, hogy nem is beszélhetünk a formáról, csak formákról, formaelemekről és forma-kombinációkról, – mégis, ugyanakkor, amikor az alkotásban teljesen egyediek, sőt ők teszik az alkotást igazán egyedivé, másfelől az abszolút érvényesség igényével lépnek fel. Térben és időben fejtik ki hatékonyságukat, mégis a formált materiát éppen a megformálással mintegy kiemelik a tér és idő esetlegességéből, tértől független léte, időtől felszabadult életet adnak a tehetetlen materiának. A mű, a formált matéria, önmagában befejezett egész, önmagának elégséges, és – amint egyszer megformáltatott – minden mástól független valóság. A térbeli anyagok rendetlen és 'véletlen' folyamatai: szuggerálják a relativitást, a 'másképpen is lehetne' érzését. Mégis: a mű szigorúan egyértelmű, félreérthetetlenül hirdeti magáról: ez a mű, önmaga, csak így és csak a maga módján lehetséges, – sem elvenni belőle, sem hozzátenni nem lehet igazi lényének megsemmisítése nélkül; egyszerre szabadságot és szükségszerűséget szuggerál. Nem abszolútumok a művek – emberi dolog nem lehet abszolútum – de valami abszolút mégis van bennük: abszolútumra utalnak. Mindenesetre olyan jelenség ez, amely a relativumon túlra mutat és a relativumban nem találja elégséges magyarázatát.*”⁴⁵⁸

S ahogy ezt az *Az esztétikai abszolútum* részfejezet kapcsán már említettem, Sík Sándor szerint a maradandó művészetnek nem feladata az Istenhez való eljutás, csupán a minden művészi tevékenységre jellemző egyetemes irányultság. Mely lehetőségképpen tartalmazhatja az Abszolútum felismerését, de az eddig való eljutás nem esztétikai norma. S bár következtetéseinek reduktív végoka az isteni Abszolútum, mely felé

⁴⁵⁷ Sík Sándor, 1990, 455. o.

⁴⁵⁸ Sík Sándor, 1990, 452-453. o.

minden létező törekszik, de mégis látja, hogy ez már az esztétikából filozófiába, a filozófiából a teológiába átvezető hit-kérdés, éppen emiatt nem állítható fel esztétikai követelményként.⁴⁵⁹ Ez az esztétika így nyitottabb és toleránsabb világnézeti szemléletű, mint neotomista kortársaié.

Most térjünk rá magának az esztétikai koncepciónak a filozófiai hátterére! Az egyik kortársi kritikus, *Baránszky-Jób László* szerint a filozófiát illetően meglehetősen „*dilettantisztikus tárgyalásmód*”⁴⁶⁰ jellemzi *Sík Sándort*. A felületes szemlélő mégis inkább egy eklektikusságot láthat, mintsem dilettantizmust. E véleményekkel szemben, ha alaposabban összevetjük az egyes elméleti hatások jellegét, akkor egy domináns fenomenológiai meghatározottság és annak alkalmazott, sőt továbbfejlesztett koncepciója látható. E koncepcióban érintőlegesen jelenik meg a szellemtörténetnek (*Croce, Spranger, Dilthey*); a pszichológiai esztétika beleérzéselméletének (*Lipps, Volkelt, Dessoir, Vischer, Henri Delacroix*)⁴⁶¹; valamint a neokantianizmusnak az adaptációja (*Rickert, Cohen*). Az újkantianus *Cohen* és *Rickert* gondolatait az utolsó, *Az esztétika végső kérdései* című fejezetben fedezhetjük fel. *Cohen*hez hasonlóan *Sík Sándor* is az esztétikai értékélmény lényegét a szubjektumban, a tudat alapsajátosságában látja, de *Cohen*től eltérően, az alanyi tudat apriori természetét az Abszolútum etiológiai bizonyításához kapcsolja. Az érvényesség, az érték világa és a valóság „*érintkezik az értékélményben*”, mégpedig kétféleképpen: „*az alkotás és az újraalkotás aktusában, amikor az érték szubjektív értelemben megvalósul. És érintkezik az értékvalóságban: a műben, a tárgyi értelemben vett szépségben, amelyben bizonyos értelemben már meg is valósult. Az értékélményben és a műben tehát azt kell mondanunk, hogy az érték immár nemcsak érvényes, hanem az elsőben érvényesül, a másodikban már érvényesült is, vagyis relatív – emberi módon – valósággá vált. Az érték így az esztétikumban belép a valóság rendjébe. A valóság pedig felemelkedik az érvényesség világába. Értéknek és valóságnak ez az egymáshangoltsága is, az értéknek ez a relatív megvalósulása is: végső fokon az esztétikai Abszolútumra utal, mint a valóságnak és értéknek abszolút egységű közös forrására.*”⁴⁶² Az értékélmény lélektani szubjektív mozzanata *Sík*nél az „*érték-igény*” és az „*érték-irányulás*.”⁴⁶³ Az igény és irányulás adva van az ember apriori természetével, az „*embermivolttal*”. Az értékélmény ontológiai státusa az értékérvényesség, mely az ember relatív jellegéből adódóan Abszolútumot feltételez. *Sík Sándor* részben elfogadja azt a *rickerti* gondolatot, hogy a valóság egyik szférája az értékek birodalma, de azt már neotomistaként nem, hogy ezek nem léteznek, csupán érvényesek: „*az érték érvényes, de nem létezik, feltétlenül áll a relatív létre, de ellentmondást tartalmaz az abszolút létre alkalmazva. A relatív létezés éppen relatív voltánál fogva nem valósíthatja meg az abszolút normát, csak vég nélkül közeledhetik feléje; ránézve az érték érvényes, de nem létező. Am az abszolút lét azért ab-*

⁴⁵⁹ *Sík Sándor*, 1990, 447. o.

⁴⁶⁰ *Baránszky-Jób László: Sík Sándor: Esztétika*. Athenaeum, 1943. I. füzet 90-93. o.

⁴⁶¹ Ez utóbbi irányzat forrása – a mű létformája egyenlő annak élményformájával – *Sík Sándor*-i gondolatnak. A *Dessoir* által „*psychognosissnak*” („*Seelenkanst*”) nevezett lélekismeret az alapja az „*egyéni állandó*” fogalmának.

⁴⁶² *Sík Sándor*, 1990, 444. o.

⁴⁶³ *Sík Sándor*, 1990, 455. o.

szólít, mert nincsen benne megvalósulandó megvalósulatlan: megvalósult az érték is. Benne érték és valóság egy.”⁴⁶⁴

Az *Esztétika* koncepcióját – a szellemtörténeti, pszichológiai és a neokantiánus hatások kétségkívül tapasztalható eklektikussága mellett – mégis döntően befolyásolta és meghatározta a *bergsoni-crocei-husserli* intuíció-felfogás; a posztmodern hermeneutika egyik előfutárának, *Schleiermacher*ek a megértésmélete; és a fenomenológiai (*Edmund Husserl* követői *Moritz Geiger* és *Rudolf Odebrecht*) áramlat hatása. A továbbiakban e három teoretikus irányultság együttesen realizálódó hatását mutatnám be *Sík Sándor* koncepciójában. Előzetesen megjegyezve: e három gondolatkör megállapításai nem pusztán átvételként jelennek meg, hanem egyéni felfogásának organizált elemeiként.

Az *Edmund Husserl* rendszerén alapuló fenomenológiai esztétikai irányzat leíró jellegű módszer, az ‘én megismerem a jelenséget’ tevékenységre utal. A jelenség itt nem más, mint az esztétikai alapélmény, amely mindig az alany (alkotó és befogadó) és a tárgy (műalkotás) megvalósuló egysége. Ennek az egységnek, az alany részéről a tárgyra irányuló ‘intencionáltságnak’ keresi *Sík Sándor* a lehetőségi feltételeit, mind az alany, mind a tárgy oldaláról. Tulajdonképpen e *husserli* intencionáltság esztétikai interpretációjával analóg a *Sík Sándor*-i koncepció szerkezete. A centrumban az esztétikum áll: alany és tárgy egységének, az esztétikai élmény jelenségének az analizálása. A *husserli* intencionáltság alapján értelmezett esztétikum azonos az alany (alkotó és befogadó) és a tárgy (műalkotás) között létrejött egységgel, azaz magával az esztétikai élménnyel. Hasonlóan ez az esztétikai élmény – akár alkotói, akár befogadói oldalról – a műalkotás létben tartó mozzanata, valamint ez az esztétikai élmény az alapja és a megtartója minden további esztétikai megismerő folyamatnak. A centrumot öt koncentrikus kör tágtíja, melyekben *Sík Sándor* keresi ezen egységnek a tudományos igényű magyarázatát, azaz alany és tárgy egymásba-válásának lehetőségi feltételeit, mint esztétikai törvényszerűségeket. *Husserli* szemlélet érvényesül e felfogásban akkor is, amikor elsődleges reflexióként sohasem csak a művet, a tárgyat elemzi, hanem az esztétikumot, így az alany és tárgy között létrejött megismerési folyamatra, a köztes térre hajlik vissza. Ebből fakad az *Esztétikának* az a sajátossága, hogy a ‘felfedezett’ esztétikai törvényszerűségek érvényesülését mind az alkotó, mind a befogadó, mind a mű szempontjából elemzi.

Husserl a fenomenológiát általános tudományelméletnek szánta, módszerét az esztétikában nem alkalmazta. *Moritz Geiger* az elsőik között volt, aki megkísérelte *Husserl* fenomenológiáját az esztétika területén is érvényesíteni. *Zugänge zur Ästhetik* című, 1928-ban megjelent könyve gyakran idézett mű az *Esztétikában*. A *geigeri* fenomenológiai esztétika nem a ‘többség’ esztétikai élményeit vizsgálja, nem a consensus gentiumot, hanem a ‘fenomenális’ élményt, mely értelmezésében a lényegre hivatott megragadni, mégpedig az intuícióra utalva. *Sík Sándor* az *Esztétika* *Bevételezésében* könyvének módszereként jelöli meg az esztétikai jelenségek e lényegkutató, fenomenológiai szemléletét és az előfeltételek visszafelé kutatását, mint redukciót. Ahogy azt az előző fejezetben részleteztem, e teória az esztétikai élmény vizsgálatát állítja középpontba, melynek megismerését elsősorban ‘egy nem fogalmi’ úton, az intuíciós lényegszemlé-

⁴⁶⁴ U.o.

lettel véli elérhetőnek. Így joggal nevezhető a *Sík Sándor*-i koncepció – az esztétikán belül maradván – élmény-esztétikának. Bár a szakirodalom egy része⁴⁶⁵ tiltakozik e *Hanák Tibortól*⁴⁶⁶ kapott megnevezés ellen, mégis, ahogy a fentebbiekben láthattuk, indokolható, sőt mi több, találó ez a minősítés.⁴⁶⁷

A hivatkozások mennyiségét tekintve a legtöbbet idézett, adaptált fenomenológus *Rudolf Odebrecht*.⁴⁶⁸ Magyarul, 1935-ben *Baránszky-Jób László* írt értő tanulmányt *Odebrecht* esztétikai rendszeréről.⁴⁶⁹ *Odebrecht* kiindulópontja az, hogy a műalkotás olyan fenomenális struktúra, mely szubjektumnak és objektumnak eleve meghatározott, predesztinált élményösszefüggése. A műalkotás fenomenális struktúrája több szinten rétegezett. Ha a befogadó tudata találkozik a mű valamely rétegével, csak ekkor kerül vele esztétikai viszonyba, majd ennek során a mű többi rétegét, „zónáját” is előhívja, elindítva egy bonyolult „oszilláció” folyamatot a tárgy és az alany között.⁴⁷⁰ Így a műalkotás mindig több, mint amit a művész ki akart fejezni és mindig más, mindig képes megújulni, hiszen jelentését az esztétikai alany és tárgy egymásba-válásában, azok minőségének a függvényében kapja. Csak akkor válik egy műalkotás esztétikai tárggyá, így az alany műélményévé, ha az rezonál valamely rétegére, ha a befogadó „zónatudata”, illetve annak valamely rétege rokon a művész ‘zónatudatával’.⁴⁷¹

„az egyéni állandó”

Sík Sándor Esztétikájának központi kategóriája az „*egyéni állandó*”, melyben a *dessoiri* lélekismeret, az *odebrechti* rétegezethez és zónatudat, valamint a *schleiermacheri* ‘kongenialitás’ elve kapcsolódik egybe, de olyan formában, hogy egy új típusú és igen jól alkalmazható kategóriarendszer konstruálódik. *Odebrecht* nem dolgozza ki a zónák rendszerét, csupán jelzi mivoltukat: mint például a heroikus, mítikus, misztikus, pasztorális, apollói, dionüoszai zónákat. A zónák kettős, illetve hármas léttel bírnak. Először zónák, mint rétegek a tárgyban, azaz a műalkotásban. Másodszor zónatudatok az alany oldaláról: az alkotó zónatudata és a befogadó zónatudata. Az alkotó zónatudata tárgyasztódik a műben, amelyet a hasonló zónatudatú befogadó képes esztétikai élményként előhívni a műalkotásból. *Odebrecht* koncepciójára alapozva *Sík Sándor* a zónát, a réteget a zónatudat felől közelíti meg, az ő terminológiájában ez az „*egyéni állandó*” jelenti. Az „*egyéni állandó*” az alany részéről a világkép, életérzés, sorsérzés, egyéni morál: az énnel szemben való, viszonylag állandó jellegű állásfog-

⁴⁶⁵ Rónay László: *Sík Sándor irodalomszemlélete*. Tiszatáj, 1991. 5. szám 52. o.

⁴⁶⁶ Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1993. 289. o.

⁴⁶⁷ V.ö.: Máté Zsuzsanna: *Sík Sándor élmény-esztétikájáról*. In: *A magyar művelődés és keresztyénység. La civiltà ungherese e il cristianesimo III*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt. Budapest – Szeged, 1998. 1480-1487. o.

⁴⁶⁸ Rudolf Odebrecht: *Grundlegung einer Aesthetischen Werttheorie*. Berlin, Reiter – Reizhard. 1927.

⁴⁶⁹ Baránszky-Jób László: *Az esztétikai értékélmény lényegelemzése. Rudolf Odebrecht esztétikája*. In: *A művészi érték világa*. Budapest, 1987. 123-136. o.

⁴⁷⁰ Rudolf Odebrecht: id. mű 134. o.

⁴⁷¹ Rudolf Odebrecht: id. mű 175. o.

lalása.⁴⁷² *Sík Sándor* kísérletet tesz ezek tipizálására. Világképe alapján az alany, a szubjektum lehet objektív, szubjektív vagy transzcendens, illetve ezek altípusai: empirikus, pszichologista, kollektivista, bölcselő, misztikus, anomista, panteista, teocentrista. Létérzése alapján: romantikus, naiv, klasszikus. Sorsérzése alapján: nyugvó, vagy dinamikus, ezen belül tragikus, komikus, humoros.⁴⁷³ E felsorolás igen vérszegény kivonatát adja annak a több mint 60 oldalon keresztül ívelő alapos jellemzésnek, amelyben a szerző az „*egyéni állandó*” típusait és formaelveit sorra veszi. Ahogy az ismertető részletezéstől, úgy attól a feleslegesnek tűnő dilemmától is tekintsünk el, hogy e típusok teljességgel átölelik-e az összes lehetséges alkotói, befogadói alkatot. Nyilván nem, bár *Sík Sándor* szerint a négy alapelem különböző altípusai sok-sok kombinációt írnak le. Igen tanulságos az „*egyéni állandó*” fogalomkörében az a bizonyítás, hogy az „*egyéni állandó*” alanyi oldalról (az *odebrechti* zónatudat) és azok típusai formaelvekként realizálódnak a műalkotásban, rétegekké tárgyiasítódnak. *Sík Sándor* az „*Esztétikai forma*” című fejezetben azt vizsgálja, hogy az alkotó különböző egyéni állandói milyen tipizálható formaelveket vonzanak, azaz mai terminológiával, milyen formai eszközökkel, mechanizmusokkal kódolja a művész az alkotásba egyéni állandóját: világképét, létérzését, sorsérzését, moralitását. Így az esztétikai tartalmak egyéni állandói meghatározott típusú formaelveket indukálnak. Szintén *odebrechti* ihletettséggű az a gondolat, hogy az egyéni állandó által indukált formaelvek elsősorban nem a műalkotás ábrázolási vagy kifejezési formáit (rétegeit) befolyásolják, hanem a műalkotás jelentését, *Odebrecht*-nél jelentésváltozását. Pontosabban az alkotó egyéni állandójának, zónatudatának érvényesülése, mint folyamat, az alkotás során az ábrázolt tárgyi formából fokozatosan átmegy a kifejezés, az alakításformára majd a hatásformára, amely már a jelentésben, a jelentésváltozatokban realizálódik a befogadó alany részéről. Mindkét esztétánál az az élményfolyamat, melyben a holt műalkotás esztétikummal bíró tárgy lesz, az alanyi egyéni állandók vagy zónatudatok összeillő vagy kevésbé összeillő találkozásának egyfajta variációja, mely alapvetően befolyásolja a mű többfajta értékelését és értelmezését. Mindkét esztétánál a közös elméleti forrás: *Schleiermacher*.⁴⁷⁴

Az *odebrechti* és *Sík Sándor*-i kategória összehasonlítása után most nézzünk egy-két konkrét példát a *Sík*-féle „*egyéni állandó*” konkrét típusaira! E felfogás igencsak eltér a kor szemléletétől. Megelőlegezi végeredményében azt az elméleti felismerést, amelyre alig két évtizede jutott a magyar művészetelméleti, esztétikai gondolkodás a hermeneutika segítségével: így feltételezi a műalkotás többfajta értelmezési lehetőségét; ezzel együtt az ‘egy igaz’ interpretáció elvetését; egyben elutasítva ‘a mit is akart mondani a szerző?’ pozitivista hagyományozottságú kérdésfeltevését. Azonban *Sík Sándor* nemcsak deklarálja a többértelműség tényét, hanem keresi is annak magyarázatát. Ennek lényege, hogy az alkotói, befogadói „*egyéni állandó*” találkozása (24 típuslehetőség variációja az egyik oldalon, és 24 típuslehetőség a másik, a befogadói oldalon) a mű jelentésének számtalan variációját adhatja az esztétikai alanyok oldaláról; a két egyéni állandó összeillő vagy kevésbé összeillő találkozása pedig meghatározza – és így sokszínűvé

⁴⁷² *Sík Sándor*, 1990, 143. o.

⁴⁷³ V.ö.: *Sík Sándor*, 1990, 140-175. o.; 212-234. o.

⁴⁷⁴ V.ö.: *Máté Zsuzsanna*, 1994, 16-20. o.; 58-60. o.

teszi – a befogadói esztétikai értelmezéseket és értékeléseket. Egyéni állandó típus a világkép alapján például az „objektív típusú” művész vagy befogadó, aki a tárgyi valóságra koncentrál. Ezen belül az „empirikus típus”, mint *Boccaccio* vagy *Mikszáth* úgy ábrázolja a világot, amint van, amilyennek látszik, hasonlóan az empirikus típusú befogadóhoz, aki szintén úgy fogja fel a műalkotást, amint van, „nem gondol hozzá” semmit.⁴⁷⁵ Az objektív világképek másik csoportja az esztétikai jelentés szempontjából a „pszichologista típus” – mint *Shakespeare*, *Balzac*, *Stendhal* – akik minden jelenség, jellem, cselekvés mögött az „állandó lelki magatartást” keresik illetve azt ábrázolják. *Sík Sándor* második nagy csoportként a „szubjektív” világképű esztétikai alanyokat különbözteti meg, akiket minden csak annyiban érdekel, amennyire énjével kapcsolatban áll. *Babits* mellett *Ady*ban látja ezt a végtelen egocentrizmust.

„Mindkét típus – csoporttól lényegesen különbözik az a harmadik ‘állandó’, amely a dolgokat sem nem magukért, sem nem önmagáért értékeli, hanem valami másért, ami ‘mögöttük’ van!”⁴⁷⁶ Ez a „transzcendens” típus, mely több altípussal is bír: így a „kollektivista” – aki szerint egy műalkotás attól jelentős, ha egy magasabb rendű közösségnek (kor, faj, osztály, nemzet, korstílus) a terméke, megvalósítója. *Sík Sándor* megjegyzi, hogy a „kollektivista” világkép a befogadónál, de kiváltképp a „hivatásos” befogadónál, kritikusoknál igen sokszor torz formában jelenik meg, egyoldalúan a műalkotás jelentésrétegének kollektív elhivatottságát veszik figyelembe. „Kollektivista” típushoz sorolja a szerző *Aranyt*, *Petőfit*, a népi írókat. A transzcendens típushoz tartozik a „bölselő” is, akit valamilyen filozófiai világszemlélet iránti elhivatottság jellemez, mint *Csokonait*, *Madáchot*, *Komjáthy Jenőt*, *Flaubert-t*. Végül transzcendens a „misztikus” is, aki „az empirikus valóság mögött egy semmivel sem kevésbé reális nem-érzékelhető ‘magasabb’ valóság világát látja”.⁴⁷⁷ Animistaként misztikus *Ady*, panteistaként *Goethe*, teocentristaként misztikus *Szent Ágoston*, *Pascal*, *Dante*, *Milton*.

A műalkotás jelentését alapvetően befolyásolja egy másik (alkotói, befogadói) egyéni állandó: az életérzés, mely az én viszonyát jelöli az emberi létezés problémáival kapcsolatosan. Háromféle lehet: romantikus, naiv, klasszikus; ezek valamelyikébe a legtöbb ember „besorolható”. A romantikus életérzésű ember „lelkileg egyensúlytalan”, de állandóan keresi az egyensúlyt. Ő a problematikus ember, a nyugtalan, az örök kételkedő, aki mindig valamiféle „létalap” után kutat, melyet megtalálhat filozófiában, vallásosságban, hedonizmusban vagy éppen a képzeletben. A naiv életérzésű ember, mint *Petőfi* vagy *Jókai*, *Gárdonyi*⁴⁷⁸ „innen marad a problémákon, meg sem látja, fel sem veti őket”, sőt ebben a lelkialkatban „föl sem merül az a gondolat, hogy valami másként is lehet, mint ahogy ő látja”.⁴⁷⁹ A harmadik, a klasszikus lelkialkatban nyugalom „bonol”, harmónia, bár látja az élet problémáit, de kívül marad, mint *Goethe*, *Ágoston*, *Pascal*.

⁴⁷⁵ *Sík Sándor*, 1990, 149. o.

⁴⁷⁶ *Sík Sándor*, 1990, 151. o.

⁴⁷⁷ *Sík Sándor*, 1990, 152. o.

⁴⁷⁸ A *Gárdonyi, Ady, Probátszka* című részben részleteztem *Gárdonyi* naiv realizmusának életérzését, szemléltetve azt, hogy az *Esztétika* e kategóriáját már a 20-as évek végén ebben az értelemben használja a szerző.

⁴⁷⁹ *Sík Sándor*, 1990, 156. o.

Mint már említettem, az alkotó és a befogadó egyéni állandóiból felépült variációs viszonyrendszerrel véli „leírhatónak” *Sík Sándor* a műalkotás többfajta jelentésének realizálódását. Az *Esztétikai forma* című fejezetben, a szerző azt vizsgálja, hogy az alkotó különböző „*egyéni állandói*” milyen tipizálható formaelveket vonzanak, azaz milyen formai eszközökkel kódolja a művész az alkotásban egyéni állandójának elemeit. Így az esztétikai tartalom alanyi egyéni állandójának minden típusához tartozik egy azonos nevű formaelv is. Konkrétabban egy-két példával: a klasszikus életérzésű művész alkotói folyamatát tudatos és tudattalan elemek „*egyensúlya*” jellemzi. „*Mesterségének legtöbbször tudósa is*”, a „*teljesség fontosabb neki a gazdagságnál, az egész a részleteknél, az egyetemes a típusnál, a típus a csak egyéninél*”.⁴⁸⁰ Vagy a romantikus életérzésű művész az esztétikai formában is romantikus: „*Nincs előtte magától értetődő dolog, sem tárgy, sem szabály, sem forma. Nem tiszteli a hagyományt, mindenáron eredetít, újat, szokatlant akar adni. (...) ha igazán lángelméjű alkotó, gazdagon teremti az új formákat*.”⁴⁸¹

A következő egyéni állandó a sorsérzés, mint olyan alapérzés, „*amellyel az ember a maga sorsát, általában az emberi sorsot kíséri*”.⁴⁸² A sorsérzés nem biztos, hogy minden emberben és minden életkorban megvan, sőt ha meg is van, igen szeszélyesen változhat is, csakúgy mint mércéje: az emberi sors. Nyugvó sorsérzés a „*fátumérzés*”.⁴⁸³ *Sík Sándor* szerint a sors mindenhatóságát sugallják a mítoszok, a babonák, a sorstragédiák, a determinista regények, a naturalista művek. Szintén nyugvó sorsérzésű a „*bölcs*” típusa, aki azonosul sorsával, hiszen értelmével ismeri sorsának mozgatóit; vagy a „*szent*”, aki a sorsot isteni akarattal azonosítja. Ha az ember szembekerül sorsával, úgy „*dinamikus sorsérzésüként*” lehet tragikus, komikus, humoros. E három sorsérzés műfajokat (tragédiát, komédiát) és hangnemeket (írónia, szatíra, paródia, gúny) teremtett magának, mint formaelveket. Példaként nézzük meg, hogy a tragikus sorsérzés milyen formaelvekként jelenik meg a műalkotásban! A tragikus forma elemei a következők: a tragikus sorshelyzet, a tragikus jellem, a tragikus sors, a küzdelem, a katasztrófa és a kiengesztelő mozzanat.⁴⁸⁴ „*Mikor kél fel az emberben a tragikus sorsérzés? Akkor, amikor szembe kerül az életnek egy olyan jelenségével, amely sorshelyzetet alkot. Olyan helyzet ez, amelyben egész »egzisztenciája« kérdésessé válik. A kérdés, amelyet ez a helyzet felad, olyan természetű, hogy csak egész lényével, egész törekvésével – mindazzal aki és ami ő – felelhet rá. Ilyen sorshelyzet elé állítja Orestest és Hamletet a fiú bosszú kötelessége. Oedipust a tudtán kívül elkövetett bűntett, Bánkot és Wallensteint az uralkodóval, Rómeót az egyetlen nagy szerelemmel, Ádámot az Istennel való szembekerülés. Itt nincs lehetősége kitérésnek, kompromisszumnak, visszakozásnak: a vagy-vagy fel van vetve. Ahogyan az ember ebben a helyzetben viselkedik, eldönti sorsát, egész életére. Ez a sorshelyzet azonban nemcsak egy ember sorsát veti fel, hanem általában az emberi sorsot*.”⁴⁸⁵

A sorshelyzet meghatározza a tragikus jellem mivoltát is, s tragikussá az teszi, hogy sorsával – önmagával, a többi emberrel –, vagy Istennel került szembe. Nem szükség-

⁴⁸⁰ *Sík Sándor*, 1990, 256. o.

⁴⁸¹ *Sík Sándor*, 1990, 215. o.

⁴⁸² *Sík Sándor*, 1990, 161. o.

⁴⁸³ E sorsérzés formaelvére épül *Sík Sándor Zrínyi* tragédiájában a főhős fátyumérzése.

⁴⁸⁴ A tragikus forma elemeinek funkcionálását mutattam be *Sík Sándor Madách Tragédiájának* értelmezésén keresztül az V. fejezetben.

⁴⁸⁵ *Sík Sándor*, 1990, 216. o.

képpen nagy és jó ember a tragikus jellem, „*hanem azért nagy, mert tragikus*”, döntési szituációjának vagy-vagy helyzete által kiemelkedik az átlagból, így mintegy szimbólummá nő.⁴⁸⁶ Ha példát keresünk a tragikus sorsérzésre, és az *Esztétika* szerzőjének életművénél maradunk, akkor *István király* című történelmi drámájának alaptémája, a király utolsó napja szemléltetheti ezt a sorshelyzetet: az utódválasztás vagy-vagy kérdésén őrlődve, egész egyéni és közösségi egzisztenciája, az addig felépített magyar-keresztény államiság léte kérdőjeleződik meg. A kérdés, a trónutódlás kérdése, amit sorshelyzete felad, olyan jellegű, hogy ‘mindazzal aki és ami’, csakis a maga módján válaszolhat rá: így *István* magyar-keresztény jelleméből és tragikus sorshelyzetéből adódóan valóban csak egyet tehet: a koronát, az országot *Szűz Máriának* ajánlja fel.

Összegezve: mit is jelent az alkotó és a befogadó egyéni állandójának rezonálása, a feltehetően különböző egyéni morál, életérzés, világkép és sorsérzés találkozása a műalkotás médiumán keresztül? *Sík Sándor* válaszát ma is elfogadjuk: a műalkotás többfajta jelentésrétegének realizálását, ebből következően az egyének eltérő műértelmezését, értékelését és a befogadókra tett különböző hatását. Mindezek a különbségek nemcsak koronként és egyénenként tapasztalhatóak, hanem akár ugyanazon befogadó minden egyes újabb, ismételt befogadása esetében is, hiszen maga a befogadó személyisége is folytonosan változik.

Esztétikai kongenialitás, intencionalitás, intuitivitás

Az *Esztétikában* kevés azon filozófiai hivatkozások száma, mely a XVIII – XIX. század elejére nyúlik vissza. *Kant* és kisebb mértékben *Hegel* mellett *Schleiermacher* neve szerepel. *Gadamer* – a hermeneutika legfontosabb történeti állomásait értelmező tanulmányában – ezt írja: „*Schleiermacher volt az első, aki (Fr. Schlegel ösztönzésére) a hermeneutikát mint megértés és értelmezés általános elméletét megszabadította minden dogmatikus és okkasionális vonásától; ezek nála csak mellékesen, a hermeneutika egy speciális, bibliai változatában érvényesülnek. Ezáltal háttérbe szorult a szövegek normatív alapjelentése, amely eddig a hermeneutikai erőfeszítés egyedüli értelmét adta. A megértés az eredeti szellemi alkotófolyamat reprodukív megismétlése a szellemi kongenialitás alapján.*”⁴⁸⁷ Mindkét, *Gadamer* által lényegesnek tartott gondolattal találkozhatunk *Sík Sándornál*, esztétikai vetületben. *Schleiermacher: Vorlesungen über Ästhetik* (1842) című munkájára hivatkozva – *Sík Sándor* az esztétikai törvényeket (melyeket alany és tárgy egymásba-válásának feltételeiként értelmez) belső, alkati, leíró jellegűeknek véli, így nem normákat, értékeket kíván megállapítani. Azaz *schleiermacheri* terminológiában nem a „*tárgyasított törvény kánonát*”, hanem az immanens törvényszerűséget.⁴⁸⁸ *Schleiermacher* esztétikai felfogásának középpontja a közölhetőség és a megértés. Az esztétikai viszony, értékélmény súlypontját áthelyezi a műről az alkotás és újraalkotó befogadás folyamatára, melyben az újraalkotás lényegében inverze

⁴⁸⁶ *Sík Sándor*, 1990, 217-218. o.

⁴⁸⁷ *Hans-Georg Gdamer: Hermeneutika. In: Filozófiai hermeneutika.* Szerk.: Csikós Ella és Lakatos László. Budapest, 1990. 15. o.

⁴⁸⁸ *Schleiermachert* idézi *Sík Sándor*. V.ö.: *Sík Sándor*, 1990, 98. o.

az alkotói műveletnek. Az újraalkotást hasonlóan fordított irányú műveletként értelmezi Sík Sándor is.⁴⁸⁹ A *schleiermacheri* probléma egyrészt a közölhetőség, azaz hogyan képes az alkotó átszármaztatni a tárgyba, a műalkotásba közlését; másrészt a megérthetőség, azaz a befogadó hogyan képes ezt megragadni. *Schleiermacher* szerint bizonyos, hogy a megértés két sajátos egyéniség találkozásának formájában megy végbe. *Gadamerrel* szólva a már fentebb idézett „szellemi kongenalitás”, a megértő szellem kivételes képessége alapján; vagy ahogy Sík Sándor fogalmaz: az egyéni állandók összeillő vagy kevésbé összeillő találkozásának függvényében. Megjegyzem, *Schleiermacher* nem alkotott rendszeres esztétikát, *Rudolf Odebrecht* az, aki a töredékes, 1842-es kiadás alapján e problémákat újragondolja. Nemcsak *Odebrecht*re, de már korábban *Dilthey*-re is nagy hatással volt e német protestáns teológus, filozófus nézetrendszere.⁴⁹⁰

Esztétikai alany és tárgy egymásra-vonatkoztatottságának filozófiai háttere – mint ezt már érintettem – a *husserli* fenomenológia „intencionáltsága”. Az intenciót, az emberi tudat mindig valamire való irányultságát, alany és tárgy egymásra vonatkoztatottságának gondolatát *Husserl* *Brentanótól* veszi át, erre utal *Brentano* magyar „tanítványa” *Pauler Ákos* is.⁴⁹¹ Amíg *Brentanónál* az alany tárgyra való irányultsága egyfajta pszichikai viszonyfogalom, „lelki jelenségek jegye”; addig *Husserlnél* az emberi tudat tevékenységének egyetlen módja a valamire való irányultság; tulajdonképpen ez a tudat lényege.⁴⁹² Sík Sándor *Pauler Ákos*nak minden fontos művére hivatkozik. Az ő metafizikus filozófiájában a létezés lényege az Abszolútum iránti vágyódás: azaz a *husserli* ‘valami’-t az Abszolútummal helyettesítette, illetve konkretizálta ezzel az emberi tudat irányultságát. Ezzel *Pauler Ákos* tulajdonképpen visszatért az intencionáltság fogalmának eredeti, skolasztikus értelmezéséhez. Sík Sándor szemléletében követte a *husserli* intencionáltságot, az esztétikumot alany és tárgy egymásra-vonatkoztatottságában értelmezte. Miután az esztétika ‘kimondta végső szavát’⁴⁹³, az intencionáltságot megkétszerezte a *pauleri-skolasztikus* irányultsággal és így az esztétikum természete, reduktív módon és végső fokon, az Abszolútumra mutat és irányul Sík Sándornál is.

A *husserli* fenomenológiai redukció módszerét – a „jelenségek lényegkutató szemrevételét” és „előfeltételeinek visszafelé kutatását”⁴⁹⁴ nemcsak deklarálja Sík Sándor, de ennek szellemében elemzi például az esztétikum apriori természetét.⁴⁹⁵ *Husserl* teóriájában a tudat tárgyra irányul; a lényeg megismeréséhez pedig az intuíció vezet el. Az intuíció a lényeg igazságának átélése, és e folyamatnak legtokéletesebb jegye az evidencia. A *Logische Untersuchungen* második kötetének e gondolatai⁴⁹⁶ szinte axiomatikusan épülnek be a Sík Sándor-i esztétikába, részben – mint már utaltam rá az *Esztétika* szellemi hátterét

⁴⁸⁹ Sík Sándor, 1990, 351. o.

⁴⁹⁰ V. ö: Máté Zsuzsanna, 1994, 17-18. o.

⁴⁹¹ Halasy-Nagy József: *Pauler Ákos. 1876-1933*. Budapest, 1933. 14-15. o.

⁴⁹² Áron László: *Edmund Husserl*. Kossuth, Budapest, 1982. 44-45. o.

⁴⁹³ Sík Sándor, 1990, 447. o.

⁴⁹⁴ Sík Sándor, 1990, 15. o.

⁴⁹⁵ Sík Sándor, 1990, 26-29. o.

⁴⁹⁶ *Edmund Husserl: Logische Untersuchungen*. II./I., Max Niemeyer, Halle, 1913. 21., 352-372.p.

bemutatva – a fenomenológiai szemléletet követő esztéták, *Geiger* és *Odebrecht* közvetítésével.

A (*husserli* eredetű) esztétikai intencionáltságnak, az esztétikumnak, mint alany és tárgy egymásra-vonatkoztatottságának gondolatmenetét az *Esztétikum* című fejezetben részletezi *Sík Sándor*. Az esztétikum alanyi (alkotói és befogadói) adottságaiként sorolja fel az értelmi, érzelmi, akarat-alakító, tudattalan és ‘tudatfeletti’ pszichikai mozzanatok, melyek mind az alkotói, mind a befogadói tevékenységnek az elemei. Azonban az esztétikai tevékenység nemcsak gondolkodás, érzés, akarat-alakítás, a tudattalan tényeit magába foglaló tevékenység, hanem „ennél többet illetve ettől különbözőt” is jelent; mégpedig azt, hogy ez a négy elem „bizonyos módon megy végbe bennem”, azaz alkotok, illetve újraalkotok. Ez a ‘bizonyos mód’ azonban megmagyarázhatatlan, egyszerűbb fogalmakra visszavezethetetlen. Sem az alkotás-élményt, sem a befogadás-élményt nem lehet alaposabban leírni, inkább ösztönszerűen, apriori módon megérezni, átélni lehet.⁴⁹⁷ Az esztétikum alanyi oldalának jellemzése után az esztétikai tárgy összetevőit veszi sorra, az ábrázolást, kifejezést, eszmehirdetést, alakítást. A tárgyi oldal e négy elem csupán, de mégis e négy elem bizonyos módú összekapcsoltságát, az esztétikai tárgy „másságát” *Sík Sándor* további fogalmakra visszavezethetetlennek tartja, és egyben megmagyarázhatatlannak tekinti. Így az esztétikai tárgy egy olyan jelenség, egy olyan „elsődleges-valami”, mely máshonnan nem magyarázható, csak önmagában átélhető esztétikai aprioriként értelmezhető. Az „esztétikai apriori minden esztétikai jelenségben megtalálható”, így az alkotásban, újraalkotásban és minden művészi terminussal jelzett „objektív esztétikai alakulatban”. Az apriori nem tapasztalás előttit, hanem minden tapasztalatban bennelevőt jelent, így mint rejtőző esztétikai apriori „minden éplelkű és éperzékű emberben felébreszthető”.⁴⁹⁸ Ezen esztétikai apriori máshonnan nem magyarázható volta Abszolútumot feltételez – e gondolkört *Az esztétikai Abszolútum* fejezetrész alatt részleteztem.

Összegezve az eddigieket: az esztétikumban alany és tárgy egymásra-vonatkoztatott ugyan, de apriori jellegű. A *husserli* transzcendentális tudat minden pszichikai tapasztalásban levőségére utal az esztétikai apriori. Jellegében szintén *husserli*, mivel az apriori transzcendentális tudat a transzcendentális redukció módszerével lehetővé teszi a tiszta, adekvát lényegnek felismerését. Tehát a transzcendentális tudat apriori mozzanata minden esztétikai tapasztalatban meglevő és ugyanakkor minden esztétikai jelenség végső alapja is egyben, mint „rejtőző apriori”.

Az esztétikum lényegének tulajdonított apriori mozzanat azonban lehetetlenné teszi, hogy az esztétika „tudományának tárgyát”, magát a művészet jelenségét, a műalkotást pusztán fogalmi úton adekvát módon megragadjuk. Ezért az esztétikának vállalnia kell a ‘nem-fogalmi megismerést’ is. Ennek következménye az, hogy az esztétika természetéből adódóan nem tud kizárólagosan tudományosan és bizonyíthatóan szólni tárgyáról, a műalkotásról és a művészet világáról. Nemcsak az esztétikum apriori természete miatt kényszerül a „tudománytalanságra”, hanem a szintén fenomenológiai alapú élménnyelfogása miatt is. Az esztétikai élmény (mint az esztétikum létrejöttének felté-

⁴⁹⁷ *Sík Sándor*, 1990, 21-23. o.

⁴⁹⁸ *Sík Sándor*, 1990, 27-28. o.

tele) olyan viszony, mely a *husserli* alany-tárgy egymásra-vonatkoztatottságán túlmenően alany és tárgy közötti megfelelést, egymásba-válást, rezonanciát is jelent. A műalkotás pedig nem egy statikus állandó ebben a rendszerben, hanem egy dinamikus viszony hordozója az alkotó közlése és a befogadó megértése között. Az esztétikum létfeltétele az esztétikai viszony, az alany és tárgy egymásba-válása és ez az alkotói valamint befogadói folyamat, ahogy azt már többször is említettem, az intuitív lényegszemlélettel ismerhető meg. *Sík Sándor* intuício-felfogásában az intuitivizmus képviselőinek nézetei mintegy összegeződnek. *Husserl*nél az intuício olyan megismerési mód, mely közvetlen belátással, evidencián alapulva a lényegszemléletre irányul. *Sík Sándor*nál hasonlóan, az esztétikai intuício az esztétikai lényeg megpillantása, mégpedig evidens módon, egy olyan lényegé, amely az adott műalkotást minden mástól megkülönbözteti, „*azzá teszi, ami*”.⁴⁹⁹ *Croce Esztétikájában* az esztétikai intuício az egyénire irányul, szemben a logikai intuício egyetemességével. *Sík Sándor* szerint az esztétikában az egyedi egyet jelent a lényeggel, így az esztétikai intuício mind az egyedire, mind az egyénire, mind a lényegre irányul. A lényeg nem abszolút ilyen értelemben: „*az esztétikai intuício nem követeli magának, hogy az abszolút lényeget fogja, beéri azzal, amit az esztétikai alany érez lényegnek, ami az ő aktuális lényegigényét kielégíti.*” Végül maga *Sík Sándor* utal harmadik adaptációs forrásként, az intuício-fogalom nyilvánvaló *bergsoni* ihletettségére. Ennek lényege: az intuício mint nem értelmi, nem racionális jellegű megismerés értelmeződik. A költő és a drámaíró esztétához közel állt az intuitivizmus, hiszen az esztétikai élmény intuitív aktusát, mint a pillanatnyiságot; a diszkurzív, tudatos elmeműveletek részleges hiányát; e sajátos intuitív megismerési mód fogalomnélküliségét, mégis totális, átfogó és evidens jellegét⁵⁰⁰ számtalanszor átél(het)te mind alkotói, mind befogadói esztétikai élményei során.⁵⁰¹

Ismételten eljutottunk a *Sík*-féle esztétika egyik alapgondolatához, a tudomány és művészet egységének eszméjéhez, melyet az előző részfejezetben már részleteztem. Az esztétika nem tudja vállalni az egzakt tudományosságot, hiszen az esztétikum természete – és tárgya: a műalkotás, a művészet sajátosságai – ezt nem teszik lehetővé. Egyrészt a minden esztétikai jelenségben meglévő apriori mozzanat lehetetlenné teszi az egzaktságot, másrészt az esztétikum lényege – az esztétikai alany és tárgy intuitív egymásba-válása – sem közelíthető meg a csak és kizárólagosan fogalmi gondolkodással. Mivel *Sík Sándor* fenomenológiai esztétikájában az esztétikai jelenségek intuitív megismerése és alapos szemrevétele után léphetünk a tudományos gondolkodás elvont területei felé; ezért lesz az esztétika egy olyan gondokodás-forma, mely tudományosságra törekszik ugyan, de ezt ‘művészi odaadással’ teszi. Az esztétikának tudomány és művészet egységként való értelmezése több hagyományos, ambivalensnek tűnő problémát, mint evidenciát vizsgálhatná a továbbiakban. A filozofikus vagy a művészi irányultságú esztétika így megszabadulhatna örök dilemmájától: ha túl teoretikus, elveszíti pragmatikus alapját, ha túlságosan műalkotás-centrikus, az a teória halálát jelentené.

⁴⁹⁹ *Sík Sándor*, 1990, 48. o.

⁵⁰⁰ *Sík Sándor*, 1990, 44-52. o.

⁵⁰¹ Megjegyzem, ez az intuitivitás a jellemző minden kreatív tevékenység biszociatív formájára – *Arthur Koestler* igen meggyőző koncepciója szerint. V. ö.: *Arthur Koestler: A teremtés*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.

A lét lényegének megragadására mind a filozófia, mind a művészet évezredek óta igényt tart. Az esztétika, mint e kettő egységeként felfogott gondolkodás-forma ‘tudománya’ egy nélkülözhetetlen közvetítő rendszer lehetne, melynek feladata, hogy a művészet életintegrációját segítse; a befogadók számára átadja a megértést segítő elveket, a megfelelő és a kellőképpen tudatosított hozzáállást. A mai esztéták közül *Poszler György* fogalmazza meg ennek az új szempontú esztétikai gondolkodásnak a szükségességét, *Sík Sándor* alapgondolatához a legközelebbállóan. *Poszler György* így jellemzi korunk egységesítésre törekvő tendenciáját és a szubjektum „uralmát”, mint egyfajta „*holnapi állapotot*” az *Eszmék, eszmények, nosztalgiák* című könyvében: „*A világ egységben-egészben való értelmezésének igénye. Létfontosságú mozzanat. Annál inkább, mert egységes világkép – és – magyarázat adására a filozófia – időlegesen úgy tűnik – képtelen. Hartmann ki is mondja a nagy rendszerek lehetetlenségét, a részrendszerek vagy rendszerrészek szükségét. Márpedig a gondolat nem teheti le a fegyvert. Nem mondhat le a teljes titok megfejtésének szándékáról. Ha nincs objektív szintézis – amit a bölcelet adhat, lehet szubjektív –, amit a művészet teremthet. Nem kívülről, személyes érdek nélkül, de belülről, személyes érdekekkel. (...) A művészet – érdemes megfigyelni – éppen ebben archaikusan érvényes igényeket őriz. Mítosz és ősfilozófia mindent átfogó, egységesen egész világmagyarázatát. Változott formával, de változatlan érvénnyel. Abból az időből eredően, amikor még együtt élt velük. A költészet mítosz volt, a mítosz költészet. A bölcelet mítikus szemléletű és költőien formált.*” Korunk végletes specializálódása, mesterséges széttöredezettsége *Poszler György* szerint egy olyan szintetikus ősfilozófiára tart igényt, melyben a mítosz a művészettel együtt élve „*animizál, azaz lélekkel tölti meg, antropomorfizál, azaz emberhez hasonlóan látja a világot.*” Művészet és filozófia egymást kiegészítve, egymással korrelatív viszonyban áll: a „*szubjektív szintézisekkel*” építkező művészet „*a mai világmagyarázat orgánuma, a világmagyarázó rendszert veszített bölcelet – más minőségű – oppozíciója vagy az új világmagyarázó rendszert teremtő bölcelet – más minőségű – kiegészítője.* És ehhez is igazodhat egy új szempontú esztétika. Amikor az új ‘világállapothoz’ alkalmazkodó új világértelmezésben a művészet helyét és értelmét újrafogalmazza”.⁵⁰² Az új világállapothoz alkalmazkodó, művészet és filozófia (tudomány) egységében értelmezett „*kísérleti*” esztétika *Sík Sándor*é. Úgy vélem, a *Poszler György* által vázolt szubjektív szintézisre törekvő korszellem-tendenciának egyik első jele ez az esztétika, mégpedig a vállalt – és ezért sokszor bírált és elutasított – komplex esztétikai, esztétai magatartásforma és az élményközpontú elmélet következetes érvényre juttatása révén. E koncepció tulajdonképpen egy dialogikus értekezés a műalkotásokról, a művészetről; továbbá egy, az élményszerűsége, átéltsége (alkotáson és egyben befogadáson) alapuló dialógus elemzése. E dialógus, az alany és tárgy közötti viszony életszerűvé teszi ezt az elméletet, megengedve a benne előforduló többértelműséget, sőt félreértést is. Úgy nyújt ismereteket a műalkotásokról, hogy nem feltételezi a művészetélmény elvesztését, sőt kiindulási alapként határozza meg. *Sík Sándor* felismeri azt, hogy a humán tudományok között az esztétikának is kettős természete van. Ahogy a filozófiai rendszerekben tudás és tett (megélt gondolat) összhangja a hajtóerő, úgy az esztétikában is ismeret és élmény összetartozása az ágens tényező.

⁵⁰² *Poszler György: Eszmék, eszmények, nosztalgiák.* Budapest, Magvető, 1989. 507-511. o.

A Sík Sándor-i koncepcióban az esztétikai alany és tárgy intuitív egymásba-válásának vannak bizonyos feltételei mind az alany, mind a tárgy oldaláról, s ezeket nevezi esztétikai törvényszerűségeknek. Az alany részéről a minden emberben potenciálisan meglévő apriori és a valamire való irányultság tudati jellemzője elégséges feltétel az esztétikai viszony kialakulásához. Másrészt az alanynak képesnek kellene lennie az esztétikai tárgy intuitív megragadására. Az esztétikai tárgynak pedig objektív módon bírnia kell olyan jellemzőkkel, amelyek alany és tárgy egymásba-válását lehetővé teszik; az esztétikai intuitív élmény tárgyi feltételeit megteremtik. Azaz itt azokat a törvényszerűségeket veszi sorra, amelyek arra a kérdésre válaszolnak, hogy 'miféle az esztétikai tárgy által teremtett új valóság'. Egyrészt evidens tény, hogy a való világunkhoz viszonyítva a műalkotás valósága egyszerre irreális és reális⁵⁰³. Másrészt másodszor is irreálissá válhat a műalkotás valósága, realitása, hiszen az esztétikai valóság végső megteremtője a befogadó szubjektum, aki egy adott irreális, a szubjektumtól függő viszonyban határozza meg egy műalkotás realitását, esztétikumának milyenségét, értékét. Ez csupán látszólagos elhajlás az esztétikai szubjektivizmus felé, hiszen e szubjektív oldal objektívizálható. Minden szubjektum emberi psziché, értékelő szempontjait, értékeszményeit a külvilágtól kapja és ez befogadását tendenciájában objektívizálja. De nyilván csak tendenciájában; ennek jele a megértés többértelműsége.⁵⁰⁴

Alany és tárgy intuitív egymásba-válásának folyamatában, az esztétikai élmény létrejöttének másik esztétikai tárgyi feltétele: a tartalom és forma egysége. „A tárgyak csak akkor esztétikai jellegűek, ha mint tartalom-forma-egységeket fogjuk fel őket. De még így sem minden tartalom-forma-egység esztétikai jellegű. Az esztétikum fogalmának a tartalom-forma-egység a *genus proximuma*. Meg kell hozzá keresnünk a *differentia specificá-t*: azokat a jegyeket, amelyek a tartalom-forma-egységet esztétikumá teszik.”⁵⁰⁵ Az esztétikai tárgy ezen további jellemzői a szerves egység, a lényegkifejezés, szemléletesség, érzelmesség. Pauler Ákos esztétikai megfigyeléseit többször is idézi egyetértően Sík Sándor. Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába* című könyvében az esztétikai tárgyra vonatkozó „határozmányok” és a Sík Sándor-i tárgyi jellemzők között egyértelmű a párhuzam, csupán a rendszerezésben találunk különbségeket. Pauler az esztétikai határozmányok tartalmi és formai jellegűekre oszlanak, de e két csoport egységként hozza létre a műalkotást. A tartalmi esztétikai határozmányok a „szemléletes adhatóság”, az „egység” és a „jellegzetesség” – ez utóbbinak a Sík Sándor-i lényegszerűség fogalma felel meg. Az esztétikai tárgy formai határozmányai pedig az „objektivitás” és „irrealitás”. Pauler az esztétikai tárgy megismerése hasonlóan intuíción keresztül lehetséges.⁵⁰⁶

Hamvas Béla az *Esztétikai Szemle*ben írt tanulmányában e fentebbi, négy tárgyi jellemzőt önkényesen véli: „Miért éppen ez a négy? Miért nem szerepel még az anyag is, a *humánus is*?”⁵⁰⁷ Véleményem szerint az anyagra vonatkozó törvényszerűségek megtalálhatóak, csak éppen elszórtan, mégpedig e négy alaptörvény típusaiként: mint az „*anyagszerű*”

⁵⁰³ Sík Sándor, 1990, 29. o.

⁵⁰⁴ Sík Sándor, 1990, 32-33. o.

⁵⁰⁵ Sík Sándor, 1990, 42. o.

⁵⁰⁶ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, 1920. 125. o.

⁵⁰⁷ Hamvas Béla: *Sík Sándor Esztétikája*. Esztétikai Szemle, 1943. 1-2. szám 63-66. o.

ség”⁵⁰⁸ törvénye, az „*anyagi igazság törvénye*”⁵⁰⁹, a „*világosság*”, a „*teljesség*”, a „*gazdagság*” törvénye⁵¹⁰. A humánumot szintén felfedezhetjük, de nem e négy esztétikai törvényben, hanem a műalkotás tartalom-forma egységének tárgyalása során. Mégpedig *Az esztétikai tartalom* fejezetben a műalkotás jelentését befolyásoló „*egyéni állandó*” fogalmában⁵¹¹, annak számtalan – már részben ismertetett – típusaiban és *Az esztétikai forma* fejezetben, mint az egyéni állandók tartalmi formaelvekként való realizálódásában.⁵¹² Megjegyzem, a bíráló hangvételű kritikák közül (*Hamvas Béla, Baránszky-Jób László, Mitrovics Gyula*) egyedül *Hamvas Béla* kevesell bizonyos szempontú törvényszerűséget. A másik két kritikus úgy véli, hogy „*végtelen felsorolások, osztályozások sáncai közé zárja*”⁵¹³ vizsgálatának tárgyát; a fogalmak és törvényszerűségek révén „*valóságos esztétikai kódex*”-et állít fel.⁵¹⁴ Kissé vulgarizálva: az egyiknek kevés, a másiknak túl sok – mintha nem is az esztétikai szemlélet, a gondolatosság lenne a fontos, hanem a „*lerántás*” kivitelezése. Ennek konkrét hátterére a „*Kinek kell a tudományom?*” fejezetrészben térek vissza.

Az Esztétika – mint szintézis

Az *Esztétika* – kétségkívül meglévő – elméleti eklektikussága mögött, véleményem szerint egy meghatározó fenomenológiai esztétikai teoretikusság tapasztalható. A két világháború közötti időszak esztétikai munkái közül abban is kiemelkedik, hogy páratlanul gazdag a tudásháttér, a modern európai elméleteket ismerő, ismertető recepció. Az *Esztétika* megjelenését (1943) követő, pozitívan értékelő recenziós irodalom többek között ezt az első benyomásra is szembetűnő elméleti recepciót értékeli, a modern irányzatok számbavételét, és egyben az azokhoz való viszonyulás mikéntjét is: az egyéni véleményformálást és koncepciót.⁵¹⁵

Az európai tendenciák mellett a magyar esztétikai gondolkodásról is átfogó képet nyújt *Sík Sándor*. Három kötetes művének terjedelmes szakirodalma minden számottevő magyar koncepcióra is kiterjed. Így a neotomisták (*Brandenstein, Pauler, Schütz, Pitroff Pál*) mellett *Péterfy Jenő, Böhm Károly, Mátrai László, Horváth János, Thienemann Tivadar, Benedek Marcell, Bartók György*, a fiatal *Lukács, Riedl Frigyes, Beöthy Zsolt, Pauler Ákos* gondolatai sorra megjelennek e szintetizáló igényű munkában elfogadó vagy elutasító előjellel.

Ez a majdnem másfélezer oldalas, három önálló kötetben (*I. kötet: A szépség*; *II. kötet: A mű és a művész*; *III. kötet: A művészet*) megjelenő *Esztétika* összefoglaló jellegű

⁵⁰⁸ *Sík Sándor*, 1990, 102-103. o.

⁵⁰⁹ *Sík Sándor*, 1990, 107-109. o.

⁵¹⁰ *Sík Sándor*, 1990, 113-117. o.

⁵¹¹ *Sík Sándor*, 1990, 140-176. o.

⁵¹² *Sík Sándor*, 1990, 212-234. o.

⁵¹³ *Baránszky-Jób László: Sík Sándor: Esztétika. Athenaeum. 1943. 1. füzet, február 90-93. o.*

⁵¹⁴ *Mitrovics Gyula: Sík Sándor: Esztétika. Irodalomtörténet, 32. évf., 1943. 4. szám, 178-180. o.*

⁵¹⁵ *Kállay Miklós, Szerb Antal, Sebestyén Károly, Paku Imre, Halasy-Nagy József, Rezek S. Román, Kűbár Flóris, Galamb Sándor, Mikó Gábor* recenzióit említhetjük meg. V.ö.: *Takó Edit*, 1995, 212-213. o.

volt *Sík Sándor*nak mint tudósak az életművében is. A szegedi évek, a szegedi egyetemen végzett közvetlen munka tudóssá, esztétává érlelte. Szinte csak önnön erejére támaszkodva oktatta a magyar irodalmat a középkortól a XX. századig. A kötelező penzumon, az irodalomtörténeti áttekintéseken túl mindig foglalkozott a különböző esztétikai, irodalomelméleti problémákkal is, és minden félévben meghirdette a műelemzési szemináriumokat, az éppen tárgyalt irodalomtörténeti korszak egy-egy jelentősebb alkotójának életművéhez kapcsolódóan. Ahogy erre bővebben utaltam az előző fejezetben, e különböző témakörök előadásairól a hallgatók könyvatos jegyzeteket készítettek, melyeket a *Szegedi Tudományegyetem Központi Könyvtárában* őriznek. Ezeket átlapozva egyértelműen látható, hogy az egyetemi előadások gondolatmenete természetes módon beépült az *Esztétikába*.⁵¹⁶

Az *Esztétika* előzményének az 1935-ben írt *Egyetemesség és forma* című tanulmánya tekinthető, a szegedi egyetemi előadások valamint a „Bevezetés az esztétikába”, 1936-os budapesti szabadegyetemi előadássorozat mellett – *Rónay László* szerint.⁵¹⁷ Véleményem szerint már a jóval korábbi, 1929-ben megjelenő *Gárdonyi, Ady, Prohászka* tanulmánykötet is előzménynek tekinthető, ahogy ezt a konkrét párhuzamokkal bizonyítottam is a negyedik fejezetben. Az 1935-ben írt tanulmány azért is nevezetes, mert egy elfogulatlan, nyitott tudós-esztéta ír tulajdonképpen a saját maga dilemmájáról is, a katolikus költő attitűdjéről. A katolikus és nem katolikus irodalmat összehasonlítva *Sík Sándor* megállapítja, hogy a különbség nem lehet esztétikai jellegű, hiszen katolikus irodalom az, amely az irodalom eszközeivel „katolikus lelkeséget” fejez ki. „A különbség nem esztétikai jellegű, minthogy a művészi alkotás tényezői között nincsenek olyanok, amelyekre értelmetlenség nélkül lehetne alkalmazni a katolikus nem-katolikus jelzőt. Voltaképp nem is szabatos beszéd katolikus irodalomról szólni. A katolikus irodalom, amennyiben igazán irodalom, éppen abban az értelemben az, amelyben minden más irodalom. Ha mégis tartalmat akarok adni ennek a sokszor használt kifejezésnek, azt kell mondanom: katolikus irodalom az az irodalom, amely az irodalom eszközeivel katolikus lelkeséget fejez ki.”⁵¹⁸ A katolikus, nem-katolikus szemléleten túllépve *Sík Sándor* a művészi tevékenységet, mint az „egyetemesre” irányulót írja le (előreutalva megjegyzem, hogy e szemlélete évtizedekig meghatározta a *Vigilia* folyóirat arculatát). Metafizikai módon, a művész hivatása az „érzék feletti világ”, az „emberen túli” valóság, a „*Titok*” érzékeltetése és megsejtetése: „A művészet, a szépség birodalma, egészen külön világ, amely lényege szerint minden mástól különbözik, önmagán kívül mással nem mérhető, és csak önmagából érthető meg. A művészi tevékenység, tehát a művészi hivatás és maga a művész is (amennyiben művész), egészen sajátos, sui iuris valami. A művész az az ember, akiben a jelenségek világa belső valósággá válik, formát ölt, és megformálva, az alkotásban kicsordul belőle, mint érzékelhető, utánaélhető valóság. Ennek a belső formálódásnak és ennek a külső kifejeződésnek megvannak a maga immanens törvényei, amelyek minden más törvénytől (logikától, moráltól, hasznosságtól) különböznek. A művésznék – amikor és amíg alkot – egy a kötelessége: a 'lelke

⁵¹⁶ V.ö.: *Baróti Dezső*, 1988, 286-288. o.

⁵¹⁷ *Rónay László*: *Arcképvázlat sík Sándorról*. In: *Rónay László*, 1990, 239. o.

⁵¹⁸ *Sík Sándor*: *Egyetemesség és forma*. In: *Sík Sándor*, 1969, 192. o. A tanulmány *A katolikus irodalom problémájához: egyetemesség és forma* címmel a *Vigiliában* jelent meg először 1935-ben, majd a *Kereszténység és irodalom* kötetben is, 1989-ben. V. ö.: *Sík Sándor*: *Kereszténység és irodalom. Válogatott írások*. Vigilia Kiadó, 1989. 205-238. o.

*Istenéhez' való alázkodó és odaadó bűség: minél tökéletesebben azt és úgy adni, ami lelkét eltölti. Az Eszmét, amely megvillant előtte, az Alakot, amely megnyilatkozott számára, a Dallamot, amely megcsendült benne, a Titkot, amelyet megsejtett. Mert végül is a legmélyebb mélyben titok ez, megmagyarázhatatlan és kibeszélhetetlen, csak a művészi alkotásban megsejthető és csak a művészi alkotás útján megsejthető. Lehet, hogy ez frázisként hangzik, a valóságban nem frázis, hanem dadogás: a megnevezhetetlenről nem lehet dadogás nélkül szólni. A művész az ő alkotó tevékenysége mélyén valamiképpen az érzékefeletti világgal, az emberen túli valósággal, a Titokkal érintkezik; erről meg van győződve lelke legmélyén minden művész – feltéve, ha igazán művész – az is, aki nem mondja, vagy cinikusan az ellenkezőjét mondja, még az is, aki önmaga előtt is tagadni próbálja.”*⁵¹⁹

Az Esztétikában a szűkebben értelmezett katolikus lelkiséget kifejező irodalom (illetve művészet) az esztétikai alanyhoz köthető egyéni állandónak lesz az egyik világképi meghatározója, a létérzés, a sorsérzés és az egyéni morál mellett. A világképre vonatkozó tipológiában a transzcendens csoporthoz tartozik a teocentrista alkotó és befogadó; és a keresztény világszemlélet alapján létrejött művek.⁵²⁰

Az Esztétika hermeneutikai párhuzamai

Több vonatkozásban is utaltam már a hermeneutikai párhuzamokra: *Schleiermacher*, *Dilthey* és (a husserli filozófiát az esztétikai szférában továbbgondoló) *Odebrecht* hatására, így a fenomenológiai alapra, a műalkotás élmény- és jelenség-központúságra, a befogadás újraalkotó, kreatív jellegére. Nézzük meg, milyen további párhuzamokat találhatunk! A *Sík Sándor*-i koncepcióban az esztétikum léte mindig a megismerő tevékenységben realizálódik, alany és tárgy közötti egymásba-válásban, egy állandó, reflexív folyamatban jön létre.⁵²¹ Szemléletesebben: a befogadó alany tevékenysége a műalkotás, mint tárgy – és egyben mint tárgyasítódott alkotói alany – megismerésére irányul. Az esztétikumot nemcsak a mű hozza létre (az tulajdonképpen a hordozója, ahogy a tárgyasítódott alkotói alannak is), hanem a befogadói megismerés folyamata is. Így e dinamikus, önmagába visszahajló, azaz önreflexív megismerő folyamat, az esztétikum létének feltétele és érvényesülése mindig három tényezőhöz kötődik: a kétféle alanyhoz – az alkotóhoz és a befogadóhoz – valamint a tárgyhoz, a műhöz; és sohasem azonosítható csak az egyikkel *Sík Sándor* szerint.

Meglátásom szerint, az esztétikai megismerés és egyben az esztétai ismeretszerzés folyamata mindig egy hármasságra épül e koncepcióban: a befogadó alanyi tudatra, azaz tudatában kell, hogy legyenek szubjektív megismerő énemnek, mint a megismerés alanyi lehetőségi feltételének, mely adva van önmagam egyedi szubjektivitása – műveltségem, ízlésem, előítéleteim, stb. – által. Másodszor a befogadó alanyi tudat mellett létezik az ismerettevékenység tudata is. Az énből kiinduló esztétikai ismerettevékenység alapfeltétele a megismerés folyamatában létrejövő intuitív esztétikai élmény, melyben összeolvad alany és tárgy. Az esztétikai ismerettevékenység az élményen alapul, a megértésre irányul és értelmezést, valamint értékelést eredményez. Végül harmadik-

⁵¹⁹ *Sík Sándor: Egyetemesség és forma.* In: *Sík Sándor*, 1969, 186. o.

⁵²⁰ *Sík Sándor*, 1990, 151-155. o.

⁵²¹ *Sík Sándor*, 1990, 44. o.

ként az esztétikai megismerés folyamatában létezik az úgynevezett tárgytudat, mely a megismerés irányára, a műre és a mögötte álló alkotóra vonatkozó, viszonylagosan objektív biográf, historikus, ‘művészettechnikai’, stb. – tudás illetve nem-tudás. E hármasság – rejtetten bár –, de az egész koncepció konstruálásában megfigyelhető. Ugyanakkor az esztétikai megismerő folyamat e komplexitása révén valósul meg az a törekvés, hogy *Sík Sándor*ak valóban sikerül összhangban tartania a műismeret és a műélmény látszólagos dichotómiáját.

A művészet, ezen belül az irodalom vizsgálatának legkülönbözőbb elméleti irányzatai az esztétikai megismerés folyamatában a tárgyra, a műre – annak sajátosságaira, formájára, struktúrájára (fenomenológiai, formalista és strukturalista irányzatok) vagy a mögötte álló alkotóra, korra, társadalmi környezetre, stílustényezőkre, személyes környezetre, kulturális és egyéb hatásokra stb. (pozitivist, szellemtörténeti, marxista irányzatok) – irányuló tudásra figyeltek leginkább, egészen az 1970-es évekig. Így alig vagy csak érintőlegesen vettek tudomást a befogadói tudatról és az esztétikai ismerettevékenység tudatáról. *Sík Sándor* itt is új, akkoriban szokatlan és eredeti, de ma már a nyolcvanas évektől lassan elfogadottá váló hermeneutikában érvényesülő szemlélettel közelített.

Az esztétikum létrejötte – mint folyamat-értelmezés – napjainkban ismét előtérbe került az egyik leginkább meghatározó művészetelméletben, az irodalomelméletben. Az irodalom-folyamatnak műalkotásra vonatkoztatottsága *Szili József* szerint a következőt jelenti: „*Az irodalmi mű folyamatszerűségének feltételezése már jelzi, hogy az irodalmi művel kapcsolatban megszünt a tárgyas létezésre vonatkozó felterések abszolút biztonsága határok, alakzatok, struktúrák tekintetében. Megszűnt az irodalmi mű helyébe állított szöveg tisztán esztétikai képződményként való felfogása is. A szöveg továbbra is az irodalmi kutatás nagy jelentőségű tényeként szerepel, de külön kérdés, mennyiben esztétikai tényről van szó és sok esetben lehet foglalkozni a szöveggel igen intenzíven anélkül, hogy releváns volna az esztétikumát illető kérdésfeltevés.*”⁵²² *Bókay Antal*: *Megjegyzések az irodalom folyamatszerűségének hermeneutikai alapjairól* című tanulmányában úgy véli – hasonlóan a *Sík Sándor*-i ‘esztétikum mint komplex megismerési folyamat’ felfogásához – hogy a megismerésnek nem pusztán a tárgyra kell irányulnia, hanem sokkal fontosabb az, hogy „*a művek megértésének az eseményét tegye meg kiindulópontjának.*”⁵²³

A *Sík Sándor*-i esztétika megismerő tevékenységének ontológiai, azaz létesítő és éltető eleme az élmény. A marxista kritikusok által támadott élmény-központúság, valamint a befogadói és a mű mögött álló alkotói szubjektum hangsúlyozása szintén középpontba került a mai magyar hermeneutikai iskolákban. *Bókay Antal* idézem: „*műalkotást egyre inkább nem örök objektív érték-múzeumként, a keletkezés követendő erkölcsének reprezentánsaként, hanem egyre bővülő emberismereti és önismereti lehetőségként, élményartikulációként fogják fel.*” Olyan élményt kelt a műalkotás, amely eseménytermészetű és „*az eseményben mindig feltételezett valami önmagán túlmenő, létrejövő, teremthető jelleg.*”⁵²⁴ Öt évtizednyi eltéréssel bár, a *Sík Sándor*-i Esztétikát ismerők számára bizonyára analógiát mutat *Bókay Antal* további fejtegetése az élmény központúságát illetően: az élmény a műalkotás ontológiája szempontjából az elsődleges, a létben tartó. A személyes élmény „*megosztása, megvitatása és fogalmi tisztázása már másodlagos*

⁵²² *Szili József*: *Az irodalom mint folyamat*. In: *A strukturalizmus után*. Akadémiai Kiadó, 1992. 175. o.

⁵²³ In: *A műértelmezés helye az irodalomtudományban*. Szerkesztette: Bernáth Árpád. Szeged, 1990. 37. o.

⁵²⁴ *Bókay Antal*, 1992, 38-46. o.

interpretációs folyamat”, melynek fogalmi artikulációja, módszertani, tartalmi válaszai irodalomtudományi (történeti, elméleti) gondolkodást és elemzést igényelnek. De az elsődleges létesítő a személyes élmény, mely a „műből indít és az életbe tart, önmaga létét az életbe nyúlással biztosítja”, az „átélő személy számára megváltoztatja a dolgok rendjét, átrendezi az élet bizonyos részeit.”⁵²⁵ A megértés műből életbe tartó fentebbi gondolatmenetével párhuzamos és analóg a Sík Sándor-i befogadói újraalkotás felfogásának a folyamata. E folyamat három mozzanatról tevődik össze: az alap az intuitív élmény, ezt követi az intuíciónál megragadott művön belüli „dinamikus skémának” a szellemi körbejárása, melyben a „kiértés” és „beleélés” mozzanatai váltakoznak.⁵²⁶ Majd a megértési folyamat „dinamikája elnyugszik”, a „befogadó úgy érzi hogy most már fogja’ a művet.” Az esztétikai „egész-élmény” befejező mozzanata a „visszaértés”. Sík Sándort idézve: „Az észlelési benyomás tudatosult és értelmet nyert, a csírászerű megértés világossá, határozottá lett, elmélyült, hátteret, egész vonatkozást kapott. Az átértés alanyilag elmélyült: én – érzésem erősödött, gazdagodott, ‘előkelőbbé’ lett; tárgyilag: ‘értem’ az író, és látom, hogy lényegében mind a ketten ugyanazt érzéjük: valamiképpen az életet, a Sorsot, a Mindent. Véglelemzésben: több, különb, emberebb lettem (...). Most már újraalkottam a művet: a tőlem független művésznek tőlem e független alkotását, – de egyszermind meg is szüntettem mindkettőnek ezt a tőlem való függetlenségét, amikor a mű alázatos befogadása megszüntette az én vele szemben való függetlenségemet is. Ez a mű most már nem egészen ugyanaz ami volt: most már az én művem is.”⁵²⁷ Gadameri terminológiára fordítva Sík Sándor megfogalmazását: az értelmezés, a megértés és az alkalmazás a mű és a befogadó közötti hermeneutikai-esztétikai viszonyban realizálódik, mely során a befogadó a művet bevonja ‘önértelmezésnek és létértelmezésének egészébe’.⁵²⁸

Az esztétikai megismerés tehát folyamat, élményközpontú; megvalósultsága, eredménye pedig a befogadó műmegértése, önmegértése, létmegértése. A befogadó ‘nem csupán a fogalmi’ megismerési módszerekkel közeledik a műalkotáshoz, hanem a „lelki csend” állapotában egyfajta alázattal, odaadással, érdektelen benneléttel, elfogulatlansággal.⁵²⁹ A Sík Sándor-i terminológiára szinte ‘rímelnek’ a húsz évvel későbbi hermeneutikai – gadameri – fogalmak: a befogadás az érintettséggel, benneléttel, participációval, vagy ahogy E. D. Hirsch fogalmaz: a megértés az „understand” (aláállás)⁵³⁰ segítségével történik. A Sík Sándor-i bennélet feltétele és milyenségének függvénye az alkotó és a befogadó különböző „egyéni állandó”-jának a rezonálása. A befogadó egyéni állandójának a milyensége az a kapcsolódási pont, melynek segítségével és késztetésével az alkotó egyéni állandójától indukált művet újraalkothatja. Ha nincs közös érintkezési pont, ha nincs rezonancia a két személyiség között a műalkotás médiumán keresztül, akkor esztétikai élmény – valószínűsíthetően – nem jön létre.

Ezen túl érdemes megemlíteni, hogy Sík Sándor elsősorban nem az ideális megértésre törekvő befogadó tudós műelemzését, hanem több esetben a naiv befogadó esztétikai élményszerzését elemzi, a kapcsolódási pontot az egyéniségek világképének, lét-

⁵²⁵ Bókay Antal, 1992, 46. o.

⁵²⁶ Sík Sándor, 1990, 352-353. o.

⁵²⁷ Sík Sándor, 1990, 354-355. o.

⁵²⁸ Hans-Georg Gadamer, 1984, 13. o., 85. o.

⁵²⁹ Sík Sándor, 1990, 361-362. o.

⁵³⁰ Fabiny Tibor: *A hermeneutika tudománya és művészete*. In: *A hermeneutika elmélete*. I. kötet. Szeged, 1987. 7. o.

sorsérzésének, moráljának a minőségétől teszi függővé. Így a műalkotásnak elvileg annyi értelmezési lehetősége van, ahány befogadó közelít hozzá: „*A műnek annyi arca van, ahány befogadója; annyi új szépsége, ahány új élménynek lesz a tárgya.*”⁵³¹ – írja Sík Sándor. A gadameri hermeneutika analóg megállapítása (is) jelzi két évtizeddel korábbi megállapításának érvényességét: „*a szövegben vagy a műalkotásban rejlő igazi értelem kimerítése nem ér véget valahol, hanem valójában végtelen folyamat.*”⁵³²

Sík Sándor azonban jól látja – a korunkra is olyannyira jellemző – relativizmus és szubjektívizmus zsákutcáját, ezért a befogadót megpróbálja objektívizálni. Igaz ugyan, hogy annyi-féle esztétikai élmény, újraalkotás van, ahány befogadó; de a „*befogadó számára a mű az első adottság.*” Az újraalkotás nem parttalan szubjektívizmus, hanem a befogadó „*szerzőtársá*” válik. Az élmény nem lehet a művész alkotóélményének mása sem, de mégis valami „*olyasféle: egy szabad – a befogadó szempontjából nézve alkotói – élmény, amely azonban a műből indul ki, mindvégig a körül lebeg, ahhoz akar a maga lehetőségei szerint alkalmazkodni.*”⁵³³ (Megjegyzem, Gadamer ezt az egységet hermeneutikai szituációnak, míg a folyamatot „*horizontösszeolvadásnak*” nevezi⁵³⁴.) Bár „*szabad*” az újraalkotói élmény, de mégis akkor törekszik esztétikai teljességre, ha „*nem a művet alakítottam magamhoz, hanem magamat a műhöz.*”⁵³⁵

A befogadás – mint alany és tárgy között zajló folyamat – eredményében relatív, viszonylagos, a befogadó szubjektumtól függő marad, így többféle értelmezést tesz lehetővé, mégis objektív természetű annyiban, hogy a szubjektum számára a műalkotás az elsődlegesen ‘alakító’.

Más oldalról az újraalkotás folyamatának dinamikusságát a műalkotások aktivitása, kimeríthetetlensége okozza. Önmagukban, lehetőségként szinte végtelen számú konkrét élmény, megértés formáját tárolják, melyeket az együttműködő befogadók realizálhatnak.⁵³⁶ Vagy másképpen fogalmazva: önmagukban a műalkotások tőlem függetlenül hordozzák a különböző, de mégis hasonló élményforrásokat és értelmezési lehetőségeket, ugyanakkor számomra a műalkotás, mégis egy konkrét időben és térben lezajló esztétikai megismerő folyamat egyedi élményeként és értelmezéseként jelenik meg, tudva azt, hogy „*kimeríteni sohasem fogom tudni.*”⁵³⁷

Az *Esztétika* e néhány gondolatának felidézésével és a hermeneutikai párhuzamokkal, annak tudománytörténeti jelentőségét kívántam bizonyítani, egyetértve Nemeskürty István méltatlankodásával: „*Meg nem foghatom, miért nem veszi tudomásul napjaink széptani tudósainak cébe ezt a remeklést? Legalább idézhetnék itt-ott. Érvényes megállapítások sora olvasható benne.*”⁵³⁸ Szinte azonosan vélekedik Németh G. Béla is, kiemelve a magyar művészet középpontúságát

⁵³¹ Sík Sándor, 1990, 358. o.

⁵³² Hans-Georg Gadamer, 1984, 212. o.

⁵³³ Sík Sándor, 1990, 351. o.

⁵³⁴ Hans-Georg Gadamer, 1984, 228. o.

Hans-Georg Gadamer: *Szöveg és interpretáció*. In: *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, 1991. 32. o.

⁵³⁵ Sík Sándor, 1990, 355. o.

⁵³⁶ Sík Sándor, 1990, 357-358. o.

⁵³⁷ Sík Sándor, 1990, 357. o.

⁵³⁸ Nemeskürty István: *Találkozások Sík Sándorral*. Vigilia, 1989. 1. 18. o.

az Esztétikában: „Az egyik leghasználhatóbb esztétikát hazai nyelven, folytonos tekintettel a hazai irodalomra és művészetre, ő alkotta meg, szemben másoknak elméleti szóáradatban úszó, műveket azonban alig érintő, a hazai alkotásokat pedig majdnem tüntetően kikerülő munkásságával.”⁵³⁹

„Kinek kell a tudományom?”

Baróti Dezső, aki akkoriban a szegedi egyetemen Sík Sándor ‘díjtalan’ tanársegédje volt, így emlékezik vissza az Esztétika „viszontagságos sorsára”: „A könyvek sorsát, még a legjobbakét is, nagymértékben befolyásolhatja a megjelenés helye és ideje. Sík Sándor könyveinek és különösen Esztétikájának fogadtatása mindenesetre ezt a banális felismerést igazolja. Kiadója az elsősorban a teológiai vonatkozású munkák, hitbuzgalmi írások, imakönyvek és hasonlóké publikálására specializálódott Szent István Társulat volt. (...) Sík Sándor nemegyszer panaszkodott arról, hogy a Társulat sohasem terjesztette olyan széles körökben, mint ahogy ő szerette volna, s hogy az olyan szabadelvűnek tartott folyóiratokhoz, mint amilyen például a Nyugat volt, csak akkor juthattak el ismertetésre szánt kötetei, ha azokat saját tiszteletpéldányaiból küldte el.

Az Esztétika megjelenésének időpontja sem volt alkalmas a jó fogadtatásra. A folyóiratok egy része megszűnt, mások korlátozott terjedelemmel és késéssel jelentek meg, a kritikusok pedig, akikről megértést várhatott volna, ha éppen nem voltak katonák vagy munkaszolgálatosok, az esztétika világtól távol eső gondokkal és félelmekkel küszködtek, s ez a lelkiállapot semmiképp sem biztathatott csaknem ezeroldalas kötetekben való elmélyedésre. A megérdemelt kritikai siker elmaradásában, úgy látszik, szubjektív okok is közrejátszottak, Sík Sándor az egyik verséhez (Nem én uram) írt jegyzetében ezekről a következőket olvashatjuk: »Esztétikai tanszéket szerveztek Pesten, és egy professzor buzdított, hogy azt én pályázzam meg. Ez lett a veszte az Esztétikámnak, mert akik attól féltek, hogy valóban én fogok odakerülni, kíváncsiak, hogy egy-két lerántáson túl nem írtak többet róla.«⁵⁴⁰

Az Esztétika egészen a nyolcvanas évek végéig csak mint tudománytörténeti érdekesség merült fel, a két világháború közötti katolikus keresztény ‘katedra-esztéta’ műveként. A marxista esztétikatörténészek többsége ideológiai szempontból ítélkezett és velük szemben szinte hatástalan maradt az a néhány méltatlankodó vélemény, amely az Esztétika értékességét bizonygatta, konkrétan – a már idézett – Szerdahelyi István, Nemeskürty István, Németh G. Béla, Rónay György és Baróti Dezső írásaira gondolok.⁵⁴¹

A két világháború közötti magyar esztétikai elméletek – így Sík Sándor esztétikája is – abszolutizáló jellegük miatt elitelendőnek minősültek az 1950-es évektől a ‘80-as évek végéig olvasható marxista szakirodalomban. Ezt az alapállást szemlélteti Mátrai László következtetése ezen irányzatokat illetően: „Az egész akkori esztétikának mérlege – ismétlem – negatív, negatívabb, mint a szakesztétikákban és negatívabb, mint a szakfilozófiában. A Horthy-korszak esztétikájának története nem válik dicsőségére a magyar kultúrhistoriának.”⁵⁴² A nyolcvanas évek végéig íródott esztétikatörténeti tanulmányok gondolatmenete többnyire azt bizonygatja, hogy a marxista kezdeményezéseket kivéve a többi irányzat eklektikus, idealista, irracionális, netán

⁵³⁹ Németh G. Béla: Egy használható esztétika. Vigilia, 1990. 1. szám. 34. o.

⁵⁴⁰ V.ö.: Sík Sándor, 1976, 956.o.; Baróti Dezső, 1988, 147-151. o.

⁵⁴¹ A hatástörténeti tendenciákat részletesebben elemzem Sík Sándor Esztétikájának recepciójáról című tanulmányomban, mely megjelent: Vigilia, 2000. 10. szám 774-781. o.

⁵⁴² Mátrai László: A kultúra történetisége. Gondolat, Budapest, 1977. 329. oldal

szellemtörténeti, éppen ezért elvetendő. A szerzők értékelő ítékezése nem az esztétikai koncepciókra vonatkozik, hanem például arra, hogy az egyes gondolkodók mennyiben kapcsolódtak a „*Horthy-rezsimhez*”, mennyiben voltak jobboldaliak, milyen világnézeti álláspontot képviseltek vagy éppen milyen kapcsolatban álltak a kultuszminiszterrel, Klebelsberggel. A marxizmuson kívüli „negatív” irányzatok közül a leg-„negatívabb” esztétikai áramlat természetesen a *Horthy-rendszerben* hivatalosan működő és támogatott keresztény szellemiségű ’katedra-esztétika’ volt. A marxista ideológián alapuló esztétikatörténeti tanulmányok többsége ideológiai, vallásellenes oldalról támad és nem az esztétikán vagy a művészetfilozófián belüli probléma-megoldásokat vizsgálja.⁵⁴³

Ezen elutasító írások közül különös figyelemmel kellene tekintenünk Mátrai László esztétikatörténeti tanulmányára, hiszen maga is (kétszeresen) *Baumgarten*-díjjal kitüntetett esztétája volt e korszaknak. Egyébként Sík Sándor, mint a díjat odaítélő bizottság egyik tagja, melegen támogatta Mátrai László jelölését, aki – *A jelenkori esztétika fő irányai* (1931) és az *Élmény és mű* (1940) című munkáival – részesült e rangos díjban. Látszólag minden feltétel adott egy hiteles esztétikatörténeti korkép vázlatához, hiszen Mátrai László életművének termékeny időszakáról van szó, a kortársakról; egy esztéta és esztétika-történetíró visszatekintéséről; így joggal várható egy objektív, hiteles, esztétikán belül maradó historikus és elemző kép. Ehelyett sajnos egy ideológiai szempontú értékelést olvashatunk. Mátrai László szerint a két világháború közötti korszak esztétikája a magyar esztétikatörténettel szemben „negatív irányú”. Általában az esztétikát tárgya, a művészet „köti”, ezáltal megvédi a túlzott spekulációtól és egyben „feloldja” mint filozófiai tudományt „ideológiai kötelezettségei” alól. A *Horthy-korszak* esztétikájában ez a kötés-oldás „negatív irányban érvényesül: az esztéták jobbra feloldva érezték magukat a művészettel való valóságos foglalkozás alól, ugyanakkor visszaéltek a filozófusok szabadságával, hogy a valóságtól függetlenül gyártsanak esztétikai elméleteket”. E megállapítás után – logikusan – Sík Sándor komplex esztétai magatartásának, a tudós-művész elméletének pozitív bemutatását várnánk, mint ellenpéldát. Mátrai László gondolatmenetében általános szinten hibás a művészettől való elszakadás, ugyanakkor egyedi szinten hibás a művészet tényleges gyakorlása is. Így Sík Sándor esztétikája csupán: „a maga módján (irodalmi szempontból) színvonalas és tisztességes beszélgetés a művészetről, elvi, esztétikai mondanivalója azonban nincs. Diszkrétre kell mondani, hogy vallásos világnézete nem agitatív módon, inkább csak mint háttér érezhető mögötte, egyébként derék munka. Látszik, hogy szerzője, ha nem is volt a modern filozófiában mélyre ásó esztéta, de egészen jó költő, akinek finom megfigyelései és világos formulái vannak.”⁵⁴⁴

A marxistává lett esztéta tudománytalan minősítése – mely szerint az *Esztétika*nak elvi, esztétikai mondanivalója nincs, mivel szerzője nem eléggé jártas a modern filozófiában – könnyen cáfolható, ahogy ezt már a korábbi részfejezetekben megtettem. Mátrai László azt is tudománytallannak minősítette, hogy Sík Sándor nemcsak tudósként, de művészként is gondolkodott és írt; éppen ezért az elméleti szakemberek eredményeire éppúgy támaszkodott, mint sok-sok művész ars poetica-jellegű esztétikai megfigyelésére és emellett saját

⁵⁴³ Lackó Miklós: *Szellemi irányzatok és társadalomtudomány a két világháború között*. Valóság, 1975. 3/3-5. o.;

Forgács László: *Az esztétikatörténetírás módszertani kérdéseiből*. Kritika, 1966/5. 20. o.
V.ö.: Mátrai László, 1977.

V.ö.: Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Kossuth, Budapest, 1964.

⁵⁴⁴ Mátrai László, 1977, 326. o.

alkotói tapasztalataira is. Mi több, *Sík Sándor* az *Esztétika Előszavában* kijelenti, hogy az esztétika avatott szakértője csak ennek lényegét állandóan megtapasztaló művész-esztéta lehet, akiket hosszasan sorol *Platóntól Babits Mihályig*.⁵⁴⁵ Ez a „bűn” napjainkban éppen hogy erény lenne, hiszen az esztétikai gondolkodás – különösen a hermeneutika – ma már eljutott addig a felismerésig, hogy a műalkotásokról a tudomány és a művészet egységének szemléletében lehet véleményt alkotni, hogy le kell mondani a mindent tudni akaró szándékról, az egzakt tudományos meghatározásokról, mivel a művészetről való gondolkodás maradéktalanul nem tudományosítható. A magyar esztétikai tárgyú művek között talán egy sincs, mely ilyen átfogó, hatalmas, meggyőző és pragmatikus példatára lenne a művészetről, esztétikai magatartásról szóló művészi, alkotói (és befogadói) vallomásoknak és a konkrét műalkotásokra való elemző utalásoknak. Ez a fajta konkretizálás, az esztétikai teóriának empirikus tényekből való kiindulása, fejtegetéseinek pragmatikus alapja és argumentációja teszi korának egyedülálló művévé az *Esztétikát*. Tudománytalanak mondták azért is az elmúlt fél évszázadban, mivel a szerző nem száműzte alkotó-mű-befogadó viszonyrendszeréből a szubjektív alanyiságot, annak személyiségét, lelkeségét, individualizmusát. Ez az esztétika az elmúlt évtizedekig túlságosan is személyiségközpontú, individuális és spirituális volt, túlságosan szokatlan. Aktualitása ma éppen alanyközpontúságában rejlik, melynek révén végre méltó helyére kerülhetne *Sík Sándor Esztétikája* a hazai esztétikai gondolkodás hagyományának folyamatában.

A fentebb ismertetett tudománytalan, ideológiai szempontból elutasító hatástörténeti folyamatot *Szerdahelyi István* szakította meg. *Mátrai Lászlótól* eltérően nem hivatalos katedratudósként elemzi *Sík Sándor* tevékenységét; hanem mint a magyar, haladó, „polgári” esztétika „jelentős képviselője”-ről, a modern törekvések egyik összefoglalójáról ír pozitív, esztétikán belül maradó méltatást. Ugyanakkor keserűen állapította meg, hogy *Sík Sándor* méltatlanul elfeledett, mellőzött *Esztétikája* sok olyan gondolatot vagy sejtést tartalmaz, amelyet csak hosszú kerülőutakon, évek múlva fedezett fel újra az utókor. *Sík* műve „mindmáig egyedülálló kísérlet e tudomány problémáinak következetesen módszeres, teljességre törekvő összefoglalására. Rendszerezés tekintetében csak *Lukács esztétikája* vetekedhetett volna vele akkor, ha második (*Műalkotás és esztétikai magatartás* című) része is elkészül, illetve a művészetek történelmi meghatározottságait tárgyaló (*A művészet mint társadalmi – történelmi jelenség*, című), harmadiknak tervezett részével túl is lépett volna rajta.”⁵⁴⁶ *Szerdahelyi István* véleményében ellentmond az ideológiai mércével történő elutasításoknak; mivel a keresztény istenfogalomhoz vezető okfejtések „nem érvénytelenítik a hozzá vezető tételek mindegyikét”. Sőt „számos megfigyelése, tétele változatlanul vagy kisebb módosításokkal mai tudásunk szerint is megfelel az igazságnak.” *Sík Sándor* mintegy húsz évvel korábban „exponálta” az alkalmazott művészetek fogalomkörének megkülönböztetését, az esztétikai befogadás újraalkotó jellegét, az esztétikum axiológiai problémáit.⁵⁴⁷

Hazánkban a kilencvenes évek óta nem szokás az esztétika történetét ideológiatörténetté alakítani vagy azzal helyettesíteni. Elindult egy újraolvasó, újragondoló, a közelmúlt ideológiájától mentes megközelítés és értékelés a társadalomtudományok valamennyi területén; így az esztétika történetét illetően is. A két világháború közötti esztéták közül két-

⁵⁴⁵ *Sík Sándor*, 1990, 4. o.

⁵⁴⁶ *Szerdahelyi István*, 1976, 22-23. o.

⁵⁴⁷ *Szerdahelyi István*, 1976, 23-24. o.

ségtelenül *Sík Sándor* pályaképének utóélete a leggazdagabb, mely életművének sokoldalúságából adódik. Az 1980-as évek végétől számtalan méltatást olvashatunk életéről, a költőről, a gimnáziumi tanárról és az egyetemi professzorról. Az esztéta megítélése azonban még mindig várta magára. Remélem, hogy a sommás megítélések helyett sikerült megmutatnom és felelevenítenem azt a problematikát, melynek révén ismét bekerülhetne ez a koncepció az esztétikatörténeti tudatba.

Összegzőképpen

Sík Sándor Esztétikája ma is meggondolandó, a klasszikus művészetre jól alkalmazható koncepció. Elméletének kiindulópontja nem az előfeltevések, jobbára német hagyományokon alapuló spekulatív metafizika, mint kortársai többségénél, hanem a művészet pragmatikus világa. Esztétikai kérdései és válaszai elsősorban a mű ismeretére, az esztétikum milyenségére, az esztétikai élményre és hatásmechanizmusára, az alkotói és befogadói folyamat jellemzésére irányulnak. Esztétikája élmény-esztétika, néhány vonatkozásban szellemtörténeti ihletettséggű. Koncepciójának alapvető *husserli* filozófiai háttere, így fenomenológiai meghatározottsága révén következtetései ma is érvényes megállapításokat hordoznak, napjaink hermeneutikájával állíthatóak párhuzamba. Élmény-központú teóriát alkot, az esztétikai élményt – mind az alkotói, mind a befogadói oldalról – az esztétikai megismerő folyamat ontológiai, létesítő és a műalkotást létbentartó elemeként értelmezi; és ez az esztétikai élmény egyben az alkotó és a befogadó önmegértésének és létmegértésének is alapja. A befogadó nemcsak fogalmi megismerő módszerekkel közeledik a műalkotáshoz, hanem egyfajta odaadással, érdektelen benneléttel, elfogulatlansággal valamint intuivitással. Az élményen alapuló esztétikai megismerő viszony feltétele, annak milyensége, mélysége az alkotó és a befogadó személyiségének, lelkiségének, vagyis „*az egyéni állandó*”-k találkozásának a függvénye. A befogadó egyéni állandójának a milyensége az a kapcsolódási pont, melynek függvényében az alkotó egyéni állandójától indukált művet újraalkothatja immár saját személyiségén is átszűrve. Az újraalkotás szubjektív-objektív dinamikusságának oka: a műalkotások objektív tárgyszerűsége és az önmagukban hordozott kimeríthetetlenség. A műalkotások mint tárgyasult létezők önmagukban, lehetőségként, számtalan konkrét élmény, megértés és megismerési folyamat lehetőségét képezik, melyeket az együttműködő befogadók realizálhatnak, de mindig csak konkrét, egyszeri, relatív eredményként, az alany és az önmagában soha meg nem ismerhető műalkotás-tárgy között.⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ *Sík Sándor*, 1990, 357-358. o.

VII. FEJEZET

„SZERESS – AZTÁN TÉGY, AMIT AKARSZ!” (1945-1963)

A második világháború utáni három-négy évet *Sík Sándor* életének egy újabb aktivizálódása jellemezte, ennek terméke két, immáron utolsó, jelentősebb irodalomtudományi műve: az 1948. január 5-ei akadémiai székfoglalójára írt *A magyar költők Isten-élménye* című tanulmányosorozata és az ugyanebben az évben befejezett *Az olvasás tudománya* című irodalomesztétikai könyve, mely aztán fél évszázadig korrektúra formájában kiadatlan maradt. 1946 júliusától az *Akadémia* tagja, sőt az igazgatótanács tagjai sorába is beválasztották, majd 1948 tavaszán az első között kapott munkásságáért *Kossuth-díjat*. 1949-ben aztán a rezsim számos más tudóssal együtt az ő nevét is törölte az *Akadémia* tagjainak sorából.

„Még füstölögtek a fővárosban a romok, amikor 1945 tavaszán egy korszerű iskolareform kidolgozására létesített Országos Köznevelési Tanács elnökének, *Szent-Györgyi Albertnek* a felkérésére a Tanács alelnöke lett. Ez a sokfelé elfoglalt világhírű tudós mellett, (akibez, mint már említettük, még a szegedi közös munkájuk során került közel) számára a vezetés gondjai jórésztének átvállalását is jelentette. Mégsem elégedett meg azszal, hogy pusztán ügyvezető maradjon, pedagógusi vénája, hosszú évekre visszanyúló tapasztalatai és nagy tudása jelentős mértékben hozzájárult a fordulat éveiben azután nagyjából félredobott reformtervek kidolgozásához.”⁵⁴⁹

„A tanügyi reform, a nyolcosztályos általános iskola bevezetése után minden piarista gimnázium megnyitotta saját alsóbb fokú oktatási intézményét, visszatérve a rendalapító nevelési elképzelésekhez, a kisgyerekek ingyenes oktatásához. (...) Emellett részt vett az általános irodalmi tankönyvek elkészítésében és a tanárképzés reformjának végrehajtásában, (...).”⁵⁵⁰

Két év múlva, 1947. március 31-én *Mindszenty* bíboros levélben kéri *Sík Sándort*, hogy „nyilvánosan közreadandó nyilatkozattal állásáról mondjon le” az Országos Köznevelési Tanácsban.⁵⁵¹ A lemondás oka: az egyházi iskolák államosítása és a fakultatív hitoktatás bevezetése. A világi szerepvállalásoktól való fokozatos visszavonulás másik indoka, hogy *Tomek Vincét*, a rendtársi barátot római rendfőnökké választották, így 1947. október 1-től *Sík Sándornak* kellett elvállalnia a magyar piarista tartományfőnöki feladatkört, mivel a felettes egyházi előjárók választása rá esett, annak ellenére, hogy vezetői rátermettségéről ő maga igen mértéktartóan vélekedett.⁵⁵² Mégis, tudta, hogy ezt a

⁵⁴⁹ *Baróti Dezső*, 1988, 82. o.

⁵⁵⁰ *Rónay László*, 2000, 140. o.

⁵⁵¹ *A százgyökerű szűz*, 1993, 292. o.

⁵⁵² *Kardos Klára*, hagyatékának gondozója és utolsó évtizedeinek szemtanúja így látta a rendfőnöki megbízatás következményeit: „Mások is tudták róla, ő a legjobban magáról: nem vezetőnek születte. (...) Már a 20-as évek elején makacsul elhárította a házifőnök-igazgatói megbízást; Rómában ugyanígy ellenszégül, amikor a generális titkárnak akarja ottmarasztani; Szegeden még a kari dékánsgot sem vállalta. (...) És most, amikor tudatosan vissza akart húzódni egy egész sor nem neki való szereptől is, jön ez a

‘szolgálatot’ fel kell vállalnia, hiszen a rendnek egyetlen olyan tagja volt, akit emberségében, szellemiségében tisztelt az akkori társadalmi közeg.

1947-ben jelent meg *A szeretet breviáriuma* gyűjteményes válogatása, majd egy éven belül, a nagy népszerűségnek köszönhetően, másodszor is. *Buddha* és *Lao-Ce* szövegeitől a XX. századi gondolkodókig, egyházatyákig, írókig tartalmaz olyan szövegeket, amelyek egy, a megbékélésre, kiengesztelődésre, szeretetre irányuló lelki magatartást kínáltak a háború utáni években. Szintén 1947-ben jelent meg a Szent István Társulat kiadásában a *Tizenkétszillagú korona. Versek a Boldogságos Szűz Máriáról* című kötete, melyben „*lelki szemével látta a Szűz alakját, amint magyar parasztságonyként végzi napi munkáját, s nem a betlehemi istállóban, hanem magyar falusi akolban zajlik élete sorsdöntő eseménye. Nem idealizálja, hanem éppen fordítva: békőznapi, közjülünek való emberként jeleníti meg hőseit*”, egy ‘gyermeki egyszerű hanggal’, ‘bizalommal és áhítattal’, ‘imádságba forduló alázattal’ – jellemzi a kötetet Rónay László.⁵⁵³

Leveleit lapozgatva láthatjuk, hogy ez a sokféle tevékenységet magába foglaló aktív időszak 1948-ban is tart: *Az olvasás tudománya* munkájának korrektúráján dolgozik, a nagybőjtben lelki gyakorlatokat tart, és az általa 1946-tól szerkesztett *Vigiliában* is egyre több, lelkének kedves feladat várja. Egyik ekkori levelében így összegez testvérének, Sík Endrének: „*Ami engem illet, a legnagyobb újságomról, gondolom, a lapokból értesültél: a márciusi ünnep alkalmával megkaptam én is a Kossuth-díjat. A megbecsülésen és az engem szeretők öröme kívül, bizony a 10.000 Ft is jól esett, mert egy ilyen, közel 300 gyerekes családapának mindig jól jön az eféle, a lerongyolt piaristák fehérműszükségletének egy jelentős része kitelik belőle. (...) En különben éjjel-nappal a rendi ügyekkel vagyok megnyomorítva. Bármennyire be kell látnom, hogy a Rend érdeke kívánta és kívánja tőlem ezt az áldozatot, de azért nem könnyű és folyton sajnó bennem a lélek a költészet és a tudomány iránt. Eféle igényemet mindössze azszal tudom egy kicsit lebűteni, hogy élénken részt veszek a Vigilia szerkesztésében (immár 5000 példányban jelenünk meg, és elég általános a vélemény, hogy a legmagasabb nivójú folyóiratunk ma, az Országos Művészeti Tanács is átvessz belőle 50 példányt az iskolák számára). A nagybőjt folyamán minden maradék időm a lelkigyakorlatokra ment (...).*”⁵⁵⁴ Sík Sándor ekkor még nem sejtette, hogy néhány év múlva a *Vigiliának* a pusztta fennmaradásért is küzdeni kell, hogy szerkesztői munkáját a folyton megújuló külső feszültségek teszik egyre nehezebbé, hiszen a fo-

kinevezés, amely keresztülbúzza minden elképzelését, mindenestül nem neki való szerephe kényszeríti, s hozzá olyan történelmi helyzetben, amely a legrobosztusabb vezetői energiát is fölemésztette volna. – Mit tebetett? Vállalta engedelmességből, az ideiglenesség reményében (kezdetben egy évre kapta a megbízatását); fölvette a terhet, „mint Simon, a cirénei, a keresztet.” (Mint egy fáradt csiga). A következmények néhány éven belül mutatkoznak. A jól konzervált, rugalmas test rohamosan megy tönkre; állandó fáradtság, idegkimerülés, étvágytalanság, álmatlanság, később fokozódó feledékenység és az „aggtkor” egyéb tünetei mutatkoznak. Hozzá olyan lélektani jelenségek: habozás, bizonyos energiátlanság, visszabúzdás, stb., amelyek kétségtelenné teszik valami lelki „sokk” megjelenését ebben a nemrég még energiától duzzadó jellemben. 1955-ben írja: „Szüntelen, idegfeszítő, végkimerülés felé űző munkám közepett, mint egy álomra, gondolok a Balatonra – de egyelőre egy félnap pihenés is boldoggá tenne.” In: Kardos Klára: Sík Sándor belső fejlődése. Vigilia, 1968. szeptember, 593. o.

⁵⁵³ Rónay László, 2000, 148-149. o.

⁵⁵⁴ *A százyökörű szív*, 1993, 312. o.

lyóirat arculatát hol az egyházpolitikai szándékok, hol a politikai rendszer elvárásai veszélyeztetik. Ugyanakkor a vezetésével szerkesztett *Vigília* valamint az a kétségbevonhatatlan tény, hogy ez a folyóirat több mint tíz éven keresztül a kor legszínvonalasabb lapja volt, egyben jelzi az utókor számára azt is, hogy a kortárs irodalmi, szellemi közeggel egy nagyon élő kapcsolata volt; személyisége, szellemisége tekintély volt és maradt; és sok ember megbecsülése övezte.

1947. október 1-től *Sík Sándor* lett az új piarista tartományfőnök. Rendkívül nehéz helyzetét így mutatja be *Rónay László*: „1950-ben, tavasz legvégén szabályos egyházüldözés vette kezdetét, a szerzeteseket eltávolították házaikból, sokukat bántalmazták, évszázados kincseket – iratokat, könyveket, historia domusokat – prédáltak el. (...) A lefejezett és megfélemlített püspöki kar és három szerzetesrend vezetője ebben a légkörben folytatta tárgyalásait a kormányval a modus vivendi megteremtéséért. Az egyházi delegációban a piarista rendet *Sík Sándor* képviselte. Iszonyú felelősség nehezedett rá, hiszen első perctől kezdve nyilvánvaló volt, hogy az egyház mozgásterét egészen szűk és szigorúan ellenőrzött lesz. A piaristák végül két iskolájukat (a budapestit és a kecskeméti) kapták vissza, a papi utánpótlás biztosítására évente egy kispapot vehettek fel, a 270 rendtagnak pedig az 50%-a térhetett vissza a rendi keretek közé, sokan világiak lettek, állami iskolákban tanítottak tovább, vagy éppen – börtönbe kerültek. A tartományfőnöknek kellett eldöntenie, kik térjenek vissza a rendi keretek közé, kik ne.⁵⁵⁵ Döntési kényszere hatalmas teherként nehezedett rá, hiszen emberi sorsokat tartott kezében; gondolnia kellett arra, hogy a visszakapott két iskolában mindenképpen színvonalas legyen az oktatás, de arra is, hogy a szerzetesi életformába teljesen beleszokottak közül jó néhányan képtelenek új életet teremteni a maguk számára. Igazán jó döntéseket nem hozhatott, s ezt ő is tudta, bele is rokkant. Gyorsan kezdett öregedni, elvesztette régi lendületét, szórakozottságáról legendák keringtek. Egyre többször merült fel verseiben az elmúlás gondolata (...)”.⁵⁵⁶

1954-ben egy visszaemlékezésében arról panaszkodott *Sík Sándor*, hogy „sorsában egyre inkább a bibliai Jónás példázatának a fordítottja teljesedik be. Miközben napi feladatait szent kötelességként teljesíti, egyre jobban elnyomja magában a legfontosabb belső ösztönzést, egyre inkább elnémul benne a költő, az író, a tudós, pedig talán ez volna az igazi hivatása, nem az a munka, amely óráit, napjait, esztendőit felemészti.”⁵⁵⁷ Lehetséges, ha a rendi teendők nem neheztek volna rá, akkor sem alkotott, alkothatott volna többet szépíróként, irodalomtudósként, hiszen szellemileg egy légüres térbe került, a rezsim hazug közegébe. Ebben a közegben nemcsak mások ‘hallgattak el’, neki is nehezebb volt megszólalnia költőként, tudósként egyaránt. Mégsem halt meg benne a gondolkodó, az alkotó szellemiség, a saját Isten-élményét átadni akaró közvetítő, ahogy ezt utolsó évtizedeinek nagy hatású konferencia-beszédei bizonyítják. Sőt, ha a konferencia-beszédek nagyszerűségére tekintünk, akkor azt mondhatjuk, hogy haláláig termékeny maradt, és képes volt a megújulásra.

1945 és 1963 között egyetlen verseskötete jelent meg, 1959-ben, az *Őszi fecske* című. Az 1963 végén megjelenő *Áldás* verseskötetének kiadását már nem érthette meg. 1963. szeptember 28-án csendesen elhunyt.

⁵⁵⁵ *Jelenits István* emlékezete szerint összesen 14 kispapot vehettek fel, és a tartományi tanács döntött abban, hogy kik térjenek vissza a rendi keretek közé és kik ne.

⁵⁵⁶ *Rónay László*, 2000, 161-162. o.

⁵⁵⁷ *A százgyökérű szív*, 1993, 447. o.

1948 után, a két irodalomtudományi, irodalomesztétikai művén – *A magyar költők Isten-élménye* és *Az olvasás tudománya* munkáin – kívül jelentősebbet már nem alkotott e diszciplínák területén, néhány rövidebb irodalomtörténeti tanulmánya jelent még meg.

„A szeretet kinyitja az embert”

„Szent Ágoston mondja: »A Szentírás semmi mást nem parancsol, csak szeretetet.« Kimutatja, hogy minden erény visszavezethető a szeretetre; ehhez teszi hozzá a sokat idézett mondatot: »Szeress – aztán tégy, amit akarsz!« A szeretet így, amint a keresztény gondolatvilágban és erkölcsben szerepel, azon túl, hogy örök boldogságunknak és a földinek is feltétele, feltétele annak is, hogy emberi módra tökéletesen ki tudjunk fejlődni. Az embervolt nem tud kibontakozni másként, mint szereteten keresztül. A szeretet kinyitja az embert. Amíg az ember nem szeret, addig be van börtönözve az önösség börtönébe, és bizonyos fokig irreálisan áll szembe a világgal. Minden nagy szeretet egy újjászületés: mássá lesz az ember, kinyílik a szeme, ha megismer valakit, akit igazán szeret, ha megismer egy eszmét, amelynek odaadja magát. Más ember lesz, megéli a valóságot. Akkor lesz az ember reális, igazi emberre, ha ezen túl felfedez a mi-t. De ehhez hozzá kell tenni a keresztény tapasztalatból még valamit. Föl kell fedeznie, hogy az én és a te mögött, a »mi« mögött is ott áll az Isten. En, a felebarát és az Isten. Ez a teljes emberség hármassága.” Sik Sándor Nagy dolog a szeretet című konferencia-beszédéből⁵⁵⁸ idéztem, s e rövid részlet talán szemlélteti életműve utolsó másfél évtizedének különleges új ‘műfaját’, melynek egyik legkedveltebb témája a szeretet volt. Sik Sándor 1945-től 1961-ig minden év adventjén és nagybőjtjén tartotta nagy érdeklődéssel kísért konferencia-beszéd sorozatát. 1948-tól nyilvános szereplései az évi kétszeri konferencia-beszédekre és a misézésekre korlátozódtak, így a valahai tanár, professzor továbbra is századunk egyik nagy hatású nevelője maradhatott a személyi kultusz éveiben is, egyházi szolgálatai során sokak ‘lelkének atyja’, gyóntatója; írásain, konferencia-beszédein keresztül pedig a katolikus értelmiség gondolkodásának formálója volt. Rónay György szerint a „magyar spiritualitás történetének egyik fontos, a legújabbkorinak pedig minden bizonnyal legfontosabb fejezete ez. Sik Sándor ismét egy teljes tétovásában és tanácstalanságban vállalta a »szolgálatot«: olyan vallásos, keresztény szellemnek és életstílusnak a kialakítását, amely az adott körülmények közt, az adott társadalomban, hic et nunc élbető, gyakorolható és a jövő távlataiban is »posszibilis«. Mint minden nagy kezdemény, teljesedése után ez is kevésbé hat újnak, mint amilyen a maga pillanatában volt; kivált miután a Zsinat mindazt szentesítette, amit ez a »keresztény humanizmus« hirdetett és kétfarmalni igyekezett: egy a régihez képest újfajta, nyílt és nyitott, a világ iránt bizalmat tápláló, tőle nem elforduló, hanem formálására belé álló, kötetlen és önzetlen, nem mozgalmi ábrándokban, hanem felelős személyiségben gondolkodó kereszténységet. Olyat, amely egyszerre dolgozik a teilhard-i »recept« szerint társadalmilag, evilági vonatkozásban »előre«, a haladás menetében, és az »üdvösség« transzcendentális vonatkozásában »fölfelé«, mégpedig úgy, hogy ezt a két irányt a legteljesebb harmóniában éli szintézisbe önmagában. Minden görös és gátlás nélkül, mint egyik verse mondja, »nem erőlködve befelé sem«, a teljes emberség kibontakoztatásának optimista derijében. Gazdag életének minden értékes és maradandó hagyatéka közt – bizonyos szempontból legalábbis – alighanem ez a legtermékenyítőbb és

⁵⁵⁸ Sik Sándor: *A szeretet pedagógiája. Válogatott írások*. Válogatta és sajtó alá rendezte: Rónay László. Vigilia Kiadó, Budapest, 1996. 233-234. o.

legértékesebb.”⁵⁵⁹ „*Sík Sándor lelkiségének repertóriumát*”, a lelki életi írások gyűjteményét – melynek egy része konferencia-beszéd – tartalmazza *A kettős végtelen* második kötete, Rónay György válogatásában. Az *Utak Istenhez* címet viselő kötetben a modern ember „*bétköznap*i keresztyénységének” ma is járható, a hagyományon alapuló útjain keresztül ‘pillanthatunk be *Sík Sándor* személyes lelkiségébe’.⁵⁶⁰ Abba a lelkiségbe, amely egy feltétel nélküli istenhiten alapult: „*Nem voltak belső válságai, megingásai, kétségei, megpróbáltatásait Isten rendeléseinek tekintette, így is fogadta őket. Ez az érzés, a megnyugvás biztonsága, az Istenre hagyatkozás biztonságos érzése, a mindent elfogadás lírája központi mondanivalója, versei struktúrájának meghatározója. Emberségét is ezek az erények tették példászerűvé. Jóságos volt, adakozó, ezáltal lelkében sérthetetlen. (...) Jót feltételezni, jót tenni – ennek a két mondatnak az átéléséből indult ki mindig magatartása. A kedvezőtlen ítéletet átadta Istennek. Ezért a közéletben jobbnak érezte magát az ember. (...) Szeretetre hangolt egyéniség volt. Legszebb (konferencia-) beszédei és írásai a szeretetről szólnak. Érdemes az 1952-es beszédsorozatot (Nagy dolog a szeretet; Szeretet az Isten; Szeresd a te Uradat, Istenedet!; Mint tenmagadat; Aki embertársát szereti; A tökéletesség köteleke – a közösségi emberről) elhelyezni a korban: Sík Sándor akkor beszélt a szeretetről, amikor habzott a gyűlölet. (...) Sík Sándor lelkiségének fontos összetevője volt a néha naivitásig növekvő jótekönyösége. Minden lehetséges módon segítette a rászorulókat: Kornis Gyula hozzá írt levelei – sok hasonlót is olvasható – bizonyítják, hogy tőle telhetően támogatta; figyelmessége odáig terjedt, hogy húst, élelmet küldött neki. Többen vissza is éltek jószágával, de ha ilyesmire figyelmeztették, mindig azt válaszolta, hogy majd Istennel számol el az illető. (...) Egy folytonos élmény, az Istenhez fordulás belső késztetése, a Vele való szövetség biztonsága jellemezte, az »elfogadás« alázata és természetessége, s az a küldetési tudat, hogy ezt az élményét másokkal is meg kell osztania. Minden emberben Isten képését látta, ezért túlszorduló szeretettel és jószággal fordult feléjük.*”⁵⁶¹

A hit realitása és a kaotikus történelmi korszakban is érvényesülő megtartó és emberformáló ereje; az azt tudatosan (szinte tudományos alapossággal), mégis egyfajta közvetlen hangnemben, érthetően tolmácsolni és megosztani akaró lelkipásztor nyitott szellemisége; a keresztyénység segítő, megértő, megbocsátó, szerető és a mindig jobbra, tökéletesebbre irányuló mivolta: ezek az üzenetek ma is eljutnak konferencia-beszédeknek olvasóihoz.

Jelenits István emlékező és méltató tanulmányából idézek, aki gimnazistaként, egyetemistaként, majd végül piarista kispapként hallgatta végig e másfél évtizedes nagyívű beszédsorozatot, mely mindig hatalmas hallgatóságot vonzott: „*Nem szónok beszél itt. Nem is egy költő ragadja magával a hallgatóit. Cserkész táborban szókás így beszélni a tábortűz mellett, vagy a szegedi szeminaryumi beszélgetések, esti teázások hangulata rémlik föl bennük. Emelkedett ez a hang, de kissé száraz is, csak néha lágyul el vagy izzik át. Az előadások professzorosak: gondolatokat fejtenek ki, tényeket ismertetnek, gondolkodásra, egy-egy téma figyelmes*

⁵⁵⁹ Rónay György: *Sík Sándor*. In: *Sík Sándor*, 1969, 25. o. Egyéb gyűjteményes válogatott írások: *Sík Sándor: Keresztyénység és irodalom. Válogatott írások*. Válogatta: Rónay László. Vigilia, Budapest, 1989.

Sík Sándor: A szeretet pedagógiája. Válogatott írások. Válogatta és sajtó alá rendezte: Rónay László. Vigilia Kiadó, Budapest, 1996.

⁵⁶⁰ Rónay György: *Sík Sándor*. In: *Sík Sándor*, 1969, 26. o.

⁵⁶¹ Rónay László, 2000, 171-172. o., 177-178. o.

körüljárására bíztnak. Az előadó tiszteli hallgatóit, nem akar túljárni az eszükön, nem próbálja súlyos megfontolások helyett könnyű és felszínes indulatokkal elragadni őket. (...) a hallgatóság nem olyan emberekből áll, akik olcsó vigaszra vágyanak. Sík Sándor ismeri őket, hiszen legtöbbször a keze alatt nőttek fel. Kérdéseiket komolyan veszi, gondolataikat átérzi, hiteles szóval szólítja meg őket.(...) A költő nagyon sokat és nagyon alaposan készült ezekre az előadásokra. (...) Talán még valamire vall ez a gondos és munkás felkészülés. Arra, hogy Sík Sándor egy professzor alaposságával és felelősségtudatával olyan témáról tartott itt előadásokat, amelyeknek igazán nem volt a szakértője. Erre volt szükség, ezzel lehetett kérdésekkel küszködő embereknek segítséget nyújtani, s ő volt abban a helyzetben, hogy szólhatott. Feladatként vállalta tehát ezeknek a témáknak korszerű, gondos feldolgozását, szinte előről végigtanulva biblikus, történelmi műveket, életrajzokat. Tudós lelkiismeretességgel dolgozott, s ezt a lelkiismeretességet még szigorúbbá tette az a tudat, hogy nem a saját szakterületén mozog. Még egyet érzünk világosan, hogy nem volt egyedül. Nemcsak Pannonbalmáról kérhetett bibliográfiát és friss könyveket. Mindennapos tanácsadóként mögötte voltak saját rendtársai, a piarista teológiai főiskola tanárai, saját könyvtárán kívül keze ügyében volt Schütz Antalnak és Balanyi Györgynek könyvgyűjteménye, s akkor, amikor az átlagos magyar értelmiségi nemigen jutott újabb nyugati könyvekhez, hozzá – tanítványai révén is – hamarabb eljutottak Subard körlevelei, Guardini, Daniel Rops, Ricciotti művei. Kissé túlozva mondhatnánk, hogy másfél évtizeden át egy egész ország katolikus (sőt keresztény) értelmisége helyett figyelt, olvasott, szóná tette azt, ami a legtisztábban látók tájékozódásában, beszélgetéseiben feltisztult.”⁵⁶²

⁵⁶² A piarista levéltárban található anyag és Jelenits István közzététele nyomán tartalomjegyzékszerűen felsorolva a következő témákat ölelték fel Sík Sándor konferencia-beszédei: 1945 – Isten és ember (Az élő Isten, Az egész ember, A szabad lélek, A forró Ma); 1946 – Az Isten országa (Isten országa – ember országa, A bennünk lévő Istenország, A látható Istenország, A küzdelmes Istenország, A nem-evilágból való ország), Krisztusi nagykorúság (Hogyan nézi a keresztény ember a személyiséget, a családot, a nemzetet, az emberiséget); 1947 – nem maradtak dokumentumok, 1948 – Az ember útjai Istenhez I. (Ima, Böjt, Alamizsna, Hivatás); 1949 – A Miatyánk, Az ember útjai Istenhez II. (A tudomány útjai, A hagyomány útjai, A misztika útjai, A szépség útjai); 1950 – Az emberiség a kereszt alatt; Keresztény egyetemesség (A tanításban, A magatartásban, A történelemben); 1951 – Jézus Krisztus (Bevezetés az evangéliumba, Jézus Krisztus és a mai ember, A történelmi Krisztus, Az emberek Jézusa, Isten fia, Az Úr), Készítsétek az Úr útjait! (Keresztény ember és világ, A keresztény és az emberi sors, A keresztény ember szabadsága, A keresztény öntudat); 1952 – A szeretetről („Nagy dolog a szeretet”, „Szeretet az Isten”, „Szeresd a te Uradat, Istenedet!”, „Mint tenmagadat”, „Aki embertársát szereti”, „A tökéletesség köteléke” – a közösségi emberről), A Biblia Istene (A pátriárkák Istene, A törvény Istene, A próféták Istene, Az evangélium Istene); 1953 – A nyolc boldogság, Az Úrangyala; 1954 – A keresztút, Négy nagy mester (Szent Pál, Szent Ágoston, Szalézi Szent Ferenc, Newman); 1955 – Az imádság, Isten-gyermekség és krisztusi nagykorúság (Bevezetés, A gyermeki vallásosság, A fiatalkori vallásosság, A nagykorú ember vallásossága); 1956 – Öltözzetek Krisztusba! (A Krisztust magára öltött ember a hétköznapiakban, Szeretet, Sors, Hivatás); 1957 – A hét szentség, Istenvárás – Istenkeresés (Önmagunkban, Egyásban, Saját szavában); 1958 – Emberek a kereszt alatt (A pogányok, A hivatalosak, Judás, A választottak, Az apostolok, Asszonyok, Mária), Az ember, ahogy Isten elgondolta (Ember vagyok, Hívó vagyok, Keresztény vagyok, Katolikus vagyok!); 1959 – Krisztus Urunk kinszenvedése (Az öt fájdalmas titok alapján), Utak Istenhez (Willibrord Verkade, Elisabeth Leseur, Takashi Nagai, Charles Foucauld); 1960 – A Cirenei nyomában; 1961 – A lelki-élet mesterei (Néri Szent Fülöp, Szalézi Szent Ferenc, Páli Szent Vince, Bosco Szent János)

Jelenits István: Kép a kései Sík Sándorról. In: Sík Sándor emlékezete. 1989, 69-73. o.

Vigilia

A *Vigiliát* 1935. februárjában, Gyertyaszentelő ünnepén alapította meg *Aradi Zsolt*, *Balla Borisz* és *Possonyi László*, annak a katolikus reformnemzedéknek a tagjai, akik *Sík Sándort* tekintették egyik mesterüknek, vezetőjüknek.⁵⁶³ Az általuk alapított – a politikai élettől távol maradni szándékozó – *Vigiliát* a modern katolikus irodalom reprezentálására és gondozására hozták létre: „a szépirodalmi munkára korlátozott program 1938 után bővült ki határozottabb közéleti állásfoglalással, midőn a folyóirat szerkesztését Possonyi László vette át. A *Vigilia* ekkor is a katolikus »reformnemzedék« lényegében »harmadik utas« álláspontját képviselte, mindemellett határozottabban bírálta a szélsőjobbboldali ideológiákat, és szerepet vállalt a szellemi ellenállás támogatásában. A katolikus vallás »egyetemesség« elvét szegte a fajelmélet barbársága ellen, és a humánus beállítottságú francia, valamint angol katolikus irodalom népszerűsítésével is a náci ideológia szellemi fertőzése ellen tiltakozott. A katolikus »reformnemzedék« elszigeteltségét is oldani szerette volna: »népi vallásosságot« hirdetett, részben a népi írómozgalomhoz is közeledett. Határozottabb állásfoglalása következtében tiltották be működését 1944-ben a német megszállás után. Szellemi orientációjának alakításában is nagy szerepet töltött be *Sík Sándor*, aki 1945 után, midőn a *Vigilia* ismét megjelenhetett, évtizedeken keresztül töltötte be a főszerkesztői tisztségét.”⁵⁶⁴

1935. februárjában, a nyitó számban jelent meg – a már korábban, mint az *Esztétika* egyik előzményeként idézett – *Sík Sándor A katolikus irodalom problémájához: egyetemesség és forma* című terjedelmes tanulmánya, mely évtizedekre meghatározta az 1944. márciusában betiltott, majd 1946. decemberétől újrainduló és immáron általa szerkesztett folyóirat irodalmi arculatát. A hosszan indokolt, kiemelten szedett alaptéziseit összegyűjtve is látható, hogy az esztétikai értékességre helyezte a hangsúlyt, elsődlegességet ez jelentett számára: „a katolikus irodalom mindenekelőtt irodalom”, a „katolikus író elsősorban művész”, „az írónak, amikor ír, legelső katolikus kötelessége: a tőle telhető legjobb művészhöz lenni”, „Hirdethet eszméket, ösztönözhet cselekvésre, de csak a művészet eszközeivel teheti ezt, vagy megszűnik művészhöz lenni.” „Minél inkább lesz művészete csak művészet, annál tökéletesebben fogja szolgálni Isten dicsőségét és ami ezzel elválaszthatatlanul összefügg: az ember javát, az életet.”⁵⁶⁵

Majd azt vizsgálja: „mi adja meg az írói alkotásnak katolikus, tehát a nem-katolikus alkotásoktól különböző jellegét. Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy ez a különbség nem lehet elsődlegesen esztétikai jellegű, minthogy a művészi alkotás tényezői között nincsenek olyanok, amelyekre értelmetlenség nélkül lehetne alkalmazni a katolikus vagy nem katolikus jelzőt. Voltaképp nem is szabatos beszéd katolikus irodalomról szólni. A katolikus irodalom, amennyiben igazán irodalom, éppen abban az értelemben az, amelyben minden más irodalom. Ha mégis tartalmat akarok adni ennek a sokszor használt kifejezésnek, azt kell mondanom: katolikus az az irodalom, amely az irodalom eszközeivel katolikus lelkeséget fejez ki. Voltaképp azt kell keresnem, melyek a katolikus lelkeségnek az írói alkotás szempontjából legfontosabb és legjellemzőbb vonásai? Azt hiszem, a

⁵⁶³ A katolikus reformnemzedék szellemiségét, arculatát bemutatja *Pomogáts Béla: Egyetemesség és reform*. In: *Pomogáts Béla: Megújulásra váró hagyomány*. C E T Belvárosi Könyvkiadó, 2002. 104-106. o.

⁵⁶⁴ *Pomogáts Béla*, 2002, 107. o.

⁵⁶⁵ *Sík Sándor: A katolikus irodalom problémájához*. In: *Sík Sándor: Kereszténység és irodalom*. Vigilia, Budapest, 1989. 205-214. o.

katolikum művészetpszichológiai jelentőségének megértésére az jut el legkönnyebben, aki a szó etimológiai tartalmából indul ki. Katolikus annyit jelent, mint egyetemes ('közönséges' – mint a régiek mondták). A katolikus hit nem dogmák összessége, s a katolikus morál nem parancsok és tilalmak kauzisztikája, s a katolikus élet nem bizonyos liturgiai cselekmények végrehajtásában áll, amelyeknek nincs közülük egyéb élelmegnyilvánulásokhoz. A katolicizmus életforma és pedig totális életforma, amely az egész valóságot átölelni, alakítani, betölteni, áttelekesíteni igyekszik. Világfelfogás, amelyben benne van minden, ami embernek hozzáférhető; világérzés, amelyben elfér mindaz, »ami az ember szívébe felhatott«, és világalakító lendület, amely mindent – külső és belső valóságot – a Krisztus képére akarja átformálni.(...) A végtelenség sejtelve ül a katolikus ember lelkén, ez adja meg gondolatainak a monumentális horizontot, gondolkodásának a belső alázatosságot és a szent borzongásnak azt a finom árnyalatát, amely olyan jellemző a katolikus szellemiség minden nagy alkotására, Szent Agoston Confessiójától a nagy román, gótikus és barokk dómokon át Claudel drámájáig. Számára minden ami van, ami történik és ami lehetséges, Istenből és Istentől való. (...) Ez az egyetemesség nemcsak tartalmilag jelent potenciálisan végtelen gazdagságot, hanem ehelyett is az ellentétek felsőbb szintézisének törvényét.»⁵⁶⁶

Terjedelmes tanulmányában Sík Sándor a katolikus irodalom kifejezésnek nem poétikai, esztétikai jelentést tulajdonít, hanem végső fokon eszmetörténeti jelleget, hiszen az Isten jelenlétében való élés a katolikus hitű író világfelfogását, világérzését, szemléletét határozza meg és ezen keresztül a művet magát, mivel az felismerhetően hordozza a katolikus szellemiség hagyományát, kultúráját, szimbólumvilágát. Ő maga is érzi ennek a fogalomnak a kérdésességét, „nem szabatos beszédnek” véli. A katolikus lelkeséget kifejező katolikus irodalom Szent Agostontól Claudehig ível, sőt Balassától, Zrínyin, Babits Mihályon keresztül Pilinszky Jánosig, a legkülönbözőbb korszakokban és irányzatokban is képviseltetve a katolicizmus szellemiségét, világlátását. A katolikus irodalom meghatározása így szól: „az irodalom eszközeivel katolikus lelkeséget fejez ki. (...) A katolikus művész számára éppen ezért voltaképpen nincs külön vallásos művészet. A vallásosság, a katolicizmus egész életét átjárja, tehát ott lesz, egyszer láthatóan, mászor láthatatlanul, kimondva vagy kimondatlanul, de mindig érezhetően és döntően minden alkotásában”⁵⁶⁷

Ezt a katolikus lelkeséget minden irányba nyitott egyetemesség jellemzi, mely az emberi személyiség teljesebb kibontakozását, gazdagodását segíti, és az irodalom is, az ember teljes világát bírja szóra, mert „minden, ami egyoldalú, minden, ami csak részlet: idegen és ellentétes a katolikum lelkével”. E teljesség ugyanakkor átfogja az ellentéteket is, „az ellentétek felsőbb szintézisének törvénye”-nek szellemében: „Pesszimizmus és optimizmus, néma kontempláció és világhódító harci lendület, sírás és nevetés, szeretet és gyűlölet egyformán megfér a katolicizmusban, megfér a katolikus lélekben, és mindegyik szükségszerűen feltételezi a másikat. Ketten-ketten, együtt teszik a katolikumot. (...)

Az egyetemesnek életigénye a legerősebb forma. A katolicizmusnak az egyetemesség mellett másik lényegi jellemzője a minden téren való kemény megformáltság: határozott formák kultusza, hite, szeretete, átélése. Aki a formákat nem értékeli, az nincs tisztában mivoltukkal és életértékükkel, vagy formátlan, félszeg és ezért reális értékelésre képtelen lélek maga is. Az ember természetében adva van a forma igénye. A test-lélek ember csak a testben élheti a szellemet. Az Igének meg kell testesül-

⁵⁶⁶ Sík Sándor: *A katolikus irodalom problémájához*. In: Sík Sándor, 1989, 214-216. o.

⁵⁶⁷ Sík Sándor: *A katolikus irodalom problémájához*. In: Sík Sándor, 1989, 223. o.

nie, hogy emberivé, az ember számára »használhatóvá« legyen. (...) A katolicizmust talán leginkább az választja el minden mástól, hogy benne minden formában jelenik meg.”⁵⁶⁸

Az ellentéteket, a sokféleséget is átfogó, a teljességet kifejező, egyetemes, nyitott, ugyanakkor „kemény megformáltság”-gal bíró, értékőrző és értékteremtő katolikus lelkeség az alapja a katolikus irodalomnak – Sík Sándor felfogásában. Ez a szemlélet karakteresen érvényesült a *Vigília* folyóirat arculatában, az indulástól, 1935-től kezdve Sík Sándor haláláig.

Sík Sándor *A katolikus irodalom problémájához: egyetemesség és forma* 1935-ben megjelent tanulmánya egyben – egy, már a 20-as évek végétől elinduló folyamat – rögzített és egyértelműen kimondott fordulópontjának és egy határozott katolikus irodalmi reformkoncepciónak is tekinthető, egy egyértelmű elhatárolódást a korábbi, az 1920-as években megszilárduló ‘hivatalos’ katolikus eszmei konzervativizmustól, mely az alkotó katolikus értelmiségtől nemcsak azt várta el, hogy a fennálló rendszert támogassa, hanem a katolikus vallás dogmáihoz igazodó, esztétikai konzervativizmust is megkövetelt. Sík Sándor már 1929-ben, a *Gárdonyi, Ady, Probászka* tanulmánykötetének *Ady*-fejezetével egyértelműen szembekerült ezzel a katolikus konzervativizmussal, hasonlóan *Madách*-tanulmányaival is. Majd a szegedi egyetem professzoraként – 1930 és 1945 között – nyitott szellemiségű előadásainak, tevékenységének, személyiségének hatására egyre nagyobb nyilvánosságot kapott az a koncepció, amelyet ebben a tanulmányban is rögzített: a nyitottság, az egyetemesség, az európai, a keresztény és a nemzeti kultúra értékmegőrzése és értékteremtése, az emberi teljességre való törekvés. Alapgondolatainak fontosságára *Ignotus* is felfigyelt *Az idők mögül* írásában, a Magyar Hírlap 1935. június 23-ai számában.⁵⁶⁹ Az 1920-as, ‘30-as években a „jelentékenyebb irodalmi műhelyek, beleértve a Nyugatot is, általában tartózkodtak attól, hogy a vallásos elkötelezettséggel fellépő irodalomnak teret adjanak, minthogy ez az irodalom többnyire a politikai és művészeti konzervativizmust, nemegyszer a színvonaltalanságot képviselte. Ez a tartózkodás, nemegyszer bizalmatlanság és idegenkedés nyomta rá bélyegét a katolikus irodalom recepciójára is”⁵⁷⁰, így a katolikus irodalmi reformtörekvéseknek szüksége volt egy új, önálló orgánusra, a *Vigiliára*, melynek tevékenysége fokozatosan – majd a legerőteljesebben Sík Sándor szerkesztése alatt 1946-tól – alapvetően megváltoztatta a katolikus irodalom szerepét a XX. századi magyar kultúrában.⁵⁷¹

Lukács Lászlónak, a *Vigília* mai főszerkesztőjének Sík Sándor szerkesztői műhelyében című tanulmányából⁵⁷² érdemes néhány adatot felidézni: Sík Sándor 1946-ban *Jubász Vilmos* művelődéstörténésszel együtt vállalta el a lap szerkesztését. A lap beköszöntőjében így írt: „Írók vagyunk, egynek tudjuk magunkat az élő magyar irodalommal. Nem vagyunk szekta, nem vagyunk párt, nem vagyunk még csak írói csoport sem: egyszerűen magyar írók vagyunk (...) Az, hogy katolikusok vagyunk, nem távolít, hanem közelebb visz hozzájuk: a megértés, a

⁵⁶⁸ Sík Sándor: *A katolikus irodalom problémájához*. In: Sík Sándor, 1989, 222-225. o.

⁵⁶⁹ Rónay László, 2000, 66. o.

⁵⁷⁰ Pomogáts Béla, 2002, 88-89. o.

⁵⁷¹ Pomogáts Béla a katolikus irodalmon belül elkülöníti az „esztétikai katolicizmust”, a „népi katolikus” és az „evangéliumi” katolikus irodalom formáit. V.ö.: Pomogáts Béla, 2002, 90-94. o.

⁵⁷² Lukács László: *Sík Sándor szerkesztői műhelyében*. In: Sík Sándor emlékezete, 1989, 81-88. o.

szeretet, az egyetemesség – a szakmai összetartozás társadalmi és a magyar szó szenvedélyes szerelmének vérünkbe írt törvényén túl – a mi számunkra lelkiismereti parancs.”⁵⁷³

1949-től Sík Sándor egyedül szerepelt felelős szerkesztőként, élén egy Munkaközösségnek, melynek szerkesztő tagjai Doromby Károly, Mihelics Vid és Rónay György. A Munkaközösség szabályzata így szól: „A *‘Vigilia Munkaközösség’* a *Vigilia* című folyóirat szerkesztésével és kiadásával azt a feladatot tűzi maga elé, hogy olyan katolikus szellemű folyóiratot adjon olvasói kezébe, amely a szükségeszerű haladás követelményeivel számolva a katolikus papság szellemi továbbképzéséről gondoskodik, ugyanakkor pedig a világi katolikus olvasó számára a kor színvonalán álló lelki, hitbuzgalmi és szépirodalmi olvasnivalót ad, mindezekkel pedig az egyetemes közművelődést szolgálja.”⁵⁷⁴ A lap szerkesztését az ötvenes évek elejétől ténylegesen Rónay György végezte, amit Sík Sándor vagy jóváhagyott vagy kiegészített. Az ötvenes évek végén, amikor Sík Sándor egészsége véglegesen rosszabbodni kezdett, a szerkesztést már teljes egészében Rónayra bízta, aki 1960-ban kénytelen volt lemondani megbízatásáról, ekkor „Sík Sándor is benyújtotta lemondását, megrendült egészségére hivatkozva, ezt azonban az illetékes hatóságok nem fogadták el.”⁵⁷⁵ Rónay László így idézi fel a történeteket a kényszerű lemondás után: „Doromby Károly és Mihelics Vid intézték tovább a lap ügyeit. Sík Sándor egyre jobban visszahúzódt. Az Állami Egyházügyi Hivatal vezetői úgy érezték, Rónay György a fő gátlója annak, hogy a *Vigilia* aktívabban foglaljon állást egyházpolitikai kérdésekben, kinyilvánítva az állam intézkedéseivel való egyetértését. Ezért tettek meg mindent eltávolításáért. Törekvésükhez az egyházon belül és a *Vigilia* fiatal munkatársai közül kerestek és találtak támogatókat, s készségesen segítette elképzeléseik valóra váltását a *Vigilia* felelős kiadója is. (...) Ellenfeleinek az a törekvése, hogy az irodalmi életből is kiiktassák, nem járt sikerrel. Sík Sándor élete legnagyobb csapásaként élte át a történeteket.”⁵⁷⁶

A *Vigilia* első tíz évében egyszerre képviselt egy nyitott és egyetemes irodalmi, kulturális és teológiai arculatot, a kultúra és teológia szintézisének magas színvonalát. A szépirodalmi részben a magyar irodalom mellett sok modern külföldi szerző írását vagy alkotásaikról közölt ismertetőt is bemutatnak, az Európától elzárt magyar olvasó számára szinte egyetlen tájékozódási lehetőséget, ismeretforrást adva a korban. Rendszeresen jelentkezett elbeszéléseivel többek között Fekete István, Íjjas Antal, Mándy Iván, Rónay György, Thurzó Gábor, ritkábban Kodolányi János, Passuth László, Ignác Rózsa, Mészöly Miklós; fordításokat találhatunk Graham Greene, Supervielle, Mansfield, Papini, Chesterton, Francis Jammes, Saint-Exupéry, Heinrich Böll, William Sanyan, Claudel, René-Guy Cadou, Pierre Emmanuel, Mauriac, Mistral műveiből. A költeményeket illetően 'házi szerzőnek számított' Csanád Béla, Harsányi Lajos, Jékely Zoltán, Pilinszky János, Rónay György, Sík Sándor, Takáts Gyula, Toldalagi Pál, Vidor Miklós, és gyakran találkozunk Berda József, Fodor József, Nemes Nagy Ágnes, Vas István, Weöres Sándor verseivel, Vas István és Szabó Lőrinc műfordításaival, illetve 1949-ben „itt indul Görgei Gábor, majd Kalász Márton, Gyurkovics Tibor, Beney Zsuzsa, Vasadi Péter.”⁵⁷⁷

⁵⁷³ Idézi Lukács László, 1989, 81. o.

⁵⁷⁴ Lukács László, 1989, 82. o.

⁵⁷⁵ U. o.

⁵⁷⁶ Rónay László, 2000, 171. o.

⁵⁷⁷ Lukács László, 1989, 84. o.

A tanulmányok egyik fele nagyobbbrészt irodalommal, ritkábban zenével, képzőművészettel foglalkozott, többek között *Benedek Marvettől*, *Beney Zsuzsától*, *Brisits Frigytől*, *Eckhardt Sándortól*, *Ferenczy Bénitől*, *Galamb Sándortól*, *Nemes Nagy Ágnestől*, *Sinkó Ferentől*, *Cs. Szabó Lászlótól*, *Rónay Györgytől* olvashatunk írásokat. *Sík Sándortól* többnyire kisebb terjedelmű, néhol korábbi munkáit összegző tanulmányokkal találkozhatunk, így például *Modern katolikus irodalmunk*, *Huxley és a misztika*, *A realizmus problémái*, *A Petőfi-titok*, *Emlékezés Arany Jánosra*, *A százéves Ember Tragédiája* című írásokkal. Másrészt az irodalom világnézeti problémáival foglalkozó, gondolatgazdag tanulmányokat olvashatunk tőle, akadémiai székfoglalójának, *A magyar költők Isten-élményének* további részeit: a *Vörösmarty Isten-élménye*, *József Attila Isten-élménye*, *Az örök Ady* címűeket valamint a *Szent Jeromos barlangja – Gondolatok az irodalom lelkiéleti jelentőségéről* írását.

Sík Sándor ügyelt arra, hogy a jobbára irodalomtörténeti valamint a teológiai, egyháztörténelmi, bölcséletei tanulmányok között egyensúly legyen. A teológiai (dogmatikai, egyháztörténelmi, erkölcsstani, liturgiai, bibliatudományi, stb.) témájú tanulmányok szerzői az akkori legtekintélyesebb teológusok voltak: *Horváth Sándor*, *Schütz Antal*, *Takács József*, *Belon Gellért*, *Balanyi György*, *Hermann Egyed*, *Zemplén György*, *Radó Polikárp*, *Szörényi Andor*. *Sík Sándor* általában egy-egy konferencia-beszédét publikálta, vagy annak témáját formálta át tanulmányá. A következő külföldi teológusoktól találunk fordításokat: *Jacques Maritain*, *Henry de Lubac*, *Yves Congar*, *Jean Daniélou*, *Suhard bíboros*, *Alexis Carrel*, *Romano Guardini*, *Hilaire Belloc*, később *Karl Rahner*. Emellett az úgynevezett rovatok is népszerűek voltak, így *Mihelics Vid Kérdések és távlatok*, *Eszmék és tények* rovata, mely egyfajta ablakot jelentett a nagyvilágra; *Rónay György* könyvbírálati *Az olvasó naplója* rovatban, melyek elfogulatlanságával és hagyományőrzésével „a marxista szellemű kritika-írás virágkorában a Nyugat kritikai szellemét élesztette fel”⁵⁷⁸; *Possonyi László Színházi őráta*; valamint a hétköznapi keresztényi magatartás távlati kérdéseit tárgyaló *A kis út* nevű rovat, „amelyet Stadler Frida nagy tapasztalatokkal, Ohmacht Nándor teológiai tudással, később, 1960-tól Eglis István a lelkipásztor tapasztalataival felvértezve írt.”⁵⁷⁹

Rónay László magállapítását idézve: „*A Vigília az 1949-től 1956-ig terjedő időszak leg-színvonalasabb folyóirata volt.*”⁵⁸⁰ Az ígéretes első tíz év után az ötvenes évek végétől a folyóirat terjedelme külső befolyásra megfogyatkozott, a lehetőségek beszűkültek, szintelenebbé vált a lap európai horizontja. A cenzúra egyre erősebb volt, sőt mintegy megkétszereződött már az 50-es évek elejétől, hiszen egyik oldalról ott volt egy világpolitikai cenzúra, a megjelenés előtt; a megjelenés után pedig a konzervatív katolikus olvasók vagy az egyházpolitika illetve a kiadó képviselői méltatlankodtak és kérték számon a folyóirat szerkesztőin az erőteljesebb hitbuzgalmi jelleget, vagy a politikai rendszer erőszakos egyházpolitikájával szembeni határozottabb és konkrétabb fellépést. Sőt néhány konzervatív olvasó az irodalmi témájú írásokon is felháborodott, így például *Sík Sándor Az örök Ady* című írásával kapcsolatban azon, hogy ‘hogyan lehet egy erkölcsstelen íróat „örök”-nek nevezni’.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ *Rónay László*, 2000, 167. o.

⁵⁷⁹ U. o.

⁵⁸⁰ *Rónay László*, 2000, 166. o.

⁵⁸¹ *Rónay László*, 2000, 163-164. o.

Mivel az ötvenes évek közepétől a magyar papságnak nem volt lelkipásztori teológiai folyóirata, az egyházi vezetés részéről felmerült az az igény, hogy „alakítsák át erre a célra a *Vigiliát*, megszüntetve annak irodalmi-kulturális jellegét. Azt mindenkinek el kellett ismernie, hogy a *Vigilia* színvonalas hazai és külföldi teológusai írnak hasábjain. Akadtak azonban olyanok, akiket zavart a lap irodalmi jellege, egyetemes tágassága, illetve sajnálták a katolikus sajtónak jutott kevés papírt ilyen írások közlésére fordítani. Sík Sándor határozottan és sikeresen vette védelmébe a *Vigilia* eddigi arculatát. (...) Már 1953-ban megfogalmazódott az a vád, hogy a lap nem tart lépést a társadalmi változásokkal, írásai nem eléggé aktuálisak, tudatosan a távoli múltba irányítja olvasóit, elterelve figyelmüket a jelen feladatairól.”⁵⁸² Sőt, a Mindszenty-per „miatt felzaklatott, fokról-fokra elnyomított és megfélemlített keresztény értelmiség tagjai közül jó néhányan árulással vádolták a főszerkesztőt. Az egyházellenes intézkedések megnövelték az olvasók érzékenységet, s ők a *Vigilián* töltötték ki különben jogos haragjukat”,⁵⁸³ hogy a folyóirat nem vállalja fel a nyílt ellenszegülést a politikai rendszerrel, hogy elzárkózik a gyakorlati élet problémáitól. „A lap kiadója havonta megbírálja a *Vigilia* legfrissebb számát. Mondanivalójának visszatérő refrénje: a folyóirat orientálódjék a zsurnalizmus felé, foglalkozzon többet napi politikai kérdésekkel és ezekben igazítsa el olvasóit, a papokat és a hívőket.”⁵⁸⁴ – írja Vászárhelyi Miklós, a számos támadás közül az egyikről. Sík Sándor és Rónay György a *Vigilia* létét, fennmaradásának lehetőségét éppen ebben a tudatos elzárkózásban látta, hiszen a gyakorlati életbe, a politikába való be nem avatkozás volt a lap fennmaradásának ki nem mondott, de érzékelhető feltétele. Ez volt az ára annak, hogy fennmaradva mégis tudjon közvetíteni egy, a kultúrára nyitott, egyetemes és keresztény humánus szellemiséget és irodalmat. Így mind az ötvenes években, mind később is a szépirodalmi anyag igen gazdag és magas nivójú tudott maradni: „az elnémitott írók közül sokan, elsősorban az újbóldasok, itt kaptak közlési lehetőséget, s bár jó néhányan nem voltak katolikusok, vallási hovatartozásukat Sík nem tartotta fontosnak, műveik színvonalát készségesen elismerte.”⁵⁸⁵

Jelenits István elmondása szerint a *Vigiliának* ugyan nap mint nap szembe kellett néznie a cenzúra, a hatalom szempontjaival a fennmaradás érdekében, mégis ennek ellenére a folyóirat meg tudta őrizni tisztaságát, meg tudta őrizni a katolicizmushoz való hűségét, és egyben saját arculatát is. Akik a magyar és egyetemes kultúra jövőjéért aggodtak, azok már akkor észrevették Sík Sándor folyóiratának jelentőségét, értékőrzését, értékteremtését és nyitott szellemiségét.

A magyar költők Isten-élménye

Sík Sándor 1948. januárjában tartott akadémiai székfoglalójának témájává a magyar költők Isten-élményét választotta, a középkortól Balassin, Zrínyin, Csokonain, Berzsenyín, Kölcseyen keresztül a modern magyar líráig elemezte e vallásos élmény megjelenési formáit. A népes hallgatóságnak Vörösmartyról és József Attiláról írtakat mondta el egy

⁵⁸² Lukács László, 1989, 85. o.

⁵⁸³ Rónay László, 2000, 160. o.

⁵⁸⁴ Vászárhelyi Miklós: „Nehéz terem: a *Vigilia*.” *Vigilia*, 1990. 1. szám 41. o.

⁵⁸⁵ Rónay László, 2000, 168. o.

teoretikus bevezető után.⁵⁸⁶ Nagyívű gondolatmenetét több – 1948-ban a *Vigiliában* megjelent – terjedelmes, száz oldalt is meghaladó tanulmányában foglalta össze: *A magyar költők Isten-élménye, Vörösmarty Isten-élménye, József Attila Isten-élménye* címűekben, majd egy évvel később *Az örök Ady* írásában folytatta e vallásos élmény analízisét.⁵⁸⁷ Baróti Dezsővel egyetértve: ezt a témát „*hozzá hasonló elmélyedéssel és objektivitással sem előtte, sem utána nem ragadták meg*”⁵⁸⁸, hiszen Sík Sándor személyében összekapcsolódott az irodalomtudós, az esztéta és mindemellett a vallásos élmény közvetlen közelségében élő, azt nap mint nap megélt ember – a költő és a lelkipásztor.

Sík Sándor *A magyar költők Isten-élménye* tanulmányának első részében a Beöthy – Babits – Prohászka Lajos – Makkei Sándor véleményekkel szemléltetett hagyományos felfogást ismerteti, mely szerint a magyar néptől távol áll a miszticizmus, a metafizikum, így egyáltalán nem nevezhető a vallásos hatások, ‘a szentség’ iránt különösebben fogékonyak, sőt, ahogy Prohászka Lajos állítja *A vándor és a bújdosóban*: „*nem lehet tagadni, hogy a vallásosságnak mint Isten személyes keresésének költői és művészi kifejezése nálunk elég ritka*”. Sík Sándor e véleményekkel szemben állva így kérdez: „*A ‘közvetlen hitélmény, a személyes, lelket rendítő vallásos konvulzió’ idegen volna attól a néptől, amelyet – hogy csak a magam átélésére hivatkozzam – tízezeres, sőt olykor százezeres tömegekben láttam seregleni a szegedi Fekete Máriához és a csíksomlyói pünkösdi napi ‘kikerülésre’, virrasztani Nagyboldogasszony éjszakáján a besnyői dombon, virrasztani és gyónni az 1938-i eukarisztikus kongresszus éjjeli szentségimádásán, énekelni és úrvacsorához járulni hajnalok hajnalán a mezőkövesdi és félegyházi rórátn? Amely mindjárt kereszténnyé válása kezdetén, az Árpád-bázi háromszáz éve alatt egy családból tízenkét szentet adott a kereszténységnek?*”⁵⁸⁹ Szerinte a magyar nép nem kevésbé fogékony a vallásos élményre, mint más népek, „*csak éppen a maga módján. Ezt a magunk módját kellene immár megvizsgálni.*”⁵⁹⁰ A magyar vallásosság sajátosságainak felderítését elsősorban a néprajz gazdag anyagában látja célravezetőnek és irodalmunk „*leggazdagabb és legnagyobb rétegében, nagy költőink alkotásaiban*”. Arra a kérdésre, hogy miért nem hallották meg az irodalom kritikusai a magyar lírában a vallásos élmény hangjait, elsősorban – az *Esztétikájából* jól ismert fogalommal – a kongenialitás hiányával válaszol: azaz hiányzik a beleérzés képessége, hiányzik az azonos élmény rezonanciája a műalkotás és a befogadó között. Kissé egyszerűsítetten fogalmazva: azt, hogy felismerjük a magyar líra vallásos élmény-ihletettségét, a befogadónak is hasonlóan gazdag vallásos élményvilággal kellene bírnia. Másodsorban úgy véli, hogy azért is alakult ki e hagyományos felfogás, mivel a vallásos élményt szűken értelmezik, többnyire a ‘bűnös ember megrendülését és Istenhez való könyörgését’ vélik annak, pedig a vallásos élmény sokszínűbb a büntudat és a bűnbánat megszólaltatásánál. Sík Sándor szerint a magyar népről

⁵⁸⁶ Rónay László, 2000, 150. o.

⁵⁸⁷ Sík Sándor: *A magyar költők Isten-élménye, Vörösmarty Isten-élménye, József Attila Isten-élménye*. In: *Sík Sándor: Kereszténység és irodalom. Vigilia*, Budapest, 1989. 257-371. o.

Sík Sándor: *Az örök Ady. Emlékezés Ady Endre halálának harmincadik évfordulójára. Vigilia*, 1949. 3. szám 145-151. o.

⁵⁸⁸ Baróti Dezső, 1988, 193. o.

⁵⁸⁹ Sík Sándor, 1989, 258. o.

⁵⁹⁰ Sík Sándor, 1989, 259. o.

azt állítani, hogy a vallásos hatások iránt kevésbé fogékony nép lenne – tévedés és „valamennyi tévedés mélyén az az egyszerű tény rejlik, hogy nincsenek tisztában a vallásos élmény igazi természetével, és ezért értetlenül, előítéletekkel közelednek feléje, mikor akár az életben, akár a költői alkotásokban megjelenik előttük.” Majd a lélektani, a bölcséleti és a vallástörténeti kutatásokra hivatkozva kijelenti, „hogy nincsen nép – bizvást hozzátehetjük: nincsen ember sem – igazán vallás nélkül. (...) De tudomásul kell venni az »egységet a sokaságban«, hogy »amint a külső világ sokfélesége csak az érzéki szférához tartozik, de mögötte fenséges csöndben az Egyetlen, a Végtelen, az Abszolút áll, úgy a vallásos élményfajták sokfélesége is csak külső lepel, melyen átsil-lan valami rejtett egység: a lélek odafordulása a 'szenthez' (Heiler).«”⁵⁹¹ Éppen a vallásos élmény e sokszínűsége miatt az egységet adó legfontosabb élményt emeli ki Sík Sándor, mégpedig az Isten-élményt, azt, hogy „hogyan élük meg költőink az Istent, az Abszolútumot. És teljes szigorúsággal kell venniünk a megélés fogalmát is (...). Amit mi vizsgálunk, az a megélt, életté vált, életet formáló Abszolútum, az, amit a misztika régi meghatározása *cognitio Dei experimentalis*nek nevez. Szempontunk tehát nem a filozófusé, nem is a teológusé, még csak nem is a valláspszichológusé: költőket, azaz művészeket vizsgálunk, akiknek természetéhez tartozik, hogy *more aesthetico* élük az életet. Eleve mellé fog a valóságnak az, aki az esztétikai átélismódtól függetlenül akarja megismerni lelkiviláguk bármely területét. Megfigyelő szempontunk tehát éppen annyira esztétikai, mint lélektani. Művészek élményéről van szó, tehát művészi élményről: eleven, ható élményről, amely az alkotásban érzelmi-hangulati módon kifejeződik, amely a valóságábrázolást szí-nezi, amely a műveknek atmoszférát, horizontot, jelentést ad, amely titokzatos módon az alkotás technikáját is befolyásolja.”⁵⁹²

A tanulmány második részében a történelmi körvonalak megrajzolására tesz kísérletet, hangsúlyozva azt, hogy az Abszolútum megragadása mindig egyedi és egyszeri, személyes élmény, ugyanakkor éppen annyira közösségi jellegű is, és éppen ez teszi lehetővé az Isten-élmény történetiségének megrajzolását. Az első szakasz a XVIII. század közepéig „különösen tanulságosnak látszik éppen a tipikusan magyar Isten-élmény megismerésére. Ez az idő ugyanis vallási élmény szempontjából általában az egész magyarság – egész Európa – számára egységesebb, határozottabb a következőknél, mert a vallás tradicionális formája – a történelmi kereszténység – az emberek számára magától értetődően adva van. Annak az egységes háttérnek fehér alapján könnyebb felismerni egyrészt a jellegzetesen magyar vonásokat, másrészt az egyéni változatok színes foltjait, mint később, amikor maga a háttér is átalakul, megbomlik, nemegyszer egészen eltűnik.”⁵⁹³ Az egységes háttérre, az európai keresztény kultúra felvilágosodásig ívelő vallásos élményvilágára vonatkozó megállapításai – a legteljesebb összhangban állnak mai ismereteinkkel.⁵⁹⁴ Ezzel kapcsolatos legfontosabb tézisei a következők: – „e korszak Isten-élményének első és legfőbb jellemző vonása éppen a magától értetődően keresztény jelleg: Isten a személyes Szentháromságos Isten, aki Teremtő, Megváltó, Gondviselő Atya és Bíró, a vallási élménynek, az emberi életnek és történelemnek centruma Jézus Krisztus személye, az emberi magatartás mértéke a keresztény morál, célja az Istennel való mennyországi boldog egyesülés, az ember a maga vallási életét az egyházi közösségben, a keresztény szimbólumokban éli át

⁵⁹¹ Sík Sándor, 1989, 263. o.

⁵⁹² Sík Sándor, 1989, 265-266. o.

⁵⁹³ Sík Sándor, 1989, 267-268. o.

⁵⁹⁴ V. ö.: Bókay Antal, 1997, 25-73. o.

és fejezi ki. Mindez így van, ez a vallás – ami ezen kívül így nevezi magát, bűn vagy tévely, vagy a legjobb esetben *kuriózum*.”⁵⁹⁵ Mai fogalomhasználatunkkal a *sensus communis* (közös érzék, közös sorstudat, közös szimbolika) *kanti* eredetű *gadameri* elvét fogalmazza meg *Sík Sándor*, csak éppen konkretizálva azt a keresztény vallás szilárd, bipoláris és közösségi jellegű magától értetődősége révén. Másik tézise: „*e korszak Isten-élményét a későbbiekkel szemben erősen kiemeli: az élmény szervesége, hitelessége, belső igazsága. Megmutatkozik mindez az eleven átéltségben: a kor emberének hite valóban élő hit, az isteni az ő számára magától értetődő valóság, amelynek tudatában, elbitt és átélt jelenlétében folyik élete. Éppen ezért Isten-élménye erősen életszerű: az átélt élet minden rétege elfér benne, vonatkozása van mindenhez. Nincs külön ‘vallásos’ énje és külön ‘polgári’, békőznapi énje (...) Ez az átélt vallási élmény valóban totális: átfogja az egész embert.*”⁵⁹⁶ A profán és szakrális egysége, a transzcendentális immanens volta, a vallásos élmény életintegrációja – ahogy mai fogalmainkkal illetnénk – ugyanúgy megtalálható a magyarság vallásos élmény-világában, Isten-élményében is, azonban a magyarság vallásossága, Isten-élménye mindenekelőtt „*reális*”, mivel „*a magyar elsősorban értelemmel és cselekvéssel fogja meg a megfoghatatlant. A vallási nagyjaink a szónak nem a teológiai, hanem lélektani értelmében vett ‘magyar szentek’.* Szent István, Szent László, IV. Béla, Hunyadi János, Zrínyi, Pázmány, Bethlen, Széchenyi, akik keresztény országot alapítanak, teremtenek újja, védelmeznek és szerveznek – és ha kezükre áll is a Biblia meg a szentolvasó, elsősorban mégis a kard és a kormánypálca, a szószerék és a gyakorlati cselekvés az, amivel ‘vallomást tesznek’ Istenükről, hitükről, igaz énjükről. Megfér e mellett az alapadottság mellett a vallásos élménynek minden formája, de mindegyiket a maguk módján élik át.”⁵⁹⁷ E magyar specifikumot, az Isten-élmény realista jellegét a továbbiakban a középkori himnuszok, a zsoltárok, a könyörgések és a históriás énekek részleteinek elemzésével bizonyítja.

Akár *Balassi*, *Zrínyi*, *Csokonai*, *Berzsenyi*, *Kölcsey*, *Vörösmarty* vagy *József Attila* Isten-élményét analizálja *Sík Sándor*, a részfejezeteket illetve a különböző tanulmányokat összehasonlítva észrevehetjük azok hasonló szemléletét és metodológiáját, ez utóbbi teoretikus háttérének megfogalmazásával *Esztétikájában* is találkozhattunk már. Egyrészt nemcsak a költészetet tekinti ‘forrásanyagnak’, hanem az egész életművet, más műfajú írásokat, olykor a memoár jellegű irodalmat is. Ehhez hasonlóan az egész életpálya fontosabb tevékenységének, főbb fordulatainak összefüggésében elemzi az Isten-élményt, a vallásososságot, vagyis a gyakorlati megvalósultság szempontjából. Amikor a költészet felől elemzi *Sík Sándor* az Isten-élményt, mindig több oldalról közelít: egyrészt hogyan ábrázolja a költő Istent, milyen Isten-kép jelenik meg számunkra; másrészt ezt hogyan fejezi ki; harmadrészt mindez milyen jelentéssel – életérzéssel, törekvéssel vagy világképpel – párosul; negyedrészről mindezt szintetizálva: az esztétikai alakítás, a ‘hogyan’ kérdéséről is szól számtalan vers-értelmezésen keresztül.

Balassi Bálint és *Zrínyi Miklós* költészetének Isten-élményét, annak a korra jellemző valamint egyéni sajátosságait analizálja a tanulmány harmadik és negyedik részében. *Balassi* költészetének eredetiségét a nagy életlendületben, a hatalmas ellentétek feszülésében, a bensőséges magába merülésben, a szárnyaló áhítatban és a költői kifejezés

⁵⁹⁵ *Sík Sándor*, 1989, 268. o.

⁵⁹⁶ *Sík Sándor*, 1989, 270. o.

⁵⁹⁷ *Sík Sándor*, 1989, 271. o.

szuverenitásában látja. Elemi erejű Isten-élményét egyedivé teszi a költő „állandó lelki hullámozása”, „a reneszánsz ember mohó életszomja”, mely egy folytonos lelki harccal párosulva adja meg az Istenhez való viszony „bűnbánó, mellverő alapszínét.”⁵⁹⁸ Sík Sándor emellett úgy véli, hogy a költő viszonya Istenhez szinte „gyermeki közvetlenségű” és egy rendíthetetlen bizalomra épül; ebből fakad a költő gyermeki követelőzése az isteni segítségért és kegyelemért. Megállapításait versek sokaságának elemzésével támasztja alá, majd így összegzi a Balassival foglalkozó több mint tízoldalas tanulmányrészletet: „Balassa a reneszánsz ember és az életszomjas impresszionista mohóságával ‘igenli’ az életet, és még mikor attól elfordulva, bűnbánó megrokkadásban áll Isten előtt, akkor sem tudja elfelejteni földi örömeit, fájdalmait, megszégyenüléseit, törekvéseit, ezek alkotják számára azt a ‘mélységet’, amelyből Istenhez kiált. Így áll előttünk a magyar realiztikus, immanens vallásosság példajaképpen.”⁵⁹⁹

Önálló tanulmánynak is beillő az a fejezetrész, melyben Zrínyiről értekezik, aki Sík Sándor szerint „egész irodalmunknak legteljesebb, legszerveesebb, legnagyobbrendű Isten-élményét örököltette meg számunkra. Élete, egyénisége, műve a világirodalomban is párhát ritkító példája a nagyszabású immanens misztikának és azon belül annak, amit jellegzetesen magyar Isten-élménynek ismertünk fel.”⁶⁰⁰ Először Zrínyi lírai verseiben mutatja be ezt a realiztikusságot, majd a Szigeti Veszedelem alapsajátosságán keresztül így folytatja: „Zrínyinél lebetetlen meg nem érezni a lélek belső monumentalitását, amely kongeniálisan üdvözlő, szervesen hasonlítja magába, és egészen egyénivé teszi a kor nagylegzetű Isten-élményét. A Szigeti Veszedelem Istene ‘egy szembefordulásból’ nézi meg a világot. Ilyen egységesen lát mindent ő is – Isten szemével, amint a század nagy teológiája és az európai vallásos megújulás heroikus szelleme közvetítette hozzá, mégis olyan egyéni átélésben, amelyre csak egy isten kegyelméből való lángelme – bizonyos értelemben vallási lángelme – képes. »Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység« – mondatja hőisével: ő magán is érzi ezt az univerzális tekintetet, (...).”⁶⁰¹ Ebből fakad „föld és ég egységes víziója”, az a realitás, mely a vallásos és Isten-élményének a specifikuma. Ez a realitás éppúgy megmutatható Zrínyi költészetében, barokk eposzában, ahogy hadtudományi és prózai munkáiban, leveleiben is. Zrínyi tetterejének, a haza iránti hősi szenvedély tragikusságának, a költő által élesen érzékelt és több helyütt megfogalmazott „sötét történeti fátum” tragikusságának feloldása az Isten-élmény harmóniájában, az isteni szándékban való megnyugvásban történik meg. Sík Sándor jó néhány elemzett példájából egy, a Szigeti Veszedelemből kiragadott strófával és egy levélrészlettel szemléltetem téziséit:

Nem láttam semmi jót, kiben megnyughatnám,
Nem találtam nyugovást, kiben bízhatnám;
Csak néked, Jehova, az mikor szolgáltam,
Akkor megelégedtem és megnyugodtam.

⁵⁹⁸ Sík Sándor, 1989, 276-281. o.

⁵⁹⁹ Sík Sándor, 1989, 287. o.

⁶⁰⁰ Sík Sándor, 1989, 287-288. o.

⁶⁰¹ Sík Sándor, 1989, 289-290. o.

„Készen várom, az Isten mit ad és mit disponál felőlem és immár annyira contemnáltam minden rettenetességeket, hogy ultra provocalom az fatumot.”⁶⁰²

Sík Sándor a negyedik részfejezet záró gondolatmenetében a „magyar lélek és a misztika viszonyáról” írva Spranger misztika-meghatározásából indul ki, aki szerint misztika minden olyan álláspont, mely a legmagasabb értéktelenség abszolút egységét keresi. Sík Sándor szerint ez az abszolútum megélését jelenti, mint létnek és mint értéknek a teljes egységében. Ez a megélés kétféle lehet, transzcendens vagy immanens irányú illetve mindkettő: „Keresni lehet az abszolút értéktelenséget magában a világban, és keresni lehet a tapasztalható világ tagadásával, (...) ez az utóbbi misztika tagadólag áll szemben a világgal és passzív magatartást ölt vele szemben. A másik pozitív és aktív módon viselkedik a tapasztalati világgal szemben, igenli és alakítja. Az előbbire tiszta példa a buddhista vezekelő vagy a keresztény ókor oszlopos szentjei, az utóbbira a VII. Gergely típusú szentek. (...) A kereszténységben mind a kettő otthon van, sőt szükségképpen kiegészíti egymást”.⁶⁰³ Az utóbbihoz, az immanens misztikához véli sorolhatónak a magyar szenteket (kivéve Szent Margitot), és ez az immanens misztika, annak realizmusa található meg „tiszta tényészetben Balassánál és Zrínyinél, de megtaláljuk halovány visszfényét a régi századok kisebb költőinél is. Hogyan lehet mármost, hogy olyan sokan – köztük a magyar jellem idézett jeles kutatói is – ellentétet látnak a magyar realizmus és a misztika között?”⁶⁰⁴ Ennek okát a misztika nem szabatos felfogásában illetve a transzcendens misztikára való leszűkített értelmezésben látja Sík Sándor. Pedig éppen a realista lélek, ha vallásos, éppen az ő immanens miszticizmusa révén válik az Isten-élmény egy „szerves, eget-földet átölelő, bensőségben és életalakításban egyaránt érvényesülő, harmonikus vallási élménnyé”.⁶⁰⁵

A magyar költők Isten-élménye tanulmány ötödik fejezetében a XVIII. századdal kezdődő újabb történeti folyamatot elemzi, a „magától értetődő Isten-élmény” megbomlási folyamatát mutatja be először. Mai ismereteinkkel is összhangban világos összefoglalót kapunk arról, hogy a fokozatosan kialakuló felvilágosodás racionalizmusa, egyházkritikája és egyházellenessége, az ész és a hit elválasztása, az emberi ész és megismerés élet- és történelemalakító szerepébe vetett bizalom miképpen vezet a vallásos élmény szervességének megbomlásához. Még a pap-költők (Faludi, Dugonics, Kis János, Baróti Szabó, Révai, Rájmás, Virág, Czuczor, Tárkányi) esetében is észrevehető egy szakadás, hogy „van-nak ugyan (nem nagy számmal) úgynevezett vallásos verseik, de munkásságuk nagyobb fele világi tárgyú, és a kettő között nincs belső összefüggés. Mintha nem ugyanaz az ember írta volna a kétféle verset. A nem vallásos részről senki sem mondaná meg, hogy papi ember írta őket, legtöbbször még az sem tűnik ki, hogy hívő lélekből fakadtak-e. (...) Ez a szakadás a vallásos költészetben kétféleképpen jelentkezik. Létrehoz mindenekelőtt egy sereg, mennyiségre szegényes, minőségre talán még szegényesebb úgynevezett vallásos költeményt. Ha tudjuk, hogy az igazi vallásos élmény lényege szerint totális, egész-emberi és egész-életet követelő, ha ehhez hozzáadjuk, amit bizonyítani próbáltunk,

⁶⁰² Sík Sándor, 1989, 296. o., 298. o.

⁶⁰³ Sík Sándor, 1989, 302. o.

⁶⁰⁴ Sík Sándor, 1989, 303. o.

⁶⁰⁵ Sík Sándor, 1989, 305-6. o.

*hogy a magyar vallásos átélés különös jellemzője bizonyos realista életszerűség, akkor eleve valószínű előttiünk, hogy ez a vallásos költészet nem lehet 'igazi': biányozni fog belőle az élet. A realista magyar érzés nem tudja magáévá tenni az élettől idegen, vérszegény 'vallásosságot'. Megvan a hit mint becsületes meggyőződés, megvan a morális életbeállítás, nyilván megvan – mikor imádkoznak – a jámbor áhítat is, de mindez az életnek csak egyik, a kisebbik fele: maga az élet, a profán, a gyakorlati, a harcias, az érzelme, a nemzeti – az megy a maga profán (nem vallástalan, de valahogy vallás melletti) útján. (...) Így jön létre az a melegbázi, sekrestye-költészet, amely a templom, a paplak, a kolostor falai között virágzik, de az élet profán levegőjében elhalványodik és kitetszik sablonos volta.(...) Ami biányzik, az nem is elsősorban a költői tehetség, hanem a 'szívnek az a bősége', amelyből a szájnak szólnia kellene: a vallásos élménynek életalakító és ezért művészet-alakító egész-volta. Mi lett volna például Faludiból, ha bámulatos formai tehetségét nem játékos stílusgyakorlatokra fordítja, hanem a nagy Isten-élmény forgásképe lobban bele életébe! Ezek az egyházi és nem egyházi költőktől származó 'vallásos versek' (amelyek késő utódai még ma sem vesztek ki, e nem is fognak talán soha, hiszen a nem-szerves vallásosság örök emberi jelenség!) foglalják el a köztudatban a magyar vallásos költészet legnagyobb részét. Ha azonban igaz az, amit tanulmányunk kiinduló gondolatul tűzünk ki, hogy a cognitio Dei experimentalis valamilyen formában szükségképpen megtalálható, akkor nem nyugodhatunk bele ebbe a sekélyes felfogásba, hanem keresnünk kell azt az élményt azoknál is, akik nem vagy alig írtak 'vallásos verseket', de egész költészetük hangosan kiáltja, hogy igazán ismerték ezt az egész embert betöltő nagy ihletet.”⁶⁰⁶ A vallásos élmény megbomlottságát Dayka és Csokonai költeményein keresztül mutatja be Sík Sándor, mely diszharmonia megfogalmazását – többek között – *A lélek halhatatlanságának* soraival is bizonyítja:*

*Az ég és föld között függök utoljára
Én, angyal meg állat, vagy csak por meg pára.*

„A 'felvilágosodott' vallásosságnak ebbe a szürke vagy diszharmonikus laposságába a teremtő nyugalanság szelét, alpesi levegőt és tengerzúgást hoz a romantika: új korszakot nemcsak az irodalmi fejlődés, hanem az Isten-élmény történetében is.” A romantikusok „mélyebbre néznek az emberi lélekbe”, a ráció, a hagyomány és a konvenciók mögé; feltárják az emberi lélek irracionális mélységeit; ők a „nagy érzők”, tele sejtelmekkel, vágyakkal és szenvedélyekkel; ők azok, akik az „egészet akarják”, akik ismét az „Abszolútum megélésére” törekednek, keresve az élet és a történelem értelmét.⁶⁰⁷ Úgy véli, hogy valamennyi nagy magyar romantikus – így Kölcsey, Vörösmarty, Széchenyi – életében van egy azonos belső dinamika, egy egyértelmű fejlődés: „mindegyikük a maga egyéni életének értelmét keresi, a maga lelkének egysúlytalanságával birkózik, (...) romantikájuk alapproblémája egyelőre az egyéni boldogság kérdése.” Majd egy egészen átfogó világérzésként, a legmélyebb és legteljesebb egyéni élményből születik meg a „romantikus patriotizmus”, a cselekvő hazaszeretet, mely eggyé válik az egyéni boldogsággal, ugyanakkor eggyé válik az emberiségért való cselekvéssel is, sőt magával a vallásos érzéssel is, melyet Vörösmarty Pázmány-epigrammájának sora fejez ki a legtömörebben: „Legszentebb vallás a hazá s emberiség!”. Sík Sándor szerint ennek

⁶⁰⁶ Sík Sándor, 1989, 309-310. o.

⁶⁰⁷ Sík Sándor, 1989, 315-317. o.

a homogenizáló és abszolutizáló, magyar romantikus életérzésnek van egy mélyen etikai alapszíne, mely a legélesebben elválasztja azt a német és a francia romantikától. Ez a „magasrendű erkölcsi pátoz” teszi egységessé e három nagy magyar romantikus ember-ideáját, aki nemcsak „kímült emberfő”, akit nemcsak a „zarándoki önmegtagadás”, a „belső csend”, az „emberi méltóság” jellemez, hanem a „nemzet és Isten viszonyát is az erkölcsi felelősség szempontjából nézi”.⁶⁰⁸ Mindhármukat az jellemzi, hogy „a lélek mélyén rejlő, minél kevésbé szervesen kifejezett, annál nyugtalanabban örvénylő vallásos ösztön, érzés, igény és szenvedély a haza és az emberiség eszméje köré fonódik, a nekik szóló odaadásban lobban fel, az értük való cselekvésben éli ki magát.”⁶⁰⁹

Sík Sándor megállapításaihoz két megjegyzést fűznék, egyrészt a homogenizáció, másrészt az abszolutizáció kapcsán. A magyar romantikában összefonódik a haza, a nemzet fejlődése és az emberiség haladásának kérdése az egyéni boldogsággal, az értelmes élettel valamint a moralitással és a vallásos érzéssel vagy ösztönnel. Ez a homogenizáció azonban nem csupán magyar specifikum (csak egyes elemeiben tekinthető annak, illetve kelet-közép európai sajátosságnak), hanem általában jellemző a romantikára: a művészet, a tudomány, a vallás, a filozófia homogenizációja révén megvalósuló morális forradalom és szabadság valamint mindennek az intenzív, teljességben történő átélése, életintegratív megvalósítási igénye az egyén, a nemzet és az emberiség szintjén.⁶¹⁰ Amit Sík Sándor vallásos ösztönnel, érzéssel nevez a hazáért és az emberiségért való cselekvésben, amiben az érték és értékmegvalósulás, értékmegvalósítás folyamatát látja – az nem más, mint a nagyobb egység: az abszolutizálás, a valamely autentikusság, értékes eszmeiség mint abszolútum megvalósításának a folyamata. Sík Sándor kitágítja a vallásos élmény és érzés fogalmát: a hazáért és az emberiségért, egyben az egyéni élet értelmességéért küzdő abszolutizáló folyamatban lát meg – mintegy visszafelé, indirekten – egy vallásos alapérzést.

A magyar költők Isten-élménye tanulmány zárófejezeteiben Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc munkásságát átmeneti jellegűnek, bizonyos szempontból a „romantika előkészítőinek” véli, és megállapítja „közös bennük a két korszak, a felvilágosodás és a romantika Isten-élményének ütközése. A felvilágosodás deizmusát, amely mindkettőjükénél a sztoikus-antik filozófia köntösében lép fel, megrendíti, megkavarja, felbontja az új óriási élmény: az Abszolútum feltétlen, a legnagyobb megállni nem tudó szenvedélyes követelése. Ez az új élmény erősebb annál, de egyelőre ügyetlen, bizonytalan, még odáig sem jut el, hogy magára ismerjen, nem hogy behyettesíteni vagy magába olvasztani tudná a régit, a megszokottat, a beidegzettet. Látják az Istent, »léte világát, mint az égő Nap« – de »szemünk bele nem tekinthet« – »Hit a szívnek csak tudománya, mi által paizsként borítottatik, a győtrelem pedig férge, mely benne él, s fulánkja lángból van« – mondja Kölcsey. Mindkettő megírja a maga nagyszerű, sőt páratlan Isten-versét, Berzsenyi a Fohászkodást, Kölcsey a Hymnust. De milyen jellemző, hogy mindegyik csak ezt az egyet, és ez az egy sem igazán egyéni. Berzsenyié filozófiai, Kölcseyé történelmi elmélkedés. Berzsenyi az emberiségről beszél, Kölcsey a magyarságról, egyik sem önmagáról. Amit a maguk Isten-élményéből elárulnak, az már minden

⁶⁰⁸ Sík Sándor, 1989, 318. o.

⁶⁰⁹ Sík Sándor, 1989, 319. o.

⁶¹⁰ Máté Zsuzsanna: Létszenvedés és létöröm – a diszharmonia feloldásának katartikus hatásformájáról komparatív szempontból. In: „Mít jelent a suttogásod?” Romantika: eszmék, poétika, világkép. Pannónia Könyvek, 2002. 97-100. o.

hasonlóság mellett is egészen különböző. Berzsenyiben az abszolútum a heroikum képébe öltözik és a heroikum megrendülésével magába csukódik. Kölcsönt egy nagy érzelmi összeomlás kétségbeesése után az előkelő lélek nemes humanizmusa aktív, cselekvő, etikai magatartáshoz vezet el, és a hazaszeretetet »emeli fel a filozófiai gondolat és a vallási világgép síkjába« (Szerb). Ez átsegíti a válságon. A nagy romantika győzelmes Isten-élménye azonban Széchenyiben és Vörösmartyban bontakozik ki a maga egész teljességében”.⁶¹¹ Berzsenyi költészetének Isten-képéhez a „klasszikus konvenciók”, a „racionalista frazeológia” és a „romantikus ködbeveszés” sablonjain keresztül juthatunk el szerinte, mely kép külsőleg a felvilágosodás istenéhez hasonlít: Ő a nagy Ok, a Teremtő, a „nagy Mozgató”, és egyben a „Gigászj Örök Víziója”, aki azonban nem avatkozik bele a világ menetébe. Mégis, romantikus is ez az Isten-élmény Berzsenyi költészetében, hiszen ez a Nagyság nem lesújtó, hanem felemelő és hívó: „Ez az Istenség nemcsak eszme, hanem eszmény is. Nemcsak a létneke a teljessége, hanem az értéke is: Ő az igaz, a jó, a szép, és ebben célja, értelme az emberi életnek. Sajnos az életben, az emberek között alig található meg – ez az egyik alapgondolata a tételes vallásokkal szemben való állásfoglalásának –, de megvalósul a művészetben, és ez a művészet értelme”. Berzsenyi verseiben a művész az isteni teremtés „örök folyamatát” folytatja gyönyörrel, az igaz poéta „égi bélyeget” visel a „remek elmén”, vagy ahogy a Poétai Harmonistában írja a szépről értekezve: „az Istennek, léleknek és szívnek ideáit köti össze.”⁶¹² Berzsenyi romantikus hőskultuszát értelmezve Merényi Oszkár ezt írja: „Ha szabad mondan: a költő szemében a legnagyobb hős Isten”. Sík így folytatja: „ha igaz az, hogy Berzsenyi szemében Isten mint hős jelenik meg, ugyanannyira igaz és voltaképpen ugyanannak az élménynek kifejezése a fordítottja is: a hős is valami isteni.”⁶¹³ Az „isteni nagyság” állandó romantikus víziója mellett illetve vele szemben Berzsenyi költészetében ugyanakkor párhuzamosan mindig ott van az emberi törekénység, az emberi kicsiség, végesség és mulandóság, az élet relativizmusának folytonos megszólaltatása is, és ez az ellentét, ez a diszharmonia a költő egyéniségének „nagy romantikus alapélménye.” Sík Sándor – Berzsenyi Fohászkodás című költeményét, mint a magyar irodalom egyik legnagyobb Isten-versét értelmezve úgy véli, hogy ezt a diszharmoniót és tragikusságot a belsőből feltörő „Gondviselés-bit” oldja fel.⁶¹⁴ Berzsenyi életművében a művészet és a vallás homogenizációja egyértelmű: a művész, mint isteni teremtő; a műalkotás mint a transzcendenciát az immanens léttel összekötő alany értelmeződik, így az életet folyton tökéletesítőként. A költői lét, az Isten-élmény és ennek megélése a legteljesebben összeolvad nála: „Két nagy bizonyosságunk van arra, hogy a költői tevékenység és az isten-élmény és vele az élet metafizikai egész-élménye Berzsenyiben elválaszthatatlanul egybeolvad. Az egyik egy szomorú negatív bizonyítás: a Kölcsönt-kritika után, amikor – máig sem mindenestül megmagyarázottan – véleg elhallgat, akkor egyszerre omlik össze benne a költő és az ember. A másik a Poétai Harmonistica, amelyben félreérthetetlen határozottsággal fejt ki a művészetnek ezt a metafizikai értelmét.” Berzsenyi számára a költészet nemcsak teremtés, nemcsak az „élettökély” eszköze, ezáltal a legfőbb boldogság forrása, hanem egyszersmind minden földieken túl emelkedő, Isten-éretté magasodó és világosodó: „oly isteni tulajdona az emberiségnek, mely

⁶¹¹ Sík Sándor, 1989, 320-321. o.

⁶¹² Sík Sándor, 1989, 323-324. o.

⁶¹³ Sík Sándor, 1989, 325. o.

⁶¹⁴ Sík Sándor, 1989, 327-331. o.

nemcsak egész földi életünket megszébbíteni, s azáltal boldogítani ösztönöz bennünket, de egyszer-mind ösztönöz valami szebb életnek és religiónak.”⁶¹⁵

Kölcsey Ferenc Isten-élményének sajátosságát a felvilágosodás racionalizmusának, a plutarkhoszi antik-embereszménynek, valamint a romantikus érzelmvilágnak, érzékenységnek, ‘magasbra vívó szenvedelmének’ és „egész-igényének” az összeolvadása adja – *Sík Sándor* elemzésében. Ezt az egész-igényt – másképpen fogalmazva: valamely abszolút eszmény megvalósítási szándékát – Kölcsey szerelem-felfogásával, majd a hazáról írt gondolataival bizonyítja: ahogy a szerelem az emberi lelket a magasba emeli és „*vele minden szép és jó akadálytalan tenyészet belsődben*”, sőt az igazi szerelem: „*lángját a természetre, a hazára, az emberiségre hatalommal terjeszti ki*”, ugyanígy a haza nevével összeolvad „*minden, ami hit és remény, büség és szerelem – minden, amit az emberiség legforróbb és legtisztább érzelmei nyújtanak.*”⁶¹⁶ Azonban a „magasnak és az egésznek ez az igénye önmagában hordja tragikumát”, hiszen oly magasra teszi Kölcsey a követelést az étellel és önmagával szemben, hogy ehhez képest „*minden emberi szükségképpen korlátotlnak látszik*”, és ez az elégedetlenség a „Kölcsey-féle ideál-élménynek legmélyebb disszonanciája”. Ennek a disszonanciának egyik legtömörebb megfogalmazása Kölcsey *Vanitatum Vanitas* című költeménye és ennek a feszültségnek – az abszolutizált valamely eszmény és az eszmény megvalósulási módja közötti ellentét – állandóságát mutatja a tíz évvel későbben, 1833-ban írt verse, az *Átok* idézett sorai is:

*Égben honát elvesztette,
Földön nem lel mást helyette,
.....
Álmodt űz, s mert nem találja,
A valót s jelent utálja.*

Azonban hiába a törekvés a „*patrióta küzdelmek*” színterén az eszmények konkrét megvalósításáért, „*le kell hullania az illúzió fátyolának*”. *Sík Kölcsey Ferenc Országgyűlési Naplójából* idézi e sokatmondó fájdalmas vallomást: „*Annak, ki a hazaszeretnek szép gondolatát először Plutarch mellett álmolta ... mit kellett szenvednie, mikor a kerületi ülésbe lépén, látott és hallott, s poétai fellengéséből egyetlen pillanatban hullott le!*”⁶¹⁷ Ennek a disszonanciának nemcsak az elmaradott magyar valóság realitása az oka, hanem *Sík Sándor* szerint „*a kiábrándulás gyökere magában a lélekben van. Az ő egyéni érzékenységében és előkelőségében van adva. (...) Így végül Kölcsey is bejárja a nagy lelkeknek azt az útját, amehet Szent Ágoston fogalmazott meg, minden időkre: »Magadhoz igazítottál bennünket Uram, ezért nyugtalan a mi szívünk, míg benned meg nem nyugszik.« Sokkal mélyebben és sokkal állandóbban érzi ezt Kölcsey, semmint a felületet szem kiolvashatná írásaiból. Valahányszor vallásról szól, ott van a szavai mögött – sokszor a szavakban is – az alapvető érzés: a vallás a szív megnyugtatóra való.*”⁶¹⁸

⁶¹⁵ *Sík Sándor*, 1989, 333. o.

⁶¹⁶ *Sík Sándor*, 1989, 333-336. o.

⁶¹⁷ *Sík Sándor*, 1989, 338. o.

⁶¹⁸ *Sík Sándor*, 1989, 339. o.

Sík Sándor *Vörösmarty Isten-élménye és József Attila Isten-élménye* című tanulmányaiban folytatja gondolatmenetét, mindkettőt akadémiai székfoglalója alkalmából olvasta fel, mindkét írására jellemző a lendületes gondolatmenet, az esszéisztikus megközelítés, a retorikus megformáltság, a sok-sok jól kiválasztott versidézet és a tömörített mű-interpretációk sokasága.

Sík Sándor *Vörösmarty* alapélményéből, a romantikus végtelenség megszólaltatásából indul ki, „*mely majdnem minden megjelenésében magába foglalja az Istent és az embert.*”⁶¹⁹ S hogy milyen ez az Isten-kép? „*Vörösmarty Istenének nemcsak egy arca van. Megtaláljuk nála azt a jól ismert családias, bizalmas atyai Istent, akit a katolikus gyermek édesanyja térdein ismer meg, és akinek képe egy élet rárakódott törmelékei és szemete alatt is meg szokott maradni. Ez az Isten lép elénk Vörösmarty zsenye verseiben, ez számos levelében, mégpedig nemcsak ifjúkorában, hanem a szabadságharc utáni bujdosás napjaiban is, ez húzódik végig kitörölhetetlenül írásain, a Gondviselés-ből fel-fel-bukkanó nyomaiban, ennek férfiasodó vonásai derengenek elő egy-egy nagy etikai költeményének sorai mögött.*” Ez az Isten-arc azonban inkább emlék, „*semmint formáló erő él és bat.*” Ez a gyermeki Isten-kép a Délsziget Istene és a Zalán futásáé,⁶²⁰ „*élő és izgató, de minél óriásibb arányokban jelenik meg, annál kevésbé konkrét. Túlságosan nagy, túlságosan távoli és túlságosan elmosódott, semhogy meg lehetne nyugodni benne. Innen Vörösmarty Isten-élményének dinamikája, a határtalan vágy, a szüntelen keresés. Szüntelen és természetesen sikertelen. Ami határtalan, az elérhetetlen.*”⁶²¹ Ez az Abszolútum-keresés, a valamely Abszolútum (Isten, szerelem, boldogság, értelmes élet) iránti vágy folytonosan megnyilvánul akár a 1820-30-as évek epikai alkotásaiban, a *Csongor és Tündében*, akár néhány későbbi versében is. Azonban *Vörösmarty* Isten-élménye nemcsak Abszolútum-kereső, hanem egy másik, gyökeresen ellentétes szólamban is megnyilvánul: éppúgy magyar realizisztikus Isten-élmény is, melyhez „*hozzátartozik a konkrétság, a realizmus, az emberi lélettartalom.*”⁶²² Ez a fordulat az 1830-as évekre tehető, amikor elemi erővel tör fel benne „*az életnek értelmet, a konkrét evilági életnek konkrét megvalósítható célt sürgető férfiúi aktivitás ösztöne, (...) ez nemcsak egyéni, hanem szociális szükségesség is volt. (...) Az ő patrióta élete és hazafias költészete nem a harmincas években kezdődik és nem vált fel valami mást. Ez az új élmény – ha ugyan lehet egyáltalán újnak nevezni – nem lép egy régi helyébe, hanem a régi az egyetlen őselmény, amely eddig elsősorban a végtelenben és határtalanban kereste a maga életterét, s most mintegy hatómezőt változtat. A fehérlágódás óta egyelőre leküzdhetetlen lelki szakadás következtében nem tudta egységes vízjőbe foglalni a földi és a metafizikai valóságot, az Abszolútum nemcsak határtalan, elérhetetlen is maradt. Most, hogy egészséges realista ösztönrel Abszolútum-igénye új területen éli ki magát és visszafordul a földi realitásba, azt öleli át a transzcendensélmény teljes odaadásával. Többé nem néz vágyai távolába, illetőleg vágyait a régi erővel és a régi teljesség-ösztönrel abba vetíti bele, ami a közelben van. (...) szó sincs róla, hogy most már ne fölfelé akarna törni, hogy most csak a föld fia akarna lenni: éppen azgal kell fölfelé törni, hogy küzdünk, és pedig itt a földön a legnemesbékért. Ennél alább nem adja. Íme, a megalkudni nem tudó abszolútumvágy. Egy grandiózus átvitehről van szó: a „mennyet kell a földön is keresni” jelszavának egy nem sejtett nagyszerűségű megvalósításáról. Vö-*

⁶¹⁹ Sík Sándor, 1989, 342. o.

⁶²⁰ Sík Sándor, 1989, 343-344. o.

⁶²¹ Sík Sándor, 1989, 346. o.

⁶²² Sík Sándor, 1989, 348. o.

rösmarty, talán anélkül, hogy tudná, az Abszolútum vonásait, a numinosumot és a majestast átviszi az emberre, az emberiségre, a nemzetre. Így születik meg legjellemzőbb szava, az »emberméltóság«. Csak így lesz világos a Pázmány-epigramma értelme. Csak így lehet megérteni azt a szakrális hangot, amellyel ezen túl a hazáról szól. Ez az azonosítás, illetőleg az Isten-élménynak a nemzet és emberiség élményével való színtézise ezentúl egyik fő stílusformáló erőként hat.”⁶²³ Az Isten- és haza-élmény egybefonódását nemcsak a hazafias versek sokaságával bizonyítja Sík Sándor, hanem az 1849-es összeomlás utániakkal is:

*Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kialtózom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dúlva van. (Emlékkönyvbe)*

Majd a magyar romantikának legcsodálatosabb vonását, az „abszurd hitet”, a „szent azértist” emeli ki Sík Sándor Vörösmarty Előszaváról és *A vén cigány*áról szólva: „*A világ összeomlott, a föld megőszült, az Isten elborzadt zordon műve felett és bánatában ősz lett és öreg. Az Előszó világtelen után, ezután a teljes nihil után jöhet még valami? És az öreg költő, akinek fogtán az életerej, vére megsűrűsödött, agyveleje kiapadt – utolsó strófájában az ünnepről énekel, amely lesz még egyszer a világon. Mi ez az érthetetlen, esztelen, »de mégse«? Az ész reménytelenséget parancsol, de a szív egy kétségbeesett, abszurd hitet szuggerál. A magyar romantikának talán legsajátosabb vonása ez: Minden veszte van, de azért mégis küzdeni kell. Ez a szent »azértis« a magyar történelemnek talán legnagyobb ereje. Ez a vakmerő irrealitás, amely ezer éven át a legnagyobb realitásnak bizonyult, ez talál csodálatos kifejezést a nagy magyar romantikában, Kölcseynél is, Széchenyinnél is.*”⁶²⁴

Ha József Attila Isten-élményéről faggatjuk a szakirodalmat, az értelmező elemzők névsorát Sík Sándorral kezdhethetjük, majd gondolatait valamilyen módon továbbgondoló jó néhány tanulmánnyal találkozhatunk ma már: Beney Zsuzsa,⁶²⁵ Szőke György,⁶²⁶ Szigeti Lajos Sándor,⁶²⁷ Sárközi Péter,⁶²⁸ Hegedűs Lóránt⁶²⁹ írásával. Abban valamennyiben meg-egyeznek, hogy József Attila költészetében a legkülönbözőbb motívumokhoz köthető az Isten-élmény, így az 'apakeresés', az 'árvaság', a 'gyermeklét', a 'mamahiány', a 'szeretethiány', a 'bűn, bűntudat', 'büntetés' motívumaihoz. Az utóbbi évtizedekben keletkezett értelmezések viszont inkább Isten-keresésről írnak, melyet összekapcsolnak a költő saját életcéljának keresésével, önkeresésével, míg ezzel szemben Sík Sándor egy határozott és jól követhető, az egész életpályán végighúzó Isten-élményt lát József Attila költészetében.

⁶²³ Sík Sándor, 1989, 349-351. o.

⁶²⁴ Sík Sándor, 1989, 353-354. o.

⁶²⁵ Beney Zsuzsa: József Attila két késő versének Isten-képe. In: József Attila útjai. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 243-253. o., Beney Zsuzsa: A gondolatok metaforái. Argumentum Kiadó, 1990.

⁶²⁶ Szőke György: József Attila apaképe. In: József Attila útjai. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 279. o.

⁶²⁷ Szigeti Lajos Sándor: A József Attilai teljességigény. Magvető Könyvkiadó, 1988.

⁶²⁸ Sárközi Péter: Kései sirató. In: József Attila útjai. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 224. o.

⁶²⁹ Hegedűs Lóránt: József Attila Isten-élménye életművének tükrében. In: Nyitás a végtelenre. Magyar Fórum Könyvek, 2003.

Sík Sándor szerint a költő Isten-élménye „közvetlen és bensőséges”, Isten-képe „erősen antropomorfizált”. Ez az egyértelmű kép nem változik, de az Istenhez való viszonya igen. „Állandó és szervesen átfogó ez az Isten-élmény”, azonban az, hogy nem vált „életalakító erővé”, ennek „magyarázata mindenekelőtt életviszonyaiban rejlik”.⁶³⁰ Sík Sándor alapvető sajátosság-nak véli az istenes versek gyermeki hangját, az „ügyetlen, követelő, mégis tiszta”⁶³¹ hangot, mely egy gyermeki magatartást, egy, az Istenhez való „csendes odafordulást” is mutat. Ennek forrását egy állandósult szeretethiányban és szeretetvágyban látja: „ez a szeretet-vágy búvik oda Isten-verseiben az Istenhez, a mindenség melegének forrásához, és ösztönszerűleg belőle várja a maga szeretet-energiájának örökös megújító erejét.”⁶³² Ez az Isten-élmény ugyanakkor reális is, egyrészt az élménynek az egész embert átfogó megnyilvánulásaiban, másrészt reális, mert a mindennapi élet konkrét mozzanataiba van beleszöve, például ahogy az látható az *Isten, Istenem, Komoly lett már* című versekben.⁶³³ Emellett „harmadik egyéni jellemzője Isten-élményének a nagyon erősen intellektuális jelleg.”⁶³⁴ Ez a forrása az Isten ellen való lázadásnak, sőt a hit és hitetlenség küzdelmének. József Attila kései verseiben felerősödik a 'bűn – büntetés – bűnhődés' motívuma, valamint megjelenik Isten-élményének egy újabb sajátossága: a „kapaszkodás az Istenbe, mint az egyetlen utolsó ment-ségbe”.

...Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám,
Vizsgáld meg az én ügyemet,
Mielőtt magam feláldoznám. (Nem emel föl)

Ijessz meg engem, Istenem,
Szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból birtelen,
Ne ránts on el a semmi sodra. (Bukj föl az árból)

„Úgy érzem, mintha ezzel a sóhajjal ajkán halt volna meg József Attila, aki »országos volt a pusztulásban«, de aki »egyben-másban / istenhez is hasonlított«, és aki »tetten érte szívében az Istent«.”⁶³⁵

Sík Sándor tanulmányának utolsó gondolatával is egyetérthetünk: a modern ember intellektuális és sokszor kétségbeesett útvesztői után József Attila – kései verseinek tanúsága szerint – megtalálja Istent: „Az Isten itt állt a hátam mögött, / s én megkerültem érte a világot”. Sík Sándor elemzésében nem szerepel egy – meglátásom szerint – szintén alapvető sajátosság. Mégpedig éppen ennek az Isten-élménynek, jobban mondva Isten-tapasztalatnak a kései versekig meglévő hiányérzete is: azaz a költő József Attila számára meglévő Isten-tapasztalat-hiány. Ez az Isten-tapasztalat-hiány nem azt jelenti,

⁶³⁰ Sík Sándor: József Attila Isten-élménye. In: Sík Sándor, 1989. 355. o.

⁶³¹ Sík Sándor, 1989, 356. o.

⁶³² Sík Sándor, 1989, 359-360. o.

⁶³³ Sík Sándor, 1989, 361. o.

⁶³⁴ Sík Sándor, 1989, 362. o.

⁶³⁵ Sík Sándor, 1989, 370. o.

hogy tagadná létezését, hanem azt, hogy a költő számára Isten nem válik jelenvalóvá. Néhány sort idéznék ennek bizonyítására:

*Ma sajnálom (de ezt is lenyelem),
Hogy nincs isten, ki gondoljon kínomra. (Modern szonett)*

*Én nem leltem szívemben, sem az égben,
S e halott fényű istentelenségben
Szívdobogással ringatom magam. (Boldog hazug)*

*Én istent nem hiszek, s ha van
Ne fáradjon velem. (A bűn)*

*Meghalni lélekzetemet
Fojtom vissza, ha nem versz bottal
S úgy nézek farkasszemem,
Emberarcú a hiányoddal. (Bukj föl az árból)*

*Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra.
(...)
Úgy segített, hogy nem segíthetett. (Az Isten állt a hátam mögött)*

Az olvasás tudománya

1947-48-ban írta az Országos Köznevelési Tanács által gondozott Nevelők Könyvtára című sorozat számára *Az olvasás tudománya* című művét. A több mint 400 oldalas munka esztétikai, irodalomesztétikai alapkoncepciója az 1943-ban megjelent *Esztétikájára* épül, annak teoretikus szemléletét láthatjuk viszont egy könnyedebb és közérthetőbb nyelvezetre átformálva. „Könyvének szerkesztése közben sokszor elmondta, hogy alapgondolatát jobban kifejezte volna, ha »az olvasás művészete« címet adja neki. Ettől végül is azért állt el, mert Benedek Marcell egy korábban megjelent könyve már lefoglalta” – emlékezik Sík Sándor szavaira Baróti Dezső.⁶³⁶ Ezt előszavával és fejezetcímeivel (*Az író művészete, Az olvasó művészete*) egyaránt megerősíti a szerző is, hiszen hangsúlyozza, hogy könyvével a „nevelőknek szeretne segítségére lenni abban, ami az irodalmi nevelés lényege: az olvasás művészetében és az olvasni-tanítás tudományában.”⁶³⁷

Előszavában áttekintést ad a könyv szerkezetéről, ismertette annak négy nagy fejezetét. *Az irodalomesztétika alapelvei* című első részben az irodalomelméletnek (*Mi az irodalom?*) és az irodalom felől vizsgált esztétikának (*Az irodalmi alkotások természetét*) a legalapvetőbb fogalmait magyarázza, sorra véve az irodalom, az esztétika, az esztétikum definiálásának lehetőségeit, az esztétika feladatát, az esztétikai vizsgálódás lehetőségeit, az irodalom, a nyelv, és a társadalom összefüggéseit valamint a magyar irodalom

⁶³⁶ Baróti Dezső, 1988, 180. o.

⁶³⁷ Sík Sándor: *Az olvasás tudománya*. Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium, Szeged, 2000. 8. o.

sajátosságait. A következő részfejezetben az irodalmi alkotások esztétikai természetéről értekezve vázolja a tetszés, az esztétikai ítélkezés problémakörét, a tartalom és forma összefüggéseit, a kifejezés, az ábrázolás, a jelentés, a forma és a stílus problémakörét. Az *író művészete* második fejezetet a műalkotás keletkezésének lélektani és élmény-központú tárgyalásával kezdi, majd az írásművészet anyagából, a nyelvből kiindulva nyújt egy összefoglalást az írói formálás főbb eszközeiről, egy vázlatos, ma is használható stilisztikát és verstant adva. Az *olvasó művészete* fejezetben érvényes megállapítások sorozatával találkozhatunk az irodalmi művek befogadói újraalkotásának kapcsán, mintegy az *Esztétikájában* ismert nézeteit összegezve. Majd az irodalmi műfajok lélektani, szociológiai, történeti jellemzői után egy alapos műfaj-elméleti összefoglalót ad, leginkább a lírában mélyedve el. Az utolsó, negyedik fejezetet (*Irodalomszemlélet és értékelés*) a magyar irodalomtörténeti stíluskorszakokat bemutató áttekintésével kezdi, eljutva az 'új realizmus' irányzatáig. Ezután az irodalomszociológia legfontosabb kérdését, az irodalom és társadalom kapcsolatát analizálja, hangsúlyozva azt, hogy „minden irodalmi mű egyéni alkotás, s ehhez hasonlóan minden újraalkotás szintén egyénileg meghatározott lelki folyamat. Ugyanakkor azonban minden irodalmi mű közösségi termék is: a közösségnek, a társadalomnak mind az alkotás, mind pedig az újraalkotás folyamatában igen jelentős, sokszor döntő szerepe van.”⁶³⁸ Végül „az irodalmi értékelés mivoltával, lehetőségeivel és a megértés alapfeltételeivel foglalkozik”.⁶³⁹ Valamennyi fejezetének elméleti megállapításait példák sokaságával illusztrálja, és számtalan tanulságos műelemzéssel szemlélteti. Könyvét azzal a problémakörrel fejezi be, hogy vajon lehetnek-e objektív törvényei az irodalmi műalkotások értékelésének, és bár nem tagadja a történelmi, politikai, morális, nemzeti értékelések jogosultságát, mégis a legfontosabbként a nekik semmi esetre sem alárendelt esztétikumot állítja. Ennek az esztétikumnak a felfedezésére, a tiszta esztétikai élményre azonban csak az a befogadó képes, aki a 'lelki szabadságra törekszik'. „Ha érteni akarunk, ki kell emelkednünk egyéni adottságaink szűkös kereteiből, kötöttségeink, előítéleteink, sőt magukban jogosult egyéni-faji-osztályszempontjaink egyoldalúságából. A műnek való önátadás idejére fel kell magunkat szabadítanunk minden elfogultságból, mint embernek kell közelednünk a benne hozzánk szóló másik emberhez. Ennek azonban még egy másik erkölcsi feltétele van: a szeretet. A közelmúlt lélektani és erkölcstani kutatásai kimutatták, hogy mindennemű megértésnek nélkülözhetetlen előfeltétele a szimpátiának bizonyos neme: szeretettel kell közelednünk minden alkotáshoz, minden alkotóhoz. Csak az eleve nyitott, a befogadásra készséges lélek képes arra, hogy ítéletében, értékelésében ne előítéletektől, téves elzárkózásoktól befolyásoltassa magát. El kell jutnunk odáig, amit a latin író így fejezett ki: »Ember vagyok, semmi emberit nem tartok magamtól idegennek.« Ha mindent, ami emberi és amennyiben emberi, a magunkénak érzünk, akkor közünk lesz mindenhez, minden emberhez, minden műhöz, minden törekvéshez. Hiszen az emberiségben, a humánumban megvan az érintkező pontunk.”⁶⁴⁰

Miért lehet tanulságos egy olyan könyv újraolvasása, mely több mint fél évszázadig, valószínűleg politikai okok miatt kiadatlanul, ismeretlenül maradván, egyetlen kor-

⁶³⁸ Sík Sándor, 2000, 380. o.

⁶³⁹ Sík Sándor, 2000, 9. o.

⁶⁴⁰ Sík Sándor, 2000, 399-400. o.

rektúra-példányban lapult a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában, a *Sík Sándor*-hagyaték számtalan dobozának egyikében.⁶⁴¹ Egyrészt azért, hogy *Sík Sándor* esztétikai életművét egészeben is láthassuk, mivel e koncepció a nagy, háromkötetes *Esztétikájának* irodalomesztétikai, pragmatikus, műelemzés-központú vetülete. Másrészt azért is tanulságos lehet e könyv újraolvasása, mivel a hazai esztétika, irodalomesztétika – és a vele érintkező irodalomelmélet – bizonyos aktuális kérdéseire egyfajta történeti választ is kaphatunk. E történeti válasz elsősorban nem a ‘tudományos eredmények’ miatt válhat érdekessé számunkra, hiszen a megírása óta eltelt jó fél évszázad, így vagy úgy túllépett rajta, hanem az ‘olvasás tudományának’ a szemlélete miatt. Harmadrészt pedig arra is jó ez a kötet, hogy létével bizonyosságot adjon arról, hogy át lehet hidalni e diszciplínák tudományosságra törekvő argumentációjának és artikulációjának buktatóit, hogy lehet úgy is szólni az irodalomról, hogy az valóban az irodalomértést segítő legyen, hogy valóban az irodalmi műalkotások használatának elveit rögzítse.

Sík Sándor így ír az esztétika feladatáról: „*Az esztétikus is tudománya klasszikusainak elmélet-kincsével felszerelve, az élő műalkotásokkal való naponkénti érintkezéstől felfrissülve lép a művészet titka elé, abban az alázatos tudatban, hogy még ha a választottság és az elragadtatás ritka kegyelmeiben részesülne is, akkor is csak dadogva, a fogalmak halottas szürke nyelvén beszélhet a Kibeszéllhetetlenről, – annak igazi valóját csak az élmény közvetlensége érintheti, igazi arcát csak a művészeknek, nem az elmélet emberének adatott megmutatnia. De ez a már-már szinte reménytelennek ígérkező munka, amelyre vállalkozik, mégis érdemes, hasznos és nagyszerű.*”⁶⁴²

Sík Sándor utolsó idézett szavai nyomán fogalmaznám meg további kérdésem: miben rejtekezik ma ez a hasznosság? Vagy ne kérdezzünk rá a hasznosságra, mivel felesleges, hiszen a modernitás karakterisztikájának egyik alapvonását, a ‘szekunderséget’ ismerhetjük fel a művészetteóriákban, a spontaneitás elemi meggyengülését, a közbeékelődött intézmények és a tudományos igényre tartó gondolkodásformák túlbujánzó fejlődését – szemben az elsődleges művészettel? Kétségkívül kortünetről van szó, de ez még nem jelenti azt, hogy az alkalmazhatóságukra való rákérdezés felesleges lenne.⁶⁴³

Az irodalmat valamilyen módon közvetítők, tolmácsolók a saját egzisztenciájuk felől is ugyanígy feltehetik ezeket a kérdéseket. Mire való közbeékelődöttségünk; értelmezésünk; újraolvasó tevékenységünk? Van-e értelme, társadalmi hasznossága irodalmári, esztétikai reaktív tevékenységünknek, azaz a mindennapi munkánknak, a sokszor reflektálatlanul maradt – publikációs jegyzékeinkben felhalmozott – sekunder vizsgálódásainknak? Posztmodern korunkban ugyan nem szokás az értelmességre rákérdezni, én még is ezt teszem a magam szubjektív nézőpontjából. Van-e társadalmi illetve egyéni legitimitása az esztétikának és az irodalomesztétikának? Néhány szubjektív kérdés- és válaszvariációt vázolnék, miközben *Sík Sándor* esztétikájának, irodalomesztétikájának aktuális üzenetét is szeretném szemléltetni.

⁶⁴¹ *Az olvasás tudománya* 1948-ra készült el, nem jelentették meg, csak egy korrektúra-példányban maradt fenn. 2000-ben a Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium adta ki először Szegeden.

⁶⁴² *Sík Sándor*, 1990, 10. o.

⁶⁴³ Friedrich Nietzsche: *Az értékek ártértékelése. Hátrahagyott töredékekből*. Válogatta: Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, 1998. 21. o.

Az esztétika, az irodalomesztétika legitimitásának alapja a rá vonatkozó társadalmi és az ezen belüli egyéni életvilág szükségletének a felismerése, másképpen a hasznossági, pragmatikus értéke. Az így feltehető kérdés a következő: miképpen körvonalazható e diszciplína társadalmi és egyéni életvilág-szükséglete? A modernitásban – az alteritás korával ellentétben – a művészet már nem mint az életesemény tartozéka, hanem tőle független, különálló szféraként tárgyasítódott; a *sensus communis* és az egységes értékrendszer a reneszánsztól kezdődően fokozatosan széttöredezett; így a műalkotás egyre inkább az adottból interpretációs feladattá vált. A modernitásban már nincs lehetőség a műalkotások spontán megértésére, hiszen szétvált az alkotói jelentésintenció és a befogadói értelemképzés egysége és ezzel létrejött a megértési válság, amelyben a magányos befogadó egyedül áll szemben a műalkotással és annak megértési problémáival. S ebbe a megértési válságba ékelődött bele – fokozatosan az elmúlt két-három évszázadban – egyrészt az esztétika, a művészetfilozófia és a különböző művészetelméletek, így az irodalomtudományi ágazatok és irányzatok hosszú sora is. Tehát a művészet, az irodalom megértési válságának a feloldása az a társadalmi és egyéni szükséglet, amely egyben teóriájuk legitimitásának alapja is. Így egyértelmű a vulgáris következtetés: műértés esetén nincs szükség teóriára, a megértési dialógus fogalmi kidolgozására és a teóriára épülő interpretációra.

Ma hogyan jelenik meg ez a probléma mindennapi életünkben, indirekt módon? Számomra például a magas művészet nagyfokú megértési válságát a populáris szféra hatása és népszerűsége is jelzi. Úgy vélem, részben a magas-kultúra egyre inkább erősödő megértési nehézsége lett a tömegkultúra egyik léteztető alapja, amely a romantika óta napjainkra elképesztő méreteket öltött. Ezalatt azt értem, hogy a tömegkultúra produktumai elsősorban azáltal léteznek, hogy mintegy kiszolgálják a befogadót, az új élmény és élvezet könnyed ígéretében közel lépnek hozzá az érthetőséget illetően. A tömegkultúra – az érthetőséget mintegy szolgáltatva – epigon-elemekkel és sémákkal dolgozik; nem önmagáért való, hanem a fogyasztás, a piac, az áruviszony elemei mozgatója. Elsősorban fogyasztói és használati értékkel bír, tömegizlést szolgál ki; olyan szolgáltatási funkció jellemzi, melyet igen széles skálán valósít meg célzott tömegigényekre építve. Nem a befogadás szabadságával, hanem erős, pszichés manipulációval hat: a megértésben olyannyira közel lép a befogadóhoz, hogy egyben átlátszóvá válik, de ez a negatív érték mégis a megérthetőség gyorsaságát is jelenti valamint az új élmények további intenzív és egyre magasabb ingerküszöbű habzsolását. Végső megoldásában többnyire a problémamentességet vagy azok megoldhatóságát állítja; a befogadó azonosulási mechanizmusa pedig következmény nélkülűnek tűnik. A 'magas művészet' megértési problematikussága tehát a tömegkultúra egyik éltetője is lehet.

A továbbiakban egy-két vázlatos megjegyzéssel utalnék arra, hogy meglátásom szerint milyen viszonyulási formái vannak e két-három évszázada meglévő megértési válsághelyzethez a művészetnek és a művészetteóriáknak. Először a művészetre utalnék. A múlt században – talán a romantika közvetlenségi és érthetőségi ópiumával – elindult egy felhígulási folyamat, s erre válaszképpen a jelentőségre igényt tartó 'magas művészet' egyre agresszívebben távol tartotta magát a könnyen érthető, élet közeli tartalmaktól és formáktól s ennek eredményeképpen – századunkra – a műalkotás bonyolultsága és az átlagbefogadó megértési képességei között szinte áthidalhatatlan

szakadék teremtődött. Nem véletlen, hogy a romantika után felerősödő megértési válság lett az ontológiai alapja az egyre burjánzóbb esztétikai elméleteknek, a művészetelméleteknek is, így például a fokozatosan specializálódó irodalomtudományoknak és az irodalomelméletek egymást váltó, hosszú paradigmasorának is. E megértési válság feloldását azzal kívánták elérni, hogy különböző értelmezési technikákat, módszereket, mintegy jelentés-artikulációkat közvetítettek – a folyamatosan és hierarchikusan intézményesült közvetítő rendszerek (akadémiai kutatóintézetek, felsőoktatás, közoktatás, jegyzetek, tankönyvek, folyóiratok, stb.) segítségével – az értelmezésre kényszerült befogadó számára, akár pozitívista, szellemtörténeti, fenomenológiai, strukturalista teoretikus háttérrel vagy napjainkban a posztmodern hermeneutikája, dekonstruktivizmusa felől. A problémát az jelenti, hogy bár e megértési válságfeloldásra valóban szükség van illetve lenne, csak hogy ezt az elmúlt két évszázadban nemcsak hogy nem sikerült elérni, hanem önmaguk közvetítő, teoretikus rendszerével ezt a megértési nehézséget még meg is hatványozták. A gond tehát az elméletek illetve az esztétikák – megértést segítő teoretikus szándékának – torz artikulációja, elsősorban a műértés praxisának vonatkozásában. Emellett véleményem szerint a tudományos argumentáció csapdájába estek. Az esztétikai, és az irodalomelméleti törekvések egészen napjaink hermeneutikájáig önmagukat tudományként határozták meg, és olyan – mindent tudni akaró, mindent megmagyarázni és bizonyítani szándékozó – beszédmódra kényszerítették magukat, amely éles ellentétben állt tárgyuknak, a művészetnek, az irodalomnak az életszerű és élményen alapuló, alapvetően szubjektív, kimeríthetetlen, sok esetben megmagyarázhatatlan természetével. S nem hogy csökkentették volna a megértési válságot a műalkotás és a befogadó között, hanem még meg is toldották, hatványozták, ahogy említettem, önmaguk által. Így napjainkra, ahogy *Almási Miklós* írja *Anti-esztétikájában*: „Az elmélet nemcsak az egyszerű műélvezőt, de a teória művelőit is cserbenhagyta. Ma már úgy tűnik, hogy a fogalmak sormintái csak a szakmán belüliek számára íródnak, a 'brancson' kívüliek alig értenek belőle valamit. (...) Az elmélet magára maradt.”⁶⁴⁴ Úgy tűnik számomra, hogy itt már nem a műalkotásra való empirikus vonatkozathatóság jelenik meg, nem a megértési válság feloldásának közvetlen legitimációja, hanem a tudományosság révén egy közvetett legitimáció, ezzel együtt a teoretikus magyarázat koherenciája, narratív fikcionalizmusa, és sajnos így alakul ki az a jelenség, hogy a legtöbb esetben csak a teória van a teóriáért. Úgy tűnik, hogy pragmatikusságukban, használhatóságukban megkérdőjelezhetőek. A sokszor öncélúnak tűnő diszciplínák mintha elveszítették volna természetes létalapjukat, azaz magát az irodalmat, a műélményt, a művel folytatható párbeszédet s ehelyett bezárultak a különböző diskurzusmentes, zárt argumentációs, teoretikus és tudományos igényű körökbe. Megjegyzném, hogyha a tudományfilozófia nézőpontjából tekintünk a hazai iskolákra, akkor azok nagy számát és a teoretikus, hipotetikus jellegét értelmezhetjük úgy is, mint egy öntörvényű és természetes folyamatot, hiszen a hipotetikus teóriák mennyisége fordított arányba állítható azok ténylegesen is alkalmazható és hasznosítható, azaz a megértési dialógust elősegítő jellegével.

⁶⁴⁴ *Almási Miklós: Anti-esztétika*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 11. o.

Nézzük vázlatosan, milyen válaszokat kínál az esztétika nézőpontjából *Sík Sándor* koncepciója! Mind az *Esztétikáját*, mind *Az olvasás tudománya* művét egy azonos gondolkodói magatartás határozza meg: mégpedig a teóriát praxissá tévő szándék, mely párosul a teória életintegrációjával, az átélhetőség, a megélhetőség igényével. Ahogy azt az előbbi VI. fejezetben részletesen bemutattam, módszerében nem felülről, deduktív módon valamely tudományos és filozófiai rendszerbe olvasztott esztétikai spekulatív teória szempontjából közelít a műalkotás, a művészet, a gyakorlati megvalósultság felé. Ehelyett úgy véli, hogy a művészet 'tényeiben felismert elvektől is vissza kell térnünk a tényekhez' ⁶⁴⁵. Így egy induktív – deduktív – induktív gondolkodási modellt láthatunk, melynek révén a Sík Sándor-i teória kétszeresen is művészetalapú és műalkotás-központú. Ez a kétszeres praktikus alap nem devalválja a teoretikus megállapításokat, sőt érhetővé teszi a teoretikus koncepciót, ez pedig a műalkotások megértését segíti elő. A Sík Sándor-i esztétikai, irodalomesztétikai teória így nem esik abba a hibába, mint oly sokan azóta is, hogy az elméleti megállapításaikhoz kell keresniük műveket vagy ha a műalkotások nem illeszthetők az adott teóriához, akkor száműzni kell őket az esztétikum birodalmából. Szerinte a műalkotás lényege éppen abban rejlik, hogy mindig egyéni (mind az alkotó révén, mind a befogadás folyamatát illetően) és így mindig utánozhatatlan, megismételhetetlen és végső soron megmagyarázhatatlan marad. Így mindkét esztétikai művében többször hangsúlyozza: a műalkotásokról szerzett ismereteink többsége csak egyéni módon állítható, de nem bizonyítható. A bizonyosság nem az esztétikai ismeret, hanem a tudományos ismeret kritériuma. Az esztétikai ismeret egyetlen objektív mércéje maga a műalkotás. Ugyanakkor tudjuk, hogy esztétikai ismereteink igazságtartalma relatív, hiszen ahogy a lét, a létezés értelmezése, így a művészet is állandó változásban van. Tehát a művészet elméletének esztétikai igazságai is ezt a mindig változó mozgást követhetik, és rögzíthetők, mint folyamatot.

Szintén az esztétika tárgyához, a műalkotások létmódjához igazodik *Sík Sándor* megállapítása: „*Az esztétika tárgya, legfelsőbb mivolta szerint, az 'igazság világával' szemben más, külön világ, következőképpen az elméleti tudomány számára csak részben és csak közvetve hozzáférhető.*” ⁶⁴⁶ Az esztétika, az irodalomesztétika mint tudomány és művészet egységének a koncepciója nem lemondás a tudományról és a teóriáról, hanem igazodás az esztétikai tárgy, a művészet, az esztétikum természetéhez, melynek vannak olyan területei, melyek csak fogalmi úton hozzáférhetetlenek. Mivel az esztétikai tárgy, minden tudományos vizsgálódás empirikus alapja, csak nem fogalmi megismerő móddal közelíthető meg: „*esztétikai intuícióval lehetséges.*” ⁶⁴⁷ Másrészt erőteljesen hangsúlyozza, hogy az esztétikai vizsgálat alapja maga az esztétikai élmény, az esztétikai átélés, amely „*valamely mélyebb és megrendítőbb dolgot közel velünk, mint a tudományos igazságok általában.*” ⁶⁴⁸

Most pedig röviden arról szólnék, hogy *Sík Sándor* szerint mi lenne az esztétika társadalmi és egyéni hasznossága. Az esztétika pragmatikus feladata az, hogy megvizsgálja és megmutassa a műalkotásokban megnyilvánuló többletet, 'azt az egész ember-

⁶⁴⁵ *Sík Sándor*, 1990, 12. o.

⁶⁴⁶ *Sík Sándor*, 1990, 9-10. o., *Sík Sándor*, 2000, 14. o.

⁶⁴⁷ *Sík Sándor*, 1990, 16. o.

⁶⁴⁸ *Sík Sándor*, 2000, 14. o.

ségünket megmozgató és vonzó elemet, mely egész ember-mivoltunkat formálja'. Ezért az esztétikai vizsgálat kiinduló alapja elsősorban az esztétikai átélés, az esztétikai élmény⁶⁴⁹, melynek célja az, hogy újabb és újabb gondolatébresztő kérdéseket tegyünk fel a művészet természetéről, a bennünket megragadó műalkotás formáiról, hatásáról, hatalmáról és a megértés lehetőségeiről értekezzünk. Megjegyzem, annál is inkább kellene ezt követnünk, mivel ideje észrevennünk azt, hogy felgyorsult és 'létfeledett' életvilágunkban éppen a 'magas' művészet egésze kínálja az ember számára a megnyugvás, az emberméretűség, a kontemplatív és meditatív szemlélődés, az ön-és létmegértés szabad és sokszínű világát. Azonban ehhez az is szükséges, hogy a művészetek teóriái, teorémái, sokak szerint teo-rémálmiai kilépjenek szemantikai arroganciájukból, tudományos argumentációjukból és valóban segítsék elméletükkel az irodalomhasználatok általános elveinek, az interpretációs technikáknak a fejlődését valamint az esztétikai élmény-folyamat sokszínűségének a feltárását. A *Sík Sándor-i* esztétika, irodalomesztétika megismerő tevékenységének ontológiai, létesítő eleme az élmény. Így a műalkotást egy egyre bővülő emberismereti, önismereti és létismereti lehetőségként, élményartikulációként fogja fel, és ez az élmény a műalkotás ontológiája szempontjából az elsődleges, a létben tartó⁶⁵⁰. A személyes élmény megvitatása és fogalmi tisztázása már egy másodlagos interpretációs folyamat, melynek fogalmi artikulációja, módszertani, tartalmi válaszai irodalomtudományi, irodalomesztétikai elemzést igényelnek.

Végül néhány egyéni megjegyzést tennék arról, hogy miért lenne szükséges ma egy életszerűbb dialógus a művészetteóriák és életvilágunk között. A művészet, az irodalom egyik legfontosabb és leginkább 'demokratikus' közvetítő rendszere a közoktatás kánonja és értelmezési technikái. Vessünk egy rövid pillantást az irodalmi kánonra, s ha egyszer lesz időnk, lapozzuk fel a gimnáziumi vagy középiskolai tankönyveket. A könnyen számon kérhető, mégis riasztóan nagy lexikális adat- és meghatározáshalmazon túl a kiválasztott műalkotások többségét – különösen az elmúlt másfél évszázadot tekintve – a tragikum- és konfliktusközpontúság, realista stíluselvek, és a diszharmónia uralja. Most nincs módom részletesen kitérni arra, hogy ez a 'létszenvedés' mennyiben a modern irodalom sajátossága, azonban ezt a kiválasztottságot még inkább eltorzítja egy ideológiai szempontú kanonizációs rend kései ittléte is. Csupán azt jelezném, hogy ez a felerősített 'létszenvedő' kanonizációs irodalmi rend egészen groteszk módon nyilvánul meg a közoktatásban, a vitalitással és életörömmel telített generáció számára. Mintha elfelejtődött volna *Arisztotelész* megállapítása arról, hogy a művészetnek, irodalomnak egyaránt meg kell 'tanítania' a boldogság, az öröm és a fájdalom érzését is,⁶⁵¹ s nemcsak a létszenvedés formáit, hanem – gadameri fogalommal élve – a 'létben való gyarapodás'-t is. Arról nem is beszélve, hogy a műértés kiinduló alapja, maga a műélmény sok esetben létre sem jön a tanórákon. Úgy tűnik, hogy az irodalommal való oktatás és nevelés helyett az irodalomról szóló tanítás vette át a

⁶⁴⁹ *Sík Sándor*, 2000, 14. o.

⁶⁵⁰ *Sík Sándor*, 1990, 21. o., 44-48. o., 301-302. o., 352. o., *Sík Sándor*, 2000, 14. o., 63-70. o., 169-186. o.

⁶⁵¹ *Arisztotelész: Politika*. Gondolat, Budapest, 1984. 326-327. o. (1342a rész)

vezető szerepet. A műalkotás értelemképzésében – természetesen minden tisztelet a kivételnek – a legtöbb esetben vagy a tankönyv szent szövege vagy a tanár tekintélyelvű interpretációja érvényesül, s csak a legritkább esetben jut érvényre az a szemlélet, hogy a befogadó-tanuló újraalkotása, esztétikai élménye, átélése és egyéni értelmezése is a mindenkori része a klasszikus műalkotás létben tartójának és megújuló értelmezéssorozatának. *Sík Sándor* könyve éppen ebben nyújthatna segítséget: a tanárok számára egy olyan szemléletet kínálva, melynek segítségével kialakíthatnák tanulóik nyitottságát, önálló esztétikai élményre és műértelmezésre való készségüket, megmutatva az irodalmi művek befogadásának sokszínű folyamatát.

Másképp úgy vélem, hogy az elmúlt másfél évszázad irodalmának diszharmonikus, létszenvedő jellege ismét egy olyan hiányt teremtett – a diszharmonia feloldhatóságának, a harmóniának a hiányát –, amely éppen a bestsellert, a szórakoztató műfajokat, a giccses irodalmat élteti. Úgy tűnik, hogy a tömegkultúra, a tömegirodalom titáni ereje és népszerűsége ebből a hiányhelyzetből is fakad, illetve ennek feloldásából, azaz a valóság megszépítésének, apológiájának a narkotikumából is ered.

Persze éppenséggel az is lehetséges – *Almási Miklós Anti-Esztétikájának* egyik gondolatát idézve –, hogy e jelenség mögött már egy megváltozott, posztmodern esztétikai magatartás és élményszféra áll. S ez a posztmodern tömegbefogadó már egészen mást kíván: nem akar kizárólagosan csak szenvedni, megrendülni, megrázó katarzisokat átélni; nem akar csak tragikumot, konfliktusokat, megoldatlan diszharmonikus állapotokat; nem kíván a felvetett nyomasztó problémákkal, a feloldatlan diszharmonióval egyedül szembesülni és egyedül maradni. Sem ideje, s lehet, hogy lassan már képessége sincs a megértés problémáival szembesülni. Lehet, hogy kaotikus és zilált világunkban néha egyszerűen csak jól szeretné érezni magát, mintegy kielégítve ‘hős-igényét’, ‘álom-igényét’, mindenfajta kompenzációs törekvését és szórakozási, élményszerző vágyát.⁶⁵² De ha ezt a fajta szükségletét érvényesíti, szinte kénytelen az elmúlt másfél-két évszázad kanonizált klasszikusaitól elfordulni; s kevesen vannak, akik a romantikusokhoz, az antikvitas művészetéhez, netán a népköltészethez vagy éppen a szellemi játékosságra törekvő posztmodern irodalomhoz fordulnának ezek után. Úgy tűnik számomra, hogy kaotikus életvilágunk éppen hogy fenntartja az apológia szükségletét, s ezzel is magyarázható talán az, hogy napjaink tömegbefogadójának egyszerűen szüksége van az illúziók világára. Azonban a metafizika végének korában, a hitetlenné vált értékrendek, kérdőjelek zűrzavarában és a multikulturális világba való belekényszerített-ségünk révén a ‘jövő egy lépcsőfoka’ mint mindennapi illúziószükségletünk gyors, hatásos, könnyen felelhető konzum-idiotizmusának formájában jelenik meg, mindenkinek számára elérhető módon. A tömegkultúrát élvező befogadó, pénzéért ugyan megkapja napi illúziószükségletét, az érthetőséget, a gyors és hatásos élvezetet, de ezért a könnyed élmények véget nem érő hajszoálásával; a nyelvi szegénységgel; a sokszínű belső képzeletvilág és az értelemteremtő kreativitás elsorvadásával; az érzékenység, a szenzibilitás eltompulásával; a moralitás és a gondolkodás éberségének elvesztésével; a pszichés manipuláció beláthatatlan következményeivel kell majd fizetnie. Mindazzal, ami az ember, az emberiség szellemiségét jelenti számomra. Vajon milyen az a társa-

⁶⁵² *Almási Miklós*, 1992, 17-26. o.

dalom, amely 'kitermeli' az effajta fogyasztói, manipulálható, identitás nélküli, egymást és saját magát, s már kultúráját is alig értő egyedeket? Vajon mi, a befogadók azt kapjuk, amit óhajtunk, amire identitásunktól indítva vágyódunk, vagy egy manipulált rászoktatás, egy belekényszerítettség áldozatai vagyunk csupán? Érdemes-e elutasítani a művészet ember- és társadalomformáló erejét? Igaz, ezt az erőt soha, senki sem tudta egzakt módon bizonyítani az esztétika történetében, de több ezer oldalon keresztül mégis megpróbálták *Arisztotelész*től, *Plótinosz*on, *Szent Ágoston*on, *Kanton*, *Schiller*en, a *romantikus esztétika*kon, *Hegelen*, *Adornon*, *Heidegger*en, *Lukács György*ön keresztül *Sík Sándor*ig. Korántsem csak a művészet megváltó jellegét szeretném hangsúlyozni, sokkal inkább azt is, hogy igen fontos pragmatikus feladata lenne az olvasás tudományának napjainkban.

Sík Sándor kései költészetéről

Sík Sándor költészetét a negyvenes-ötvenes esztendőktől egyfajta „klasszicizáló-dás”⁶⁵³ jellemzi, *Arany János „Őszikéit”* idézve fel az olvasóban, mely együtt jár a mindennapisághoz, az emberi egyszerűséghez való közelebb kerüléssel; az életösszegzés, az „*ősz dicsérete*”, a halálra készülődés, az Isten-jelenlét nagy témáival, valamint korábbi verseihez képest egyfajta formai és nyelvi egyszerűsödéssel. 1946 és 1963 között keletkezett több mint másfélszáz verse részben az *Őszi fecske* (1959) kötetben, korábbi verseiből is válogatva az *Aldás* (1963) kötetben jelent meg, illetve a kései líra egészét a versek keletkezési idejének sorrendjében az 1976-os *Sík Sándor összegyűjtött versei* kötetből ismerhetjük meg, *Jelenits István* sajtó alá rendezésében.

Utolsó, posztumusz kötetéről, az *Aldás*ról írva *Pilinszky János* igen éleslátóan a következő kérdést teszi fel: „*lehet-e valaki két úrnak szolgálja, pap is, meg költő is? Látszólag ugyan rokon hivatás a kettő, de talán épp azért még súlyosabban kizárja egyik hivatás a másikat. Sík Sándor utolsó versei pozitív válasznak tűnnek kétegyemre.*” *Pilinszky János* tömör kérdésért értelmezve itt arról a szembenállásról van szó, amely a pap, a híveinek is elkötelezett Isten szolgálja, az isteni igék hirdetője és a költő között fennállhat, hiszen a művész alaptörvénye lelke igazát, így olykor gyötrelmeit, kétségeit és vívódásait is szóvá tenni. *Pilinszky János* meglátásáról – a pap és a költő, mint „*két fél*” viszonyáról a *Sík Sándor*-i pálya egészében – teljes mértékben egyetérthetünk: „*Hogyan békítette össze e két állapotbeli kötelességét? Kezdetben lelkes szerepvállalással vélte leginkább szolgálni nehéz és szép küldetését. Úgy hitt himnikus szerepében, mint ártatlan tanítvány a mesterében. János kívánt lenni, ki fejét Jézus keblén nyugtatja, János, ki a Lélekre hagyatkozva írja meg látomásait. De tudjuk, ez csak keveseknek adatott meg, Jánoson kívül talán csak az egy Assisi Ferencnek. Második korszakában mintha inkább a közvetítő kerekedett volna felül benne a két fél közül, amiktől a költészet kissé eszköz lett kezében. Épp ezért utolsó, harmadik korszaka tűnik ma előttünk a legteljesebbnek. Ez valóban nagyszerű és megrendítő. A himnikus kezdet s a nevelő hangú folytatás után a befejezés épp vállalt, meztelen drámaiságával művésziileg is legharmonikusabb. Csak aki ezt a kötetet is ismeri, alkothat fogalmat magának e lelkes élet rendkívüli nehézségeiről. Egy költő élete külön is kettős dráma: az ember és a művész drámája. S épp így a papé. S ha igen: mit közvetíthet egyéni vergődési-*

⁶⁵³ Kalász Márton: *Sík Sándor verseit olvasva*. Vigilia, 1989. 1. szám 26-27. o.

ből hívei felé, s mit nem? Mikor csal meg másokat, s mikor önmagát? S most mindezt a súlyt, kétehtet vessük még a művészet gyémántmérlegére! Nem véletlen, hogy Sík Sándor lírája akkor vált teljessé, amikor a költő és a pap már-már leroskadtt terhe alatt. Az Áldás versei a maguk eszköztelenségükben ritka művészi vallomások e kivételes felelősség drámájáról. E kötetével a modern magyar líra számára a lelkiismeret előtte ismeretlen területét sikerült föltérképeznie. Ezekben az utolsó versekben már nyoma sincs a kezdet himnikus modorának, de ami fölragyog benne, az valóban fényt áraszt. Nem eszménykép kíván lenni többé, hanem eszményképe az őszinteségnek. Nyomában tisztázottabb lehetőségek nyílnak azok számára, akik egyszerre hallják a kettős hívást, a papi hivatást és a költészetét. Utolsó kötete így lett valójában nyitánya egy egészen mély drámai lehetőségnek. Ezt igazolja utolsó, e nemben talán legmegragadóbb, legpörébb verse: A néma Miatyánk.”⁶⁵⁴

A Vigília 1964. januárjában közölte – az általam már többször is idézett – művészi önvallomását, Sík Sándor Takács Ernőhöz írt kiadatlan levelét. Érdeemes hosszabban idézni, hogy maga Sík Sándor hogyan látta papi és költői hivatását, és miben vélte „drámainak”: „És aki a kettős küldetés ösztönét, szenvedélyét és felelősségtudatát hordozza: amint nem tudja elfojtani magában a költőt semmiféle életmegnyilvánulásaiban, az oltárnál és a katedrán sem, úgy lehetetlen nem lennie papnak – emberek értésére, szolgálatára, segítségére, az Ige hordozására és kegyelmek közvetítésére rendelt szolgának – akkor is, amikor a Dallam mómora emeli önmaga fölé. Persze, hogy bennem ez a kettős hivatás tökéletesen és szervesen egy (e nélkül tragédiára vinnel); lírában, drámaköltésben, régi nagyok szelleme újraélésében, vagy imádságban, gyóntatásban, igehirdetésben – egyformán ugyanabban a kettős kimeríthetetlenségben lélegzem és dolgozom: Isten és az emberi lélek csodáiban. Ebben azonban bennefoglaltatik egy bonyolult és súlyos művészi következményekkel terhes paradoxon – minden emberi életnek megvan a maga paradoxona, amely drámaivá teszi, az én életemé ez -: minden élményemben benne lévén mind a kettő, a művész is, a pap is, hatni akar, érvényesülni kénytelen az élmény kifejeződésében is mindkettő. És itt kezdődik a dráma. Amíg az élmény belül marad, a lélekben, nincs kettő, csak egy – egy gondolat, egy érzés, egy irányulás –, de mibelyt onnan kilép, mibelyt alakot ölt, azonnal kétféle arcot ölt. A lélek önmagában sem nem pap, sem nem költő, hanem én, amely mindkettő egyszerre és egyszerűen –, de ez az én valami személyes, egyetlen, egyszeri jelenség, az emberek pedig – zseniális belelő tehetség vagy nagyon hosszú tanulmány nélkül – az egyetlen nem képesek észrevenni, csak annyit belőle, amennyi a megszokott típusokba beleillik. Már pedig a megszokásnak egészen más a művész és egészen más a pap típusa. Messze vinne ennek a paradoxonnak az életbe való megoldásáról beszélni.(...) A költői alkotás oldaláról nézve azonban ez a paradoxon azt hiszem, egész életmunkám központi formaproblémáját veti föl. Nem olyan kérdésekről van csak itt szó, hogy lesz egy lírai vers prédikáció is, úgy, hogy mégse legyen prédikáció, hanem líra, vagy hogyan lehet egy prédikáció líra úgy, hogy mégse legyen líra, hanem prédikáció (Isten mentsen meg bennünket a prédikáló költőtől és a lírizáló egyházi szónokoktól!) –, ettől egyszerűen az izlés és a mindennapi okosság is elég volna visszatartani az embert. A probléma mélyebben fekszik: hogyan találhat művészi formát ez az élmény, amely mindenestül, szervesen és töretlenül művészi élmény ugyan, de ugyanakkor nemcsak művészi élmény, hanem más is. Az ilyen ember élményében u.i. eredendően majdnem mindig benne van egy közösségi elem: ezt meg kell osztanom másokkal! Ahogyan a »vallásos ember« többé-kevésbé állandóan Isten jelenlétében él és mindent nem rá vonatkoztat, hanem vele való vonatkozásban fog fel: a »papi ember« többé-kevésbé mindent

⁶⁵⁴ Pilinszky János: Sík Sándor utolsó kötete – Jegyzetek az „Áldás”-ról. In: Pilinszky János: A mélypont ünnepe. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 224-225. o.

*Isten és az emberek (akikhez küldetve érzi magát) jelenlétében él át.*⁶⁵⁵ Sík Sándor életművének drámai paradoxonjaként értelmezi az úgynevezett formaproblémát, azt, amikor a – pap és költő – emberi művészi élménye kifejezésre tör és ebben a művészi kifejeződésben már megszűnik a homogenitás, és „*azonnal kétféle arcot ölt*”. Hiszen papi elhivatottságából fakadóan a tömegektől nem elzárkózva érthető akart lenni verseiben, így azok sokszor magyarázó hajlamúakká váltak, bőbeszédűekké. Papként hatni akart, tanárként tanítani, így költőként sokszor patetikus, didaktikus volt és több költeményének végén, néhol szervetlenül ismétlődik egy visszatérő, valamire biztató megoldás: így például az „*emberebb emberre*” való felszólítás vagy a „*tedd, amit tenned kell*” ismétlése. Az isteni ige hirdetőjeként pedig egy személyes példát, magatartásformát is mutatva, valószínű, hogy erőteljesen működött benne az önkifejezés öncenzúrája, amely lehetséges, hogy költészete teljesebb kibontakozásának vált egy másik gátjává. Jelenits István – ahogy már bővebben idéztem gondolatát a *Néhány megjegyzés Sík Sándor versei elé* részfejezetben – úgy véli, hogy elsősorban „*papsága és teológiai-skolasztikus iskolázottsága lebegett és volt is akadály, amelynek keresztjét nemesen viselte, de költőként nem nőhetette ki*.” Egyik költeménye, az *Emberség* vonatkozásában Sík Sándor költői magatartásának azon vonására hívja fel a figyelmet, melynek az a sajnálatos következménye (Sík Sándor szándékával ellentétben), hogy a lírai vers összekeveredik a prédikációval, „*a költő dobogója a szépségekkel*”. „*A tiszta beszéd, a líra mindenkori mértéke*” például az „*emlékezetesen szép*” *Emberség* verse, de sajnos az utolsó két sor didaktikussága, „*csetlő, botló magyarázkodása*” egy „*költői magatartás korszerűtlenségének jele és bizonyítéka*.”⁶⁵⁶

*Egy nap, mint a rest csiga, mászik,
Zivatarként zúg el a másik.
Mindegy, csak ugyanoda érnek.
Mit szólna ma tegnapi éned?*

*Amit éltél tisztes erényben,
Csupa félség s ösztön a fényben.
S ami pelyvád hull ki a rostán,
Nem lesz színi az se gonosz tán.*

*Mindegy, tovaizzog az élet.
Eszmélsz, s már itt az ítélet.
Szíved, agyad ostoba röggé...
Magad így vagy amúgy, de örökre.
Nincs szánva szemednek a holnap:
Ott légy igaz ember, ahol vagy.
Most tedd, amit adatik tenned.
Az Isten rigyezik benned.*

⁶⁵⁵ *A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz. Vigília, 1964. 1. szám, 19-28. o.*

⁶⁵⁶ Jelenits István: Utószó. In: *Sík Sándor, 1976, 929-930. o.*

Maga *Sík Sándor* is érzékelt a szubjektív értékelés elfogultságának dilemmáját, erről vall a *Dörmögés a Műzsával* versében:

(...)
*Szent a vers, nincs ebben kétség,
Szent ma is nekem:
Csakhogy szent-e az enyém is,
Ebben kétkezem.*

(...)
*Minden anya szépnek látja
Idétlen fiát:
Hátba nem is versed a szép,
Csak fantáziád.*

(...)
*Itten közhegy, amott pátoasz,
Színfalszaggató,
Kongó játéka, rossz tanulság,
Prédikáció.*

*Szabad erre pazarolni
Szűken mért időd?
Gyermekségre szétfecselni
Szívet és velőt?
Nem szebb volna, ha a tollat
Elhajítanád
S megmarkolnál istenesen
Kaszát és kapát?*

*Lassan-lassan télre fordul
Feletted az ős –
Becsületben, tisztességben
Lett a fejed ős:
Fordulj immár csendességgel
A nagy Csend elé,
Ritka szód is legyen immár
Csak az Istené.
(...)*

Sík Sándor „őszikéi” elsősorban őszinteségük és – a korábbiakhoz képest – formai egyszerűsödésük és elcsendesedett hangulatuk révén hathatnak olvasóira. Kései költészetében az istenes versek, az apró életképek és a természetlíra mellett feltűnően sok önvallomást találunk (*Csak a furulyát, Meghalt a visszhang, Megint csak a napot lesem, Bocsásd meg, A fordított Jónás próféta, Hej, voltam én is fiatal, Hogy mit szeretnék?, Az ős dicsérete,*

Könyvek, Emberség, Kérdések felelet nélkül). Fiatalkori napba néző, himnikus szárnyalásával szemben így látja önmagát a *Megint csak a napot lesem* költeményében:

*Mindent felülről néztem akkor,
Most – most alulról nézek én.
A szép szónál szebb a valóság,
Attól vagyok ma részeg én.
A mindennapos földi nappal
Van szívem most telisteli.*

Megkapó részletességgel, humorral és sajátos, néhol fanyar, játékos öniróniával mutatja be az öregkor fizikai és szellemi állapotát, az értelmetlenné vált értelem ürességét, a hűtlenné vált szavakat. Szép szomorú versek ezek, néhol vígan szomorkás hangulatúak. Felülről, a sokat élt és látott ember nézőpontjából tekint az öregség bajaira, s magára a halálra is, nyugodtan várva a találkozást Istenével. Életútjára visszatekintő önvallomások lírájában folyton megszólal az önértékelés bizonytalanságának kérdése, mely néhol párosul a rezignáció hangjával, máshol az isteni mérlegelés várásával:

(...)
*Írtam, daloltam a tőlem telőt.
Egy pohár vizet ért-e más előtt?*

*Egy volt minden második szó a számban;
A szeretetet oly nagyon kívántam,
Mint édesanyja emléjét a kisdéd.
Mindent vágytam szeretni, mint az Isten.
Akartam mindent szeretetből tenni, -
Amit tettem, több volt-e, mint a semmi?*

(*Kérdések felelet nélkül*)

(...)
*A hosszú életet, Isten nevében, hát csak megértem,
De lesz-e benne köszönet?
De van-e benne érdem?*

(*Hosszú élet*)

(...)
*Kanyarog az öreg út,
Lábam alól majd kifut.*

Fojt a por és tör a kő,

Hol van már a delelő!

*Delelőtől estelig
Jaj de hamar eltelik*

*Temetőből fúj a szél,
Megy az ember, mendégél.*

*Honnan? Hova? Merre? Mért?
Én se mondom, te se kérdd.*

*Fut a felbő, fut a szél.
Aki ember, holtig él.*

*Ember voltam idáig,
– Holtig-e, vagy hazáig.*

(Holtig-e vagy hazáig?)

*Azelőtt tudtam, ki vagyok,
Most nem tudom,
Akartam is, sokat, nagyot,
S ma bányászor cserben nem hagyott
Öreg lovam, rozsdát fogott
Akaratom!*

*Embereket is, arcokat,
Ki jó, ki rossz?
Akárcsak édes magamat,
Úgy ismertem mindnyájukat,
És tudtam is, mi a szabad?
Mi a tilos?*

*Bizony, hogy most nem kérdezem,
Ki rossz, ki jó?
Mindenkinek testvéresen
Elébenýjtom két kezem,
Én felperes már sohasem,
Hát még bíró!
(...)*

(Kézrátevés)

Költői magatartásában egyfajta változást jelez, hogy feltűnően sokszor szerepel verseiben a nézni ige, és ezzel együtt a szemlélődés alaphelyzete a meghatározó. A költő látszólag passzívvá vált a szemlélődés, a kontempláció révén, azonban csak látszólag, mivel ez a szemlélődés paradox módon igen aktív és átfogó: „Szomjúságom és kíváncsiságom/ És szenvedélyem arra, ami van,/ Égőbb mint valaha” (Könyvek).

Ahogy az elmúlás, a búcsúzás fájdalma ott van verseiben, ugyanúgy – ennek ellenpólusaként, de ezt nem kizáróan – számos költeményében viszont maga a létezés válik fontossá, a lét egyszerű, önérdék nélküli szemlélete és az egyetemes létezés felett érzett csendes öröm, az ember és a lét szeretete:

(...)
Mindent ami él, mindent ami van,
Csak nézni, nézni, simogatni szíjjel,
Semmit se váró, békés szerelemmel
Már nem azért, hogy dalba-versbe álljon,
Hogy engem mondjon, nekem muzsikáljon,
Még csak nem is ajaktalan imának,
Csak úgy magában mindent és magának,
Csak önmagáért, nem énmagamért,
Csak nézni, nézni, színről-színre látni,
(...)

(A hatvanévesek anyyala)

Állani, némán, mint a Mátra,
Nem nézni előre, se hátra.

Nem erőlködni befelé sem,
Csak bámulni a létezésen,

A parttalanban elmerülni
És úszni benne és örülni

Az egyetlen csodának: annak,
Hogy valamik, valakik v a n n a k,

És mindent köszönteni szépen,
Minden valók testvéreképpen;
(...)

(Mint a Mátra)

„A nagy, a legnagyobb, az egyetlen csoda a lét, a létezés, az ens (könnyű volna itt báttérként a tomizmus bölcséletére utalni); s a költő egyetlen csodálkozásra tárult szem és szív és lélek a lét felé. Csodálkozás és szeretet, és bála. Mert ami van, Istentől van, és ami van, Istenben van; s ami van, ami létezik, abban Isten van. (...) Gyöngéd lét-szeretet, meghatott valóságtisztelet árad minden sorából. A létezésnek, a van-nak, az Isten »kis-magának« páriát ritkító megbecsülése ez.”⁶⁵⁷ – foglalja össze Rónay György ezt az elmélyült lét-szemléletet.

A lét-szeretet egyben a lét, az élet igenlését, benne, azaz minden létezőben Isten megpillantását – Rónay kifejezésével – a „*transzcendens létjavallást*” is magával hordozza kései költészetében, így például a *Ha jó a perc, A mátrai temető, Hetven felé, Fák és gyerekek, Szeptemberi lomb, Hosszú élet* címűekben. A lét pillanatainak, apró mozzanatainak, a létezés kicsiny élményeinek megragadása számos kései verse témája, ugyanakkor egy lét-mozzanat kiragadásában a lét teljességének és benne Isten jelenvalóságának – a „*Mindennevűnek*” – a megmutatása. Ez a lét-szemlélet teszi harmonikussá és hitelessé kései költészetének természet-líráját, mely a „*Csend kötetben felbukkanó, és a Sarlósboldogasszonyban kiteljesedő intim-humánus természet-líra őszi változata, lombok arany színével, a beteljesülés nyugalomával és a lombhullás, búcsúzás lebeletnyi fájdalomával, meg a földről elkészülődés mély és tapintatos ünnepélyességével.*”⁶⁵⁸

Könyvem ‘összegzés’ helyett *Sík Sándor Őszi fecske* című költeményének létösszegző soraival zárom. Emellett a legelső *Sík Sándor*-i gondolatot zárszóként ismétlem meg, kiadatlan levelének sorait újból felidézve: „*hadd maradjon meg az írónak az az illúzió, hogy az olvasót is az érdeklő igazán, ami öneki egyes egyedül fontos: az írás, a vers, a Mű.*”⁶⁵⁹ És hadd maradjon meg ez az illúzió a könyv írójának is...

Mit is mondjak, mit is kérnék,
Serpényőmbé ha mi fér még?
Én Istenem,
Egy keveset még elélnék.
Élnék, amint mások élnek,
Rendes népek, jámbor vének,
Én Istenem,
Mint a jó lelki szegények.
Csak a máj napot kérem,
Akár vízzen és kenyéren,
Én Istenem, -
Holnap is úgy, ha megérem.
Tapsoló termekre vágyjam,
Úgy mint tegnap, – hajdanában?

⁶⁵⁷ Rónay György: „Az őszi dicsérete”. Vigília, 1959. 2. szám. 95. o.

⁶⁵⁸ Rónay György: *Sík Sándor*. In: *A kettős végtelen*, 1969, 24. o.

⁶⁵⁹ *A költő vallomása művészetéről. Sík Sándor kiadatlan levele Takács Ernőhöz*. Vigília, 1964. I. szám 19-28. o.

Én Istenem,
Jobb a halk szó kis szobában.
Majd ellennék csendben immár
Fejemre nőtt fiaimnál,

Én Istenem,
Még ameddig hazabínl.

Egy-egy dalt ellesnék olykor
Fűtől, fától, csillagoktól

Én Istenem,
Amíg egyszer el nem oltol.

Rendberaknám hét fiókom,
Versbe rívó cókóm-mókom.

Én Istenem,
Aztán, tudod, nem szabódom.

Úgy szerettem ezt az áldott
Jóra váltott rossz világot,

– Én Istenem,
Úgy-e bizony megbocsátod? –

Mintha nem is futó vendég:
Mintha végképp itthon lennék.

Én Istenem,
Soha talán el se mennék,

Ha nem búgna éjek éjén,
Valami a szívem mélyén,

Én Istenem,
Az a végső, az a mély-én,

Testvérszívben, testvérkézben,
Mint a fecske puha fészken,

Én Istenem,
Úgy éltem, úgy fűtyörésztem.

Testvérkézből Isten-kézbe,
– Őszj fecskéét költözésre –

Én Istenem,
Majd elhívsz már, az Egészbe,

Jaj, csak akkor el ne késsen
Hozzád csukló szívverésem,

Én Istenem,
Csak az ament el ne vétsem.

IRODALOM

- A hermeneutika elmélete. I. kötet.* Szerk.: Fabiny Tibor. JATE, Szeged, 1987.
- Almási Miklós: Anti-esztétika.* T-Twins Kiadó, Budapest, 1992.
- A magyar irodalom története 1600-ig. I. kötet.* Szerk.: Klaniczai Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. V. kötet.* Szerk.: Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- A magyar művelődés és kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo I-II-III.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság - Scriptum Rt., Budapest - Szeged, 1998.
- A műértelmezés helye az irodalomtudományban.* Szerk.: Bernáth Árpád. Szeged, 1990.
- Arisztotelész: Politika.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- A strukturalizmus után.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- A százyökeű szű. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából.* Magvető Kiadó, Budapest, 1993. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szabó János.
- Az ősi magyar hitvilág.* Szerk.: Diószegi Vilmos. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- Babits Mihály: Esszék, tanulmányok. I. kötet.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978.
- Baránszky-Jób László: A művészi érték világa.* Budapest, 1987.
- Baróti Dezső: Sík Sándor.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Barta János: Miért halt meg Zrínyi Péter?* Budapest, 1986.
- Bevezetés az olvasás mesterségébe.* Szerk.: Orbán Gyöngyi. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002.
- Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Bitskey István: Esszék, művek, hagyományok. (Tanulmányok a magyar reneszánsz és a barokk irodalmából.)* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.
- Bókay Antal: Az irodalomtudomány alapjai. Irányzatok.* Szombathely, 1992.
- Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

- Brandenstein Béla *emlékkönyv. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár IV.* Szerk.: Veres Ildikó. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2002.
- Martin Buber: *Én és te.* Európa Kiadó, Budapest, 1994.
- Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Irodalomtörténeti Füzetek, 52.
- Arthur C. Danto: *Hogyan semmiszte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz, Budapest, 1997.
- Dilthey, Wilhelm: *Élmény és költészet.* Fordította és bevezetéssel ellátta: Várkonyi Hildebrand. Franklin-Társulat, Budapest, 1925.
- Georges Dumézil: *Mítosz és eposz.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- Filozófia és teológia a magyar eszmetörténetben. *Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VII.* Szerk.: Fehér M. István és Veres Ildikó. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003.
- Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- Hans-Georg Gadamer: *Hermeneutika. Retorika, hermeneutika és ideológiakritika.* In: *Filozófiai hermeneutika.* Szerk: Csikós Ella és Lakatos László. Budapest, 1990. 11-29., 171-189.
- Hans-Georg Gadamer: *Szöveg és interpretáció.* In: *Szöveg és interpretáció.* Szerk.: Bacsó Béla. Budapest, 1991. 17-43.
- Gömöri György: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Tanulmányok.* Argumentum Kiadó, Budapest, 1999.
- Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz.* Göncöl Kiadó, Budapest, 1993.
- Hatalom és kultúra. I. II. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) Szerk: Jankovics József, Nyerges Judit. Kiadja a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- Hauser Arnold: *A művészettörténet filozófiája.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- Horváth Károly: *Madách Imre.* Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999.
- István király emlékezete. Szerkesztette: Györffy György. Magyar Helikon, 1971.
- Hans Robert Jaus: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Osiris Könyvtár, Budapest, 1997.
- József Attila útjai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Kanon és kanonizáció. Szerk.: Dobos István és Szegedy-Maszák Mihály. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2003.

- Kenyeres Zoltán: *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*. Anonymus Kiadó, Budapest, 2001.
- Kerényi Károly: *Mi a mitológia?* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Király István: *Intés az őrzőkhöz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- Arthur Koestler: *A teremtés*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Kristó Gyula: *Szent István király*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- Kulcsár Szabó Ernő: *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
- Claude Lévi-Strauss: *A mítoszok struktúrája*. In: *Strukturalizmus*. Első kötet. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Lukács György: *Magyar irodalom - magyar kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970.
- IX. *Madách Szimpózium*. Szerk.: Bene Kálmán. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Budapest - Balassagyarmat, 2002.
- Madách-tanulmányok*. Szerk.: Horváth Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Magyar-Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. Szerk.: Újvári Péter.
- Márkus György – Tordai Zádor: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.
- Máté Zsuzsanna: *Abszolútum a művészetfilozófiában*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1994.
- Máté Zsuzsanna: „Szép eszéről, szép lelkéről” *Tanulmányok a fiatal Fülep Lajosról és művészetfilozófiájáról*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1995.
- Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VI. Miskolc, 2002. (Második kiadás: Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004.)
- Mészáros István: *Sík Sándor, a pedagógus*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1992.
- „Mit jelent a suttagósod?” *Romantika: eszmék, poétika, világkép. Tanulmányok*. Szerk.: Nagy Imre és Merényi Annamária. Pannónia Könyvek, 2002.
- Nagy Endre: *A magyar esztétika történetéből. 1849-1919*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.
- Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félelvszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.

- F. Nietzsche: *Im-igyen szóla Zarathustra*. Ford.: Dr. Wildner Ödön. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1908.
- F. Nietzsche: *A tragédia eredete, vagy görögség és pesszimizmus*. Fordította és bevezetővel ellátta: Fülep Lajos. Budapest, Franklin Társulat, 1910.
- F. Nietzsche: *Az értékek átértékelése. Hátrahagyott töredékekből*. Válogatta: Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, 1998.
- Nyíri Tamás: *Filozófiatörténet*. Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest, 1983.
- Pándi Pál: *Bánk bán-kommentárok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, 1920.
- Pázmány Péter és kora. Szerk.: Hargittay Emil. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001.
- Pilinszky János: *A mélypont ünnepéje*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- Platón összes művei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Pomogáts Béla: *Megújulásra váró hagyomány. Kereszténység, közélet, irodalom*. C E T Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Poszler György: *Szerb Antal*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Poszler György: *Eszmék, eszmények, nosztalgia*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
- Rónay László: *Társunk, az irodalom*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990.
- Rónay László: *Mítosz és emlékezet*. Vigilia Kiadó, Budapest, 1997.
- Rónay László: *Sík Sándor*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Sík Sándor: *Ébredés. Dráma három felvonásban*. Szent István Társulat, Budapest, 1916.
- Sík Sándor: *Salamon király gyűrűje. Misztérium*. Családi Könyvtár, Győr, 1916.
- Sík Sándor: *Alexius. Misztérium*. Szent István Társulat, Budapest, 1918.
- Sík Sándor: *Hét szép história*. Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1921.
- Sík Sándor: *Zsoltáros könyv*. Szent István Társulat, Budapest, 1923.
- Sík Sándor: *A magyar irodalom rövid ismertetése*. Budapest, Élet, 1923.
- Sík Sándor: *Zrínyi. Magyar tragédia öt felvonásban, előjátékkal*. Budapest, Franklin-Társulat, 1923.
- Sík Sándor: *Kölcsey Ferenc, az ember, a gondolkodó, az író. (Kölcsey-breviárium.)* Összeállította: Sík Sándor. Budapest, Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1924.

- Sík Sándor: A montecasalei erdő – Szent Ferenc nyomdokain 1226-1926.* Pesti Nyomda, Budapest, 1926.
- Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Probátszka. Lélek és forma a századforduló irodalmában.* Pallas, Budapest, 1929.
- Sík Sándor: A boldog ember inge.* Mese hét részben. Illusztrálta: Nagy Sándor. Budapest, Szent István Társulat, 1930.
- Sík Sándor: A XIX. század magyar irodalma. II. rész.* (Dr. Sík Sándor előadásai a szegedi tudományegyetemen, 1933/34. II. félév, könyvomatossal jegyzet)
- Sík Sándor: István király. Tragédia három felvonásban.* A Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1934.
- Sík Sándor: Advent: oratórium szavalókórusra. Buday György farsangjátékaival.* Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Szeged, 1935.
- Sík Sándor: Szent magyarság.* Budapest, Szent István-Társulat Kiadása, 1936.
- Sík Sándor: Pázmány, az ember és az író.* Budapest, Szent István Társulat, 1939.
- Sík Sándor: Zrínyi Miklós.* Franklin -Társulat kiadása, 1940.
- Sík Sándor: Himnuszok könyve. A keresztény himnuszok költészet remekei latinul és magyarul.* Budapest, Szent István Társulat, 1943.
- Sík Sándor: Esztétika.* Szent István Társulat, Budapest, 1943. (Második kiadás: Budapest, 1946. Harmadik kiadás: Universum Kiadó, Szeged, 1990.)
- Sík Sándor: A kettős végtelen. Sík Sándor válogatott munkái.* Szerk.: Rónay György. Ecclesia Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- Sík Sándor összegyűjtött versei.* Sajtó alá rendezte: Jelenits István. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1976.
- Sík Sándor: A magam módján.* Válogatott költemények. Válogatta: Rónay László. Új Ember Kiadó, Budapest, 1996.
- Sík Sándor: Kereszténység és irodalom.* Válogatott írások. Válogatta: Rónay László. Vigilia Kiadó, Budapest, 1989.
- Sík Sándor: A szeretet pedagógiája.* Válogatott írások. Válogatta: Rónay László. Vigilia Kiadó, Budapest, 1996.
- Sík Sándor: Az olvasás tudománya.* Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium, Szeged, 2000.
- Sík Sándor emlékezete.* Szerk.: Bihari József. Szentendre, 1989, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága

- Sík Sándor emlékszáma.* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIII. Szeged, 1989.
- Sík Sándor tanulmányok.* Szerk.: Farkas Péter és Novák László. Szentendre 1989.
- Strukturalizmus. I. kötet.* Szerk.: Hankiss Elemér. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Szeged irodalmáért, művészetéért és tudományáért.* Szerk.: Tandí Lajos. Kiadja a Dugonics Társaság, Szeged, 2002.
- Szerb Antal: A magyar irodalom története.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Szverdabehyi István: A magyar esztétika története. 1945-1975.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Szerk.: Pál József és Újvári Edit. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Szöveg és interpretáció.* Szerk.: Bacsó Béla. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991.
- Szűcs Jenő: Nemzet és történelem.* Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- Takó Edit: Sík Sándor munkássága.* Bibliográfia. Szeged, 1995.
- Tanári példaképeink voltak.* Szerk.: Madácsy Piroska és Bene Kálmán. Antologia Kiadó, Lakitelek, 2002.
- Tanulmányok Halasy-Nagy József filozófiájáról.* Szerk.: Szabó Tibor. Lectum Kiadó, Szeged, 2004.
- Turay Alfréd: Lételemélet.* Debrecen, 1984.
- Vörösmarty és kora.* Szerk.: Madácsy Piroska és Bene Kálmán. Bába és Társai Kiadó, Szeged, 2001.

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel.....	151, 153, 154, 161
<i>Ady</i>	15
Ady Endre 39, 41, 68, 69, 99, 101, 103, 104, 105, 127, 132, 251	
Almási Miklós	210, 267, 270
Alszegehy Zsolt	24
Ambrus Zoltán	23
Andor József.....	31
Arany János 13, 102, 116, 117, 129, 132, 136, 158, 174, 186, 191, 205, 249, 271	
Aretino	74
Arisztotelész	269
Áron László.....	223
Asszisi Szent Ferenc.....	58
Babits Mihály 31, 51, 68, 101, 102, 103, 116, 132, 205, 236, 246	
Balanyi György.....	34, 244, 249
Balassi Bálint	253
Balázs Béla.....	15
Balogh Edgár	28
Balzac	220
Baránszky-Jób László.....	207, 216, 218, 228
Bárdos László.....	208
<i>Baróti Dező</i> 7, 16, 25, 52, 76, 77, 92, 93, 99, 100, 101, 104, 105, 108, 109, 110, 114, 116, 117, 118, 119, 165, 166, 176, 177, 178, 180, 181, 193, 229, 234, 239, 251, 263	
Barta János	89, 90
Bartók György	107, 108, 228
Beethoven.....	138
Belon Gellért.....	249
Bene Kálmán.....	50, 110, 130
Benedek Marcell	228, 249, 263
Beney Zsuzsa	248, 261
Beöthy Zsolt.....	24, 75, 228
Berda József	248
Bernáth Árpád	231
Bernini.....	74
Berzsenyi Dániel.....	48, 257
Bethlen Miklós.....	85
Bibó István	108
Bitskey István 144, 146, 148, 149, 151, 159, 183, 184	
Bitskey Tibor.....	143
Bóka László.....	77, 88
Bókay Antal 106, 135, 194, 231, 232, 252	
Boldizsár Iván	28, 34, 180
Bosco Szent János.....	244
Böhm Károly	228
Brandenstein Béla.....	100, 195, 206, 213
Brisits Frigyes.....	24, 101, 249
Buday György	108, 115, 117, 165
Buddha.....	240
Calderon	76
Chesterton	248
Corneille	76
Csanád Béla.....	248
Csaplár Ferenc	115, 117
Csáth Géza.....	31
Csokonai Vitéz Mihály.....	29
Dante.....	22, 45, 138, 220
Décsi Lajos.....	104
Dickens	138
Diószegi Vilmos	148
Domonkos István	32
Doromby Károly	248
Dosztoevszkij.....	138
Draskovich Mária Eusébia	84
Dugonics András.....	116
Eckhardt Sándor.....	249
Eglis István.....	249
Erdei Ferenc.....	108, 117
Erdélyi János.....	132, 135
Fabiny Tibor	232
Fekete István.....	248
Ferenczi Zoltán.....	21
Ferenczy Béni	249
Flaubert.....	220
Fodor József.....	248
Forgács László	197, 235
Frangepán Ferenc.....	86, 90
Frangepán Katalin	84, 85
Fráter György.....	134
Fülep Lajos.....	68, 69, 195, 210

Füst Milán	104, 109, 132
Galamb Sándor	103, 114, 228, 249
Gálfy László	143
Gálos Rezső	74, 103
Gárdonyi Géza	31, 99
Gelléri Andor Endre	120
Gellért Oszkár	109
Gizella királyné	151, 158
Goethe	22, 131, 220
Gömöri György	82, 83
Görgei Gábor	248
Gremonville	89
Grezsa Ferenc 99, 108, 109, 114, 117, 120, 126	
Gyémánt Csilla	143
Györfy György	144
Györfy István	108, 109
György Lajos	66
Gyurkovics Tibor	248
Halasy-Nagy József	108, 206, 223, 228
Halász Előd	108
Halász Gábor	120, 180
Halász László	102, 103, 104
Hamvas Béla	227
Hanák Tibor	218
Hankiss Elemér	145, 146
<i>Hans-Georg Gadamer</i>	7
Harsányi Kálmán	32, 54, 58, 60, 77, 88
Harsányi Lajos	33, 174, 248
Hauptmann	30
Hauser Arnold	198
Hegedűs Lóránt	261
Hermann Egyed	249
Hevesi Sándor	31, 115, 165
Hoppál Mihály	146
Horatius	22
Horger Antal	118, 119, 122
Horváth István	118
Horváth János	228
Horváth Károly	134
Horváth Sándor	212, 249
Huxley	249
I. András	151
Ibrányi Ferenc	28
Ibsen	112, 138
Ignácz Rózsa	248
II. Konrád	152, 158
Íjjas Antal	248
Illyés Gyula	73
Imre herceg	144, 150, 162, 163
István király 5, 53, 115, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 158, 159, 162, 163, 164, 168, 222	
IV. Béla	253
Iván Mihály	152
Izsóf Alajos	19, 20
Jankovich Ferenc	170
Jankovics Marcell	146
Jékely Zoltán	248
Jelenits István 4, 9, 38, 39, 99, 241, 243, 244, 250, 271, 273	
Jób érsek	148
József Attila 39, 109, 118, 119, 129, 249, 251, 253, 260, 261, 262	
Juhász Gyula	68
Juhász Vilmos	247
Kafka Margit	26, 31, 109, 129
Kalász Márton	248, 271
Kálmány Lajos	148
<i>Kanter Károly</i>	20
Kardos Klára 34, 43, 111, 112, 126, 172, 239	
<i>Karinthy</i>	14, 15
Karinthy Frigyes	14, 15, 132
<i>Karinthy Márton</i>	15
Katona József	78, 79
Kelemen János	108
Kemény Zsigmond	78
Kenyeres Zoltán	202
Kerényi Károly	108, 145
Király István	69, 105
Kis János	255
Kisfaludy Károly	78
Kisfaludy Sándor	78
Klaniczay Tibor	84, 85, 146
Klebensberg Kunó	107
Klemm Imre	108
Kodolányi János	248
Koltay-Kastner Jenő	108
Komjáthy Jenő	220
Kornis Gyula	34, 107, 243
Kossuth Lajos	98
Kosztolányi Dezső	31, 33, 40, 104
Kölcsey Ferenc 49, 64, 97, 99, 159, 257, 259	
Krajkó András	101, 103
Kristó Gyula	144, 145, 148
Krúdy Gyula	31

Lackó Miklós.....	213, 235	Németh Antal.....	143
Langlet Valdemár	122	Németh G. Béla.....	77, 134, 234
Lao-Ce.....	240	Németh László.....	118
Lippay György	83, 89	Néri Szent Fülöp	19, 244
Lukács György.....	69, 100, 112, 195, 198, 207, 210, 271	Nyíri Antal.....	108
Lukács László.....	247, 248, 250	Nyíri Tamás.....	17, 199
Madách Imre	55, 72, 78, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 139	Ohmacht Nándor.....	249
Majláth Gusztáv.....	20	Orseolo Péter	150, 151, 154, 155, 157, 160, 162
Makkai Sándor	251	Ortutay Gyula	108, 112, 117
Mándy Iván	248	Pál József.....	94
Mansfield	248	Palásti Gyula.....	19
Márkus György	212	Palestrina	95
Márkus László.....	31	Páli Szent Vince.....	244
Marót Károly.....	108	Pándi Pál.....	79
Martin Péter	213	Pap Károly.....	120
Martinkó András.....	134	Pascal.....	45, 220
Máté Zsuzsanna	9, 50, 54, 69, 71, 100, 102, 108, 110, 129, 139, 140, 143, 144, 146, 195, 196, 198, 204, 206, 218, 219, 223, 257	Passuth László	248
Mátrai László.	105, 206, 213, 228, 235, 236	Pauler Ákos	100, 195, 206, 212, 223, 227, 228
Maywald József.....	19	Pável Ágoston.....	114
Mécs László.....	116, 174	Pázmány Péter	9, 180, 182, 183, 184
Merényi Oszkár.....	258	Péterfy Jenő.....	22, 228
Mesterházy Lajosné Ditróy Zsófia	110, 111	Pethő Sándor.....	31
Mészáros István.....	26, 28, 29, 45, 108, 109	Pilinszky János	246, 248, 271, 272
Mészöly Gedeon.....	108	Piszter Imre.....	213
Mészöly Miklós.....	248	Pitroff Pál.....	100, 102, 103, 195, 206, 212, 213, 228
Michelangelo	76, 138	Platón.....	198
Mihelics Vid	248, 249	Polónyi Péter.....	70
Mikszáth Kálmán.....	34	Pomogáts Béla	31, 201, 202, 245, 247
Milton.....	45, 220	Possonyi László	245, 249
Mindszenty bíboros.....	239	Poszler György	17, 30, 31, 114, 226
Mindszenty Gedeon.....	25	<i>Prohászka</i>	17
Mistral.....	248	Prohászka Lajos.....	251
Mitrovics Gyula	228	Prohászka Ottokár	20, 25, 99, 104, 132
Montecuccoli.....	74, 82, 87	Prónay Antal	19, 97
Móra Ferenc.....	116, 129	Prudentius	22
Móricz Zsigmond.....	31, 129	Puskin	22
Muraközy Gyula	103	Radnóti Miklós	108, 110, 111, 113, 117, 119, 120, 122, 123, 193
Nádasdy Ferenc	83, 90	Radó Polikárp	249
Nagy András.....	146	Radványi Kálmán	33
Nagy Endre	213	Rájnisi József.....	146
Nagy Sándor.....	20, 56, 70, 71	Rákóczi Ferenc	78, 90
Nagypál István.....	75	Reischel Arthur.....	102
Nemes Nagy Ágnes.....	248, 249	Rembrandt.....	138
Nemeskürty István	234	Reményik Sándor	102
		Ricciotti.....	244

Riedl Frigyes.....	22, 23, 75, 77, 88, 228
Rilke.....	22
Rónay György.....	41, 42, 46, 47, 49, 51, 53, 116, 127, 128, 172, 174, 175, 234, 242, 243, 248, 249, 250, 278
Rónay László.....	7, 8, 14, 17, 18, 20, 25, 27, 31, 34, 35, 42, 48, 65, 73, 77, 91, 93, 95, 101, 104, 106, 122, 123, 125, 130, 171, 172, 174, 175, 181, 184, 187, 189, 218, 229, 239, 240, 241, 242, 243, 247, 248, 249, 250, 251, 292
S. Varga Pál.....	135, 140
Saint-Exupéry.....	248
Sárközi György.....	120
Sárközi Péter.....	261
Schlachta Margit.....	33, 122
Schöpflin Aladár.....	102, 103, 104, 132, 143, 165
Schütz Antal.....	17, 21, 22, 24, 33, 34, 65, 100, 120, 125, 195, 206, 212, 213, 244, 249
Shakespeare.....	22, 30, 79, 220
<i>Sík Endre</i>	19, 21
Siklóssy Pál.....	143
Sinkó Ferenc.....	249
Sőtér István.....	46, 95, 96
Stadler Frida.....	122, 249
Stendhal.....	220
Suhard.....	244, 249
Szabó B. István.....	208
Szabó Dezső.....	31, 109, 129
Szabó János.....	17, 66, 67, 68, 69, 120
Szabó László.....	249
Szabó Lőrinc.....	38, 109, 248
Szabolcsi Miklós.....	32, 33
Szalézi Szent Ferenc.....	23, 244
Széchy Mária.....	81, 90
Szemaám György.....	146
Szemere Pál.....	98
Szent Adalbert.....	148
Szent Ágoston.....	22, 45, 138, 220, 242, 244, 246, 259, 271
Szent László.....	253
Szent Pál.....	45, 62, 137, 244
Szent Tamás.....	17
Szent-Györgyi Albert.....	108, 117, 118, 239
Szerb Antal.....	17, 27, 28, 30, 95, 111, 114, 120, 126, 134, 180, 182, 203, 204, 205, 206, 228
Szerdahelyi István.....	197, 234, 236, 237
Szigeti Lajos Sándor.....	118, 119, 261
Szigligeti Ede.....	78
Szili József.....	231
Szöke György.....	261
Szőrényi Andor.....	249
Szűcs Jenő.....	147
Takács Ernő.....	10, 15, 37, 38, 42, 47, 272, 273, 278
Takács József.....	249
Takó Edit.....	31, 64, 109, 116, 129, 180, 228
Tamási Áron.....	118
Tarcai György.....	54, 60
Tasso.....	23, 74, 87
Thienemann Tivadar.....	228
Thurzó Gábor.....	248
Tímár Kálmán.....	114
Tiziano.....	74
Toldalagi Pál.....	248
Tolnai Gábor.....	100, 108, 112, 113, 117, 119, 120, 176, 193
Tomek Vince.....	34
Tompa László.....	33
Tordai Zádor.....	212
Tóth Árpád.....	22, 42, 43, 49, 109
Tóth Kata.....	118
Turay Alfréd.....	212
Udvaros Béla.....	143
Újvári Edit.....	94
van Tieghem.....	119, 193
Várdai Béla.....	66, 132
Varga Emőke.....	149
Várkonyi Hildebrand.....	108
Váry Rezső.....	78, 79
Vas István.....	248
Vas Tamás.....	102
Vasadi Péter.....	248
Vasy Géza.....	208
Vazul.....	150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163
Vergilius.....	22
Verlaine.....	22, 42, 43, 44
Vidor Miklós.....	248
Vörös Cirill.....	34
Vörösmarty Mihály.....	116
Wagner.....	138
Walter János.....	34
Wedekind.....	31
Weöres Sándor.....	248

Wesselényi Ferenc 81, 83, 90
Wesselényi Miklós 98
Winternitz Flóra Etelka 15
Zemplén György 249
Zimányi Gyula 20, 21, 33, 34, 115
Zolnai Béla 99, 108, 114

Zrínyi Ádám 90
Zrínyi János 90
Zrínyi Miklós 32, 49, 73, 74, 75, 76, 79, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
109, 116, 129, 184, 253, 291
Zrínyi Péter 81, 85, 88, 89, 90

SUMMARY

SÍK SÁNDOR – THE AUTHOR, THE LITERARY SCIENTIST AND THE AESTHETICIAN

My book deals with the works of *Sík Sándor*, the poet, the dramatist, the literary scientist, the aesthetician and the professor. Organised monographically, the first two chapters of it and the heads of the rest of the chapters offer brief chronological summaries of the main events of the life and the works of *Sík Sándor*. Thus I also present a literary and historical background-outline of the inner turning points, the significant events and the literary works of art of this fifty-year-long literary career. This book, however, which is an interpretation of his works and an analysis of his theoretical pieces elaborates on the best parts of *Sík Sándor's* enormous, five-decade-long intellectual works. In the order of their publication, I introduce his collections of poems, the dramatic works of various genres, some of the prosaic pieces and the essays of literary history – *Gárdonyi, Ady, Probászka: lélek és forma a századforduló irodalmában* (*Gárdonyi, Ady, Probászka: spirit and form in the literature at the turn of the century*) 1929 –, the monographs of literary history – *Pázmány, az ember és az író* (*Pázmány, the individual and the writer*) 1939 –; *Zrínyi Miklós*, 1940), some of his more significant studies, his *Esztétika* (*Aesthetics*), first published in 1943, and his literary-aesthetic work *Az olvasás tudománya* (*The science of reading*, 1948), which was being proof-read for half a century. In my view, literary history is not merely a chronological sequence of authors and works but also a historically changing process of the works and the receptors (and their interpretations). My book, consequently, shares the characteristics of monographs to a certain extent, but it mainly focuses on the interpretation of literary works of art and the analysis of works of literary history and aesthetics.

My approach and attitude as a reader and a receptor is most dominantly based on the hermeneutics of *Hans-Georg Gadamer*. My primary intention is to uncover the conditions which make understanding-conscious reading and reception possible while I hold the view that the meanings of texts cannot be reconstructed even though they are generated during the process of reception in some way. I intend, as far as I can, to operate the process of the space between the reading circumstances, the text and the receptor where the point of reference is my own attitude as a reader. I will often emphasise the 'bias' of my hermeneutic reading, my insertion in some kind of a subjective tradition as a receptor which is a variation of the aspect of the act of understanding. I will also take some essay-like and theoretical detours and will leave certain questions unanswered. Moreover, I will make an attempt at deciphering the broader tradition which can be associated with the texts after their 'thorough reading'. Besides hermeneutic analysis, I will try to use the comparative aspect and to develop the genetical contextual agent in a few cases. In other places, I will utilise the approaches of the history of ideology, style and impact but naturally, all this will take place as a function of the process of reading, interpretation, understanding and application and also, the nature of the texts I examine. Therefore, I do not have a

special strategy or method of interpreting the texts, I will let reading and reception happen. This process and the uniqueness and the topicality of my encounter with the texts are the circumstances where interpretation itself is formed. I intend this interpretation, the demonstration of reason, to be the result of my subjective and hopefully 'creative reading' while I know that this may only provide one possible reading in the process of interpretation because there will never be an ultimate meaning or a construction thought to be true. It should be noted though that only rarely will I take a literary critical point of view because my fundamental purposes are the deeper knowledge and the resurrection of *Sík Sándor's* intellectual 'tradition' (understanding and the process of the dialogue) and to enable the reader to participate in them.

Another novelty in this book, compared to previous works, is that I interpret the literary works of art, the aesthetic works and the pieces of literary science after their re-reading. Most of these works, with the exception of the poems, have mainly been listed by the title only in the technical literature so far. I will also strive to uncover the reflective and self-interpreting features of these texts which belong to various genres such as memoirs, academic and literary works. There are innumerable interpretations of *Sík Sándor's* poems in *Rónay László's* *Sík Sándor* monograph, therefore I will not discuss the poetry in detail. This way I will avoid repetitions but will also emphasise a few characteristic poems in order to introduce a trajectory of the impact of style and form since it has its own message for the present day. I will provide a more detailed analysis of his dramas that have not been dealt enough with and some of his monographs and literary and literary-historical works that have unworthily been forgotten about. In addition, I think the importance of *Sík Sándor's* *Esztétika* to be his principal work, and I intend to prove it in chapter VII. His scholarly attitude was peculiar: that of the complex aesthete, coming from the triple quality of author-receptor-thinker. His three-volume aesthetics published in 1943 is an exceptionally multifarious and remarkable synthesis of its time; it was usable, centered on the aesthetic subject, reflecting the various philosophical movements in the early twentieth century. Unfortunately, the whole *oeuvre* of the Jewish-born Piarist superior, his achievements in the fields of literary history, lyrics, drama, and art-philosophy would be rejected after World War II by the art-philosophical mentality dominated by Marxist ideology. One of the consequences of the political and ideological changes in Hungary since the late 1980s has been that the attention of historical humanities is now directed toward fields previously forbidden and undiscussed. The aesthetic theory of *Sík* was definitively influenced by the intuition concept of *Bergson*, *Croce*, and *Husserl*, by the hermeneutics of *Schleiermacher* and *Dilthey*, and by the aesthetical phenomenological movement rising after *Edmund Husserl*. Thanks to this phenomenological grounding, *Sík's* conception is related to today's hermeneutics. *Sík's* *Esztétika* (*Aesthetics*) has in its centre the aesthetic quality as interpreted on the basis of *Husserl's* intentionality. The aesthetic quality can thus be defined as the unity of subject (author and receptor) and object (work of art), that is, the dialogic process of cognition between subject and object, whose starting point, basis and sustaining element is the aesthetic experience. The driving force in this aesthetics is the connection, or harmony, between knowledge

and experience, as Greek philosophy contains the need for the connection between knowledge and action, between thought and the life lived according to it. After adaption of *Edmund Husserl* and *Schleiermacher*, *Sándor Sík* regards works of art a layered phenomenal structures, based on the experience-relationship, determined from the very first, between subject and object. The receptor enters into an aesthetic with the work of art only if his consciousness, his experiences coincide with one of its layers. In the process, it calls forth the other layers of the work, starting a complicated oscillating process between subject and object (work of art). One of the most important personalist terms in this process is the concept of the so-called „*individual constant*”, which refers to aesthetical subjects (authors, receptors). The „*individual constant*” is the relatively permanent attitude of the self (ego) against the non-self (non-ego). Its definitive elements are world concept, feeling to life, feeling to destiny, individual morals. More than 24 sub-types of these are distinguished. To illustrate my point, I would pick only one, namely „*feeling to destiny*” („*sorsérzés*”). Feeling to destiny is a basic feeling with which „*one follows one's own destiny, and human destiny in general*”. (Sík Sándor: *Eszztétika*. Universum, 1992. p. 161.) Feeling to destiny may not exist in everybody, nor in every age of one's life. Indeed, even if it does, it still can change rather whimsically, just as its measure, human destiny itself. „*Feeling to fate*” is none other than feeling to destiny in a resting state. This, the omnipotence of destiny is contained implicitly in myths, in tragedies of destiny, in determinist novels, in naturalist works. The type of the „*sage*”, who accepts, and identifies with, his destiny because he has, with his intellect, recognised its movers, or the type of „*saint*”, who identifies destiny with divine will, are also ones with feeling to fate. If one finds oneself up against one's own destiny, one's feeling to destiny can be tragic, comical or humorous. These three dynamic feelings to destiny have created for themselves genres (tragedy, comedy, etc.), aesthetic categories (irony, satire, grotesque, sarcasm, and parody) as principles of form. (*Eszztétika*, pp. 161-171.) The elements of the author's individual constant are realised in the work of art as principles of form, determining primarily the layer of meaning in the work. The receptor also participates in the aesthetic cognition influenced by his individual constant. The precondition of the coming into existence of the aesthetical experience is the resonance of one of the elements of the two subjective individual constants mediated by to work. Depending on the individual constant of the receptors, the work of art is thus realised in variants of meaning. The congruous or less congruous meeting of the subjective individual constants fundamentally influences the different evaluations and interpretations of the work. (*Eszztétika*, pp. 195-232.) According to *Sík*, you cannot be an authentic aesthete unless you are an author, a skilled, learned receptor, and well-versed in philosophy yourself. It is in connection with this attitude that he constructs his aesthetics thinking in terms of the unity of art, science, philosophy, and religion. He approaches the work of art from the aspect refusing secularisation, from its experienceability based on experience. He holds that experience, whether from the author's or the receptor's side, is the element that keeps a work of art alive. Thus *Sík* asserts the vital integrativity of art. This holistic attitude, this thinking in unity also connects this theory to the attitude of our days.

I have no intention either to be enthusiastic ‘in the name of re-discovery’ or to be alarmed and make judgements ‘with the glow of the critics of posterity’. Instead of the judgements and criticism I intend to read analytically, to understand and communicate. I wish to oppose both the opinions that reject the entire works of *Sík Sándor* and the often-exaggerated admiration of some of his pieces, especially his poems. I believe that the entire works of *Sík Sándor* cannot be kept for posterity on the indispensable but insufficient and unworthy level of bibliophile data. It would be unworthy of posterity to forget the man who presented religion, art and science; to forget the works of the intellectual who aimed at the unity of deed, words and writing. I wish to prove this unworthiness to the reader by reading, interpreting and presenting *Sík Sándor*, the author, the literary scientist and the aesthetician and by introducing the importance of his innumerable aesthetic and literary-aesthetic conclusions.

Könyvemben nem állt szándékomban sem az „újralfelfedezés nevében” lelkesedni, netán túldimenzionált megállapításokat tenni; sem „utókor-kritikusi hévvel” bírálni. Feladatomnak azt tekintettem, hogy a gazdag életműben rejlő étékeket – elsősorban műveinek újraolvasásán keresztül – felidézzem.

Tény, hogy Sík Sándor személyét érdemi megbecsülés és általános köztisztelet övezte egész életében. Szépírói és tudományos tevékenysége különösen 1948-ig, nagy elfogadottságnak örvendett. Sajnos ez egyfajta kritikátlansággal is párosult, leginkább a líráját illetően. Majd a XX. század második felétől fokozatosan, különösen a halála után, életművének egésze szorult ki az irodalomtörténet és az esztétikatörténet folyamából, érdemtelenül. Azonban az elmúlt másfél évtizedben örvendetesen megszáporodtak műveinek újrakiadásai, vélhetően elindítva egy újraértelmezési folyamatot. Könyvemben ehhez nyújtok egy olyan szintézist, mely egyrészt felidézi Sík Sándor cserkészvezetői, piarista tanári, irodalomszervezői, professzori, rendfőnöki és a *Vigilia* folyóiratot szerkesztő tevékenységét; nagy hatású személyiségét, humanizmusát, nyitottságát. Másrészt a maradandóbbnak bizonyuló *Sík Sándor*-i művek – egyes versei, a többnyire elfeledett drámái, irodalomtudományi és esztétikai művei – „alapos olvasatával” értelmező, fogadtatástörténeti, elemző és részben historikus ismereteket, szempontokat adtam az irodalomtörténet és az esztétikatörténet számára.

Alapvető szándékom az életmű alaposabb megismertetése, a Sík Sándor-i szellemiség „hagyományának” felélesztése volt és az, hogy ebbe könyvem olvasója is bekapcsolódhasson.

2200 Ft